

Sayı: 19 Güz 2016

Ankara

SAHİBİ/ Owner

Avrasya Yazarlar Birliği adına
Yakup ÖMEROĞLU

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ/

Editorial Director

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

EDİTÖR/

Editor

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLİSUN

YAYIN YÖNETMENİ YARDIMCILARI/

Vice Editors

Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA

Doç. Dr. Feyzi ERSOY

Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU

Dr. Hüseyin YILDIZ

YAYIN DANIŞMA KURULU/Editorial Advisory Board

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Sema BARUTÇU
ÖZÖNDER • Prof. Dr. Tsendiin BATTULGA • Prof. Dr. Uwe BLÄSING • Prof. Dr. Ahmet BURAN • Prof. Dr. İsmet CEMİLOĞLU
• Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL • Prof. Dr. Nurettin DEMİR • Prof. Dr. Nikolay Ivanoviç YEGEROV • Prof. Dr. Marcel
ERDAL • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN • Prof. Dr. Ayşe İLKER •
Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI • Prof. Dr. Mehmet KARA • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN • Prof. Dr.
Yakup KARASOY • Prof. Dr. Ceval KAYA • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ • Prof. Dr. Mustafa
ÖNER • Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Prof. Dr. Çetin PEKACAR • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA •
Prof. Dr. Marek STACHOWSKI • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Kerime ÜSTUNOVA • Prof. Dr. Zühal YUKSEL • Prof. Dr. Ercan
ALKAYA • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Doç. Dr. Feyzi ERSOY • Doç. Dr. Habibe YAZICI
ERSOY • Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Doç. Dr. Ferruh AĞCA • Doç. Dr. Nergis BİRAY • Doç. Dr. Akartürk KARAHAN
• Yrd. Doç. Ferhat TAMİR

YAZI KURULU/Executive Board

Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Doç. Dr. Figen GÜNER DİLEK • Doç. Dr. Feyzi ERSOY • Doç. Dr. Habibe YAZICI
ERSOY • Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Yrd. Doç. Dr. Hakan AKCA • Yrd. Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK • Yrd. Doç. Dr. Savaş
YELOK • Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM

2016 YILI (18-19. SAYILAR) HAKEMLERİ/2016 Year (18-19. Numbers) Referees

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLİSUN • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN • Prof. Dr. Çetin PEKACAR
• Prof. Dr. Ali AKAR • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ • Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU • Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN • Prof. Dr.
Hatice ŞAHİN • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU • Prof. Dr. Hatice Şirin USER • Prof. Dr. Konuralp ERCİLİSUN • Prof. Dr.
Mehman MUSAOĞLU • Prof. Dr. Nurettin DEMİR • Prof. Dr. Orhan YAVUZ • Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK • Prof. Dr. Süer EKER
• Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Zühal YÜKSEL • Doç. Dr. Dilek ERÖNENÇ AKBABA • Doç. Dr. Faruk GÖKÇE • Doç. Dr.
Feyzi ERSOY • Doç. Dr. Galip GÜNER • Doç. Dr. Gülüm KİLLİ YILMAZ • Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Doç. Dr. Tülay
ÇULHA • Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Yrd. Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK • Yrd. Doç. Dr. Hakan AYDEMİR • Yrd. Doç. Dr.
Selma GÜLSEVİN

DÜZELTİ/Redaction

Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA

Doç. Dr. Feyzi ERSOY

Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU

Dr. Hüseyin YILDIZ

İNGİLİZCE DANIŞMANI/

English Language Consultant

Yrd. Doç. Dr. Uluhan ÖZALAN

WEB SAYFASI SORUMLULARI/

Web page designers

Arş. Gör. Dr. Musa SALAN • Arş. Gör. B. Yavuz PEKACAR

YÖNETİM MERKEZİ/Management Center

Sakarya Mahallesi Göztepe Sokak No: 5/A Altındağ/ANKARA

İLETİŞİM BİLGİLERİ/Correspondence Address

e-posta: dilaraştırmalari@gmail.com

web sayfası: www.dilarastirmalari.com

ABONELİK/Subscription

Fiyatı: 30 TL

Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 60 TL

Kurumsal Abone Bedeli: 120 TL

T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi

Şube Kodu:1683, Hesap No: 47095325-5001

Posta Çeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği

No: 53 23 008, e-posta: kardeskalemler@gmail.com

YAYIN TÜRÜ/Type of publication

Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık) Yayındır.

TASARIM/Design by

İbrahim Sağlam +90 532 460 96 41

BASKI/Printed by

Ankara Ofset Basım Matbaacılık Tic. Ltd. Şti.

Büyük Sanayi 1. Caddesi Necatibey İşhanı

Alt kat No: 93 İskitler-Ankara

Tel: +90 312 384 50 63

Sertifika No: 17937

• **Dil Araştırmaları**, ULAKBİM SOSYAL BİLİMLER VERİ TABANI (SBVT), EBSCO PUBLISHING, MLA, ASOS index ve Araştırma tarafından taranmaktadır.

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19

MAKALELER / Articles

- gAndA / -AnDA BİR ZARF-FİİL EKİ MİDİR?** 7-16
Is -gAndA / -AnDA a Gerundium?
Yakup KARASOY
- MANİSA AĞIZLARINDA -Dİk+ / -DUk+ SIFAT-FİİL EKİNİN İYELİK EKİ KULLANIMLARINDA ÜNLÜ GENİŞLEMESİ** 17-23
Vowel Opening in Adjective-Verb Affixes of -Dİk+ / -DUk+ in Use with Possessive Affixes under Dialects
Ayşe İLKER
- ATEBETÜ'L-HAKAYİK'TAKİ SATIR ALTI FARŞÇA ÇEVİRİLER** 25-35
Persian Translation under the below in the Atebetu'l-Hakayik
Rıdvan ÖZTÜRK
- TASPAR KAGAN VE "İLK TERCÜME FAALİYETLERİ" ÜZERİNE BAZI NOTLAR** 37-52
Some Notes on Taspar Kagan and "First Translation Activities"
Kürşat YILDIRIM
- OSMANLI TÜRKÇESİNDE ARA BİÇİM-II: BATI KÖKENLİ KELİMELER** 53-64
Intermediate Forms in Ottoman Turkish-II: Vocabularies with Western Origin
Yavuz KARTALLOĞLU
- TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE AL- VE VER- FİİLLERİYLE KURULAN DEYİMLER ÖRNEĞİNDE SÖZ İÇİ KARŞITLIK** 65-77
Antonymy at the Idioms Example Set Up with Al- and Ver- Verbs in Turkey Turkish
Talat DİNAR
- SIFAT-FİİL EKİ -dlk ~ İSİMDEN İSİM YAPMA EKİ +Hk ve er- ~ bol- FİİL İLİŞKİLERİ** 79-100
Association between the Noun Suffix +Hk and Participle Suffix -dlk with the Auxiliary Verbs er- and bol-
Hüseyin YILDIRIM
- JENERİK MARKALAR VE MARKA SÖZCÜKLER: YAPISALCI DİLBİLİM YÖNTEMİ İLE BİR İNCELEME** 101-110
Generic Brands and Brand Words: An Analysis from a Structural Linguistic Method
Betül BÜLBÜL OĞUZ
- ÇANAKKALE (SAZLI KÖYÜ/AYVACIK) AĞIZLARINDA BİR KİPLİK ŞEKLİ: "-mAk vā"** 111-123
A Modality Form "-mAk vā" in the Dialects of Çanakkale District (Sazlı Village/Ayvacicik)
Seval DİRİK
- ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE BOL- "OLMAK" FİİLİNİN ÇOK ANLAMLI YAPISI** 125-151
The Polysemic Structure of the Verb Bol- "to be" in Chagatai Turkish
Filiz Meltem ERDEM UÇAR
- VİLNİUS ÜNİVERSİTESİ MERKEZ KÜTÜPHANESİ'NDEKİ KARAIM TÜRKLERİ KOLEKSİYONU** 153-175
Karaite Collection in the Central Library of Vilnius University
Emine ATMACA
- DƏDƏ QORQUD DASTANLARINDA SOMATİK FRAZELOGİZMLƏR** 177-187
Somatic Idioms in the Epic Dede Gorgud
Nizami BAĞIROV
- TONYUKUK YAZITINDAKİ bar mu ne İBARESİNİN ANLAMLANDIRMA VE AKTARIMI ÜZERİNE** 189-198
On Meaning and Translation of the Phrase bar mu ne in Tonyukuk Inscription
İsmail SÖKMEN
- SAHA (YAKUT) TÜRKLERİNİN SÖZVARLIĞINDA ZAMAN İLE İLGİLİ KELİMELER VE İFADE ÇEŞİTLERİ** 199-206
Expressions and Words of Interest in Time in the Vocabulary of Sakha Turks
Doğan ÇOLAK

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19

ÇEVİRİLER / Translations

- KÜL TEGİN Mİ KÖL TEGİN Mİ? 209-214
Louis BAZİN (Çev. Ebru KABAKÇI)
- LİTVANYA KARAIM TÜRKLERİNİN ETNİK KİMLİKLERİNİ KORUMA FAKTÖRLERİ 215-221
Halina KOBECKAİTĚ (Çev. Emine ATMACA - Reshide ADZHUMEROVA)

DEĞERLENDİRME VE TANITMALAR / Reviews

- OĞUZNAME (İNGİLTERE NÜSHALARI) – İNCELEME-METİN-SÖZLÜK-TIPKIBASIM
Prof. Dr. Necati Demir (2016) Oğuzname (İngiltere Nüshaları) – İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, H Yayınları, İstanbul, 302 s. ISBN: 978-605-4042-98-2 225-229
Ahmet B. ERCİLASUN
- TUPMALLI YUMAHSEM
Y. V. Fedotova, Tupmallı Yumahsem, Çıvaş Kineke İzdatels'stvi, Şupaşkar 2015, 446 s. ISBN 978-5-7670-2331-8
Y. V. Fedotova, Tupmallı Yumahsem, Çıvaş Kineke İzdatels'stvi, Şupaşkar 2016, 398 s.
ISBN 978-5-7670-2446-9 230-233
Sinan GÜZEL
- ESKİ UYGURCA DİN DIŞI METİNLERİN KARŞILAŞTIRMALI SÖZ VARLIĞI
Ayazlı, Özlem (2016), Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 572 s., ISBN: 978-975-16-3219-7 234-240
Hüseyin YILDIZ
- DÜNYA DİLLERİ VE TÜRKÇE
Doğan, İsmail; Öztürk Abdulkadir (2016), Dünya Dilleri ve Türkçe, Gece Kitaplığı, 248s., ISBN: 978-605-180-482-8 241-246
Işlay IŞIKTAŞ SAVA
- İRAN'DA TÜRKLER VE TÜRKÇE
Atsız Gökdağ, Bilgehan – Doğan, Talip (2016). İran'da Türkler ve Türkçe, Ankara: Akçağ Yayınları, 396 s., ISBN: 978-605-342-272-3 247-249
Gülşah TUĞLACI

MAKALELER
Articles

-gAndA / -AnDA BİR ZARF-FİİL EKİ MİDİR?

Is -gAndA / -AnDA a Gerundium?

Yakup KARASOY*

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 7-16

Öz: -(g)AndA eki, -(g)An sıfat-fiili ve -DA bulunma hâli ekinden oluşan birleşik bir ektir. Bu çalışmada Şiban Han Divanı'ndaki -gandeki ekinden hareketle, -(g)AndA'nın bir zarf-fiil eki olup olmadığı tartışılacak, ekin bazı çağdaş Türk lehçelerindeki durumu da ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: -(g)AndA, -(g)An, bulunma hâli eki, sıfat-fiil, zarf-fiil.

Abstract: -(g)Anda is a particle which is composed of -(g)An participle and -DA locative affix. In this study, it will be discussed -(g)Anda is a gerundium or not and will be presented the appearance of the affix on the contemporary Turkic dialects.

Keywords: -(g)AndA, -(g)An, the locative affix, participle, gerundium.

Giriş

Zarf-fiiller; zaman veya kişiden bağımsız olarak fiillerden geçici olarak türetilen zarf görevindeki kelimelerdir. Bir başka deyişle, fiillerin zarf şekilleridir (Ergin 2011: 338). Zarf-fiiller, sıfat-fiiller gibi ad çekimi, iyelik ve çokluk ekleriyle genişletilemezler (Korkmaz 2003: 983).

Bu çalışmada; ölçünlü Türkiye Türkçesinde kullanılmayan, ancak tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri ile Anadolu ağızlarında kullanılan ve -(g)An sıfat-fiili ile bulunma hâlinin birleşmesinden oluşan -(g)AndA zarf-fiilinin genişletilmiş şekillerinin bulunup bulunmadığı araştırılacak ve söz konusu yapının zarf-fiil olma sürecinin tamamlanıp tamamlanmadığı tartışılacaktır.

-(g)AndA zarf-fiilini incelemek için önce onun yapısındaki -(g)An sıfat-fiili ile bulunma hâli eki +DA hakkında bilgi vermek, bahsi geçen yapının tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki görünümleri üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır.

1. +DA Bulunma Hâli Eki

Muharrem Ergin, bulunma hâlinin işlevlerini “bulunma, yer, zaman, iş, devamlılık, müddet, tarz, şekil, durum, karşılaştırma, kesir, konu, vasıta, gaye, sebep, vasıf, miktar, belirtme, kısım, parça, âitlik vs.” kavramlarla ifade etmiş ve şu açıklamayı yapmıştır: “Bütün bu ve bunlara katılabilecek daha birçok ifadeleri lokatifin bulunma ana fonksiyonu etrafında toplanan, kesin olarak sınırlandırılmaları mümkün olmayan, gramer bakımından tam bir kaide ve ölçü değeri taşımayan, belirli bulunmayan, yanındaki fiile bağlı çok hususî fonksiyonlarıdır” (2011: 235). Bilindiği gibi, bulunma

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. ykarasoy@gazi.edu.tr. Gönderim Tarihi: 01.09.2016 / Kabul Tarihi: 26.10.2016

hâli ekinden sonra soru eki, bildirme ekleri ve *+ki* aitlik eki gelebilmektedir (Ergin 2011: 235).

Zeynep Korkmaz, *+DA* ekiyle ilgili olarak “ [Bu ek] çeşitli kullanılış biçimleri dolayısıyla adı fiile zamanda bildirme, **zarf tümleci oluşturma**, içinde bulunma, aracı olma; yaş, miktar, derece bildirme vb. görev ve ifadelerle bağlar” (2003: 24) demektedir. Korkmaz, *+DA* ekinin “yalın ya da grup hâlinde, çeşitli işlev nicelikleriyle zarf tümleci kurduğunu” özellikle belirtir (2003: 292). Jean Deny, bulunma hâlinin işlevlerini dört ayrı maddede verir. Bu hâlin öncelikle “içinde bir fiilin olup geçtiği yeri veya zamanı gösteren yer (veya zaman) bildirici” (2012:190) olduğu, bazen *müddet içinde*, bazen *uzunluğunda*, *miktarında* anlamlarını verdiği, *nerede* sorusuna cevap olduğunda ise bir fiili veya durumu sınırlandırma işlevi taşıdığını ifade eder (Deny 2012: 191).

Korkmaz, *+DA* bulunma hâli ekinin 14 işlevinden söz etmiştir. Bu işlevlerden yedisinde *+DA*, eklendiği kelime aracılığıyla zarf tümleci oluşturmaktadır (Korkmaz 2003: 289-301).

Gülsel Sev, Kuznetsov’un bulunma hâli ekinin kökenini edilgen çatılı bir fiil olan *takıl-* fiilinde aradığını söylemekte (2007:329) ve ekin tarihî süreçte de *+DA* olarak mevcut olduğunu örnekleriyle ortaya koymaktadır (2007: 329-385).

2. *-(g)An Sıfat-Fiil Eki*

Gabain, *-(g)An* sıfat-fiil ekinin Eski Türkçede kullanılan sıfat-fiil ekleri arasında saymamıştır. Ancak, eserinin dizin bölümünde *-gAn* için “geç zamanlarda görülen nadir şekil” ifadesi yer alır. *-(g)An* sıfat-fiil eki, Eski Türkçe döneminin sonlarından itibaren çok çeşitli işlevlerde gördüğümüz canlı bir ektir. [*-gAn* eki], Batı Türkçesinde *g / ğ* seslerinin düşmesi sonucu, *-An* şeklini almış, Eski Oğuz Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde de bu şekliyle kullanılmıştır. Ek, bugünkü Batı Türkçesinde de *-An* şeklindedir.

Kemal Eraslan, *-gAn* ekinin daha çok geçmiş zaman ile şimdiki zaman ifadesi taşıdığını belirtir ve ekin “geçmiş zaman ve hâl partisipi eki”, “muayyen hâl partisipi eki” olarak adlandırıldığını söyler (1980: 77-79).

Eraslan, söz konusu ekin üç temel işlevi üzerinde durur:

1. İsim olarak kullanılışı
2. Sıfat olarak kullanılışı
3. Birleşik fiilin isim unsuru olarak kullanılışı (1980: 79).

Haydar Ediskun, fiil kök ya da gövdelerinden sıfat yapma ekleri arasında “*-An*”a yer vermiş (1999:151) ve *-An* yapıları sıfat-fiillerin şimdiki ya da geniş zaman anlamıyla birlikte geçici birer nitelik bildirdiğini belirtmiştir (1999: 250).

Muharrem Ergin, Eski Türkçede *-gAn* şeklinde olan bu ekin eskiden beri en geniş ölçüde kullanılan partisip eklerinden biri olduğunu, geniş zaman partisipi yapmak için en çok bu ekin kullanıldığını ifade eder (2011: 334).

Marcel Erdal, *-gAn*’ın bugünkü Türk dillerinin çoğunda bulunan ve hareket bildiren bir sıfat-fiil olduğunu söyler ve ekin Eski Türkçede çekim sisteminin bir parçası olmasının muhtemel olduğunu belirtir (2004:155).

Zeynep Korkmaz, *-An* sıfat-filinin geçişli, geçişsiz her türlü fiil kök ve gövdesine gelebildiğini; oluşturduğu sıfat tamlamaları ile bir ad tamlamasının tamlayanı olabildiğini; cümlede özne, nesne, yer tümleci ve zarf görevi yüklenildiğini belirtir (2003: 939).

Jean Deny, *-An* ekinin Türkiye Türkçesinde yalnız sıfat-fiilleri meydana getirmek için kullanıldığını; fakat Doğu lehçelerinin çoğunda bu ekin *-kAn* biçiminde *-Dik*'li ve *-AcAK*'lı sıfat-fiiller gibi çeşitli kullanılışlarının olduğunu ifade etmiştir (2012: 398).

A. N. Kononov, Türk dilinde sıfat-fiillerin ayrı bir morfolojik kategori olmadıklarını ifade eder. Ancak *-(g)An*'lı sıfat-fiillerin müstesna olduğunu belirtir (1958: 203).

Hamza Zülfikar, *-gAn* ekini üç grupta değerlendirmiştir:

1. Doğu Türkçesindeki *kalgan, kelgen, bolgan, sıçgan* gibi Batı Türkçesinde *kılan, gelen, olan, sıçan* biçimine giren ek.
2. İsim yapan özellikle bitki adlarında kullanılan *-gAn*.
3. Anlamca “yoğunluk, devamlılık, şiddet ve bir işi pekiştirerek çokça yapma, abartma” kavramlarını taşıyan *-gAn* (2010: 49).

Talip Doğan, Güney Azerbaycan Türk ağızlarından verdiği örneklerle bu işlevlere ek olarak “kalıcı isim yapması” ve “zarf-fiil olarak kullanılması” işlevlerinden söz eder (2012: 353-370).

3. *-AndA / -gAndA* Zarf-Fiil Eki

a. Tarihi Türk Lehçelerinde -gAndA/-AndA

Tarihi metinler incelendiğinde *-(g)AndA* yapısı ile *Codex Cumanicus, Baytaratu'l Vâzih, Münyetü'l-Guzât, Kısasü'l-Enbiyâ, İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin, Gülistân Tercümesi, Satıraltı Tercümeli Fıkıh Kitabı, Dede Korkut Kitabı, Sekkâki Divanı, Nevâyi'nin şiirleri, Şiban Han Divanı, Bâbüri Divanı, Gedâyî Divanı, Fethali Kaçar Sözlüğü* gibi birçok eserde karşılaşmaktadır. Bu durum; *-gAndA*'nın Orta Türkçe olarak adlandırılan Kıpçak, Harezmi, Eski Oğuz Türkçesi dönemlerinde ortaya çıktığını göstermektedir.

Nuri Yüce, Türkçedeki zarf-fiiller üzerindeki çalışmasında *-(g)AndA* yapısına yer vererek bu biçimin bulunma hâli eki almış bir zarf-fiil olduğunu ifade eder (1999: 108-109).

Türkçenin tarihi dönemleri üzerine yazılan temel gramer kitaplarının büyük kısmı, *-(g)AndA* yapısına zarf-fiiller arasında yer vermemiştir. Bu grammerlerin tamamında *-(g)An*, sıfat-fiiller arasında gösterilmiştir.

-(g)AndA yapısını zarf- fiiller arasında gösteren az sayıda gramer çalışması mevcuttur. Bu eserlerin son yıllarda kaleme alınması dikkat çekicidir. Gürer Gülsevin ve Erdoğan Boz tarafından hazırlanan Eski Anadolu Türkçesi (2004) ve Galip Güner tarafından kaleme alınan Kıpçak Türkçesi Grameri (2013)'nde *-gAndA / -AndA* yapısına zarf-fiiller arasında yer verildiği görülmektedir.

Necmettin Hacıeminoğlu'nun *Harezmi Türkçesi Grameri*'nde *-gAndA*'ya yer verilmezken Ali Fehmi Karamanlıoğlu tarafından yayımlanan *Kıpçak Türkçesi*

Gramerî'nde *-gAndA* zarf-fiili *-gAn* sıfat-fiili başlığının altında ele alınmakta ve yapısı “*-gan/ -gen* sıfat-fiiline bulunma hâli eki getirilerek kalıplaşmış *-ganda/gende* şekli, ‘*-inca, -dığında*’ anlamı veren bir zarf-fiil (gerundium) eki durumuna geçmiştir” (1994:144) şeklinde açıklanmaktadır.

Tenişev, bu zarf-fiilin şekil bakımından *-(g)An* sıfat-fiili ile aynı olduğunu belirtmiş ve bu şeklin pro-Turkic dönemde değil Kıpçak döneminde gelişmiş ve aktifleşmiş bir ek olduğunu söylemiştir (1988: 475).

Tenişev gibi Melek Özyetgin de *-gAndA* zarf-fiil ekinin özellikle Kıpçak Türkçesinde gelişmiş bir ek olduğunu belirterek “Bu zarf-fiil daha çok ana cümlede belirtilen harekete paralel olarak yapılan hareketi ifade etmektedir. Genel olarak geçmiş zaman kavramını ifade etmekle birlikte çağdaş sahada *-gAndA* şeklinin şimdiki zaman içinde vuku bulan hareketi göstermesi, *-gan* ekinin tarihî sahada geniş zaman kavramını da taşımış olması ile ilgili olmalıdır” (2001: 207) demektedir.

Çağatayca El Kitabı'nda zarf-fiil ekleri arasında *-gAndA* yer almamaktadır. Ancak, *-gAn* sıfat-fiil eki anlatılırken bulunma hâli eki ile birleşerek zarf-fiil işlevinde kullanıldığı örneklere yer verildiği görülür (Eckmann 2009: 108):

Taṅ atkanda “tan atışında; şafak söküşünde”

Baysungur Mirza pādšāh bolğanda on sékkiz yaşar érdi “Baysungur Mirza padişah olduğunda on sekiz yaşında idi”

Bâbür Divânı'nda Bilal Yücel de *-gAn* sıfat-fiil ekinin anlatırken *-gAndA* şekliyle zarf-fiil olduğunun altını çizer (1995). Kemal Eraslan, *Mevlâna Sekkâkî Divanı* üzerine yapmış olduğu yayında *-gAndA* zarf-fiil ekinin yapısının *-gAn* sıfat-fiil eki ile *+DA* bulunma hâli ekinin birleşmesinden meydana geldiğini belirtir (1999: 82). Bu dönem üzerine yapılmış metin yayınlarının büyük çoğunluğunda da zarf-fiiller arasında bu yapıdan bahsedilmemiştir. Talip Yıldırım tarafından hazırlanan *Hüseyn Baykara Divânı* (2011)'nda ise *-gAndA*'nın yer aldığı görülmektedir.

Çağatay Türkçesi dönemine ait Fethali Kaçar Sözlüğü'nde, *-gAndA*'nın sıfat-fiil eki ile bulunma hâli eki arasına iyelik eki almış şekli de mevcuttur: *turğanıda* “durmasında” (Rahimi 2016: 1523).

Şiban Han Divanı'ndaki manzumelerde *-gAndA*'nın yer aldığı örnekler oldukça çoktur:

“Bal bigin çehre sarıg bolmak kirek ‘ışk ehliğa

Arturur yaprak sarıg bolğanda efgân ‘andelib” (1998: 91).

Şiban Han Divanı'nda az da olsa mensur kısımlar bulunmaktadır. Bizi, bu çalışmayı hazırlamaya sevk eden de bu eserde yer alan aşağıdaki mensur kısımdır:

“Basa Bâbur Mirzanıṅ ilçisi kildi haṭṭını qarındaşığa körsettım irse bir derdlig āhī kıldı kayda barğa-sin kayda yir tapka-sin didi irse miniṅ hem köṅlüme Mahmūd Bahâdırıṅ yağığa **tüşkendeki** firâkı otu içimde kayra kildi micmer tig köyüp közüm yaşı birle bu gâzelni ayıtp yiberdim taķı sultân cevâb ayıtp yiberdi” (Karasoy 1998: 253).

Çalışmamızın asıl amacı, burada karşımıza çıkan *-kendeki* şeklinin yapısı ve bugünkü durumu olacaktır.

b. Türkiye Türkçesi Gramerlerinde –AndA

Jean Deny, *-AndA* biçiminin Anadolu ağızları ve Azeri Türkçesinde *-DıkDA* biçimi yerine kullanıldığını, bu biçimin anlam bakımından tam tamına *-Dıkda* biçimine denk olduğunu, diğer lehçelerde ise bu yapının *-kAndA* şeklinde bulunduğunu söylemektedir (2012: 837).

Tahir Nejat Gencan, *-AndA* zarf-fiili için şu açıklamayı yapar: “-ende yapılı ulaçlar da –diği vakit veya –dikçe, -ince ulaçları yerine kullanılırdı. Bugün de bölge ağızlarında kullanılmaktadır” (1966: 267).

Muharrem Ergin, *-An* partisipinin lokatif şeklinin (*-AndA*) Azeri sahasında gerundium durumuna geçtiğini, *-AndA* ekinin *-An*’dan farklı olarak nesne değil hareket ifade ettiğini belirtir (2011: 335). Ayrıca, geniş zaman sıfat-fiilinin lokatif şekli olan *-AndA*’nın eskiden beri Azeri sahasında *-ınca/-ince* işlevinde bir zarf-fiil eki gibi kullanıldığını söyler (2011:347).

Zeynep Korkmaz ise *-AndA* zarf-fiili için şu açıklamayı yapar: “-An sıfat-fiilinin +DA bulunma durumu eki ile oluşturduğu zaman zarfı, *geçende* ve *geçenlerde* örneği dışında hemen hiç kullanılmamaktadır. *alanda*, *oturanda*, *görende*, *yatanda* gibi şekiller daha çok Anadolu ağızlarına özgüdür” (2003: 946).

Kerime Üstünova, *-AndA* ekinin fiil kök ve gövdelerine gelerek oluşturduğu fiilimsinin bir başka fiilimsiye zaman+durum ilişkisiyle bağlanmasını sağladığını ifade etmiştir (2008: 433). Üstünova, daha çok ağızlarda kullanım sıklığı bulan bu ekin yazı dilindeki karşılığının *-DIğIndA*, *-DIğI zaman*, *-Arken* ekleri olduğunu söylemekle birlikte *-AndA*’nın tüm zaman ve kip ekleriyle kullanıldığını ancak *-DığIndA* ve *-DIğI zaman* eklerinin zaman / kip çeşitliliğinin bu kadar zengin olmadığını söylemektedir (2008: 434-435).

Özlem Deniz Yılmaz; *-AndA*’nın zaman zarfı meydana getirdiğini, tamlananın eylemin başlangıç sınırını oluşturduğunu ifade etmektedir (2008: 93).

c. Çağdaş Türk Lehçelerinde –gAndA / -AndA

Bugün Türk lehçelerinin birçoğunda *-gAndA* ve *-AndA* ekleri zarf-fiil eki olarak gramerlerde yerini almıştır.

“Bu ekle teşkil edilen isim-fiiller Doğu Türkçesi’nde hem aktif hem de passif bir mana taşıdıkları hâlde, Türkiye Türkçesi’nde sadece aktif manalarıyla kullanılmaktadırlar” (Eraslan 1980: 79).

Türkmen Dilinin Grammatikasy adlı eserdeki “men gelen wagtynda > men gelenimde, meniñ işlän işimde > meniñ işlänimde, gün dogan wagtynda > gün doganında” örnekleri *-gAn* sıfat-fiil eki ve +DA bulunma hâli eki arasına başka ekler girmesi yönüyle dikkat çekicidir (1999:390).

-gAndA ekinin iyelik eki almış biçimlerine Yeni Uygur Türkçesinde de rastlanır (Demirez Güneri 2013: 265):

Közümni **açqinimda** néme bolğanliqini soridi

«Gözümü açtığımda nasıl olduğumu sordu»

Türkmen Türkçesi sıfat-fiileri arasında *-An* yanında *-yān/-yēn* de dikkat çekmektedir:

alan (almış olan), gören (görmüş olan)

alyān (almakta olan), göryēn (görmekte olan)

Şçerbak, *Türk Dillerinin Karşılaştırılmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil)* adlı eserinde, “Çekime Girmeyen Tamamlanmamış Fiil Çekimleri (Zarf-Fiiller)” başlığı altında

I. *-(y)a ~ -(y)u ~ -(y)ı ~ -(y)o*

II. *-(y)ıp ~ -(y)up ~ -(y)ap ~ -p*

III. *-ğalı ~ -kālı ~ -(y)alı ~ -ğanlı ~ -kanlı*

IV. *-ğa ~ -ka veya -ğay ~ -kay*

V. *-gaç ~ -ğas ~ -ğaş ~ -āt* ekli zarf-fiil biçimleri ile

VI. *-ça ~ ca, -çağ ~ -cağ, -cānan* ekleriyle oluşturulan eylem adlarını saymıştır (2016: 135-147). Görüldüğü gibi, *-(g)AndA*'ya zarf-fiiller arasında yer verilmemiştir.

Tenişev, *-AndA* zarf-fiil ekinin Eski Türkçe döneminde oluşmuş olamayacağını söyler. Ona göre; bu biçim, Oğuz Türkçesi döneminde gelişmiş ve aktifleşmiştir. Azerbaycan Türkçesinde ve Oğuz grubundaki diğer lehçelerin ağızlarında yaygındır (Tenişev 1988: 476)”

Ahmet Bican Ercilasun editörlüğünde hazırlanan *Türk Lehçeleri Grameri*'nde *-(g)AndA*'nın durumu incelendiğinde Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi, Saha ve Çuvaş Türkçelerinde bu eke yer verilmediği görülmektedir. Ek, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde *-AndA*, diğer Türk lehçelerinin tamamında ise *-gAndA* biçimiyle görülmektedir.

4. +ki

“[...] *-ki* aitlik eki, [...] çekim eklerinden sonra gelmek, iyelik eki gibi yardımcı ses almak, aitlik gibi bir fonksiyonu taşımak bakımlarından çekim eki, işletme eki karakterindedir” (Ergin 2011: 226).

“İyelik ve aitlik bildiren eklerden biri de *+ki*'dir. Bu ek ad kök ve gövdelerine doğrudan doğruya geldiği gibi, adların ilgi ve bulunma durum eki almış biçimlerinden sonra da gelir. Ek, “içinde bulunma ve aitlik bildiren” bir işleve sahiptir.” (Korkmaz 2003: 263).

“*+ki* aitlik ekinin ilgi ve bulunma durumu eklerinden sonra gelen kullanılışı pek canlı ve pek yaygındır.” (Korkmaz 2003: 264).

“*+ki* aitlik ekinin, hem yalın durumdaki ad kök ve gövdelerine gelerek eklendiği sözü sıfat ve zamire çeviren bir yapım eki özelliği taşıması, hem de ilgi durumu ve bulunma durumu gibi ad çekimi eklerinden sonra gelebilmesi, onu edatlarla ortaklaştırmakta ve aslında bir edattan ekleşmiş olabileceğini düşündürmektedir.” (Korkmaz 2003: 264.)

Şiban Han Divanı'nda olduğu gibi, çağdaş Türk lehçelerinde de *-(g)AndA* yapısının *+ki* aitlik eki ile genişlediği çok sayıda örneğe rastlanmaktadır:

Kazan Tatar Türkçesi:

Güzäl zatlarınñ rul artında **bulgandağı** östenlekläränä igtibarlılık, tögällek häm yaxşı mögalämäne kertälär.

Güzäl kişilerin görevlerini yaptıkları sıradaki konularından kaynaklanan itibarları, (onları) doğru ve iyi davranışlara sevk eder.

<http://m.intertat.ru/lt/novosti/item/6953-invalidlar-sportta-da-syinatmyiy-yutazyi-ta%D2%A3yi.html> (01.09.2016)

Ol üzen üsmer çağında tew tapkır xerbi kiemdege kürşe egetene gaşyık **bulgandağı** kebek bexetle toya.

O gençlik yıllarında, askeri üniformalı komşu gencine ilk kez aşık olduğundaki gibi mutlu hissediyordu.

<http://ktrb.ru/lat/trubrik/tub20/3192.html> (15.02.2015)

Meselen, tarixta Petr I xakimlek itken zamanda “utlı tegermeç”, “su küselere” dip ataluçı zur feyerverklarnı **atkandağı** xatalar arkasında meydanga cıelgan xalıknıng küplep ülüe bilgele.

Mesela, tarihte I. Petro'nun hüküm sürdüğü yıllarda, “ateşli tekerlek”, “su köseleri” denilen büyük havai fişekleri attıklarındaki hataları dolayısıyla, meydanda toplanan halkın büyük bir kısmının öldüğü belirtilir.

<http://ktrb.ru/lat/trubrik/tub20/4865.html> (15.02.2015)

Avtor äytkän Roza äbineñ vak akçası şaktıy ikän. Tege çakta 400 sum ul bik zur akça ide. Minem eşli **başlagandağı** 4 aylık hezmät hakim...

Yazarın bahsettiği Roza ninenin bozuk paraları epey varmış. O zamanlarda 400 som çok paraydı. Benim çalışmaya başladığımdaki 4 aylık maaşımdı.

<http://tr.beznen.ru/basma/2011-33/vak-akchalar-kemge-kirek-iken/> (15.02.2015)

Aşlar uzdırganda da cıyılğan häyer akçaların şul küper **salgandağı** kiräk-yarak öçen totabız.

Kermes için hazırlanan yemekler satıldıktan sonra, toplanılan hayır paralarını bu köprü yapımındaki ihtiyaçlar için saklıyoruz.

<http://tr.beznen.ru/basma/2012-31/bikbullilarga-ni-bulgan/> (15.02.2015)

Manzaras avıl sovetinnan alingan beleşmälärne “tözätüdä” bernikadär täcribä tuplaganga kürä, aña yortinnan yankorılmasın **salgandağı** smeta çıgımnarı, ütälğan eşne kabul itü köne, alarnıñ bãyase kürsätelğan aklarnı da “zakon kuşkan taläp”lärgä cavap birerdäy itep üzgärtep kuyu avır bulmıy.

Köy danışma kurulundan alınan kararları “düzenlemede” kazanılan bazı tecrübelerle göre; ona, yurdundan ek bina kurmalarındaki düzenli giderleri, anlaşma

günü, onların bağları olarak gösterilen ahitlerini de “ kanunun hükmettiği talep”lere cevap verirmiş gibi değiştirmek zor olmaz.

<http://tr.beznen.ru/basma/2008-26/balda-cheben-batadir-2/> (15.02.2015)

Näk «Bulgariya» köymäse **batkandadı** kebek – ülemenñ artık facigale bulu da iskä töşep, canı borçıp tora, gazizlären yugaltkan häsrätle keşelärne yuata almaw, çarasızlık ta, nik taın şulay kilep çıktı soñ, dip bertuktamıy cavap ezläw dä. Hoday yazgannı kürmi kalıp bulmıydır da, bälki.

Tam “Bulgariya” kayığı battığındaki gibi, ölümün artık facia olması da akla gelerek, insanı rahatsız eder. Değerli insanların kaybeden hasret çekenleri teskin edememeyi, çaresizliliği de, niçin böyle oldu diye sorulan sorulardan sonra, durmadan verilen cevaplar takip eder. Allahın yazdığını belki göremiyorlardır.

<http://tr.beznen.ru/basma/2013-48/men-belage-och-sebep/> (15.02.2015)

Kazak Türkçesi:

Ol sol bayandamasın oqıp **bitkendedi** zaldıñ reaksiyasın aytuğa meniñ sözim jetpeydi.

O sunumunu okuyup bitirdiğinde salonda yaşanan coşkıyı anlatmaya benim sözlerim yetmiyor.

<http://anatili.kazgazeta.kz/?p=9127&ln=lat> (01.09.2016)

d. Anadolu Ağızlarında –AndA

Ölçünlü dilde yer almayan –(g)AndA zarf-filinin –AndA şekliyle ağızlarda yer aldığı söylenmiştir. Anadolu ağızları üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, bu yapının Doğu Anadolu ağızlarında yaygın bir kullanım alanı olduğu görülmektedir (bkz, Gemalmaz 1995, Olcay 1995, Ercilasun 2000 vs.).

5. –(g)AndA’nın Zarf-Fiil olma Süreci Neden Tamamlanmış Değildir?

Kıpçak ve Karluk lehçeleri ile Oğuz lehçelerinin bir kısmında sıkça kullanıldığı tespit edilen –(g)AndA yerine Türkiye Türkçesinde –DıktA/-DIğIndA zarf-fiilleri tercih edilmektedir.

–(g)AndA, bugün çağdaş Türk lehçeleri gramerlerinin bazılarında “birleşik zarf-fiil”, bazılarında “zarf-fiil”, bazılarında ise sıfat-fiil başlığı altında incelenir. Peki, bu tasnifler ne derece doğrudur?

Görülmektedir ki, Çağatayca gibi tarihî Türk lehçeleri ile Türkmen Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi gibi çağdaş Türk lehçelerinde –(g)An sıfat-fiili ile +DA bulunma hâli eki arasına iyelik ekleri gelebilmektedir. –(g)AndA, bu yönüyle Türkiye Türkçesinde kullanılan –DIğIndA / - DUğUndA zarf-fiili ile benzeşmektedir ve “bu kullanımı ile şahsa bağlı bir zaman bildirme özelliği kazanmaktadır” (Korkmaz 2003: 1033). Ayrıca, Kazak Türkçesi ve Kazan Tatar Türkçesinden verilen örnekler, söz konusu sıfat-fiilin +ki aitlik eki ile genişletilebildiğini ortaya koymaktadır.

Yukarıda Çağatay Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Doğu Anadolu ağızları gibi Türkçenin tarihi ve çağdaş dönemlerinden verilen örnekler, çalışmanın başında verilen “zarf-fiiller, sıfat-fiiller gibi ad çekimi, iyelik ve çokluk ekleriyle genişletilemezler” kuralı ile örtüşmemektedir. Verilen örnekler, hem zarf-fiilin sonuna hem de söz konusu zarf-fiilin yapısını oluşturan sıfat-fiille bulunma hâlinin arasına ek girebildiğini göstermektedir. Özellikle +ki aitlik ekinin -(g)AndA zarf-fiiline eklendiği çok sayıda örneğe rastlanmaktadır.

Bu noktadan hareketle, -(g)AndA'nın zarf-fiilleşme sürecinin henüz sona ermediği, sıfat-fiil + bulunma hâli oluşumunun tamamlanmadığı söylenebilir. Burada karşımıza çıkan bir diğer konu, zarf-fiil olma süreci noktalanmamış olan -(g)AndA'nın gramer kitaplarında nasıl yer alması gerektiğidir.

Kaynakça

- ARGUNŞAH, Mustafa; GÜNER, Galip (2015). *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ATA, Aysu (1997). *Kıyasü'l-Enbiyâ (2 cilt)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BORCAKOV, A.; SARIHANOV, M.; SÖYEGOV, M.; HOCAJEV, B. ve ARNAZAROV, S. (1999). *Türkmen Diliniñ Grammatikasy: Morfolojiya*. Aşkabat: Ruh Neşriyat (Türk Dil Kurumu Hediyesi).
- DEMİREZ GÜNERİ, Aysun (2013). “Yeni Uygur Türkçesinde –GAn Sıfat-Fiil Eki”, *VIII. Uluslararası Büyük Türk Dil Kurultayı (Tiran-Arnavutluk) Bildirileri*, Ankara, s. 257-271.
- DENİZ YILMAZ, Özlem (2008). *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DENY, Jean (2012). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- DOĞAN, Talip (2012). “İran (Azerbaycan) Türk Ağızlarında -(y)An Eki”, *Turkish Studies* (Spring 2012), s.353-370.
- ECKMANN, Janos (2009). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAAĞAÇ), İstanbul: Kesit Yayınları.
- EDİSKUN, Haydar (1999). *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- EKER, Süer (2011). *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERASLAN, Kemal (1980). *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERASLAN, Kemal (1999). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2000). *Kars İli Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill Handbook of Oriental Studies: Leiden-Boston.
- ERDEM UÇAR, Filiz Meltem (2015). *Gedâyî Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- ERGİN, Muharrem (2000). *Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2011). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- GABAIN, Annemarie (2007). *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1995). *Erzurum İli Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GENCAN, Tahir Nejat (1966). *Dilbilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- GÜLSEVİN, Güner; BOZ, Erdoğan (2004). *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- GÜNER, Galip (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1989). *Gülistan Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAÖRS, Metin (2006). *Nevâdirü 'ş-Şebâb*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARASOY, Yakup (1998). *Şiban Han Divanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARASOY, Yakup (2004). *Satırlı Tercümelî Bir Fıkıh Kitabı*, Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- KAYA, Önal (1996). *Fevâ'idü 'l-Kıber*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KOMİSYON (2012). *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican ERCİLASUN), Ankara: Akçağ Yayınları.
- KONONOV, Andrey Nikolayeviç (1958). *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıkı*, Moskva-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KUT, Günay (2003). *Garâibü 's-Sıgar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- OLCAY, Selahattin (1995). *Erzurum Ağzı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZGÜR, Can (1988). *Baytaratü 'l-Vâzih (Metin-İndeks)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ÖZYETGİN, Melek (2001). *Kitâbu 'l-İdrâk li Lisâni 'l-Etrâk (Fîl: Tarihi-Karşılaştırılmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi)*, Ankara: KÖKSAV.
- RAHİMİ, Ferhad (2016). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- SEV, Gülsel (2007). *Tarihi Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ŞÇERBAK, A.M. (2016). *Türk Dillerinin Karşılaştırılmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fîil)*, (Çev. Yakup KARASOY, Naile HACIZADE, Mevlüt GÜLMEZ), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TENİŞEV, Edhem (1988). *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika tyurskih yazıkov: Morfolojiya*, Moskva: Nauka.
- TOPARLI, Recep (1992). *İrşâdü 'l-Mülûk ve 's-Selâtîn*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRKAY, Kaya (2002). *Bedâyi 'u 'l-Vasat*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UĞURLU, Mustafa (1987). *Münyetü 'l-Guzât*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2008). *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- YILDIRIM, Talip (2010). *Hüseyin Baykara Dîvânı*, İstanbul: Hat Yayınevi.
- YÜCE, Nuri (1999). *Gerundien im Turkischen*, Simurg Yayınları, İstanbul.
- YÜCEL, Bilal (1995). *Bâbü Divanı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- ZÜLFİKAR, Hamza (2010). “-agan (-ağan), -egen (-eğen) Ekinin Türkçedeki İşlevi”, *Turkish Studies* (Winter 2010), s.42-56.

MANİSA AĞIZLARINDA –DİK+ / -DUK+ SIFAT-FİİL EKİNİN İYELİK EKİLİ KULLANIMLARINDA ÜNLÜ GENİŞLEMESİ*

Vowel Opening in Adjective-Verb Affixes of –DİK+ / -DUK+ in Use with Possessive Affixes under Dialects

Ayşe İLKER**

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 17-23

Öz: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri kapsamında, “Manisa Ağızları” adıyla 2009 yılında tamamlanan ve ardından ayrıntılı bir grameri oluşturulan çalışmada, ağız araştırmalarının ses bilgisi ve şekil bilgisi yönünden ilginç kabul edilecek pek çok özelliği ile karşılaşılmıştır. Bunlardan biri, -DİK / -DUK sıfat-fiil ekinin iyelik ekli biçimlerinde –dığ+ , -diğ+ , -duğ+ , -düg+ ses birliklerinin ünlü uyumu olmaksızın sadece –dē+ biçimine dönüşmesidir. Makalede, bu değişimin sebepleri ağız alanlarındaki örneklerle de karşılaştırılarak ve /ğ/ ünsüzünün özellikleri değerlendirilerek bulunmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Manisa Ağızları, sıfat-fiil, DİK+/-DUK+ sıfat-fiil eki, /ğ/ünsüzü

Abstract: Within the scope of Manisa Celal Bayar University Scientific Research Projects, it is faced with many characteristics of the vernacular researches which are accepted interesting in terms of phonology and morphology in the study named “Dialects of Manisa” which is completed in 2009 and thereafter a grammar version has been created in detail. One of them is transforming from -DİK+ / -DUK+ adjective-verb of possessive affixes attached into the format –dığ+ , -diğ+ , -dugu+ , -düg+ into just –dē without voice of vowel harmony just. In the article, it has been tried to find the reasons of this change by comparing with the examples in the vernacular areas and evaluating characteristics of /ğ/ consonant.

Keywords: Dialecte of Manisa, participle, DİK+/-DUK+ , /ğ/ consonant

Üniversitemde, “Bilimsel Araştırma Projeleri” kapsamında Manisa Ağızları üzerindeki çalışmalarım devam ederken, bölgede –DİK+ / -DUK+ sıfat-fiil ekinin iyelik ekli kullanımlarında, ünlü genişlemesi tespit etmişim. Daha sonra, bu genişlemenin sebebi veya sebepleri neler olabilir düşüncesiyle, örnekler üzerinde daha dikkatli durmaya başladım. Bu yazıda, tespit edilen dil malzemesi üzerinden bu sebepler aranmaktadır.

* Bu makale başlığı, 2014 yılında Fransa’da, Rouen Üniversitesince düzenlenen “Uluslararası Dilbilim Konferansı”nda sunduğum bildiriyle aynı adı taşımaktadır. Bildiri; okunduktan sonra yapılan eleştiriler dikkate alınarak, yeniden ele alınmış ve yeni bir bakış açısıyla düzenlenmiştir.

** Prof. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa/Türkiye. ayseinceilker@gmail.com. Gönderim Tarihi: 21.10.2016 / Kabul Tarihi: 01.11.2016

Manisa Ağızlarında, -Dİk+ / -DUk+ sıfat-fiil eki, belirli yerleşim alanlarında geniş ünlü biçimiyle ve art ünlü taşıyan kök ve gövdelerde de dil (kalınlık-incelik) uyumunu bozarak eklenmektedir. Manisa Ağızları için ayrıntılı olarak hazırlanan gramerde sıfat-fiillerle ilgili bilgilerde **-dē+** biçiminde örneklenen sıfat-fiil eki için şu bilgiler verilmektedir:

“**-dē+** :

-dik+ sıfat-fiil ekinin, teklik ve çokluk şahıs iyelik ekleri aldığımda, ün-lüsü genişlemiş bir biçimi olan bu yapı, MA'da I. ve II. Bölgenin bazı yerleşim alanlarında tercih edilmektedir. Bu yerleşimler, Gördes merkez ve Gölpinar, Salur; Köprübaşı; Sarıgöl merkez ve Dindarlı; Kırkağaç Halkavlu ve Soma Darkale, Çavdır ve Bayat köyleridir.

Art ünlü taşıyan fiil kök ve gövdelerine de daima ön ünlülerle eklenir ve ek bu haliyle ayırt edici bir özellik taşır.”

öldeni bilmiyôn da, nasıl **öldeni** (I-7 01-12)”öldüğünü”; köy çamı **dedemiz** yēde(II-5 01-23,24)”dediğimiz yerde”; şu **gördēn** göca binā (II-9 03-142) “şu gördüğün koca bina”; aynı arkadaşların **dedē** gibi (I-11 02-2)”aynı arkadaşların dediği gibi”; dün **yādēne** (I-12 01-10) “dün vardığında”; seymannan **öldē** zaman (I-6 04-18) “seymenlerin olduğu zaman”; **vādemizde**(II-5 03-43) “vardığımızda”; ikisi de **Osman oldē** için(II-9 02-46)” ikisi de Osman olduğu için” su **olmadenden** (I-14 05-19)”su olmadığından”; İlazım **oldē** gün (II-5 02-17,18) “lazım olduğu gün”; çobannıK **yaptēm** yerlē (II-9 03-1,2) “çobanlık yaptığım yerler” (İlker, 2009: 448-449).

Örneklerde görüldüğü gibi, 3.çokluk şahıs iyelik eki dışındaki iyelik eklerinin eklenme sırasında art ünlüler ön ünlüye, düz-dar ve dar-yuvarlak ünlüler de sadece ön ve düz-geniş ünlü /e/’ye dönüşmektedir. Yani, -Dık+, -Dik+, -Duk+ ve -Dük+ biçimleri; iyelik ekleri aldığımda, yazı dilinde -dığ+,-diğ+,-duğ+,-düg+ ses birliklerine dönüşürken, Manisa Ağızlarında yukarıda belirtilen yerleşim alanlarında ön ve art ünlü fiil kök ve gövdelerinde sadece **-dē+** biçimine dönüşmektedir. Ekin bu biçimde kullanıldığı alanla ilgili bir bilgi vermek gerekirse, Manisa’da yükleme hâli eki ve yönelme hâli ekini birbiriyle değiştiren ve değiştirmeyen iki bölgede de bu genişleme yaygındır. Bu değişimin, tecrübî bir bilgi olarak daha da geniş bir alanda kullanıldığını belirtmek gerekir.” **-dē+** biçimi, yapı bakımından ise hem düz-geniş hem yuvarlak-geniş ünlü taşıyan fiil kök ve gövdelerinde eklenmektedir. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Manisa Ağızları’nda tespit edilen örnekler şu fiiller üzerindedir: *çevril-, de-, geç-, geçir-, gel-, gör-, ol-, öl-, var-, yap-*. Bunlardan art ünlü olan *ol-, var- ve yap-* fiillerine de ek, ön ünlüyle eklenmektedir. Manisa Ağızları için bu, beklenen durumdur; çünkü Türkçe ve alınma kelimelerde eklenme sırasında kalınlık-incelik uyumu bozulabilmektedir.

-Dik + / -DUk+ sıfat-fiil ekinin -dığı+, -diği+, -duğu+, -düğu+ biçimli iyelik ekli kullanımlarındaki bu ünlü değişmesine veya genel olarak ünlü genişlemesi eğilimine, tarihsel bir tanıklık getirilebilir mi; yoksa bu değişme tamamen yerel alanda kalmış, tarihsel bir ilgi kurulamayacak özel bir değişme midir?

Bunun için, Türkiye Türkçesi ağız alanlarında görülen ünlü genişlemesi örneklerini gözden geçirmek gerekir:

ZBKİA'da i>è (èhdiyar, nèhayeti hèç), u>ò (isdanbòlda, boralada örnekleri gösterilmiş(Eren 1997:33); EYA'da ı>a alar/sanarlar, tapanmağ (tapınmak), bağarsuğ(bağırsak), yahan(yıkanmak), barèşdeysa (barışdıysa), yarèn (yarın), çalèşmaz (çalışmaz), alınma kelimelerde cahal, şeher ve tazè (tazı) örnekleri verilmiş; (Sağır, 1995:62); DA'da i>a sahap "sahip", i>e Se'irt'ten "Siirt'ten, ü>o otobos (Erten 1994:11); KBAYA u>o yağmor, ü>ò lødven "lütfen", möyendizliği "mühendisliği" (Buran 1997:46), ayrıca o>â yağurt "yoğurt" (Buran 1997:47) örneği de verilmiştir. EYAD'de gor <kurt (gur ve guri şekilleri var) örneği ile e>o değişmesinde mırtok>mertek örneği gösterilmiştir (Gülensoy, Buran1994:13,14). KYA'da "Karakteristik Olmayan Değişimler" başlığında Türkçe kelimelerde / ı / > [â] değişmesine daadımında, çaâr, aşşaaða, baardı, çaartmış örnekleri, alınma kelimelerde ise /i/> /a/ ve /i/> /e/ değişmelerinde cahal, imtaanı, azraal, felan, zincir, ehtiyallıktan ve eşdahsuz gibi örnekler verilmiştir (Erdem, Dağdelen 2012:79). Gülensoy, KüYA'da ünlü genişlemelerini örneklerken a<ı,a<i, e<i, a<u, ö<u ,o<ü, ö<ü değişmelerini göstermiş ve ağar<ağır, kahat<kağıt, tahan<tahin, e'tiyar<ihtiyar, içere<içeri, hade<haydi, isveçre<İsviçre, şeher<şehir, zeher<zehir, nargele<nargile gibi kelimeleri vermiştir (Gülensoy, 1988:37,38). Akar, MuA'daGenel fonetik özellikler itibarıyla daralma eğiliminde olan Muğla bölge ağızlarında kurallı olmayan birkaç genişleme örneğine rastlanır diyerek çoval, dovag, horma, melasa(<Milas) örneklerini verir (Akar, 2013:51) Gülsevin UA'da Genişleme bahsinde bazı kelimelerin yaygın olarak geniş ünlü ile söylenmesini karakteristik olarak görür ve o<u, ö<ü değişmesinde şorda, yonannıla, kötaya örneklerini verir (Gülsevin,2002:31). Günşen KRYA'da genişleme için "Bölgemiz ağızlarında örnekleri boldur" diyerek ı>a, i>a, á, i>e, è, u>o, ö, ü>ö, o değişmelerinde ağar, yaa "yağı", dara "tarağı", daldı "dağıldı", patışaa "padişahi", şeharyolu "şehir yolu", sahablerinden "sahiplerinden", eletiyom "iletiyorum", hecaza "Hicaz'a,"yonanın "Yunanın" keni "kini", verana "virane", ehtiyar "ihtiyar", sooh "soğuk", yonuzun "Yunus'un, boön "bugün" örneklerini verir (Günşen,2000:43).

RA'da Günay, ünlü genişlemesi bahsinde çok önemli birkaç noktaya temas etmiştir. "Umumî Türkçe bünyesinde sınırlı sayıdaki kelime için söz konusu olan i>è>e genişlemesinin bölgemizde yoğun ve yaygın bir durum

aldığına tanıklık eden bir çok örnek vardır. Bunlardan bir kısmının yabancı kaynaklı olması, hadisenin tesir sınırları hakkında bilgi vermesi bakımından mühim bir husustur: çeyne-< çiğne-, Ekizdere<İkizdere, elet-< ilet-, en-<in, nene<nine, nenni<ninni, ehthiyar<ihtiyar, hekaye<hikaye, nehayet<nihayet, verane<virane (Günay, 2003:69). Ayrıca, incelediği yöredeki bu ünlü genişlemeleriyle birlikte görülen ünlü incelmesine de dikkat çeken Günay “Hadisenin dikkate değer bir başka yönü de incelmeye ile ortak bir gelişme göstermiş olmasıdır. “Kalın Ünlülerin İncelmesi” bahsinde görüldüğü üzere bölgedeki ünlüleri pek az örnek dışında hemen hemen bütünüyle i veya i’ye dönmüştür. Bilhassa III. Ve IV. Ağız yörelerine öz bazı örneklerde bu arızî i ve i seslerinin de aslı i sesi gibi söz konusu genişlemeye uydukları görülür” diyerek “berak< bırak-, sera<sıra, ker-<kır, kez<kız, sert<sirt, çeplağuk”çıplağız”, seğer<siğir, terpan<tırpan, eşik<işık, hers<hırs, eskin<işkin”filiz”, eğratluk<ırgatlık”imece” örneklerini verir ve ünlü genişlemesiyle birlikte oluşmuş ünlü incelmelerine dikkat çeker (Günay, 2003:69). Bunlardan başka Günay, “Hadisenin iç ve son hecelerde görülen biçimi büyük ölçüde komşu geniş ünlülerin benzeştirme tesirine bağlanabilir: eğer<ağır, akelsız<akılsız, çadere<çadıra, şehir<şehir, tedarek<tedarık, vizeta<vizite” diyerek, bu genişlemeyi komşu ünlülerin benzeştirme eğilimine bağlar (Günay, 2003:70). Günay’ın bu örneklerinden başka, 2014 öğretim yılında, Birkan Beşli adlı öğrencimin yaptığı ağız ödevinde Rize Çamlıhemşin’de “böyle bir sertun üstünden yollē ”Böyle bir sırtın üstünden yollar” (Emine Demirtaş-80-Okuma ve yazması yok), örneğindeki *sirt* > *sert* ünlü genişlemesinin hâlâ korunması da ilgi çekicidir.

Korkmaz, NYA’da i>è değişimini örneklerken gece, erkek, vèr-, gèt-, yer örnekleri üzerinden yaptığı değerlendirmede “bölgenin değişik ağızlarında bir yandan eski dar i ünlülerini koruma özelliği devam edegelirken, bir taraftan da yazı dilindeki şekiller ile ortaklaşan ve i>è değişimi bakımından Türkçenin tarihî akışı içindeki genel değişim eğilimine uygun olan genişleme olayı tespit edilmektedir. Bu durumu bölge içinde iki ayrı eğilimi besleyen ağız özelliklerinin bulunuşu ile izah edebileceğimiz gibi, kısmen yazı dilinin etkisinde kalmış ağız özellikleri olarak kabul etmek de mümkündür.” der ve ayrıca “Bunların dışında, genişleme eğiliminin tabii bir devamı olarak, aynı olayın bölgeye girmiş bazı yabancı kelimelere de geçtiğini görüyoruz” diyerek şu alınma kelimeleri örnekler” hêç ve hêş, zeyin ‘zihin’, êhdiyaç ve êhdiyaş, hêkalar’ hikayeler’, keleme ’kelime” (Korkmaz 1994:60,61).

Öztürk HA’da Türkçe kökenli ve alıntı kelimelerdeki ünlü genişlemesi ayrı başlıklar altında incelemiş ve -ə-<i bahsinde “Genellikle ilk hecedeki geniş ünlü ikinci hecedeki dar ünlüyü kendine benzetmektedir. Ayrıca aşağıdaki üç örnekte ve delâğanlı örneğinde genişleyen ünlülerin yanındaki -ğ- ünsüzünün

de bu genişlemeye katkısı olduğu düşünülebilir” diyerek *emeğam*<*emeğim*, *değal*, *delâğanlı* örneklerini göstermiştir (Öztürk, 2009:72). Bunlardan başka -a-<-ı- değişmesinde de *bayal*-<*bayıl*-, *yalañız*<*yalıñız*, *yaker*<*yıka*-, *olacağam*<*olacağım* örneklerini vermiştir (Öztürk, 2009:72).

Verilen bu örneklerden, konuyu aydınlayabilecek veya belirli bir doğrultuda gitmeyi sağlayacak örnekler aşağıdakilerdir. Diğer örneklerin, konunun temeliyle doğrudan ilgili olmadığı görülmektedir:

KA'da, ağar<ağır, (Gülensoy, 1988:37,38); KYA'da, /ı/> [â] değişmesine daadımında (Erdem, Dağdelen 2012:79); KRYA'da ı>a, i>a, á, i>e, è, u>o, ö, ü>ö, o değişmelerinde ağar, yaa ”yağı”, dara ”tarağı”, daldı ”dağıldı”, (Günşen,2000:43); RA'da *seğer*<*sığır*, *eğratluk*<*ırgatlık*”*imece*” *eğer*<*ağır*, (Günay, 2003:69); HA *emeğam*<*emeğim*, *değal*, *delâğanlı* (Öztürk, 2009:72). Gülensoy, Erdem-Dağdelen, Günşen, Günay ve Öztürk'ün örnekleri -ağı/-ığı/-eği/- ses birliklerinden -aa-, -â-, -eğ- biçimlerine geçişi göstermektedir.

O hâlde, üzerinde durulan değişme ile bu genişlemelerin ortak yönü iç seslerinde /ğ/ ünsüzünün bulunmasıdır. Konuyu aydınlayacak bilgi, bu ünsüzün boğumlanma özelliğiyle ilgili olsa gerektir. /ğ/ ünsüzünün fonetik analizini yapan Kılıç-Erdem, ünsüzleri üç başlık altında inceleyerek, *patlamalı*, *sürtünmeli* ve *yaklaşmalı* terimlerini kullanırlar ve bunlardan *yaklaşmalı ünsüzlerin* akustik açıdan ünlülere benzemekle birlikte, hece çekirdeği görevi görmedikleri için ünsüz olarak kabul edildiğini, Türkçede yaklaşmalı grupta sadece /l/ sesbiriminin bulunduğunu; orta yaklaşmalılarda ise /r/ ve /v/nin alt sesbirimleriyle yarı ünlülerin yar aldığı belirtilir ve Türkçede /i/nin dar şekli olan /y/ ile /ı/nın dar şekli olan /ğ/nın, Türkçenin iki yarı ünlüsü olarak kabul edildiğini ifade ederler (Kılıç-Erdem, 2008:2812). Hemen akabinde de yarı ünlülerin formant yapısının ünlülerden farklı olarak hareket hâlinde olduğunu, ünlü ve yarı ünlü ikilisinin fonetik açıdan ikili ünlü (diftong)'a çok benzediğini, fonetik inceleme yöntemleriyle ünlü+yarı ünlü çiftiyle, ikili ünlünün ayırımının yapılamayacağını, bu ayırımın fonolojik olarak yapılması gerektiğini belirtirler (Kılıç-Erdem, 2008:2812-2813).

Manisa Ağızlarında örneklenen bu değişiminin sebebini, sadece -ığı/-iği-/-uğu/-üğü- ses birliklerindeki /ğ/ ünsüzünün yarı ünlü değerinde olmasıyla açıklamak yeterli olmayabilir. Burada, -ığı/-iği-/-uğu/-üğü- ses birliklerinde /ğ/ ünsüzünün; eriyerek yerini ikiz ünlü/ ikili ünlüye bırakma eğiliminden söz etmek gerekir. Manisa Ağızlarında ikiz ünlü/ ikili ünlünün pek çok örneği vardır. Buna göre, değişiminin baştan sona ses evrilmesi şöyle oluşmuş olabilir: -dıkı+>-dığı+>-dığı+>-dı+>-dī +>-dē+. Bu durumda da, -dī+ /-dī+/-dū+/-dū+ biçimli ara safhada, uzun ünlülü yapılarıdaki ünlü genişlemesini açıklamak gereği ortaya çıkmaktadır. Günay, RA'daki ünlü genişlemelerini, komşu ünlülerdeki benzeştirme eğilimiyle açıklamıştı (Günay, 2003:69,70). Manisa Ağızları

için de böyle bir sebep düşünülebilir. Ancak, Manisa Ağızları için yukarıda örneklenen fiillere yeniden bakıldığında, düz-geniş ünlü taşımayan “ol-“ ve “öl-“ fiillerinde de bu ünlü genişlemesi görülmektedir. Günay’ın örneklerinin tamamı, kökte düz-geniş ünlülerle benzeşmeyi açıklayacak verilerdir (Günay, 2003:70). O hâlde bu, ünlü genişlemesini yeterince açıklayacak bir veri olmayabilir. Bunun için başka bir dayanak noktası gösterilebilir: Tuna, “Eski Türkçeden sonraki devirlerde vokal genişlemelerinin hemen daima eski uzun vokallerin yerinde görüldüğünü” ifade etmişti (Tuna, 1960:213-282). Eğer Türkçede, birincil ünlü uzunluklarının dar ünlülerdeki biçimleri genişlemeyle sonuçlanıyorsa, ikincil uzunluklarda da böyle bir eğilim olabilir, sonucuna ulaşılabılır. Bu, kesin olarak verilebilecek bir hüküm değildir; ancak çok ilginç bir şekilde -dī+ /-dī+/-dū+ /-dū+ biçimlerinden sadece -dē+ biçimine evrilmenin tarihsel bir kaynağı da olmak gerekir.

Son olarak böyle bir değişmeye sebep; yukarıdan beri açıklanmaya çalışıldığı gibi /ğ/ ünsüzünün taşıdığı yarı ünlü değeri, bu yarı ünlü değerinin ikiz ünlüleşmeye dönüşmesi ve ünlü uzunluklarının genişlemeye sebep olması gibi üç temel noktanın birleşimi olarak gözükmektedir. Ayrıca, kök ünlülerinin benzeştirme etkisi de burada sayılabilir. Bunun için, Türkçenin ağız coğrafyalarındaki benzer örneklerin de ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Kısaltmalar

DA	Diyarbakır Ağızı
EYAD	Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler
KBAYA	Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları
KYA	Karabük ve Yöresi Ağızları
KüYA	Kütahya ve Yöresi Ağızları
RA	Rize İli Ağızları
KA	Kütahya ve Yöresi Ağızları
UA	Uşak İli Ağızları
HA	Hatay Ağızı
MuA	Muğla ve Yöresi Ağızları
KRYA	Kırşehir ve Yöresi Ağızları
NYA	Nevşehir ve Yöresi Ağızları
ZBKA	Zonguldak Bartın Karabük Ağızları

Kaynakça

- AKAR, Ali (2013). *Muğla Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKAR, Ali (2011). “Ağızlardakı {-Dıklıĝın} Zarf-Fİl Ekinin Yapısı”, *Turkish Studies* 6/1s.305-309
- ARGUNŞAH, M. -SAĞOL YÜKSEKKAYA G. (2013). *Karahanlıca Harezmce Kıpçakça Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.

- BAŞDAŞ, Cahit (2007). “Türkiye Türkçesinde Asli Uzunluk Belirtileri”, *Turkish Studies*, 2/2
- BURAN, Ahmet (1997). *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DALLI, Hüseyin (1976-Önsöz tarihi). *Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağızları Üzerine Araştırmalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- ECKMANN, János (1996). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2007). *Makaleler*, Yayına Hazırlayan Ekrem Arıkoğlu, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERDEM, M. D.-DAĞDELEN, G. (2012). *Karabük ve Yöresi Ağızları*, Karabük: Karabük Valiliği Yayınları.
- ERDEM, M. D.-KİRİK, E.(Tarihsiz). *Kahramanmaraş ve Yöresi Ağızları*, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş İl Özel İdaresi.
- EREN, Emin (1997). *Zonguldak-Bartın-Karabük Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERTEN, Münir (1994). *Diyarbakır Ağzı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (2010). *Türkçenin Derin Yapısı*, Yayına Hazırlayanlar: Cengiz Alyılmaz-Osman Mert, Ankara
- GÜLENSOY, Tuncer (1988). *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLENSOY, T.- BURAN. A.(1994). *Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (2002). *Uşak İli Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜNAY, Turgut (2003). *Rize İli Ağızları*, 2.baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜNŞEN, Ahmet (2000). *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜVEN, Meriç (2015). “Türkçedeki Ünlülerin Formant Frekans Değerleri Ve Enkliz “Ses”Olayı”, *Turkish Studies* 10/16, s.689-712.
- İLKER, Ayşe (2009). *Manisa Ağızları*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri, yayımlanmamış proje, Manisa
- KALAY, Emin (1998). *Edirne İli Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- KARAHAN, Leyla (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- KILIÇ M.A.- ERDEM M.(2008). “Türkiye Türkçesindeki ‘Yumuşak G’ Ünsüzünün Fonetik Analizi” VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, Ankara
- KORKMAZ, Zeynep (1994). *Nevşehir ve Yöresi ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- ÖZTÜRK, Jale (2009). *Hatay Ağzı*, Karahan Kitabevi, Seyhan-Adana
- SAĞIR, Mukim (1995). *Erzincan ve Yöresi Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- TUNA, Osman Nedim (1960). “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurca’da Uzun Vokaller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı –Belleten*, Türk Dil Kurumu yayını
- Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri* (2009). 25-30 Mart 2008 Şanlıurfa, Dil Kurumu Yayınları, Ankara

ATEBETÜ'L-HAKAYIK'TAKİ SATIR ALTI FARŞÇA ÇEVİRİLER*

Persian Translation under the below in the Atebetu'l-Hakayik

Rıdvan ÖZTÜRK**

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 25-35

Öz: Yazı dillerinde tarihi derinlik arttıkça söz varlığındaki değişimlere paralel olarak anlaşılabilirlik derecesinde de zorluklar ortaya çıkmaktadır. Bu zorlukları gidermek için eserlere bazı müdahaleler yapılmıştır. Bu müdahalelerle eserler, o döneme göre anlaşılır hâle getirilmek istenmiştir. Asıl metinde satır altı açıklamalar yapmak, bu müdahale yöntemlerinden birisidir.

12. yüzyılda telif edildiği tahmin edilen Atebetü'l-Hakayık adlı öğüt ve ahlak kitabında da, böyle bir müdahale görülmektedir. Eserin 15. yüzyılda istinsah edilmiş nüshalarından Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi nüshasında sıkça satır altı açıklamalara yer verilmiştir. Bu satır altı açıklamalarda geçen bazı Farsça kelime ve ibareler dikkat çekicidir. Satır altı açıklamalar içerisinde Farsça gramer kurallarına göre çekimlenmiş kısa çeviriler bulunmaktadır: *anga-* “yad kün”, *anun-* “hazır baş”, *kemşür* “mi endazed”, *tıyur* “men mikuned”, *busuglı* “pinhan şude” vb.

Bu çalışmada Atebetü'l-Hakayık'ın zikredilen nüshasındaki, metnin anlaşılması için yazılan ondan fazla satır altı kısa Farsça çeviriler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Atebetü'l-Hakayık, art zamanlılık, dil içi aktarım, iki dillilik, Farsça, anlaşılabilirlik, şive karışıklığı.

Abstract: While historical depth of the works that giving the written languages as long as deepen, difficulties occur on the understanding degree by parallel with changes in vocabulary. Some interventions were made to work to resolve this difficulty. Works with these interventions, it is intended to be understood by the term. One of these intervention strategies is under-line description in the original text.

It is seen such an intervention the sermon and morals book Atebetü'l-Hakayık which has been estimated to be copyright in 12th century. There are given under-line explanation frequently in the Topkapı Palace Museum Library copies has been copied from the 15th century of the work. Some Persian words and phrases are striking in this under-line explanation. In he under-line explanation, there are brief translations conjugating by Persian grammar rules: *anga-* “yad kün”, *anun-* “hazır baş”, *kemşür* “mi endazed”, *tıyur* “men mikuned”, *busuglı* “pinhan şude” etc.

In this report will focus on more than ten brief Persians translations in the emtioned in the copy of Atabetü'l-Hakayık.

Keywords: Atebetü'l-Hakayık, diachrony, intralinguistic transfer, bilingualism, Persian, intelligibility, dialect confusion

* Bu yazı, 23-24 Ekim 2015 tarihinde Kazakistan'ın Türkistan şehrinde Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinde tertip edilmiş olan VI. Uluslararası Türkoloji Kongresinde sunulan bildirinin düzenlenmiş şeklidir.

** Yrd. Doç. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Konya/TÜRKİYE. ridvanozturk1961@gmail.com. Gönderim Tarihi: 07.02.2016 / Kabul Tarihi: 18.10.2016

1. Giriş

Yazı dillerinin verdiği eserler, zaman içerisinde dilde meydana gelen değişimlere bağlı olarak hitap ettiği toplum açısından anlaşılabilirlik derecesini değişik oranlarda yitirmektedir. Bu anlaşılabilirlik yitimi eserin muhtevasının toplum nezdinde geçerliliğinin kaybolmasından kaynaklanabilir. Dinde, hayat şartlarında, geçim kaynaklarında, coğrafyada, mekânda vb alanlarda değişiklikler yeni gerekliliklere uygun olmadığından dolayı muhatapları için ihtiyaç olmaktan çıkar. Bundan dolayı bu eserlerin güncelleştirilmesi yoluna gidilmez. Ancak muhteva açısından geçerliliğini yitirmeyen eserler, zaman zaman dil bakımından güncelleştirilmişlerdir.

2.1. Atebetü'l-Hakayık

Karahanlı dönemi (840-1212) eserlerinden olan Atebetü'l-Hakayık da muhteva bakımından geçerliliğini yitirmeyen, kırk beyit ve yüz bir dörtlükten ibaret toplam 484 mısralık bir öğüt ve ahlak kitabıdır. Yükneklî Edib Ahmed bin Mahmud tarafından telif edilen eserin takdim edildiği Muhammed Dad İspehsalar Bey'in Selçuklu hükümdarı Sançar'ın (1086-1157) yeğeni melik Muhammed bin Süleyman (1102-1130) olduğu görüşü daha makbul görülmektedir. Edib Ahmed'in şöhretinin yüzyıllarca sürmüş olduğu, eserinin 15. yüzyılın ilk yarısında Semerkant'ta, ikinci yarısında da İstanbul'da istinsah edilmiş olmasından bellidir (Ercilasun 2004: 333, 335).

Atebetü'l-Hakayık'ın günümüze ulaşan nüshaları, yazıldıkları alfabeler bakımından dikkat çekicidir. Bunlardan ilki Semerkant nüshası olup 1444 yılında Semerkant'ta Uygur harfleri ile istinsah edilmiştir. İkincisi Ayasofya nüshası olup İstanbul'da 1480 yılında Şeyhzade Abdurrezzak Bahşı tarafından düzenlenmiştir. Nüshanın üst satırı Uygur harfli, alt satırı Arap harflidir. Üçüncüsü ise Topkapı Sarayı nüshası olup 2. Mehmed (1451-1481) veya 2. Beyazıt (1481-1512) döneminde İstanbul'da istinsah edilmiş olmalıdır. Nüsha Arap harflidir. Baştan, ortadan ve sondan eksik olan Ankara Seyid Ali nüshası da yine Arap harflidir. (Ercilasun 2004: 337).

2.2. Atebetü'l-Hakayık nüshalarındaki satır altı izahlar

Atebetü'l-Hakayık'ın Topkapı Sarayı nüshası, Semerkant ve Ayasofya nüshalarından satır altı izahların çokluğu bakımından ayrılmaktadır. Uygur harfli olan Semerkant nüshasında satır altı izahlar görülmez. Hem Uygur harfli hem de Arap harfli olan Ayasofya nüshasında ise, az da olsa satır altı izahlar bulunmaktadır. Bazen satır altında, bazen satırlar arasında ve bazen de satır üstünde yazmaya müsait yerlerde yirmi kadar izah vardır. Topkapı Sarayı nüshasında ise, yüz elli dokuz yerde satır altı izah girilmiştir.

2.2.1. Çağatay Türkçesi özelliği gösteren satır altı izahlar

Topkapı Sarayı nüshasındaki satır altı izahları kendi içerisinde dört grupta toplamak mümkündür. İstanbul'da muhtemelen 15. yüzyılda istinsah edildiği kabul edilen bu nüshanın satır altı izahlarında Çağatay Türkçesi özellikleri (Eckmann 1988) taşıyan yirmi satır altı izah tespit edilmiştir. Bu izahlar gerek ses bilgisi ve şekil bilgisi gerekse de kelime bilgisi bakımından Anadolu sahasından ayrılmaktadır:

aşındurdukung (ışın-turduğung) “ya’ni burun şadağa kılmaq” 433¹
; *ıdim* (*idim*) “*tengri*” 124; *irlür* (*eslür*) “*tökilür*” 199; *qalı* (*halı*)
“*çın ok*” 149, 476; *keğ* (*kit*) “*asru yahşi*” 18, 176; *ğayetde asru*” 334;
“*asru*” 369; *kirtü* (*kirtü*) “*çın*” 368; *qoğı* (*qoğı*) “*astın, aşığa*” 102;
ongı (*ongı*) “*ülüşi*” 198; *tapa* (*taba*) “*öze*” 449; *tenge* (*tinge*) “*teng*”
24; *tözü* (*tözü*) “*heme*” 422, 320; *uğan* (*uğan*) “*tengri*” 451; *ulamı*
(*ulamay*) “*nimerse*” 239; *ulamsız* (*ulamsuz*) “*nime tapmağanga*” 239;
unarça (*unarça*) *tapğanumça*” 4.

2.2.2. Osmanlı Türkçesi özelliği gösteren satır altı izahlar

Topkapı Sarayı nüshasındaki Çağatay Türkçesi özellikleri gösteren satır altı izahların yaklaşık iki misli kadarı (otuz beş yerde), Osmanlı Türkçesinin ses ve şekil bilgisi özelliklerini yansıtmaktadır:

anın (*anın*) “*anuyçün*” 238, 473; *anga-* (*unga-*) “*vaqıf ol-*” 22; *arqağan*
(*arqağan*) “*ıaleb iden*” 7; *bolup* (*bolup*) “*virüp*” 239; *bözüng* (*bözüng*),
“*biz*” 432; *büt-* (*büt-*) “*inan-*” 147; *bütmez* (*bütmes*) “*oçulmaz*” 140;
çözük (*yüzük*) “*yaramazların*” 478; *elig* (*ilig*) “*el*” 456; *eng* (*ing*)
“*yañaq*” 26; *evrüp* (*evrüp*) “*döndürüp*” 424; *qaytarılmaz* (*qaytarılmas*)
“*dönmez*” 462; *keçürgen* (*kiçürgen*) “*afv idici*” 37; *keğim* (*kidim*)
“*geyim*” 186; *kemiştım* (*kimiştım*) “*şaldım*” 478; *küdezme* (*küdezme*)
“*şaklamak*” 130, 157, 158; *munga* (*munga*) “*ğam ve mübtela olıcaq*”
30; *nelik* (*nelük*) “*niçün*” 453, “*nice*” 453; *nenge* (*nenge*) “*nesneler*”
6; *öçüktürme* (*öçüktürme*) “*kendüñe düşmen etme*” 139; *ötüngil* (*ötün-
gil*) “*arz it-*” 41; *tap uslan* (*azurlap*) “*uzadıp*” 278; *tarıqlık* (*tarıqlık*)
“*ekincilik*” 191; *tonga* (*tonga*) “*heybetlü*” 34; *turup* (*qopup*) “*durup*”
148; *ula* (*ula*) “*müstemi ol*” 81; *uyadıp* (*uyatıp*) “*utanıp*”; 432; *yilgli*
(*yeligli*) “*yellü*” 11; *yirilmez* (*yerilmes*) “*tükenmez*” 128; *yititip* (*yititip*)
“*tiz eylemek*” 22; *yüknüp* (*yüknüp*) “*diz çöküp*” 148.

2.2.3. Her iki Türkçede de ortak olan satır altı izahlar

Her iki Türkçenin de belirleyici özelliklerinden birisini yansıtmayan hem Çağatay Türkçesinde hem de Osmanlı Türkçesinde görülebilen satır altı izahlar yukarıdaki gruplardan daha büyük bir grubu (seksen dört yerde) teşkil ederler. Bu izahların tamamına yakını Arapça veya Farsça kökenli alıntı kelimelerden ibarettir (Devellioğlu 1997). Bu izahların o dönem için ne kadar yerleştiğini tespit etmek son derece zordur. Özellikle satır altı Farsça çevirilerin olduğunu göz önüne alacak olursak, bu izahların muhatabının Türkçe bilenler mi yoksa Farsça bilenler mi olduğu açık değildir.

adaqqa (*adaqqa*) “*ayak*” 455, *adın* (*adın*) “*diger*” 275, “*özge*” 116, 467;
ajun (*ajun*) “*dünya*” 221; *aşğı* (*asığrı*) “*faide*” 287; *budun* (*budun*) “*ha-
layıq*” 421, 123, “*halk*” 257; *burun* (*burun*) “*evvel*” 300; *bustan* (*mey-*

1 İncelememize Atebetü'l-Hakayık ile ilgili yetkin eserlerin başında gelen “ARAT Reşit Rahmeti (1992), *Edib Ahmed B. Mahmud Yükeki, Atebetü'l-Hakayık*, 2.baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.” (=A) künyeli eseri esas aldık. Bu ve bundan sonra verilecek örneklerde ilk sırada verilen kelimeler, Arat yayınında esas alınanlardır. İkinci sırada parantez içerisinde verilenler ile turnak içerisinde verilenler ise, Topkapı Sarayı (= TS) nüshasındaki şekillerdir. Sondaki numaralar da yine Arat 1992’de verilen mısra numaralarıdır. İncelememiz Arat’ın yayınının tashihi veya tenkidli olmadığı için, esasa müteallik olmayan bazı çevriyazı karakterleri dışında herhangi bir tasarrufta bulunmayıp bu yayının imlasına sadık kaldık.

dan) “bağçe” 342; *cah* (*cah*) “*cah*” 258; *cemad* (*cümat*) “*cümle*” 6; *çığaylık* (*çığaylık*) “*fakr*” 187, *fağır hal*” 303; *edgü* (*edgü*) “*nigüyi*” 375; *erklig* (*erklig*) “*muşallağ*” 256; *huş* (*huş*) “*feh*m” 22; *iğisi* (*iğisi*) “*şahibi*” 19, *şahib*” 313; *igining* (*igining*) “*derd*” 310; *ilnür* (*ilnür*) “*işür*” 456; *inç* (*inç*) “*eman*” 415; *irtegil* (*ir digil*) “*merd*” 321; *isiz* (*esiz*) “*dirig*” 386; *isizlik* (*esizlik*) “*bedi*” 366, 375; *itiglig* (*indinlig*) “*merd, mütedeyyin, pür* ‘ağl’” 344; *ızası* (*azası*) “*azarı*” 438; *ğalı* (*ğalı*) “*rast*” 226, “*tahkiğ*” 132; *ğamlur* (*ğamlur*) “*eksir*” 196; *ked* (*kit*) “*besi*” 254; *ğodılığ* (*ğuy kılık*) *ğurd dil*” 270; *küstağ* (*ustağ*) “*küstağ*” 348; *mizah* (*mizih-dın*) “*latife, bazi*” 95; *opraq* (*ofraq*) “*came*” 330; *orun* (*orun*) “*murad*” 212, *otalap* (*otalap*) “*ilac*” 253; *otun* (*utsız*) “*bi-şerm*” 261; *otun* (*adın*) “*özge*” 108; *oza* (*oza*) “*evvel*” 440; *ökünç* (*ökünç*) “*pişmani*” 302, 116, “*ğam ve pişmani*” 244; *örklüg* (*irklig*) “*ğavi*” 318; *örüng* (*örüng*) “*ağ*” 25; *öte* “*ziyade*” 321; *sağınç* (*sağınç*) “*ğavf*” 426, “*fıkr*” 296; *sarıngu* (*sırınğgu*) “*kefen*” 432; *serip* (*serip*) “*ğarar ğılıp*” 175; *sılığ* (*sılığ*) “*şirin ü nerm*” 356; *sungaru* (*sirenggü*) “*dur*” 366; *sökünç* (*sökünç*) “*düşnam*” 231; *söküş* (*söküş*) “*düşnam* 242; *suk* (*suk*) “*ğariş*” 255, 425; *sukluğın* (*sukluğın*) “*ğarişlik*” 185; *süçüg* (*süçüg*) “*şirin*” 209, 435; *şera* (*şera*) “*bişe*” 152; *taparu* (*tabaru*) “*aşl*” 286; *terkin* (*terkin*) “*zud*” 380; *tetik* (*tetik*) “*dana*” 361” 361; *tetiklikde* (*tetiklikde*) “*danayi*” 55; *teze* (*tize*) “*ğaçmak*” 153; *tözü* (*tözü*) “*cümle*” 236; *tuş* (*tuş*) “*beraber*” 24, 488; *tüzünrek* (*tüzünrek*) “*vezmin?*” 355; *uğup* (*uğup*) “*bilip*” 357; *uğuş* (*uğuş*) “*tabi’at*” 22; *uğuşsuzlar* (*uğuşsuzlar*) “*akılsız*” 458; *ula* (*ula*) “*ulaşğıl*” 82; *yağın* (*yağın*) “*ğıl*” 487; *yalingını* (*yalingını*) “*bürehne*” 330; *yanut* (*yanut*) “*ivaz*” 374, 327; *yete* (*yite*) “*tamam*” 237; *yime* (*yime*) “*baz*” 293; *yul-* (*yul-*) “*ğalas kıl-*” 160, 152.

2.2.4. Satır altı Farsça dil bilgisi özelliği gösteren izahlar

Topkapı Sarayı nüshasının satır altı izahlarının en farklı olanı, kısa Farsça çeviriler diyebileceğimiz izahlardır. Sayıca çok olmasalar da yapı bakımından bir başka dilin kurallarına göre girilmiş izahlardır. Bunlarda bazen bir kip çekimini, bazen sıfat-fiilli bir şekli, bazen de hâl ekli veya çokluk ekli bir şekli Farsça kurallara göre izah edilmiş olarak görmekteyiz.

anga- “yad kün”

28 *anınğ medğı bolsa şeker şehd anga*

yad kün (TS 3)

“28. onun yâdı, dilim için, şeker ve baldır.” (A 83)

anga- “anlamak, bilmek” (A III). yad kün “yad et, hatırla” : yad kerden “yad etmek”>yad kün “yad et”; Emir çekimi 2. teklik şahıs.

anun- “hazır baş”

209. *süçüg tatting erse açığka anun*

ğazır baş (TS 21)

“209. eğğer tatlı tattın ise, acıya hazır ol.” (A 90)

anun- “hazır olmak” (A V). hazır baş “hazır ol, hazırlıklı ol”: hazır buden “hazır olmak”> hazır baş “hazır ol”; Emir çekimi 2. teklik şahıs.

bitildi “nevişte”

315. tar erse king erse **bitildi** ruzung
nevişte (TS 31)

“315.ister dar, ister geniş olsun rızkın yazılmıştır” (A 93)

bitil- “yazılmak” (A XI). nevişte “yazmış, yazılmış, yazgı”: nevisten “yazmak”> nevişte “yazmış, yazılmış”.

borcı “mey-füruş”

409. kim ol **yüzçi** erse kişi yiği ol
borcı (B7, C40)
mey-füruş

“409. kim iki yüzlü ise, o itibar sahibidir.” (A 97)

bor “şerap” (A XII). mey-füruş “mey satan”, saki; meclislerde güzel söz söyleyip mey dağıtan”: mey fūruhten “mey satmak”> mey fūruş “mey satan, saki”. (pir-i mey fūruş “mey sunan pir”).

busuğlı “pinhan şüde”

294. emel arsasında **busuğlı** ecel
pinhan şüde (TS 29)

“294. emelin altında ecel saklıdır.” (A 93)

bus- “pusuya yatmak” (A. XIII). pinhan şüde “gizlenmiş, saklı”: pinhan şüden “gizli olmak”> pinhan şüde “gizlenmiş, saklı, gizli”.

bütür- “puşan”

330. yarağ bulsang oprağ yalınğı **bütür**
puşan (TS 32)

“330. giymeye yarar elbise bulursan, çıplağa giydir. (A 94)

bütür- “tamamlamak, giydirmek” (A XIII). puşan “giydir”: puşanden “giydirmek”> puşan “giydir”. Emir çekimi 2. teklik şahıs. came-bürehne puşan “elbisesizi giydir”.

asrasında (isresinde) “der pes-i emel”

294. emel **asrasında** busuğlı ecel
isresinde (TS 29)
der pes-i (emel) (TS 29)

“294. emelin altında ecel saklıdır.” (A 93)

asra (isre) “alt” (A V). der pes-i (emel) “emelin arkasında”: der pes “arkasında, altında” (der pes~der puşt~der pey).

ğalı “rast mi-guyem”

331. *küç emgek tegürme kişike ğalı*

ğali

rast mi-guyem (TS 33)

“331. başkasına zorluk ve zahmet çektirme.” (A 94)

226. *ğalı sözleseng söz bilip sözlegil*

ğali

rast (TS 22)

“226. eğer söz söylersen sözü bilerek söyle” (A 90)

ğalı (ğali) “eğer” (A XXXIII). rast mi-guyem “doğru söylüyorum”: rast guften “doğru söylemek”> rast mi-guyem “doğru söylüyorum”. Şimdiki zaman çekimi 1. teklik şahıs.

ğayu “küdam”

235. *bağullığnu ğanı öger til ğayu*

küdam (TS 23)

“235. hasisliğı öğen dil hani, nerede?” A 91

ğayu “nerede” (A XXXIV). küdam “hangi, hangisi”: küdam-eş amed “(onlardan) hangisi geldi.”; kudam ruz miayid “Hangi gün gelirsin vb. küdam “hangi(si)”. Soru sıfatı veya soru zamiri”.

kemşür “mi-endazed”

282. *tekebbür tutar erni kemşür ğodı*

mi-endazed (TS 27)

“282. kibirli olanı aşağı atar”. (A 92)

kemiş- “atmak” (A XXXV). mi-endazed “atıyor, atar”: endahten “atmak”>mi-endazed” atar, atıyor”. Şimdiki zaman çekimi teklik 3. şahıs. der pesti mi-endazed “aşağı atar”.

ğodı “der pesti”

282. *tekebbür tutar erni kemşür ğodı*

ğozı

der pesti

“282. kibirli olanı aşağı atar”. (A 92)

ğozı (bk. ğodı) “aşağı” (A XXXIX). der pesti “aşağıda, aşağıya”: der pesti “aşağıda, aşağıya”. Dolaylı tümleç. der pesti mi-endazed “aşağıya atar”.

küdeğil “nigah-dar”

345. *küdeğil aya dost uluğlar ğağın*

nigah-dar (TS 34)

“345. ey dost, büyüklerin hakkını gözet.” (A 94)

küdez- “gözetmek” (A XLI). nigh dar “koru, gözet”: nigha dašten ”(emaneti) korumak, saklamak”> nigha dar “koru, gözet, sakla”, Emir çekimi 2. teklik şahıs.

öçer “mi-mired”

351. *öçer miñnet otı keçer nevbeti*

mi-mired (TS 35)

“351. miñnet âteşi söner, nevbeti geçer.” (A 95)

öç- “sönmek” (A LI). mi-mired “ölür”: murden “ölmek”> mi-mired “ölür”, Şimdiki zaman çekimi 3. teklik şahıs.

örtegil “büsuz, bisuz”

324. *yimişsiz yıgaçnu kesip örtegil*

büsuz (bisuz) (TS 32)

“324. meyvesiz ağacı kesip ateşte yak.” (A 94)

örte- “yakmak” (A LI). büsuz (bisuz) “yak”: suhten “yakmak”>bisuz “yak”, Emir 2. teklik şahıs.

sanma- “me-şümar”

296. *uzun sanma saķınç öküş kıl ’amel*

me-şümar (TS 29)

“296. düşünceyi uzun etme (daha) çok amel kıl” (A 93)

san(ma)- “düşün(me)mek” (A LIV). me-şümar “sayma-”: şümar kerden (~şümar) “saymak”> me-şümar “sayma”. Olumsuz emir çekimi 2. teklik şahıs.

talusı “nigüterin”

257. *bu buğun talusı aķı er turur*

tolusı (TS 25)

nigüterin (TS 25)

“257. bu halk arasında en iyi adam, cömert adamdır.” A 91

talusı “iyi, seçkin” (A LIX). niküterin² “en iyisi”: niku “iyi”>niku-ter “daha iyi”>niku-ter-in “en iyi”. Farsça dereceleme kategorisi.

tıyur “men’ mi-küned”

232. *sökünç kelgü yolnu aķılıķ tıyur*

men’ mi-küned (TS 23)

“232. sövme gelecek yolu cömertlik kapatır.” (A 91)

2 Arat, edisyon kritikte kelimeyi “nigüterin” şeklinde vermiş (Arat 1992: 61), ancak sözlük kısmına almamıştır. Sözlük kısmında sadece “nigüyi” (Arat 1992: XLVIII) kelimesi verilmiştir. Kelimenin izahını yaparken, Farsça sözlüklerdeki “niku” (Şükun 1984: 1939) kelimesinin derecelenmiş şekli olarak kabul edip “niküterin” olarak aldı.

ty- “mani olmak, kapatmak” (A LXII). men^ı mi-küned “men eder, mani olur”: men^ı kerden “men etmek, mani olmak”> men^ı mi-küned “men eder”, Şimdiki zaman çekimi 3. teklik şahıs.

ula- “bi-peyvend”

343. *yıxıklıgka tirep kesüklüg ula*

bi-peyvend (TS 34)

“343. eğilene destek ver ve kesileni ekle” (A 94)

ula- “bağlamak, eklemek” (A LXVII). bi-peyvend “bağla, birleştir”: peyvesten “bağla(n)mak”>bi-peyvend “bağla, birleştir”. Emir çekimi 2. teklik şahıs.

uyalar “beraderan”

291. *ata bir ana bir uyalor bu halk*

beraderan (TS 28)

“291. insanlar ana baba bir kardeştirler.” (A 93)

uya “kardeş, hısım” (A LXXI). beraderan “kardeşler”: berader “kardeş”> beraderan “kardeşler”. Farsça çokluk şekli.

yaúuma- “nezdik merev”

379 *isizke yaúuma isiz suhbeti*

nezdik merev (TS 38)

“379. kötüye yaklaşma, kötü sohbeti” (A 71)

yaúu(ma)- “yaklaş(ma)mak” (A LXXII). nezdik me-rev “yakın gitme, yaklaşma”: Olumsuz emir çekimi 2. teklik şahıs.

3. Değerlendirme

Topkapı Sarayı nüshasının İstanbul’da 2. Mehmed (1451-1481) veya 2. Beyazıd (1481-1512) döneminde istinsah edilmiş olduğu kabul edilmektedir. Bu nüsha, Semerkant ve Ayasofya nüshalarından istifade edilerek istinsah edilmiş olmalıdır. Nüşadaki bazı sözlerin imla ve telaffuz şekilleri ile izahlarda daha çok Osmanlı Türkçesi özellikleri kullanılmıştır. Topkapı Sarayı nüshası imla hususiyetleri ve bazı izahların aynı olması (bk. bilhassa 433) bakımından Ayasofya nüshasına yakın durmaktadır. Fakat Ayasofya nüshasından farklı olan cihetleri de oldukça mühim bir yekûn tutmaktadır (Arat 1992: 31-32).

Topkapı Sarayı nüshasında tespit ettiğimiz yüz elli dokuz satır altı izahtan yirmi tanesi Çağatay Türkçesi özellikleri, otuz beş tanesi de Osmanlı Türkçesi özellikleri göstermektedir. Her iki Türkçede de kullanılabilen seksen dört tane satır altı izah bulunmaktadır. Bunların tamamına yakını Arapça veya Farsçadan alıntı kelimelerdir. Ancak lehçe farkını gösterecek belirgin bir özellik göstermeyen “ulařđıl, özge, ayak vb” Türkçe kelimeler de ortak söz varlığı içerisinde yer almıştır.

Satır altı söz varlığını şöyle değerlendirmek mümkündür:

Satır altı izahları yazan kişi hem Çağatay Türkçesine hem de Osmanlı Türkçesine vakıf durumdadır. Ancak satır altı izahların taraf belirleyici özelliği oran bakımından Osmanlı Türkçesi tarafındadır. Farsça gramatik izahları dâhil etmeden satır altı izahlar üzerinden bir yüzdelik hesabı yapacak olursak, 15. yüzyılda Osmanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesinin ortak kelime oranını %59 olarak belirleyebiliriz. Nüshada %14,6 oranında Çağatay Türkçesi özelliğini, %26 oranında ise Osmanlı Türkçesi özelliğini yansıtan satır altı izah kullanılmıştır.

Bu oranlar anlaşılabilirlik bağlamında düşünüldüğü zaman şüphesiz daha da yükselecektir. İki Türkçe arasında belirleyici bazı özellikler anlam farklılığı doğurmayan alt ses birimi dairesinde yer alırlar: t~d, -mAs~-mAz, (tökülür, tükenmez) ng~ñ,(tengri~teñri) ş~s, (saldım~şaldım),itmek~kılmağ vb.

Yukarıdaki oranlar satır altı izahların özellikle Osmanlı Türkçesi bilenler için kaydedildiğini göstermektedir. Ancak Atebetü'l-Hakayık döneminin bilinen bazı kelimelerinin aradan ortalama üç yüzyıl geçtikten sonra Çağatay sahası için de anlaşılmaz veya zor anlaşılır bir duruma gelmiş olduğunu, satır altı Çağatay Türkçesi izahlardan anlamaktayız. Bu izahlarda muhatabın Osmanlı Türkçesi konuşanların olmadığı aşikârdır.

Satır altı izahları yazan kişinin iki lehçe arasında gidip geldiğini, karışık lehçeli veya iki lehçeli diyebileceğimiz bir dil olgusuna sahip olduğunu belirleyebiliriz. Aşağıda verilen dizenin satır altı izahlarından ilk üç tanesi Çağatay Türkçesi özelliği gösterirken, dördüncüsü ise Osmanlı Türkçesi özelliği göstermektedir:

239 *tirildi* **ulamsuz** **ulamay** **bolup**
nime tapmaganga **nimerse** **virüp** (TS 23)

Nüshada satır altı izahlar içerisinde asıl dikkat çekici olan husus ise, Farsça küçük çeviriler diyebileceğimiz örneklerdir. Farsça pek çok kelime, izahlarda kullanılmıştır. Bu kelimeleri söz varlığı içerisinde alıntı kelimeler olarak kabul edebiliriz. Zira dillerin söz varlığının bir bölümünü alıntı kelimeler meydana getirir. Ancak bu kelimeler Türkçe gramer kurallarına göre değil de, Farsça gramer kurallarına göre işleniyorsa bu durum alıntı olmaktan çıkar, çeviri olur.

Topkapı Sarayı nüshasında çeviri özelliği gösteren yirmi izah bulunmaktadır. Bu izahların en belirgin yönü tamamına yakının fiil veya fiilimsi olarak kullanılmasıdır:

yad kün “anla, yad et”, *hazır baş* “hazır ol”, *nevişte* “yaz(ıl)mış”, *puşan* “giydir”, *rast mi-guyem* “doğru söylüyorum”, *mi-endazed* “atar”, *nigah dar* “koru, gözet”, *mi-mired* “ölür, söner”, *büsuz* “yak”, *me-şumar* “sayma”, *men' mi-küned* “men eder”, *bi-peyvend* “bağla, birleştir”, *nezdik me-rev* “yakın gitme, yaklaşma”, *mey fûruş* “mey satan, mey sunan”, *pinhan şüde* “gizlenmiş, gizli”; *küdam* “hangisi(dir), nerede(dir)”, *beraderan* “kardeşler(dir).

Bu fiil ve fiilimsilerin dışında bir yerde isim tamlamasının tamlayanı olarak (nikuterin “talası”), iki yerde tümleç olarak kullanılmış izah vardır. Tümleç olarak kullanılan bu izahlar fiillerle birlikte aslında bir cümle mantığı içerisinde satır altı izahlardır:

Eserin telif edildiği döneme ait bazı yapıların artık hem Çağatay Türkçesi hem de Osmanlı Türkçesi için unutulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Çağatay Türkçesinde örnekleri tespit edilmemiş olan “*kalı*” edatı (Atay 2014), Karahanlı sahasındaki “*artık, nasıl, eğer*” asıl anlamlarının (Hacieminoğlu 1971: 165-166) dışında “*rast mi-guyem, rast, çınok, tahkik*” diye izah edilmişlerdir. Benzer şekilde satır altı Farsça çeviri yapılan “*anun-*” (*hazır olmak*), “*bor*” (*şarap*), “*talı*” (*iyi, seçkin*) vb. kelimeler Çağatay Türkçesinin söz varlığı içerisinde tespit edilememiştir. Bazıları ise sadece Harezm Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş dönemi eseri olan Çağatayca Gülistan Tercümesi’nde (1397-1398) görülmektedir: *kemiş-* “*atmak*”, *küdez-* “*korumak, gözetmek*”, *uya* “*kardeş*” (Ünlü 2013: 609, 679, 1191) vb.

Türkistan Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine birçok eser aktarılması yapıldığı hâlde, Atebetü'l-Hakayık gibi bir ilk dönem eserinin aktarılmaması ilginçtir. Etkisi Nevayi döneminde bile hissedilen Edib Ahmed’in (Arat 1992: 7) eserinin konu bakımından özelliğini yitirmesi de söz konusu değildir. Satır altı izahlar –en azından yukarıda örneklerini verdiğimiz Farsça izahlar- bize Atebetü'l-Hakayık’ın birebir ölçüde Osmanlı Türkçesi bir tarafa, Çağatay Türkçesine de aktarılmasının zorluğunu göstermektedir.

Kaynakça

- ANDICAN Ahat A. (2009). *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul: Doğan Kitap.
- ARAT Reşit Rahmeti (1992). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükeki, Atebetü'l-Hakayık*, 2.baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ATAY Ayten (2014) , *Çağatay Türkçesinde Edatlar*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- ATEŞ Ahmet, TARZİ Abdülvehhab (1970). *Farsça Grameri*, (Gözden geçirip yeniden yayınlayan: Ahmet ATEŞ), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- DEVELLİOĞLU Ferit (1997). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 14. baskı, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- ECKMANN János (1988). *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- ERCİLASUN Ahmet Bican (2004). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 1. baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin (1971). *Türk Dilinde Edatlar (En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar)*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- KURNAZ Cemal (2012), *Avrasya’da Şair Göçü*, Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.
- ŞÜKÜN Ziya (1984). *Farsça-Türkçe Lügat Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*, c. 3, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- TEKİN Şinasi (1974). “1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde ‘Olga-bolga’ Sorunu”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten 1973-1974*, s. 59-157. Ankara: TDK Yayınları.
- ÜNLÜ Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınevi.

TASPAR KAGAN VE “İLK TERCÜME FAALİYETLERİ” ÜZERİNE BAZI NOTLAR*

Some Notes on Taspar Kagan and “First Translation Activities”

Kürşat YILDIRIM**

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 37-52

Öz: Taspar Kagan (572-581) devrinde Türklerde Budacılığa meyiller olduğu, Budacı keşişlerin Gök-Türk merkezinde Türkçe tercüme faaliyetleri yaptıkları, Taspar Kagan (572-581)’ın Çin’den bazı Buda sutralarını getirip tercüme ettirdiği ile Kuzey Qi Hükümdarı’nın bir sutrayı Türkçeye tercüme ettirerek Taspar’a gönderdiği şeklinde görüşler vardır. Makalemiz Çin ana kaynaklarına, bilhassa Jinagupta’nın iki Budacı kayıta yer alan biyografisine ve Hui Lin ile ilgili kayıtlara dayanarak böyle bir tercüme faaliyetinin varlığını sorgulayacaktır. Yine ilim âleminde “ilk tercüme” fikirlerinin teşekkül etmesini sağlayan görüşler incelenecek ve söz konusu fikirlerin aslının ortaya çıkarılmasına gayret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Taspar Kagan, Jinagupta, Hui Lin, Tercüme Faaliyetleri, Budacılık

Abstract: There are opinions that there were trends to Buddhism in Turks, Buddhist monks did translating activities in the center of Gok-Turk, Taspar (572-581) brought some sutras from China and had these translated, monarch of Northern Qi State had a sutra translated and sent it to Taspar. Our article will interrogate the existence of such translation activity, based on Chinese main sources, especially biography of Jinagupta recorded in two Buddhist source and records about Hui Lin. Again, we will examine opinions, which caused “first translations” opinions in the world of science and try to search the origin of such opinions.

Keywords: Taspar Kagan, Jinagupta, Hui Lin, Translations Activities, Buddhism

Türk tarihi ve Türk dili tarihi çalışmalarında Gök-Türk Kaganı *Taspar* (572-581) devrinde bazı Buda *sutralarının* Türkçeye tercüme edildiğine dair bazı görüşler vardır. Böyle bir fikrin şekillenmesinde başlıca amil, Taspar’ın sarayında bazı Budacı keşişleri himaye etmesi, kendisinin bazı Budacı ibadetlerde bulunması, Çinli *Qi* Devleti (550-577)’nden bazı sutralar talep etmesi ve yine aynı devletin kagan için bir sutrayı Türkçeye tercüme ettirmek istemesidir.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE. Shanghai International Studies University (上海外国语大学) Şeref Üyesi. kursatyildirimtr@yahoo.com. Gönderim Tarihi: 26.09.2016 / Kabul Tarihi: 24.10.2016

** Bu makale 26 Mayıs 2016 tarihinde Çin Halk Cumhuriyeti’nin Shanghai Şehri’nde tertip edilen “Workshop on the Historical, Present and Future Interchanges of Chinese and Turkish Languages under the Perspective of B&R Initiative” adlı çalıştayda sunulan “Some Notes on Taspar Kagan and “First Translation Activities”” başlıklı İngilizce bildirinin genişletilmiş ve geliştirilmiş hâlidir.

Her şeyden önce Gök-Türk sarayında “Türkçeye” tercüme faaliyetlerinde bulunulduğuna, Qi Devleti’nin bir kitabı tercüme ettirdiğine ve kagana ulaştırdığına dair kanaatlerin izaha muhtaç olduğunu düşünüyoruz. Peki, böyle bir malumat nereden gelmiştir? İşin aslı nedir? Bu konuda temas edilmesi gereken üç bahis vardır. Bunlar sırasıyla Taspar Kagan’ın himayesinde on yıl Gök-Türk sarayında kalan Hint asıllı *Jinagupta* adlı keşişin faaliyetleri, yine kaganın ele geçirdiği *Hui Lin* adlı bir Çinli keşişle olan münâsebeti ve Çin’den sutralar talep etmesi ve nihayetinde Çin’in bir sutrayı Türkçeye tercüme ettirmek istemesidir. Şimdi bu konuları tek tek inceleyelim:

1) Jinagupta’nın Faaliyetleri:

Kuzey Hindistan’daki *Gandhara* Memleketi’nde doğan, *Sanzang (Tripitaka) Dharma Üstat Dunajueduo* (三藏法師闍那崛多) (Jinagupta) 559 yılında yârenleri ve üstadıyla birlikte *dharma*’yı yaymak üzere memleketinden çıkmış ve üç yıl sonra Çin’e varmıştır. Burada 20 küsur yıl yaşayan keşiş, Çince öğrenerek Budacılık ve tercüme faaliyetlerinde bulunmuştur. Kuzey Zhou Devleti, 574 yılında Budacılığı ve Taoculuğu yasaklayınca Jinagupta ve yârenleri takibata uğramış, ancak onların Çin’i terk etmelerine izin verilmiştir. Bunun üzerine Jinagupta, Çin’den memleketine dönmek üzere kuzeye ilerlemiştir. Esasında çaresiz vaziyette olan keşişler burada Gök-Türk Kaganı Taspar’ın ısrarlı dâveti, sağladığı imkânlar veya zorlaması üzerine sarayda konaklamışlar ve on yıl boyunca faaliyetlerine burada devam etmişlerdir. Nihayetinde 584 veya 585 yılında Çin payitahtına geri dönmüşlerdir¹.

Jinagupta’ya dair bu malumatlar sadece kendisi hakkında bilgi veren *Da Tang Nei Dian Lu* (大唐內典錄) ve *Xu Gao Seng Zhuan* (續高僧傳) adlı iki Budacı kayıttan mevcuttur. Meşhur *Taishō Shinshū Daizōkyō* külliyyatı içerisinde yer alan bu iki metnin satır satır tam tercümesi ekte sunulmuştur.

a) Jinagupta Türkçe Biliyor muydu?: İlk olarak kayıtlar okunduğunda ne keşişin Türkçe bildiği ne de Türkçe tercüme ile uğraştığı anlaşılmaktadır. Üstelik 582 yılında dikilen *Bugut Yazıtı*’nın Brahmi harfli Sanskrit yüzünün Jinagupta tarafından yazıldığı Sir Gerard Clauson (Clauson 1971: 48), Sergey G. Klyastorniy-V. A. Livşic’ten (Kljaštornyj-Livšic 1972: 78-79) başlamak üzere çeşitli araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Her şeyden önce eğer Jinagupta Türkçe bilseydi, Taspar Kagan kendisine Bugut Yazıtı için bir metin yazdırırdı kanaatindeyiz; daha açık bir ifadeyle söylersek, keşiş Türkçe bilseydi, metni Türkçe yazardı veya Türkçe bir metin de yazardı. İkinci olarak Jinagupta’nın Budacılık külliyyatındaki biyografilerinde onun “gittikleri yerin dili” olan Çinceyi öğrendiği, 20 küsur yıl Çin’de kaldığı ve Budacılığı yayma ve tercüme faaliyetleri içinde olduğu bildirilmektedir. Dolayısıyla Jinagupta’nın ana dili olan Hintçe ve Çin’de öğrendiği Çince dışında bir dil bildiğine dair bir malumatımız yoktur. Buna karşılık Denis Sinor gibi araştırmacıların Jinagupta için “yabancı ülkelerin dillerini bilen, uzak memleketlerin yazılarına da aşina olan” ifadelerine ve Jinagupta’nın Türkçe bildiğini ima etmesine (Sinor 2003: 422) karşılık Peter Zieme (Zieme 1992: 11), H. J. Klimkeit (Klimkeit 2010: 96) gibi kimseler onun sadece Çince tercümelemlerle uğraştığını vurgulamaktadırlar.

1 *Da Tang Nei Dian Lu* 大唐內典錄 (*Taishō Shinshū Daizōkyō*, Tokyo, 1922-1933, C. LV, Metin 2149, s. 276/b17-c18); *Xu Gao Seng Zhuan* 續高僧傳 (*Taishō Shinshū Daizōkyō*, C. L, Metin 2060, s. 433/b07-434a/19).

b) Türkçe Bilmese de Jinagupta'nın Kontrolü Altında Bir Türkçe Tercüme Yapıldı mı?: Jinagupta bir üstat olarak Gök-Türk sarayındaki Buda faaliyetlerinin başındaydı; iki biyografisinden de bu anlaşılmaktadır.

Xu Gao Seng Zhuan, s. 434a03-a04'te ve Da Tang Nei Dian Lu, s. 276c14'de keşiş ve şakirtlerin Jinagupta'ya getirilen 260 yeni sutranın başlıklarını tercüme etmesini ve eski kataloglara göz atıp tashih yapmasını istirham ettikleri kayıtlıdır. Bu keşiş ve şakirtler Çin'de Budacılığın yasaklanmasından sonra Gök-Türklere sığınan Bao Xian, Dao Sui, Seng Tan gibi Çinliler veya Çinleşmiş olan kimselerdir, dilleri aksi bir kayıt olmadıkça Çince'dir. Bunlar 575-581 yıllarında doğuya gitmişler ve 260 sutra toplamışlardır. Tabiatıyla getirilen sutralar Sanskrit dilindedir. O hâlde Gök-Türk sarayında yapılan tercüme faaliyetinin, Gök-Türklere “sığınmacı” olan keşişlerin Sanskrit-Çince tercümesi şeklinde olduğu çok büyük bir ihtimaldir. Üstelik Çin kaynakları bir “tercüme” yapıldığını söylüyorsa, ayrı bir ifade kullanılmadıkça bunun bir tarafı Çince'dir. Bir tarafı Çince olan tercüme faaliyetinin diğer tarafı ise Sanskrit dili olacaktır.

Buna karşılık başta Klyāstorniy-Livšic (Kljaštornyj-Livšic 1972: 78) olmak üzere bazı araştırmacılara ve onların bu konudaki fikrini aktaranlara göre, Jinagupta ve yârenleri bu dönemde yoğun bir tercüme faaliyeti içindeydi, belli Buda sūtralarını Türkçeye tercüme etmişlerdi ve hatta bunlar Taspar kağan için yazılmıştı (Özönder 2002: 484); “Türkçe tercüme” ve “Taspar kağan için yazıldığı bilinmektedir” hükmü aynen Klyāstorniy-Livšic'den aktarılmış olmasına rağmen Özönder'in bu hükmü için Liu Mau-Tsai'ye (Liu Mau-Tsai 1958: 36-39) atıf yaptığı görülmektedir. Oysaki Liu'nun eseri için zikredilen sayfalarda ise sadece Da Tang Nei Dian Lu ve Xu Gao Seng Zhuan'ın kısmî tercüme yer almaktadır. Dipnotun devamında Gök-Türkler arasındaki Budacılık faaliyetleri için Gabain, Zieme ve Sinor'a atıf yapmaktadır. Bununla beraber Zieme'nin “Türkçe tercüme” gibi bir fikri olmadığı gibi O, bilakis şöyle söylemektedir (Zieme 1992: 12): “*Jinagupta ve beraberindekilerin Buda sutralarını Türkçeye tercüme edip etmediklerini bilmiyoruz. Ortada somut bir delil olmadığından, keşişlerin bozkır imparatorluğunda kaldıkları esnada Hintçe metinleri Çinceye tercüme ettikleri öne sürülebilir*”.

Yine Klimkeit tercümenin Çinceye olduğunu bildirmektedir (Klimkeit 2010: 96). Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dili Tarihi* adlı kitabında Özönder'in görüşüne birebir yer vermiştir (Ercilasun 2004: 129). Denis Sinor ise ihtiyatlı davranarak şöyle demektedir (Sinor 2003: 422): “*Hep birlikte Hindistan'dan getirdikleri 260 Sanskritçe eseri incelemek, kataloglamak, Çinceye (ve belki de Türkçeye) çevirmek işini yüklediler*”. Görüldüğü gibi Sinor, kaynaklarda yer almadığını bile bile sadece kendi fikri olan bir ihtimali parantez içinde vermeyi uygun görmüştür.

c) Jinagupta Bir “Misyoner” miydi ve Türklere Tesir Etti mi?: Jinagupta ile ilgili bir başka mesele onun misyoner olduğu ve Türkleri Budacı yapmak üzere gönderildiğini söyleyen veya ima eden ifadelerdir.

Eski Türk dini ile ilgili mülahazalar yapan Osman Turan (Turan 2013: 82), Mehmet Aydın (Aydın 1997: 4) gibi araştırmacılar Jinagupta ve yârenlerinin dinlerini Türklere kabul ettirmek için çok uğraşan misyonerler olduklarını söylemektedir. Ahmet Taşağıl ise, 574-584 yılları arasında Gök-Türkler arasında kalan Hintli Budacı rahibin (yâni Jinagupta), öğretmeyi hedeflediği başka bir Budacı kitap olduğunu bildirmektedir (Taşağıl 1995: 28). S. Barutçu Özönder de dolaylı olarak Jinagupta'nın faaliyetlerini "misyonerlik faaliyeti" şeklinde tavsif etmektedir (Özönder 2002: 498, dpt. 16). Her şeyden önce "misyoner" görüşünün kaynaklarda yer almadığı ve bu hükmün verilmesi için daha fazla kaynağa ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz. Üstelik ekteki iki metinden okunabileceği gibi Jinagupta, Budacılığın yasaklandığı Çin'den çıkıp memleketine giderken Taspar'ın ısrarları üzerine mecburen Gök-Türk sarayında kalmıştır. Hatta Xu Gao Seng Zhuan'da doğrudan Jinagupta'nın Gök-Türkler tarafından alıkonduğu kaydedilmektedir². Yâni, başka Budacılar için söylenebilir, ama Jinagupta'nın "misyoner" olduğunu söylemek için biraz daha malumat gerekmektedir; nitekim O, Çin'de ortam sükûnete erdiğinde ve ilk fırsatını bulduğunda hemen Çin payitahtı Chang'an'a dönmüştür.

d) Jinagupta için Siyasî Bir Değerlendirme: Hintli keşiş Jinagupta'nın Çin'den çıkıp Gök-Türk sarayında kalması veya alıkonulması hadisesi iyi değerlendirilmelidir. Mahiyeti ve dili ne olursa olsun sarayda bir tercüme faaliyetinin yapıldığı kesindir ve bunun yanında bazı faaliyetlerin gerçekleştirilmiş olması da galip bir ihtimaldir. Her şeyden önce Taspar Kagan'ın kendi "emri" altında 10 yıl çalışan ve bundan önce Çin'de 20 küsur yıl yaşayan "sığınmacı" keşişlerden hemen her bakımdan istifade etmek istediği veya istifade ettiği düşünülebilir. Taspar, Çin'in türlü yerlerinde Budacılık yapmak üzere bulunmuş keşişlerden Çin'in coğrafyasına ve kültürüne dair malumatları öğrenmek üzere böyle bir himayede bulunmuş olabilir. Bundan başka mahiyetini bilmediğimiz bir siyaset icabı Çin'e karşı elindeki keşişleri koz olarak kullanmış olması da mümkündür. Kaynaklarda hiçbir malumat bulunmasa da Jinagupta gibi "akıllı" adamların 10 yıl boyunca kaldığı bir yerin dilini öğrenmiş olmaları gayet tabiidir. Yine de onun Türkçe bilmesi Türkçeye tercüme faaliyetleri yaptığı göstermez; hele ki Taspar onları siyaset icabı sarayında tutuyorsa dinî tercüme ihtimal dışında tutmak gerekmektedir. Böyle bir tercüme faaliyetinin anlamlı olması için Gök-Türk sarayında ve toplumun üst katmanlarında Budacılığın bir şekilde yayılmış olması lâzımdır ki böyle bir hüküm için daha fazla kaynağa ihtiyaç vardır. Kaldı ki böyle bir yaygınlık ile Türkçeye tercüme faaliyeti arasında doğrudan illiyet bağı da yoktur. Böyle bir tercüme faaliyeti olsaydı, en azından Bugut Yazıtı'nın bir yüzüne herhangi bir alfabede Türkçe bir metin yazdırılırdı. Bir başka mesele ise Taspar'ın 581 yılında ölmesinden sonra Jinagupta'nın Çin'e dönmeden önce Türk sarayında üç dört yıl daha kalmasıdır. Taspar'dan sonra gelen iki kagan devrinde Budacılığa herhangi bir meyil olmasa da keşiş sarayda çalışmalarına devam etmiştir. O hâlde Türk sarayının Jinagupta'yı siyasî maksatlarla sarayda tutmuş olması da ihtimal dâhilindedir.

² Xu Gao Seng Zhuan, s. 433/c26.

2) Hui Lin'in Faaliyetleri Meselesi:

Sui Shu (隋書)'daki bir kayda göre Qi Devleti topraklarında yaşayan Budacı keşiş Hui Lin (惠琳), Gök-Türkler tarafından ele geçirilmiş ve Taspar Kagan'ın sarayına götürülmüştür. Taspar ise bu keşişin konuşmalarından etkilenmiş ve manastır ile pagoda inşa ettirmiştir. Et yemeyi bırakıp pagoda etrafında dönme ibadetlerine başlamıştır. Yine Qi Devleti'ne hediye gönderip Vimalakirti Rirdesa, Nirvana, Avatamsaka ve Sarvastivada Vinaya gibi sutraları istemiştir (Sui Shu 1997: 1865). Bu kaydın kelimesi kelimesine satır altı tercümesi ekte verilmiştir. Kayıt aynı hâliyle *Wen Xian Tong Kao* (文獻通考)'da da yer almaktadır (Wen Xian Tong Kao 2006: 2687c).

Bilindiği gibi bünyesinde çokça Çinli olmayan unsurları barındıran Kuzey Zhou Sülâlesi (557-581), Doğu Gök-Türkleri ve Muhan Kagan ile olan dostluğun bir nişanesi olarak Chang'an'da, burada yaşayan binlerce Türk için 557-560 yıllarında bir Buda manastırını inşa ettirmiştir (Tremblay 2007: 107). Yine bu mabette yer alan Wang Bao Kitabesi'nde Türklerin yiğitlikleri ve dürüstlükleri üzerine övücü sözler yer almaktadır (Liu Mau-Tsai 1958: 38-39). Dolayısıyla Taspar'ın kagan olduğu esnada Gök-Türkler üzerinde bazı Budacılık tesirlerinden bahsetmek mümkündür; yâni Taspar'ın, Budacılık ile ilk kez karşılaşmamış olması mümkündür. Gabain (Gabain 1954: 165) ve onun görüşlerini üstü kapalı olarak destekleyen J. Peter Laut (Laut 1986: 2) gibi araştırmacılar Gök-Türkler üzerindeki Budacı tesirlerin çok mahdut kaldığını söylese de Louis Bazin (Bazin 1975: 42), İbrahim Kafesoğlu (Kafesoğlu 2003: 103) gibi âlimler ise bu tesirlerin çok fazla olduğu kanaatinde dirler. Yine Taşağıl, Taspar'ın Budacılığa geçtiğine dair daha sonra bir vesika olmadığını, sadece hayran kaldığını söylese (Taşağıl 1995: 178) de Taspar'ın et yemeyi bırakıp pagoda etrafında dönmesi gibi ibadetlerde bulunması, sarayında Budacıları toplaması ve hatta Denis Sinor'un ifadesiyle "kaganın sarayının bir Budizm araştırmaları merkezi olması" (Sinor 2003: 422), kaynağa inanılırsa onun elbette bir Budacı olduğunu göstermektedir.

Şinasi Tekin'e göre ise Taspar (572-581) zamanında, Hui Lin, Qi Devleti tarafından Türklere yollanmıştır. Üstelik keşiş, kaganı bir manastır kurmağa zorlamış ise de onun bu çabaları olumlu bir sonuç vermemiştir (Tekin 1976: 22). Tekin bu hükmü için Otto Franke'nin eserine atıf yapmakta ise de kaynakta öyle bir hüküm getirilmemiştir (Franke 1930-1952: 245). *Sui Shu*'nun ilgili kısmının ekte yer alan tercümesinden anlaşılacağı gibi Hui Lin, Gök-Türkler tarafından Çinlilere yapılan bir hücum neticesinde ele geçirilmiş, esir edilmiş ve saraya getirilen keşişi dinleyen Taspar ise ona inanmış, manastır ve pagoda diktirerek ibadetlerine başlamıştır.

Bir başka mühim mesele ise Klyastorniy-Livşic gibi araştırmacılardan sonra Hui Lin'den etkilenen Taspar'ın Türkçe tercüme yaptırıldığı yönünde bir kanaat oluşmasıdır. Bu fikrin doğma sebebi muhtemelen Qi Devleti'ne hediye gönderip Vimalakirti Rirdesa, Nirvana, Avatamsaka ve Sarvastivada Vinaya gibi sutraları istemesidir. Bu sutraların kagana gönderilip gönderilmediği bile kaydedilmezken, gönderildiğini varsayıp üstelik tercüme edildiğini öne sürmek için daha çok malumata ihtiyaç vardır düşüncesindeyiz.

a) **Hui Lin için Siyasî Bir Değerlendirme:** Taspar Kagan'ın iki farklı kaynaktan aynı sözlerle yer alan bir kayda göre manastır inşa etmesi, et yemeyi bırakması ve pagoda etrafında dönmesi onun artık bir Budacı olduğunu göstermektedir. Bununla beraber bu bilginin kim tarafından Çinlilere bildirildiği veya Çin kaynaklarında nasıl yer edildiğinin en azından tahmin edilmesi lâzımdır. Çin malumatlarına göre Taspar, Hui Lin adındaki keşişin ikna etmesiyle Budacı olmuş, Buda ibadetlerine başlamış ve üstelik Çin'de doğmadığı için hayıflanmıştır. Her şeyden önce Hui Lin'in Gök-Türklere esir düşen biri olduğu ve daha sonra Çin'e döndüğü bilinmelidir. Kayıt sadece Taspar'ın faaliyetinden bahsetmektedir; eğer Gök-Türk sarayındakiler de böyle bir faaliyet içinde olsalardı mutlaka onlardan da bahsedilirdi. Dolayısıyla kayda göre bu faaliyetin sadece Taspar tarafından yapıldığı anlaşılmalıdır. Taspar ile ilgili Çin kaynağındaki ifadenin, onun gizlice ibadet yaptığı şeklinde yorumlanabilmesi de mümkündür. Son tahlilde Taspar'ın ibadetlerine ve Çin'e hayranlık duyduğuna dair Çin malumatı çok büyük bir ihtimalle Taspar'ın esiri olan ve sonra Çin'e dönen Hui Lin'in ifadelerine dayanmaktadır. Taspar'ın Hui Lin'i ne için tuttuğu ve hatta onu hangi maksadı için kullandığı bilinmemekte ise de keşişin geri döndüğü memleketi Çin'de Türklerin "adami" gibi görünmemek üzere böyle ifadeler vermesinin ve Türklerin Çin hayranı olduğuna dair sözler söylemesinin, Çin sarayında bir "Türk uzmanı" olarak yer edinmek üzere başvurduğu bir usul olabileceğini de akıllara getirmektedir. Taspar'ın tıpkı Jinagupta gibi Hui Lin'i de siyasî maksatlarla kullanmaması için hiçbir sebep yoktur; bu tür teşebbüsler gayet tabiidir. Elimizde mukayese edebileceğimiz başka bir kaynak olmadığı için Taspar'ın Hui Lin'i siyasî bir figür olarak değerlendirdiğini ancak varsayabiliriz. Yine halkın gözünde meşruiyetini yitirerek "kut"u ve dolayısıyla iktidarı kaybetmekten korkan Taspar'ın Budacılığı iç dünyasında yaşadığı veya tam tersine Budacı olursa "kut"unu kaybedeceğini bilen Taspar'ın hiçbir zaman Budacılığa girmediği ve kaynaktaki bilginin Çin'e dönen Hui Lin'in bir yalamı olduğu şeklinde iki farklı varsayım da göz önünde bulundurulmalıdır. Taspar'ın Çin'e dönecek ve kendisiyle ilgili bilgi verecek birine kendisini farklı yansıtmış olması da mümkündür. Daha fazla belge ortaya çıkmadıkça Taspar'ın bütün bu faaliyetleri muamma olarak kalacaktır.

3) Kuzey Qi Hükümdarı Hou Zhu'nun Türkçe Tercüme Yapılması Emri Vermesi Meselesi: Türkçe Tercüme Yapıldı mı ve Kagana Gönderildi mi?

Ce Fu Yuan Gui (冊府元龜)deki bir kayıta şöyle bildirilmektedir: “*Kuzey Qi Hükümdarı Hou Zhu'nun wuping saltanat devresinin (570-575) sonlarında, Hou Zhou Çinli olmayanların dilini bilen ve o esnada (bu konuda) birinci olan Shizhong unvanlı Liu Shiqing'e Tujue (Gök-Türk) Kagani'na hediye etmek üzere Nie (Mahāparinirvāna) Sutra'yı Tujue (Gök-Türk) diline tercüme etmesi görevini vermiş ve Zhongshu Shilang unvanlı Li Delin'e ise buna önsöz yazmasını emretmiştir*”³.

Bu kaydın lafzı ve ruhu çok açıktır ki sadece böyle bir tercüme yapılmasının emri verilmiştir; tercümenin bitirildiğine ve kagana ulaştırıldığına dair hiçbir söz yoktur. Bununla beraber bu kayda dayanarak geniş bir kesim bu ve başka tercümelemlerin de yapıldığını, kagana ulaştığını ve hatta bizzat Taspar'ın bu tercüme yapıldığını öne sürmektedir. Bu fikirler

3 *Ce Fu Yuan Gui*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 1989, s. 4020b: “北齐後主武平末侍中刘世清能通四夷语为当时第一後主命世清作突厥语翻译经以遗突厥可汗敕中书侍郎李德林为其序”.

izaha muhtaçtır ve üstelik Türk tarihi ve Türk dili tarihinde çok yanlış bilgi ve önyargıların yerleşmesine sebep olmuştur. Bu görüşlerden bazılarına değinmekte fayda vardır:

J. Peter Laut, şöyle demektedir⁴: "*Başlangıçta Muhan Kagan'ın küçük kardeşi ve halefi olan Taspar Kagan Budacılık ile ilişkidir, ki bu tarihî bakımdan kesindir. Bir tapınak inşa ettirdiği ve ricası üzerine Budacı yazıların Çin'de Türkçeye tercüme edildiği ve ona gönderildiği bildirilmektedir*". Laut'un bu hükmü, Çin kaynaklarına dayanmamaktadır ve Gabain'e atıfla bir mülahaza mahiyetindedir. Bununla beraber Türk dili tarihine dair böyle bir çalışmada verilen bu kritik hükmün ana kaynaklarda yerinin olmadığını bildirmek lâzımdır.

Tarihçi Peter Golden şu fikirdedir⁵: "*Onun saltanatı esnasında, Kuzey Ch'i İmparatoru, "dört bir yandaki Barbarların dillerini" bilen Liu Shih-ch'ing'den Nirvâna-Sûtra'yı Türkçeye tercüme etmesini istemişti. Bu, Türk Kağanı'na gönderildi*"⁶. Golden'in atıf yaptığı Liu Mau-Tsai'nin eserinin 34. sayfasında yer alan Liu Shiqing'in *Bei Qi Shu*'da biyografisinin tercümesinde, 36-37. sayfalardaki *Da Tang Nei Dian Lu* ve *Xu Gao Seng Zhuan*'ın Jinagupta biyografisi tercümesinde ve 43. sayfasında *Sui Shu*, s. 1865'deki Taspar'ın Hui Lin ile olan münâsebetinin anlatıldığı kısımda Golden'in verdiği hükmü temellendirecek bir ifade yer almamaktadır.

Ahmet Taşağıl'ın bu konudaki görüşleri şöyledir: "*Bu arada Ch'i'lerden Liu Shih-ch'ing vardı ki; bu şahıs Çin'in yabancı komşularının dilinde anlaşabiliyordu. Ch'i imparatoru ona Türk dilinde Nie-p'an-ching (nirvana) yazmasını emretti ve Türkçe yazılan bu kitap, hemen Gök-Türk kaganına gönderildi. Nirvana'nın bu Türkçe nüshası Lo Te-lin adlı elçi tarafından Taspar Kagan'a tanıtıldı (575 sonu)*" (Taşağıl 1995: 28). Ahmet Taşağıl bu hükmü için *Ce Fu Yuan Gui*'nin yukarıdaki kaydına ve yine *Bei Qi Shu*'daki bir biyografiye atıf yapmaktadır ki iki yerde de Türkçeye tercüme edilmesi emredilen bir kitaptan ve Li Delin'in ise buna önsöz yazmasının buyrulmasından bahsedilmektedir. Sutrannın tercüme edildiği, hemen kaganı götürüldüğü ve Li Delin adlı elçinin Taspar'a sunduğu gibi bir mülahazaya imkân verecek bir sözün olmadığı kanaatindeyiz. Özönder de Taşağıl'a dayanarak aynı hükmü vermiştir (Özönder 2002: 484). Özönder'in bu hükmü için atıf yaptığı diğer kişi olan Peter Zieme'nin çalışmasında ise böyle bir ifade bulunmamaktadır.

Sui Shu'daki bu kaydı inceleyen Edouard Chavannes da Li Delin'in bu kitabı kaganı götürdüğünü değil önsöz yazma emri aldığını bildirmektedir ve kitabın kaganı ulaştırıldığından ise hiç söz etmemektedir⁷: "*Heuo tchou, Nie-p'an king (Mahâparinirvâna sûtra)'in T'ou-kiue Kaganı'na sunulmak üzere Türkçeye tercüme edilmesi davetinde bulunmuş; tchong-chou che-lang Li Tö-lin'e bu kitaba bir önsöz yazması emredilmiştir*".

4 Laut 1986: 2: "*Erst Muhan Kagans jüngerer Bruder und Nachfolger, Tapar Kagan, steht in einem historisch gesicherteren Verhältnis zum Buddhismus. Es wird berichtet, daß er einen Tempel errichten ließ und auf seine Bitte hin in China buddhistische Schriften in das Türkische übersetzt und ihm geschickt wurden*"

5 Golden 1992: 151: "*During his reign, Liu Shih-ch'ing, who knew "the languages of the Barbarians of the four compass points" was asked to translate the Nirvâna-Sûtra into Turkic by the Northern Ch'i Emperor. This was sent to the Türk Qagan*".

6 Türkçe tercümesi için bkz. Golden 2012: 164.

7 Chavannes 1905: 345, dpt. 2: "*Heuo tchou l'invita à traduire en langue T'ou-kiue (turque) le Nie-p'an king (Mahâparinirvâna sûtra) afin d'envoyer (cette traduction) au kagan des T'ou-kiue; un décret impérial ordonna au tchong-chou che-lang Li Tö-lin de composer une préface por cet ouvrage*".

Ayrıca Liu Shiqing'in *Bei Qi Shu*'daki biyografisinde de bu hususa yer verilmektedir. Biyografi, *Bei Qi Shu*, C. 20'de Hülü Qiangju'nun biyografisinde (*Bei Qi Shu* 1997: 267) yer almaktadır. Buna göre: “(Liu) Shiqing'e Tujue (Gök-Türk) Kaganı'na hediye etmek üzere Nie (Mahâparinirvâna) Sutra'yı Tujue (Gök-Türk) diline tercüme etmesi görevini vermiş ve Zhongshu Shilang unvanlı Li Delin'e ise buna önsöz yazmasını emretmiştir”⁸. Liu Mau-Tsai de bu kaydı doğru şekilde tercüme etmiştir⁹: “İmparator Hou-tschu, T'u-küe'lerin kaganına hediye etmek için, kendisinden Nirvâna-Sûtra'yı T'u-küe'lerin diline tercüme etmesini istedi. Tschung-schu-schi-lang unvanlı Li Te-lin'e ise kitaba önsöz yazma emri verdi”¹⁰.

Bu konuda en ihtiyatlı davranan araştırmacının Peter Zieme olduğu görülmektedir. O, haklı olarak şöyle demektedir¹¹: “Liu Shiqing'in biyografisinde (VI. yüzyılın sonu), 576 yılında “barbar” dillerini bilen onun, Çin İmparatoru tarafından Türk Kaganı Taspar'a (572-581) hediye edilmek üzere Nirvâna-Sûtra'yı tercüme ile görevlendirildiği kaydedilmektedir”.

Ana kaynaklardaki malumatlardan hareketle Çin tarafından bir sutranın Türkçeye tercüme edildiği, hemen kagana götürüldüğü, bir elçinin tercümeyle Taspar'a sunduğu, Taspar'ın Nirvana Sutra'nın da arasında olduğu türlü sutraları Türkçeye tercüme ettirdiği gibi hükümlerin izaha muhtaç olduğunu söylemek durumundayız.

Sonuç

Gök-Türk Kaganı Taspar devrinde misyonerlerin sarayı ve halkı Budacı yaptıkları, Çin'den gelen veya alıkonulan Budacı keşişlerin sarayda kalıp Türkçe tercüme faaliyetlerinde buldukları, Çinlilerin bir sutrayı Türkçeye tercüme edip kagana sundukları ve yine kaganın bazı sutraları Türkçeye tercüme ettirdiğine dair Türk tarihi ve Türk dili tarihi çalışmalarında yer alan türlü görüşlerin, Çin kaynaklarındaki bazı malumatlara göre temellendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Çok erken bir tarihte tercüme yapılmış olması Türklerin dilini yüceltmeyeceği gibi, böyle bir tercümenin yapılmamış olması Türk dilini küçültmez. Gök-Türk Kaganlığı Yazıtları'nın dili, Türk dilinin artık çok tekâmül ettiğini göstermektedir. Bununla beraber bugüne ulaşmayan ve yapıldığı varsayılan bir tercümeden hareket ederek tarih ve dil tarihi çalışmalarında mefhumlar inşa etmenin millî mefkûremize katkısının olmayacağı aşikârdır. Bu tür yaklaşımlar bölünmüş Çinliler karşısında yer alan Gök-Türk Kaganlığı gibi devasa bir *imperium* gücün kültürünü, siyasetini ve stratejisini anlamayı zorlaştıracaktır. Bu bakımdan Taspar Kagan devrinde yapıldığı söylenen “Türkçede ilk tercüme” fikrinin gözden geçirilmesinde fayda vardır fikrindeyiz.

8 “後主命世清作突厥語翻涅槃經以遺突厥可汗敕中書侍郎李德林為其序”.

9 Liu Mau-Tsai 1958: 34: “Kaiser Hou-tschu befahl (Liu) Schi-ts'ing, das Nirvâna-Sûtra in die Sprache der T'u-küe zu übersetzen, um es dann dem kagan der T'u-küe zu schenken. Er beauftragte den Tschung-schu-schi-lang, Li Te-lin, ein Vorwort dazu zu schreiben”.

10 Bu kaydın Türkçesi için bkz. Liu Mau-Tsai 2006: 53.

11 Zieme 1992: 11.

Kaynakça

- AYDIN, Mehmet (1997). "Türklerin Dîmî Tarihi Üzerinde Bir Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, s. 1-9.
- BAZIN, Louis (1975). "Turcs et Sogdiens", *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste, Louvain*, s. 37-45.
- Bei Qi Shu* (1997). Zhonghua Shuju Yay., Beijing.
- Ce Fu Yuan Gui* (1989). Zhonghua Shuju Yay., Beijing.
- CHAVANNES, Edouard (1905). "Jinagupta (528-605 après J.-C.)", *T'oung Pao*, II/6, s. 332-372.
- CLAUSON, Gerard (1971). "The Foreign Elements in Early Turkish", *Researches in Altaic Languages*, Budapest, s. 43-49.
- Da Tang Nei Dian Lu* 大唐內典錄 (1922-1933). *Taishō Shinshū Daizōkyō*, Tokyo, C. LV, Metin 2149, s. 276/b17-c18.
- ERCİLASUN, A. Bican (2004). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.
- FRANKE, Otto (1930-1952) *Geschichte des Chinesischen Reiches*, C. II, Berlin.
- GABAIN, A. von (1954). "Buddhistische Türkenmission", *Asiatica: Festschrift Friedrich Weller*, Ed. J Schubert-U. Schneider, Leipzig, s. 161-173.
- GOLDEN, Peter (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden.
- GOLDEN, Peter (2012). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev., O. Karatay, Ötüken Yay., İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2003). *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul.
- KLIMKEIT, H. J. (2010). "Türk Orta Asyasında Budizm", Çev., M. T. Berbercan, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, s. 93-108.
- KLJAŠTORNYJ, S. G.-V. A. LİVŠIĆ (1972). "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia Hungarica*, XXVI, 1, s. 69-102.
- LAUT, J. Peter (1986). *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler*, Wiesbaden.
- LIU Mau-Tsai (1958). *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-Küe)*, C. I, Wiesbaden.
- LIU Mau-Tsai (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev., E. Kayaoğlu-D. Banoğlu, Selenge Yay., İstanbul.
- ÖZÖNDER, S. Barutçu (2002). "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", *Türkler*, C. III, Ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara, s. 481-501.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1995). *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara.
- SINOR, Denis (2003). "[Kök] Türk İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yıkılışı", Çev., T. Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, Der., D. Sinor, İletişim Yay., İstanbul, s. 383-424.
- Sui Shu* (1997). Zhonghua Shuju Yay., Beijing.
- TAŞAĞIL, Ahmet (1995). *Gök-Türkler I*, Ankara.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2002). "Göktürkler", *Genel Türk Tarihi*, C. I, Ed., H. C. Güzel-A. Birinci, Ankara, s. 653-710.
- TEKİN, Şinasi (1976). *Uygurca Metinler II. Maytrisimit*, Ankara.
- Tong Dian* (2003). Zhonghua Shuju Yay., Beijing.
- TREMBLAY, X. (2007). "The Spread of Buddhism in Serindia: Buddhism among Iranians, Tocharians and Turks before the 13th Century", *The Spread of Buddhism*, Ed., A. Heirman-S. P. Bumbacher, Leiden-Boston, s. 75-130.
- TURAN, Osman (2013). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Yay.
- Wen Xian Tong Kao* (2006). Zhonghua Shuju Yay., Beijing.
- Xu Gao Seng Zhuan* 續高僧傳 (1922-1933). *Taishō Shinshū Daizōkyō*, C. L, Metin 2060, s. 433/b07-434a/19.
- ZIEME, Peter (1992). *Religion und Gesellschaft in Uigurischen Königreich von Qoço*, Opladen.

Ek 1

Taishō Shinshū Daizōkyō, C. 50, metin 2060
Xu Gao Seng Zhuan 續高僧傳

s. 433

b07: 闍那崛多

Dunajueduo (Jinagupta)

b12: 捷陀囉國人也隋言香行國焉居富留

Qiantuoluo (Gandhara) Memleketi insanıdır [Sui (devrinde) Xiangxing Memleketi denilmiştir]. (O) yaşıyordu Fuliu-

b13: 沙富羅城云丈夫宮也刹帝利種姓金

-shafuluo Şehri (*Peşaver*)’nde [Zhangfu Sarayı’dır]. (O) Shadili (*Kşatriya*) kavmindendir. Soyadı Jan-

b14: 俱凡反步此云項也謂如孔雀之項彼國以

[jufan’ın çevrimi (j+an)]-bu (*kambu*)’dur. [Bu (kelime) “ense” demektir. Tavus kuşunun ensesine benzer denir]. Bu memleket (‘te bu)

b15: 爲貴姓父名跋闍邏婆囉此云金剛堅也

soylu (bir) soyadıdır. Babasının adı Baduluopoluo (Vajrasāra)’dur [Bu altın sertliğinde olan demektir].

b16: 少懷遠量長乘清範位居宰輔燮理國

Küçüklüğünde uzakları düşündü, uzunlukları ve farklılıkları hesap etti, mümkün (olanları) zihninde berraklaştırdı. Yardımcı idâreci makamında oldu, memleketi sevk, idâre (ve)

b17: 政崛多昆季五人身居最小宿殖德本早

siyasette. Jueduo (Jinagupta), beş kardeşin sonuncusu, en küçüğüydü. Erdemin esaslarıyla yetişti, erkenden

b18: 發道心適在髫髻便願出家二親深識其

Dao (“Yol”)’nun kalbine yollandı. Saçları püskül püskül toplandığında evden ayrılmaya karar verdi. Ana babası derinden bildiler onun

b19: 度不違其請本國有寺名曰大林遂往歸

düşüncesini. Onun ricasına karşı koymadılar. Bu memlekette Dalin (“Ulu Orman”) adlı bir manastır vardı. Ardından gidip geldi,

b20: 投因蒙度脱

iştirak etti. Böylece düşüncesine erişti (ve) ayrıldı...

b28: 時年二十有七受戒三夏師徒結志
(Jinagupta) o esnada 27 yaşındaydı ve üç yaz himaye aldı. Üstatlar ve şakirtler toplandılar derlendi

b29: 遊方弘法初有十人同契出境。路由迦旃
sefer istikameti (belirlemek) ve *dharma*'yı ululaştırmak (üzere). Başta 10 kişi vardı. Aynı fikirde birleşip topraktan ayrıldılar. Yol geçiyordu Jiabi-

c01: 施國淹留歲序國王敦請其師奉爲法主
-shi (Kapiça) Memleketi'nden. Yıl boyunca orada kaldılar. Memleketin hükümdarı onların üstadı ile yakından ilgilendi. (Ona) *dharma* efendisi (gibi) davrandı.

c02: 益利頗周將事巡歷便踰大雪山西足固
(Kendilerine) hemen her imkân sunuldu. (Onlar) işlerini ve seferlerini devam ettirdiler. Sonra Büyük Karlı Dağ'ın batı eteklerini aştılar. Zorluk

c03: 是天險之峻極也至厭怛國既初至止野曠
gök tehlikesinin en uç riski (gibi)di. Yanda (Eftalit) Memleketi'ne vardılar. Gelir gelmez durdular. Vahşi bozkırda

c04: 民希所須食飲無人營造岫多遂捨具戒
insan çok nadirdi. Gerekli yiyecek ve içecek (temini için) ne insan (vardı) ne de bir bina inşa edilmişti. Jinagupta derhal malzemeleri bırakıp müdafaa (tedbirleri) aldı.

c05: 竭力供待數經時艱冥靈所祐幸免災
(Bununla) başa çıkmak için (epey) güç harlandı. Defalarca kez zorlukların içinden geçildi. Derin ruhların korumasında (ilerlediler). Talih yok olmadı

c06: 橫又經渴囉槃陀及于闐等國屢遭夏
terse dönüp. Yine Keluopantuo (Taşkurkan) ve Yutian (Hoten) gibi memleketlerden geçtiler. Sürekli karşılaştılar yaz

c07: 雨寒雪暫時停住既無弘演栖寓非久又
yağmurla, kış karla. Geçici olarak durup konakladılar. Artık büyük hareketler yoktu. Konaklamaları uzun süreli değildi. Yine

c08: 達吐谷渾國便至鄯州于時即西魏大統
Tuyuhun Memleketi'ne vardılar. Sonra Shanzhou (Xining)'ya ulaştılar. O esnada artık Batı Wei'yin datong (saltanat devresinin)

c09: 元年也雖歷艱危心逾猛勵。發蹤跋涉三
ilk yılıydı (557). Başlarına gelen zorluklara ve tehlikelere rağmen kalpleri korkuyu atıyor ve taşıyordu. Seyahatlerine başlayalı üç

c10: 載于茲十人之中過半亡沒所餘四人僅存
yıl olmuştu böylelikle. On kişiden yarısı öldü. Geriye kalan sadece dört kişi

c11: 至此以周明帝武成年初屆長安止草堂
buraya vasil oldu. Zhou (Devleti) İmparatoru Ming'in wucheng (saltanat devresi) (559-560) ile birlikte. Önceleri Chang'an'a vardılar. Caotang (Manastırı'nda) kaldılar...

c22: 武帝下
... (Zhou İmparatoru Wu'nun) buyurduğu

c23: 勅追入京輦重加爵祿逼從儒禮秉操鏗
fermanla (Jinagupta ve beraberindekiler tekrar) payitahta getirildiler. (İmparator Wu) onları kadirleyerek, onlara soyluluk unvanları ve maaşlar vererek Konfüçyüs ritüeline uymaya zorladı. (Bununla beraber) onlar dik durdular ve tatbiklerini devam ettirdiler

c24: 然守死無懼帝愍其貞亮哀而放歸路出
ta ki ölene kadar, korkusuzca. İmparator onların iffetinden ve aydınlığından etkilendi. Merhamet etti ve geri dönmelerine izin verdi. (İmparatorluktan) çıkan yollar

c25: 甘州北由突厥闔梨智賢還西滅度崛多及
Ganzhou'nun kuzeyinden, Tujue (Gök-Türk) (toprakları) üzerinden (ilerliyordu). Duli (ācārya) Zhixian batıya geri döndü ve düşüncesini terk etti. Jinagupta ve

c26: 以和上乃爲突厥所留。未久之間和上遷
Heshan beraber Gök-Türkler tarafından alıkonuldular. Çok geçmeden Heshan

c27: 化隻影孤寄莫知所安賴以北狄君民頗
öldü. (Jinagupta) yalnız bir gölgeydi, tek başına (bu) gurbetteydi, ne yapacağını bilmiyordu. Kuzey Di'lerinin (Gök-Türklerin) hükümdarının ve halkının meyilleri sayesinde

c28: 弘福利因斯飄寓隨方利物。有齊僧寶暹
büyük talih ve iyilik (veya fayda) (edindi). (Gökyüzünde) süzülür gibi olduğundan (nerede dursa orada) konakladı. İyi olan şeyler (için) (her) yönü takip etti. Vardı, Qi (Sülâlesi'nin) keşişi Bao Xian,

c29: 道邃僧曇等十人以武平六年相結同行
Dao Sui, Seng Tan gibi on kişi. Wuping (saltanat devresinin) 6. yılında (575), karşılıklı birleştiler ve beraber ilerlediler

s. 434

a01: 採經西域往返七載將事東歸凡獲梵本
Toplu hâlde Batı Toprakları'ndan geçtiler. Gidip gelmeler yedi yıl tuttu (575-581) ve doğuya dönmek (için) işleri toparladılar. Sanskritçe kitaplardan edindikleri toplam

a02: 二百六十部行至突厥俄屬齊亡亦投
260 ciltti. İlerleyip Tujue (Gök-Türk)'lere vardılar. Aniden teslim olan Qi (Sülâlesi) çöktü. (Onlar) da gittiler

a03: 彼國因與同處講道相娛所齋新經請翻
bu memlekete (Gök-Türlere). Bu yüzden (Jinagupta) ile birlikte kaldılar, *Dao* ("yol")'yu konuştular, karşılıklı neşelendiler. Tercüme etmelerini rica ettiler, getirdikleri yeni sutraların

a04: 名題勘舊錄目轉覺巧便有異前人無
başlık adlarını. Eski katalogları, göz atıp tashih etmelerini (istirham ettiler). (Jinagupta) önceki adamlardan farklıydı, yoktu

a05: 虛行苦同誓焚香共契宣布。大隋受禪佛
boş işi. Tütsü yakıp çetinliklere yeminle ortak oldular, beraberce işbirliği içinde (*dao*'yu) anlattılar ve yaydılar. Büyük Sui (Sülâlesi kurulduğunda), Zen Budacılığı

a06: 法即興暹等齋經先來應運開皇元年季
dharma'sı artık yükselmişti. (Bao) Xian ve beraberindekiler, sutraları önceden gelip taşıma mesuliyetini üstlendiler. Kaihuang (saltanat devresinin) ilk yılında (581), mevsim

a07: 冬屆止京邑
kışta payitahta geldiler ve durdular.

a15: 多仍住北狄至開皇五年大興善寺沙門曇
Jinagupta (ise) hâlâ Kuzey Di'leri (Gök-Türkler) (arasında) yaşıyordu. Kaihuang (saltanat devresinin) 5. yılı (585) geldi. Daxingshan Manastırı shaman (şramana)'ı Tan

a16: 延等三十餘人以躬當翻譯音義乖越承
Tan gibi 30 küsur kişi, tercüme ve ses verme çalışmalarına bizzat girişti, erdem ve iyilik taşı. (Tan Yan) öğrendi

a17: 崛多在北乃奏請還帝乃別勅追延崛多西
Jinagupta'nın kuzeyde olduğu. Bunun üzerine imparatorun huzuruna çıkarak (onun) dönmesini isticram etti. İmparator bu nedenle ayrı bir emirnâme çıkararak (Jinagupta'nın) aranıp davet edilmesini (buyurdu). Jinagupta (için) batıya

a18: 歸已絕流滯十年深思明世重遇三寶忽
dönüş artık kapanmıştı. (Gök-Türkler yanında) kalalı 10 yıl olmuştu. Aydınlik dünya için derin düşüncelere dalmış, Üç Hazine (yâni Buda, Dharma, Sangha) ile buluşmayı kadırlımişti. Aniden

a19: 蒙遠訪欣願交并即與使乎同來入國
uzaklardan aldığı talep (üzerine) mutlulukla bir araya gelmek istedi. Artık elçiyile beraber memlekete (Çin'e) gelmişti.

Ek 2

Taishō Shinshū Daizōkyō, C. LV, Metin 2149
Da Tang Nei Dian Lu 大唐內典錄

s. 276

b17: 北天竺犍達國三藏法師闍那崛多隋言至德
Kuzey Hindistan, Jianda (Gandhara) Memleketi(’ndendir). Sanzang Dharma Üstat Dunajueduo (Jinagupta). Sui (devrinde) Zhide (“Erdeme Gelen”) denmiştir.

b18: 又云佛德周明帝世武成年初
Yine Fude (“Buda Erdem”) denilmiştir. Zhou (Devleti) İmparatoru Ming’in devrinde, wucheng (saltanat devresinin) başında (559)

b19: 共同學耶舍崛多
yâreni Yeshejueduo ile birleşti.

b20: 隨本師至摩伽陀國三藏禪師闍那耶舍齋經入國師徒同學悉習方言
Asıl üstadını takip ederek Mojiatuo (Magadha) Memleketi’ne geldi. Sanzang Zen Üstat Dunayeshe (Jinayaśa) (ile birleşti ve) sutraları alıp memlekete (Çin’e) girdi. Üstatlar ve şakirtler geldikleri yerin dilini birlikte çalışıp öğrendiler.

b21: 二十餘年崛多最善周世在京及往蜀地
Yirmi küsur yıl geçti. Jinagupta en başarılı oldu. Zhou devrinde payitahtta ve Shu (Sichuan) topraklarında yaşadılar.

b22: 隨處並皆宣譯新經
Gittikleri yerlerde hep beraber yeni sutraları anlattılar ve tercüme ettiler.

b23: 建德三年逢毀二教
Jiande (saltanat devresinin) 3. yılında (574), iki din (Budacılık ve Taoculuk) takibata uğradı.

b24: 夏之七眾俱俗一衣崛多師徒亦被誘逼
Çin’in çok çeşitli âdetlerinin hepsi bir kalıba sokuldu. Jinagupta ile üstatlar ve şakirtler de baskı ve ayartmalara maruz kaldı.

c03: 寧感致斯慕化而來來者容納思鄉欲去去者不違
Sükûnet hissi (onlarda) takdire şayan dönüşümü sağladı ve (saraya) geldiler. Gelenler kabul edildi ve izin verildi. Memleketlerine gitmeyi düşünüp ayrılma isteklerini (bildirdiler). (İmparator) ayrılanlara engel olmadı.

c04: 還向北天路經突厥遇值中面他鉢可汗
(Onlar) dönüp kuzey Tanrı (Dağları’na) yöneldiler. Yolları Tujue (Gök-Türk) (topraklarından) geçiyordu. Kıymetli ve mutedil yüzle karşılaştılar. Tabo Kehan (Taspar Kagan)

- c05: 愬重請留因往復日周有成壞勞師去還
onları iyi karşıladı, hürmet gösterdi ve kalmalarını rica etti. Kalmaları için şöyle tekrar etti: “Zhou’da zafer ve yenilgi vardır, zorluk gören ustalar gider gelirler.
- c06: 此無廢興幸安意住資給供養當使稱心
Burada çöküşler ve çıkışlar yoktur. Talihle ve güvenlik düşüncesiyle yaşanır. (Size) mülk temin edilecek, yüreğinizin istediği her şey sağlanacaktır”.
- c07: 遂爾併停十有餘載師及同學悉彼先殂
Bunu müteakip böylece birlikte 10 küsur yıl kaldılar. Üstat ve yârenlerin hepsi önceki atalarına kavuştu.
- c08: 唯多獨在
Sadece Jinagupta kaldı.
- c09: 時屬相州沙門寶暹道邃智周僧威法寶僧曇智照僧律等十有一人
O esnada Xiangzhou’lu shaman (śramana) Bao Xian, Dao Sui, Zhi Zhou, Seng Wei, Fa Bao, Seng Tan, Zhi Zhao, Seng Lü gibi 11 kişi
- c10: 以齊武平六年相結西遊往還七載
Qi (Devleti’nin) wuping (saltanat devresinin) 6. Yılında (575) batıya seyahat etmişler, gidip gelmeleri 7 yıl (tutmuş)
- c11: 凡得梵經二百六十部迴到突厥聞周滅齊併毀佛法
toplam 260 Sanskritçe sutra edinmişlerdi. Dönerken Gök-Türklere vardılar. Zhou’nun Qi (Devleti’ni) ortadan kaldırdığını ve Buda dharması’nı da yasakladıklarını duydular.
- c12: 進無所歸退則不可遷延彼國遂逢志德
Ne ilerlemeleri ne de geri gidip dönmeleri mümkündü. Hareket etmeyi ileri bir tarihe bıraktılar (ve) bu memlekette (kaldılar). Sonra Jinagupta ile karşılaştılar.
- c13: 如渴值飲若暗遇明
Tıpkı susamış ve yiyecek bulmuş, sanki karanlıkta aydınlıkla karşılaşmış gibi oldular.
- c14: 仍共尋閱所得新經請翻名題勘舊錄目頻覺巧便
(Beraber) kaldılar ve birlikte elde ettikleri yeni sutraları inceleyip okudular. (Jinagupta’ya), (sutraların) başlıklarını tercüme etmesini ve eski katalogların gözden geçirilmesini istirham ettiler. Tekrar tekrar (onun) (yüksek) kabiliyetinin farkına vardılar.
- c15: 有殊前人律等內誠各私慶幸
Önceki insanlardan farklıydı. İnsicam (gibi hususları) tam özümsemişti. Her biri talihlerine bizzat sevinmişlerdi.

c16: 同誓焚香共契宣譯大隋受禪佛法即興

Berberce tütsü yakıp yemin ettiler ve (sutraları) birlikte açıklayıp tercüme etmeye karar verdiler. Büyük Sui (Sülâlesi) Zen Budacılığının dharma'sını kabul etti ve artık (Budacılık) canlandı.

c17: 周等齋經先來應運開皇元年季冬屆止

(Zhi) Zhou gibiler sutraları önceden gelip taşıma mesuliyetini üstlendiler. Kaihuang (saltanat devresinin) ilk yılında (581), kış mevsimi (Çin payitahtına) geldiler ve durdular.

c18: 崛多四年方果入國

Jinagupta, 4. yılda (584), nihayetinde memlekete (Çin'e) girdi.

Ek 3

Sui Shu, s. 1865

Satır 3: 齊有沙門惠琳，被掠入突厥，因謂佗鉢曰 齊國富強者，爲有佛法耳遂說以因緣果報

Qi (Devleti'nde), shamen (śramana) Hui Lin vardı, yağmaya uğrayıp Tujue (Gök-Türk)'lere girdi, bundan sonra Tuobo (Taspar)'ya (şöyle) dedi: "Qi Devleti'nin zenginliği ve gücü, Buda'nın dharma'sındandır". Sonra konuşmak üzere sözler söyledi, sebep ve sonuç

Satır 4: 之事。佗鉢聞而信之，建一伽藍，遣使聘於齊氏，求淨名、涅槃、華嚴等經，並十誦律 佗鉢

işleri (hakkında). Tuobo (Taspar) dinledi ve ona inandı, bir qielan (samgharama; manastır) inşa ettirdi, Qi Âilesi'ne elçi ile hediye gönderdi, "Jingming" (Vimalakirti Rirdesa), Niepan (Nirvana), Huayan (Avatamsaka) gibi sutraları ve Shisonglü (Sarvastivada Vinaya) (sutasını) (rica etti). Tuobo

Satır 5: 亦躬自齋戒，繞塔行道，恨不生內地

da kendisi et yemeyi bıraktı, pagoda etrafında döndü, iç topraklarda (Çin'de) doğmadığı için pişmanlık hissetti.

OSMANLI TÜRKÇESİNDE ARA BİÇİM-II: BATI KÖKENLİ KELİMELER

Intermediate Forms in Ottoman Turkish-II: Vocabularies with Western Origin

Yavuz KARTALLIOĞLU*

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 53-64

Öz: Arapça ve Farsça alıntılar gibi Batı kökenli alıntılar da Türkçede kullanılmaya başladıkları andan itibaren Türkçeleşme sürecine girerek Türkçenin ses bilgisi kurallarına göre değişmeye başlar. Orijinal biçimlerini andıran ilk telaffuzlarıyla Türkçeye geçen İtalyanca ve Yunanca alıntılarının büyük bir kısmı birkaç ara biçimden sonra Türkçeleşme sürecini tamamlamıştır. Batı kökenli alıntılardaki bu süreç sadece çeviri yazılı metinler aracılığı ile takip edilebilir. Bu makalede 11 İtalyanca, 12 Yunanca, 1 Bulgarca ve 1 Almanca kökenli alıntının Osmanlı dönemindeki Türkçeleşme süreçleri sırasıyla orijinal, ara ve Türkçeleşmiş biçimler olmak üzere takip edilmiştir. Sonuçta İtalyanca kelimelerin bir kısmının, Yunanca kelimelerin ise büyük bir kısmının Osmanlı Türkçesi döneminde son biçimlerini aldıkları görülmüştür.

Anahtar kelimeler: İtalyanca alıntılar, Yunanca alıntılar, Bulgarca alıntılar ve Almanca alıntılar, Osmanlı Türkçesi, Çeviri yazılı metinler, Türkçeleşme süreci, ara biçim

Abstract: Borrowings from western languages, like the ones from Arabic and Persian, begin to become a part of Turkish and change according to Turkish phonetic rules from the moment they came to be used. Most of the Italian and Greek borrowings which begin to be used in Turkish with the pronunciation analogous to their original form completed the process of becoming Turkish after some intermediate forms. This process in borrowings with western origin can be traced with through transcription texts. In the present article, the process of becoming Turkish of 11 Italian, 12 Greek, 1 Bulgarian and 1 German origin vocabularies in Ottoman period are given in the order of original, intermediate and Turkish forms. As a result, it was observed that some of the Italian vocabularies and most of the Greek vocabularies acquired their Turkish forms in the period of Ottoman Turkish.

Key Words: Italian borrowings, Greek borrowings, Bulgarian borrowings and German borrowings, Ottoman Turkish, Transcription texts, Process of becoming Turkish, Intermediate forms.

Giriş

Osmanlı Türkçesi, hatta Batı Türkçesi, Batı dillerinden ilk olarak Yunanca ve İtalyancadan kelime almıştır denebilir. Bu iki dilden alınan kelimeler, Arapça ve Farsça alıntılar gibi asli imlaları, yani asli yazılışlarının korunması ilkesi ile değil asli telaffuzlarını andıran, sonradan daha da Türkçeleşecek olan birincil ara biçimler ile

* Doç. Dr. Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. yavuzkartallioğlu@gmail.com. Gönderim Tarihi: 21.09.2016 / Kabul Tarihi: 01.11.2016

Türkçede kullanılmaya başlamıştır. Osmanlı döneminde kullanılan yazının Batı kökenli kelimelerde de özellikle ünlüleri göstermedeki yetersizliği, Yunanca ve İtalyanca kelimelerin ilk metinlerdeki durumunu, yani Türkçeye alındıkları andan itibaren nasıl telaffuz edilmeye başladıklarını tespit etmeye imkân vermez. Örnek olarak Türkçeye İtalyancadan geçen *firtına* (<*fortuna*) kelimesinin Osmanlı metinlerinde görülen فورطونه - فورتونه (Kahane-Tietze 1988: 228) yazılışı, ilk telaffuzu kesin olarak ortaya koymaz. Bu yazılış sadece İtalyanca kökenli *firtına* kelimesinin belirli bir süre aslına yakın olarak Türkçede telaffuz edilmiş olabileceği hakkında fikir verirken ilk hecedeki ünlünün nasıl telaffuz edilmiş olduğunu göstermez. Osmanlı Türkçesindeki Batı kökenli ilk alıntılar olan Yunanca ve İtalyanca kelimelerin o dönemde nasıl telaffuz edildiklerini takip etmenin tek yolu daha önce Kahane-Tietze'nin "The Lingua Franca in the Levant: Turkish nautical terms of Italian and Greek Origin" adlı çalışmada yaptıkları gibi transkripsiyon metinlerinin verilerinden faydalanmaktır. Böylece -Arapça ve Farsça kökenli alıntılarda olduğu gibi- Türkçede sadece kaynak dili ve Türkçeleşmiş biçiminin gösterilmesi gelenek hâlini almış olan Yunanca ve İtalyanca kökenli kelimelerin Türkçeleşme süreçlerindeki ara biçimleri takip edilebilir. Bir örnek vermek gerekirse Türkçeye, Yunanca *eklisia* biçiminden geçen *kilise* kelimesinin Osmanlı Türkçesi dönemindeki çeşitli telaffuzları ile ilgili transkripsiyon metinlerinde şu kayıtlar vardır: klise *klisse* (Montabaldo 1630: 130), kilise, kilisa (Molino 1641: 80), kilisa, kelise, kenise *kelişe*, *keniše* (Clodius 1730: 656, 796), kilise, kilse *kilisé*, *kilsé* (Viguiet 1790: 378), kilise (Carbognano 1794: 553), kilse, kelisa *kilsé*, *kélisa* (Hindoğlu 1838: 394, 395), kilisâ, kelise *kilicâ*, *kelice* günl.¹ keniset (Bianchi 1843: I, 573), kelisa (Dieterici 1854: 138); kelise günl. kilise (Sami 1901: 653), kilise (Hagopian 1907: 76).

Türkçe ile İtalyanca arasındaki ilişkiler daha çok ekonomik ve politik sebeplere dayalı olarak 12-13. yüzyıla kadar uzanır (Sarı 2008: 43). Türkler Anadolu'ya gelip yerleştikleri zaman ticaret, aşağı yukarı bütünü ile İtalyanların elindeydi. Bu nedenle İtalyanlar Türklerle de sıkı ticari ilişkiler kurmuşlardır. Türkçedeki İtalyanca kelimelerin, denizcilik terimlerinden sonra, büyük çoğunluğunun ticaretle ilgili olmasının sebebi bu ilişkilerdir (Kundakçı 1978: 137). Durdu Kundakçı'ya göre Türkçedeki İtalyanca kelimeler "ticaret, giyim kuşam, siyaset, toplumsal yaşam kelimeleri; denizcilik terimleri ve müzik terimleri" olmak üzere üç ana başlıkta sınıflandırılabilir (Sarı 2008: 44).

İtalyancadan Türkçeye geçen kelimelerin çoğu Venedik diyalektine aittir (Kundakçı 1978: 138). Bazı araştırmacılar² İtalyanca kökenli kelimelerin Rumca üzerinden Türkçeye geçmiş olabileceklerini iddia etseler de Kundakçı bu görüşü kabul etmeyerek gerçeğin her kelimenin tek tek eski metinlerde taranması yoluyla ortaya çıkacağını belirtmektedir (Kundakçı 2008: 141). İtalyanca kelimelerin bir kısmı asli biçimlerine uygun olarak Türkçeye geçmiştir: *banka*, *banko*, *fiyasko*, *falso*, *parola*, *salata*, *senato*, *vida* (Kundakçı 1978: 48). Kundakçı'ya göre İtalyanca kelimelerin büyük bir kısmı ise ses olayları sonucunda Türkçeleşmiştir: *balyos* (*bailo*), *pirlanta*

1 günl. kısaltması makale boyunca "halk arasında kullanılan dil, konuşma dili" anlamında kullanılacaktır.

2 Tagliavini, İtalyanca kelimelerin büyük bir kısmının Rumca, bir kısmının ise Slav dilleri ve Romence aracılığı ile Türkçeye geçtiğini savunur (Kundakçı 2008: 139).

(*brillante*), *düzine* (*dozzina*), *bezelye* (*piselli*), *peçete* (*pezetta*) (Kundakçı 1978: 149).

Türkçe-Yunanca ilişkileri 11. yüzyıla kadar uzanır (Karaağaç 2015: 115). Yunancadan Türkçeye genel olarak denizcilik terimleri, bitki adları, bazı bilim terimleri ve araç gereç adları geçmiştir. Türkçedeki Yunanca kelimeler İtalyanca kelimeler gibi bilimsel olarak ele alınmamıştır. Bu konudaki en önemli çalışma Tietze'nin Yunanca kelimelerin Anadolu ağızlarındaki biçimlerini incelediği yazısıdır.³

Osmanlı Türkçesine Batı dillerinden geçen alıntıların Türkçeleşme süreçleri bugüne kadar incelenmemiştir. Batı dillerinden geçen alıntı kelimelerle ilgili incelemenin temel ilkesi, kelimenin hangi dilden geldiğini ve alındığı dildeki orijinal biçimini tespit etmeye çalışmak olmuştur. İtalyanca ve Yunanca kelimelerin Türkçeleşme süreçleri takip edilirken yazımları değil telaffuzları dikkate alınmalıdır.⁴ Çünkü bu kelimelerin orijinal telaffuzlarını andıran, ilk ara biçimlerle Türkçeleşme süreçleri başlamıştır. Banguoğlu, bu durumu “Rumca ve İtalyanca kelimeler halk dili üzerinden Türkçeye geçmiştir.” diyerek açıklamıştır (Banguoğlu 1959: 147). Bu yazıda bir makale sınırları dâhilinde, ara biçimlerinin açıkça görülebildiği daha çok İtalyanca ve Yunanca alıntıların, birer tane de Bulgarca ve Almanca alıntının Türkçeleşme süreçleri sırasıyla orijinal, ara ve Türkçeleşmiş biçimler olmak üzere takip edilmiş ve Türkçeleşme süreçleri kelime kelime ortaya konmaya çalışılmıştır.

İnceleme

I.İtalyanca Kelimeler

düzine < İt. dozzina

Düzine kelimesinin Türkçeleşme sürecinde, asli biçimde /t/ olarak telaffuz edilen ilk /z/ ünsüzü düşer; /o/ ünlüsü daralarak /u/ olur ve *duzina* ara biçimi oluşur: *duzina* (Manissadjian 1893: 94); *duzina* *douzina* (Hagopian 1907: 90). İkinci ara biçim olan *düzina* /u/ ünlüsünün ön damaksıllaşmasıyla oluşur: *düzina* *duzîna* (Mallouf 1863: 526).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: d u z i n a, d ü z i n a. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü. düzine* < *düzina* < *duzina* < *İt. dozzina*.

fanila < İt. flanella

Fanila kelimesinin Türkçeleşme sürecinde kelime başındaki iki ünsüzden birisi olan /l/ ünsüzü düşer; ikiz ünsüzler tekleşir, böylece *fanela* ara şekli oluşur: *fanela* *fanéla* (Mallouf 1863: 885).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: f a n e l a. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü. fanila* < *fanela* < *İt. flanella*.

3 Andreas Tietze, Griechischen lehnwörtern im anatolischen türkischen, Oriens, VIII (1995), 204-257.

4 İtalyanca ve Yunanca kelimelerin çağdaş telaffuzları için “<http://tr.forvo.com/>” sitesi faydalıdır.

firtına < İt. fortuna

Firtına kelimesinin asli biçiminin Osmanlı Türkçesinde telaffuz edildiğiyle ilgili kayıtlar vardır: *fortuna* (Argenti 1533: 171); *fortuna* (Meninski 1680: 733); *fortuna* (Clodius 1730: 591); *fortuna* fortouna (Hindoğlu 1838: 346). Kelimenin Türkçeleşme sürecinde /o/ ünlüsü daralarak /u/ olur ve *firtuna/e* ara biçimi oluşur: *firtune* firtüne (Vaughan 1709: 94); *firtuna* (Sami 1901: 345). İkinci ara biçim olan *firtuna* /u/ ünlüsünün düzleşmesi ile oluşur: *firtuna* fyrtuna (Manissadjian 1893: 302). Türkçeleşmiş biçim şu eserlerde kaydedilmiştir: *firtuna* (Duman 1995: 254); *firtuna* fertena (Viguiet 1790: 444); *firtuna* (Sami 1901: 345).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: f u r t u n a/e, f ı r t u n a. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* *firtına* < *firtuna* < *firtuna* < *İt.* *fortuna*.

iskele < İt. scala

İskele kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /a/ ünlüleri ön damasillaşarak /e/ ünlüsüne dönüşür ve *skele* ara biçimi oluşur: *skele* *schiele* (Argenti 1533: 236); *eskele*, *skelle* (Zenker 1866: 49). Türkçeleşmiş biçim şu eserlerde görülür: *iskele* *iskélé* (Mallouf 1863: 59); *iskele* (Sami 1901: 527); *isgele* *isgélé* (Hagopian 1907: 487).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: s k e l e. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* *iskele* < *skele* < *İt.* *scala*.

izbandut < İt. spandito

İzbandut kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce son sesteki /o/ ünlüsü düşer. Daha sonra ön seste /ı/ ünlüsü türer, /i/ ünlüsü art damaksillaşarak /ı/ya dönüşür ve böylece *izbandut* ara biçimi oluşur: *izbandut* *ezbandet* (Viguiet 1790: 415). Diğer ara biçim son hecedeki /ı/ ünlüsünün yuvarlaklaşarak /u/ya dönüşmesi ile oluşur: *izbandud* *ezbandoud* (Hindoğlu 1838: 25).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: ı z b a n d ı t, ı z b a n d u d. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* *izbandut* < *izbandud/t* < *izbandıt* < *İt.* *spandito*.

kurdele < İt. cordela

Kurdele kelimesinin Türkçeleşme sürecinde son sesteki /a/ ünlüsünün ön damaksillaşıp /e/ye değişmesi ile *kordele* ara biçimi oluşur: *kordele*, *kordela* *qordélé*, *qordéla* (Sami 1883: 843).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: k o r d e l e. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* *kurdele* < *kordele* < *İt.* *cordela*.

poğaç < İt. focaccia

Poğaç kelimesi önce İtalyanca aslına yakın olarak Osmanlı Türkçesinde *fogaça* biçiminde telaffuz edilmiştir: *fogaça* (Meninski 1680: 733); *fogaça* *foghatchia*

(Bianchi 1843: II, 17). Sonra ön sesteki /f/'nin /b/'ye değişmesi ile *boğaç* ara biçimi oluşur: *boğaç boghacia* (Molino 1641: 74); *boğaç boghaccia* (Carradori 1650: 85). Türkçeleşmiş biçim ilk olarak Meninski'de görülür; kelime uzun süre ön sesteki hem /b/ hem de /p/ ile telaffuz edilmiştir: *bogaça, pogaça, fogaça* (Meninski 1680: 447, 733); *poğaç poghatça* (Viguiet 1790: 387); *boğaç, poğaç boghatja, poghatja* (Hindoğlu 1838: 132); *bogaça, pogaça bogaça, pogaça* (Zenker 1866: 221), *bogaça bogaça* (Manissadjian 1893: 108).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: b o gğ a ç a. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* poğaç < bogğaç < fogaça < *İt.* focaccia.

pusula < İt. bussola

Pusula kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /s/ ünsüzlerinden biri tekleşir ve *busola* ara biçimi oluşur: *busola bufola* (Clodius 1730: 446); *busola busolah* (Davids 1832: 146). İkinci ara biçim ön sesteki /b/ ünsüzünün /p/'ye değişmesi ile oluşur: *pusula* (Meninski 1680: 1470). Türkçeleşmiş biçim şu eserlerde görülür: *busola, pusula bufola, pufula* (Clodius 1730: 446, 615); *pusula poufoula* (Viguiet 1790: 363); *pusula poosolah* (Boyd 1842: 198); *pusula* (Zenker 1866, 221).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: b u s o l a, p u s o l a. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* pusula < busola < *İt.* bussola.

reçine < İt. resina

Reçine kelimesinin Türkçeleşme sürecinde ilk ara biçim /z/ ünsüzünün /c/ ve /ç/'ye değişmesi ile oluşur: *recina, reçina rédjina, réchina* (Viguiet 1790: 428). Türkçeleşmiş biçim Hindoğlu'nda kaydedilmiştir: *riçina, reçine ritjina, réjiné* (Hindoğlu 1838: 245).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: r e c i n a, r e ç i n a. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* reçine < reçina < *recina* < *İt.* resina.⁵

şırına < İt. siringa

Şırına kelimesinin Türkçeleşme sürecinde ön sesteki /s/ ünsüzü /ş/'ye değişir ve *şırına* ara biçimi oluşur: *şırına chiringha* (Sami 1883: 625). İkinci ara biçim ilk hecedeki /i/ ünlüsünün art damaksillaşarak /ı/'ya değişmesi ile oluşur: *şırına, şırına chyringa, chyringha* (Bianchi 1843: II, 1024). Türkçeleşmiş biçim Viguiet'de kaydedilmiştir: *şırına cherenga* (Viguiet 1790: 435).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: ş i r i n g a, ş ı r i n g a. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* şırına < şırına < *şırına* < *İt.* siringa.

5 Meninski, kelimenin Arapça "recinet" kelimesi ile ilgisi olduğunu göstermektedir. Kelimenin Türkçeleşme sürecinde Arapça biçimin de etkisi olmalıdır, çünkü İtalyanca s > c değişimi Türkçenin fonetik eğilimlerini biraz zorlamaktadır (Tulum 2011: 1486).

tiyatroy < İt. teatro

Tiyatro kelimesinin Türkçeleşme sürecinde iki ünlü arasında /y/ ünsüzü türer ve *teyatroy* ara biçimi oluşur: *teyatroy teyatroy* (Manissadjian 1893: 275).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: t e y a t r o. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* tiyatroy < *teyatroy* < *İt.* teatro.

II. Yunanca Kelimeler**enginar < Yun. anginara**

Enginar kelimesinin Türkçeleşme sürecinde ön sesteki /a/ ünlüsü ön damaksillaşarak /e/ olur ve *enginara* ara biçimi oluşur: *enginara* enghinára (Argenti 1533: 167). Kelimeyle ilgili farklı bir biçim de son sesteki /a/ ünlüsünün düşmesi ile oluşan *anginar* ara biçimidir: *anginar* anghinar (Molino 1641: 110). Türkçeleşmiş biçim şu eserlerde görülür: *enginar* énguinar (Viguiet 1790: 359); *enginar* (Davids 1832: 6); *enginar* énginar (Hagopian 1907, 467).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: e n g i n a r a, a n g i n a r. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir:

I. *Tü.* enginar < enginara < *Yun.* anginara.

II. *Tü.* enginar < anginar < *Yun.* anginara.

istakoz < Yun. astakos

Istakoz kelimesinin Türkçeleşme sürecinde ön seste hem /i/ hem de /ı/ ünlüleri görülür. Daha erken tarihli kayıtlarda /a/ ön damaksillaşarak /i/ye dönüşür ve *istakos* ara biçimi oluşur: *istakos* (Meninski 1680: 990); *istakos* *iftacos* (Clodius 1730: 102); *istakos* *istaqos* (Mallouf 1863: 46); *istakos*⁶ (Zenker 1866: 36), *istakos* *istaqos* (Sami 1883: 75). /ı/’lı biçim /i/’ye göre daha geç tarihlerde kaydedilmiştir: *istakos* *estaqos* (Viguiet 1790: 377); *istakos* *estakos* (Hindoğlu 1838: 28). Diğer ara biçim /s/ ünsüzünün /z/’ye değişmesi ile oluşur: *istakoz* *istâqoz* (Bianchi 1843: II, 98). Türkçeleşmiş biçim Sami’de kaydedilmiştir: *istakoz* (Sami 1901: 478).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: i s t a k o s, i s t a k o z. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* istakoz < *istakoz* < *istakos* (istakos) < *Yun.* astakos.

ızgara < Yun. skara⁷

Izgara kelimesinin Türkçeleşme sürecinde ön seste /i/ türer ve *iskara* ara biçimi oluşur: *iskara* *İfkara* (Clodius 1730: 149); *iskara*, üskara *isqara*, *usqara* (Bianchi 1843: II, 58). İkinci ara biçim /i/ ünlüsünün art damaksillaşarak /ı/’ya değişmesi ile oluşur: *iskara* *eskara* (Holderman 1730: 104); *iskara* *eskara* (Hindoğlu 1838: 36); *iskara* *escarah* (Boyd 1842: 189); *iskara* *yskara* (Zenker 1866: 49); *iskara* *ysqara* (Sami

6 Günay Karaağaç, kelimenin hem /ı/’lı hem de /i/’li biçimini kaydetmiştir (Karaağaç 2015: 365).

7 Kelime Argenti’de skere biçimindedir: skere schière (Argenti 1533: 236).

1883: 92). /s/ ünsüzünün /z/'ye değişmesi ile üçüncü ara biçim oluşur: ısgara *ısgara* (Hagopian 1907: 475).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan üç ara biçimi vardır: i s k a r a, ı s k a r a, ı s g a r a. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* ızgara < ısgara < ıskara < iskara < *Yun.* skara.

iskemle < Yun. skamni

İskemle kelimesinin Türkçeleşme sürecinde /n/ ünsüzü /l/'ye, /a/ ünlüsü de ön damaksillaşarak /e/'ye dönüşür ve *skemli* ara biçimi oluşur: *skemli*⁸ *schiemlj* (Argenti 1533: 236). İkinci ara biçim son sesteki /i/ ünlüsünün genişleyerek /e/'ye dönüşmesi ile oluşur: *skemle* (Harsany 1672: 64). Kelimenin Türkçeleşmiş biçimi şu eserlerde görülür: *iskemle* (Meninski 1680: 987); *iskemle* *iskémlé* (Viguiet 1790: 224); *iskemle* *Iszkemle* (Schroeder 1835: 129); *iskemle* *iskémlé* (Manissadjian 1893: 107); *iskemle* (Sami 1901: 527).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: s k e m l i, s k e m l e. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* *iskemle*⁹ < *skemle* < *skemli* < *Yun.* *skamni*.

ispinoz < Yun. spinos

İspinoz kelimesinin Türkçeleşme sürecinde ön seste /i/ türer ve *ispinos* ara biçimi oluşur: *ispino* *ıspino* günl. *spinos*, *ispinos* *ıspinos* (Viguiet 1790: 12, 74), *ispino* (Davids 1832: 133), *ispinos* (Hindoğlu 1838: 28), *ispinos* (Zenker 1866: 36). Türkçeleşmiş biçim Sami'de geçer: *ispinoz* (Sami 1901: 529).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: i s p i n o s. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* *ispinoz* < *ispinos* < *Yun.* *spinos*.

istavroz < Yun. stavros

İstavroz kelimesinin Türkçeleşme sürecinde ön seste /i/ ünlüsü türer ve *istavros* ara biçimi oluşur: *istavros* (Meninski 1680: 990). Bu biçimin yanında Hindoğlu'nda ön seste /a/ ünlüsünün türemiş olduğu ara biçim de vardır: *istavros* *estavros* (Hindoğlu 1838: 28). Türkçeleşmiş biçim Sami'de kaydedilmiştir: *istavroz* (Sami 1901: 530).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: i s t a v r o s. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* *istavroz* < *istavros* < *Yun.* *stavros*.

8 Skemli biçiminden ön seste /i/ türemesi ile gelişen telaffuz biçimleri de vardır: *iskemli* (Holderman 1730: 104), *iskemle*, *iskemli* *iskémlé*, *iskémlé* (Hindoğlu 1838: 37); *iskemli* *isskemly* (Boyd 1842: 191).

9 İskemle kelimesinin Türkçeleşme sürecinde farklı telaffuz biçimleri kaydedilmiştir. Bunlardan birisi asli biçimdeki /n/ ünsüzünün /r/'ye dönüşmesi ile oluşur: *iskemri* (Molino 1641: 88), *iskemle*, *skemre* *iskiemle* (Clodius 1730: 672). Diğer bir telaffuzda ön seste /e/ türer: *eskemle* *eschiemleh* (Carradori 1650: 145), *eskemli* *eskemly* (Vaughan 1709: 77), *eskemli* (Davids 1832: 144). Bir telaffuz örneğinde ise asli biçimdeki /n/ korunmuştur: *iskemni* (Zenker 1866, 49).

istridye < Yun. stridia

İstiridye kelimesinin Türkçeleşme sürecinde ön seste /i/ ünlüsü türer ve *istridya* ara biçimi oluşur: *istridya ifridya* (Prindle 1791: 79); *istridya istridia* (Davids 1832: 134); *istridya* (Barker 1854: 5). Bazı eserlerde ön seste /ı/’lı biçim kaydedilmiştir: *istridya estridya* (Hindoğlu 1838: 30); *istridya estridia* (Boyd 1842: 178). İkinci ara biçim /a/ ünlüsünün ön damaksillaşarak /e/’ye dönmesi ile oluşur: *istridye istridie* (Carradori 1650: 191). Türkçeleşmiş biçim Sami’de kaydedilmiştir: *istridye* (Sami 1901: 538).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: *i s t r i d y a*, *i s t r i d y e*. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* *istridye < istridye < istridya < Yun. stridia*.

kiremit < Yun. keramidi

Kiremit kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce sondaki ünlü düşer, sonra /a/ ünlüsü ön damaksillaşarak /e/’ye dönüşür. İlk dönem metinlerinde son sesteki ünsüz /t/ ile kaydedilmiş iken sonraki metinlerde asli /d/ ünsüzü de görülür: *keremit chieremitt* (Argenti 1533: 198); *keremit* (Manissadjian 1630: 127); *keremit, kırmîd* (Meninski 1680: 1035); *keremit* (Dietrici 1854: 137); *keremit, keremid* (Zenker 1866: 746); *keremit* (Sami 1901: 656); *kiremid* (Vaughan 1709: 97); *kırmid, keremid, keremit kyrmid, kieremid, kieremit* (Clodius 1730: 792); *kiremid* (Holderman 1730: 103). Türkçeleşmiş biçim şu eserlerde görülür: *kiremit* (Molino 1641: 83); *kiremit chiremit* (Carradori 1650: 217); *kiremit kirémit* (Hindoğlu 1838: 388).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: *k e r e m i t / d*. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* *kiremit < keremit/d < Yun. keramidi*.

peksimet < Yun. paksimadi

Peksimet kelimesinin Türkçeleşme sürecinde ilk hecedeki /a/ ünlüsü ön damaksillaşarak /e/’ye değişir: *peksimât günl. peksimet* (Meninski 1680: 443, 1450); *peksimat günl. peysimet peisimet* (Clodius 1730: 507); *peksimat péksimat* (Hindoğlu 1838: 123); *peksimât* (Bianchi 1843: I, 147); *peksimat günl. peksemet* (Zenker 1866: 205); *peksimad* (Sami 1901: 964). Türkçeleşmiş biçim Meninski tarafından halk arasındaki biçim olarak gösterilmiştir: *peksimât günl. peksimet* (Meninski 1680: 443, 1450).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan bir ara biçimi vardır: *p e k s i m a t / d*. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* *peksimet < peksimat/d < Yun. paksimadi*.

poyraz < Yun. boreas

Poyraz kelimesinin Türkçeleşme sürecinde son sesteki /s/, /z/’ye dönüşür ve *boryaz* ara biçimi oluşur. İkinci ara biçim /t/ ile /y/’nin yer değiştirmesi ile oluşan *boyraz* biçimidir. Meninski bu iki ara biçimi yan yana kaydetmiştir: *boryaz, boyraz* (Meninski 1680: 450).

Türkçeleşmiş biçim şu eserlerde görülür: poyraz *poiras* (Carradori 1650: 275); poyraz (Viguiet 1790: 408); poyraz *poiraz* (Davids 1832: 122); poyraz (Sami 1901: 977).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: b o r y a z, b o y r a z. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* poyraz < boyraz < boryaz < *Yun.* boreas.

sınır < Yun. sinoro

Sınır kelimesinin Türkçeleşme sürecinde asli biçimdeki son ses düşer ve *sinor* ara biçimi oluşur: *sinor* (Meninski 1680: 1597); *sinor* (Hindoğlu 1838: 277). İkinci ara biçim /i/ ünlüsünün art damaksillaşarak /ı/ya değişmesi ile oluşur: *sinor* *finor* (Clodius 1730: 168); *sinor* *szinor* (Schroeder 1835: 138); *sinor* (Sami 1901: 1070). Türkçeleşmiş biçim Argenti'de kaydedilmiştir: *sınır* *sinnir* (Argenti 1533: 234).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: s i n o r, s ı n o r. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* sınır < sinor < *Yun.* sinoro.

uskumru < Yun. skombri

Uskumru kelimesinin Türkçeleşme sürecinde ön seste /i/ ünlüsü türer: *iskombri* (Meninski 1680: 987). İkinci ara biçim /b/ ünsüzünün düşmesi ile oluşur: *iskomri* (Holderman 1730: 84); *iskomri* (Davids 1832: 134). Üçüncü ara biçim /i/ ünlülerinin art damaksillaşması ve /o/'nun daralarak /u/'ya değişmesi ile oluşur: *iskumru* *eskoumrou* (Hindoğlu 1838: 36), *iskumrı* (Sami 1901: 1261). Türkçeleşmiş biçim şu eserlerde görülür: *uskumru* *oufoumrou* (Viguiet 1790: 402); *uskumru*, *üskürü* *uskumry* (Zenker 1866: 49).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan üç ara biçimi vardır: i s k o m b r i, i s k o m r i, ı s k u m r u. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* uskumru < iskumru < iskomri < iskombri < *Yun.* skombri.

III.Bulgarca ve Almanca Kelimeler

kuluçka < Bulg. kloçka

Kuluçka kelimesinin Türkçeleşme sürecinde önce ilk hecede /o/ türer ve *koloçka* ara biçimi oluşur: *kolaçka*, *koloçka* (Meninski 1680: 1135); *koloçka*, *koluçka*, *kolaçka* *qolotchqa*, *qoloutchqa*, *qolatchqa* (Viguiet 1790: 371); *koloçka* *kolotjka* (Hindoğlu 1838: 377); *kolaçka*, *koloçka*, *koluçka*, *kolçka* *kolačka*, *koločka*, *kolučka*, *koléka* (Zenker 1866: 707, 708, 720). İkinci hecedeki /o/'nun /a/'ya değiştiği *kolaçka* biçimi de Osmanlı Türkçesinde oldukça yaygın telaffuz edilmiştir. İkinci ara biçim ikinci hecedeki /o/'nun daralarak /u/'ya değişmesi ile oluşur: *koluçka* *qoloutchqa* (Viguiet 1790: 371). Türkçeleşmiş biçim Sami'de kaydedilmiştir: *kuluçka* (Sami 1901: 683).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan iki ara biçimi vardır: k o l o ç k a, k o l u ç k a. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü.* kuluçka < koluçka < koloçka < *Bulg.* kloçka.

kuruş < Alm. groschen¹⁰

Kuruş kelimesi ilk eserlerde *groş* olarak kaydedilmiştir: *groş ghrosc* (Molino 1641: 78), *groş gros* (Harsany 1672: 24), *groş* (Meninski 1680: 803), *groş groś* (Clodius 1730: 812), *groş grofch* (Prindle 1791: 123). İkinci ara biçim /o/ ünlüsünün daralarak /u/'ya değişmesi ile oluşur: *gruş grocuh* (Viguiet 1790: 344), *gruş ghruś* (Carbognano 1794: 560). Kelime başındaki çift ünsüzün arasında /u/ ünsüzünün türemesi ile üçüncü ara biçim oluşur: *guruş, gourouch* (Viguiet 1790: 344), *guruş guruś* (Manissadjian 1893: 86), *guruş* (Sami 1901: 690). Viguiet ara ve Türkçeleşmiş biçimleri yan yana gösterir: *guruş, gruş, kuruş, kruş gourouch, grocuh, qourouch, qrouch* (Viguiet 1790: 344).

Kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde telaffuz edilmiş olan üç ara biçimi vardır: *g r o ş, g r u ş, g u r u ş*. Kelimenin Türkçeleşme süreci şöyle kurulabilir: *Tü. kuruş < guruş < gruş < Alm. groschen*.

Sonuç ve Değerlendirme

Arapça ve Farsça kökenli alıntılar gibi Batı kökenli alıntıların da büyük bir kısmı çeşitli ara biçimlerden sonra Türkçeleşme sürecini tamamlamıştır. İncelenen 11 İtalyanca kelimenin bir veya iki ara biçimi Latin harfli olarak kayıtlara geçmiştir. Her hecede bir ünlünün bulunduğu, kelime başında çift ünsüzün yer almadığı İtalyanca kelimelerin Türkçeleşme süreçleri kolayca gözlemlenmiş ve bu tür kelimelerin Türkçeleşme süreçlerini daha çabuk tamamladıkları tespit edilmiştir. *Flanella, spandito* gibi İtalyanca orijinallerinde başta çift ünsüz bulunan kelimelerin ilk ara biçimleri belirsizdir, belki de ilk ara biçimler Türkçede hiç telaffuz edilmemiştir. *Flanella* kelimesinin *fanella* ara biçimi varken *fanella* biçimi yoktur. *Spandito* kelimesinin ise *spandit, spandut, zbandit, zbandut* gibi muhtemel ara biçimleri kayda geçmemiştir, ilk ara biçim *zbandut* olarak kaydedilmiştir. İtalyanca kelimelerin Türkçeleşme sürecinde dil uyumu en belirgin uyumdur, 11 kelimenin 7'si dil uyumuna bağlanmıştır. İtalyanca kelimelerde dil uyumundan sonra en çok daralma, ünsüz tekleşmesi ve ön seste ünlü türemesi görülür.

İncelenen 12 Yunanca alıntının 6'sının orijinalinde ön seste çift ünsüz vardır. Ön seste çift ünsüz bulduran *skara, skamni, spinos, stavros, stridia, skombri* gibi kelimelerde önce /i/ ünlüsü türer. Bu ünlü *ızgara* kelimesinde /ı/'ya, *uskumru* kelimesinde /u/'ya dönüşürken *iskemle, ispinoz, istavroz, istiridy* kelimelerinde korunmuştur. Yunancadaki *sk-, sp-, st-* ünsüzlerinden önce türeyen /i/ ünlüsü, *astakos* kelimesindeki ilk ünlünün neden /ı/ değil de /i/ olduğunu açıklar niteliktedir. *Istakoz, ispinoz, istavroz* gibi Yunanca kökenli kelimelerde ilk heceden sonraki /o/ ünlüsü korunurken *sınır* (<sinoro), *uskumru* (<skombri) kelimelerindeki /o/ ünlüleri /ı/ ve /u/'ya değişmiştir. Orijinalleri dört heceli olan *angınara, keramidi, paksimadi* kelimelerinin sonundaki ünlüler düşürülerek Türkçeye alınmıştır. 12 Yunanca kelimenin Türkçeleşme sürecinde ön seste ünlü türemesi en çok gözlemlenen ses olayıdır ve ön sesteki /i/'li türeme Yunanca kelimelerin dil uyumuna bağlanmasını engellemektedir. Yunanca kelimelerin

10 Kelimenin kökeni ile ilgili farklı görüşler vardır. Günay Karaağaç kelimeyi "kuruş < Far. kuruş < Cyrus" şeklinde göstermiştir (Karaağaç 2015: 470). Banguoğlu ise kelimenin gelişimini "groş > guruş > kuruş" olarak gösterir (Banguoğlu 1959: 65).

büyük bir kısmında ön damaksillaşma, art damaksillaşmaya göre daha fazla tespit edilmiştir: *enginar* (<angınara), *iskemle* (<skamni), *kiremit* (<keramidi), *peksimet* (<paksimadi).

Bulgarca kökenli *kuluçka*, Almanca kökenli *kuruş* alıntılarında Türkçede ilk heceden sonra bulunmayan /o/ ünlüsü daralarak /u/’ya dönmüştür.

İtalyanca kelimelerden *firtına*, *iskele*, *poğaç*, *pusula*, *reçine*, *şırına*; Yunanca kelimelerden *enginar*, *ıstakoz*, *iskemle*, *ispinoz*, *istavroz*, *istiridye*, *kiremit*, *peksimet*, *poyraz*, *sınır*, *uskumru* kelimeleri Osmanlı Türkçesi döneminde -tıpkı pek çok Arapça ve Farsça kelime gibi- Türkçeleşme süreçlerini tamamlamıştır. Böyle İtalyanca ve Yunanca alıntılarının Türkiye Türkçesi döneminde Türkçeleşmiş oldukları kabul edilerek Türkiye Türkçesi gramerlerinde anlatılması diakronizmdir.

Kaynakça

- ADAMOVIĆ, Milan (2009). *Floransalı Filippo Argenti'nin Notlarına Göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi*, (çev. A. Merhan), Ankara: TDK Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1959). *Türk Grameri, Birinci Bölüm, Ses Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- BARKER, W. Burckhardt (1854). *A Practical Grammar of the Turkish Language with Dialogues and Vocabulary*, London.
- BIANCHI, Xavier (1843). *Dictionnaire Francais-Turc*, Paris.
- BOYD, Charles (1842). *The Turkish Interpreter or a New Grammar of the Turkish Language*, Paris, London.
- CARBOGNANO, Cosimo Comidas De (1794). *Primi Principi della Grammatica Turca*, Roma.
- CLODIUS, Johannes Christianus (1730). *Compendiosum lexicon latino-turcico-germanicum*, Leipzig.
- DAVIDS, Arthur Lumley (1832). *A Grammar of the Turkish Language*, London.
- DIETERICI, Friedrich Heinrich (1854). *Chrestomathie Ottomane Précédér de Tableaux Grammaticaux et suivie d'un Glossaire Turc-Français*, Berlin.
- DUMAN, Musa (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, Ankara: TDK Yayınları.
- HAGOPIAN, V. Hovhannes (1907). *Ottoman-Turkish Conversation-Grammer*, London.
- HİNDİOĞLU, Artin (1838). *Hazine-i Lugat ou Dictionnaire Turc-Français*, Vienne.
- HOLDERMAN, Jean Baptiste Daniel (1730). *Grammaire Turque*, Constantinople.
- KARAAĞAÇ, Günay (2015). *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KHANE, Renee-TIETZE, Andreas (1988). *The Lingua Franca in the Levant: Turkish nautical terms of Italian and Greek Origin*, İstanbul: ABC.
- KUNDAKÇI, Durdu (1978). “İtalyancadan Türkçeye, Türkçeden İtalyancaya Geçmiş Sözcükler Üzerine”, *İtalyan Filolojisi Filologia Italiana*, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / İtalyan Dili ve Edebiyatı Kürsüsü Dergisi, Yıl: 10, Sayı: 11, s. 135-153.
- MALLOUF, Nassif (1863). *Grammaire élémentaire de la langue turque*, Paris.
- MANISSADJIAN, John Jacob (1893). *Lehrbuch der Modernen Osmanischen Sprache (Mürşid-i Lisan-ı Osmani)*, Stuttgart&Berlin.
- MENINSKI, François Mesgnien (2000). *Thesaurus Linguarum Orientalium, Turciace, Arabiace, Persiace Lexicon*, c. I, Stanislaw Stachowski-Mehmet Ölmez, İstanbul: Simurg.
- ROCCHI, Luciana (2011). *Il Dizionario Turco-Ottmano di Arcangelo Carradori (1650)*, Trieste: Edizioni Università di Trieste.

- ROCCHI, Luciano (2014). *I Repertori Lessicali Turco - Ottomani di Giovan Battista Montalbano (1630 ca.)*, Trieste: Edizioni Università di Trieste.
- SARI, Mustafa (2008). *Türkçenin Batı Dilleyle İlişkisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- SCHROEDER, Guillaume (1835). *Grammaire Turque a l'usage des Français et Anglais Contenant en outre une collection d'idiotismes, de discours Familiars et un Vocabulaire eb Français, Turc et Anglais*, Leipsic.
- SIEMIENIEC-GOLAŐ, Ewa (2005). *Turkish Lexical Content in "Dittionario Della lingua Italiana, Turchesca" by Giovanni Molino (1641)*, Kraków.
- TIETZE, Andreas (1995). "Griechischen lehnwörtern im anatolischen türkischen", *Oriens*, VIII (1995), 204-257.
- TULUM, Mertol (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara: TDK Yayınları.
- VAUGHAN, Thomas (1709). *A Grammar of the Turkish Language*, London.
- VIGUIER, Pierre François (1790). *Éléments De La Langue Turque*, Constantinople.
- YAVUZARSLAN, Paşa (2010). *Őemseddin Sami Kamus-ı Türki*, Ankara: TDK Yayınları.
- ZENKER, Julius Theodor (1866). *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, c. I, Leipzig.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE AL- VE VER- FİİLLERİYLE KURULAN DEYİMLER ÖRNEĞİNDE SÖZ İÇİ KARŞITLIK

Enantiosemy at the Idioms Example Set Up with Al- and Ver- Verbs in Turkey Turkish

Talat DİNAR¹

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 65-77

Öz: Sözcüklerin anlam bakımından sınıflandırılmasında önemli bir yer tutan karşıt (zıt) anlamlılık, genel olarak iki farklı sözcüğün birbirine tezat oluşturacak şekilde kullanımını ifade etmektedir. Ancak bu yaygın anlayışın aksine anlam karşıtlığı her zaman iki farklı sözcükte değil zaman zaman tek bir sözcükte de karşımıza çıkabilir. Dilde çok farklı bir anlam hadisesi olarak ortaya çıkan bu durum, söz içi karşıtlık olarak adlandırılır. Biz bu makalede söz içi karşıtlık kavramı ve türleri hakkında bir değerlendirmede bulunduktan sonra, söz içi karşıtlığın bugüne kadar yapılan çalışmalarda üzerinde çok durulmamış bir yönü olan, deyimlerde kullanımını dikkatlere sunmaya çalıştık. Türk Dil Kurumunun *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*'nde yer alan *almak* (hızını al- vb.) ve *vermek* (can ver- vb.) fiilleriyle kurulan deyimlerle sınırlandırdığımız çalışmamızın sonunda deyimlerde ve fiillerde ortaya çıkabilen söz içi karşıtlığın sebepleri hakkında tespitler yapmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Çok anlamlılık, karşıtlık, söz içi karşıtlık, deyim.

Abstract: Antonyms, which has an important place at the classification of the words in terms of their meanings, can be defined as the usage of two different words in a way that they form contrast to each other. But contrary to common understanding, antonyms can be seen not only in two different words but also in one word. This situation which emerges as a very different meaning event inside the language is called enantiosemy. In this paper, after we primarily make an evaluation on the enantiosemy term and its types, we attempted to draw attention to an aspect of enantiosemy, idioms, which has not been focused in the studies so far. At the end of our study we tried to make determinations about the reasons of the enantiosemy which can occur in the verbs and idioms which we limited to *almak* (hızını al- etc.) and *vermek* (can ver- etc.) which can be found in the *Dictionary of Proverbs and Idioms of Turkish Language Association*.

Keywords: Polysemy, antonyms, enantiosemy, idiom.

Giriş

“Denilebilir ki ideal dil her biçimin tek bir anlamı olduğu dildir. Ne var ki, bu ideal her hâlde hiç bir doğal dilde gerçekleşmez” (Lyons 1983: 362). Çok anlamlılık, zaman içerisinde yeni kavramlar ve durumlar ile karşılaşma ve sözcüklerin kullanım sıklığının doğal bir sonucu olarak dillerde yerini alır. Dilin gelişim ve değişimine uygun

* Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Isparta/ TÜRKİYE. talatdinard@sdu.edu.tr. Gönderim Tarihi: 27.07.2016 / Kabul Tarihi: 19.10.2016

olarak gerçekleşen bu süreçte bazı çok anlamlı sözcüklerde anlam farklılaşmalarının değişik boyutlara ulaştığı, hatta szcğun kendi içerisinde çeşitli yönlerden karşıtlıklar barındırmaya başladığı görülür. Dilde çok anlamlı bazı sözcüklerde rastlanan bu durum, söz içi karřıtlık¹: “Bir sözlük birimin en az iki anlamının birbirine ters düşmesi” şeklinde değerlendirilmektedir (Karaman 2009: 1642). Dünyadaki pek çok dilde (İngilizce, Almanca, Arapça, İbranice, Slav dilleri, vd.) kullanım örnekleri bulunan söz içi karşıtlığın Türkçedeki en tipik örneklerinden biri *bitmek ~ btmek* fiildir. Türkçenin en eski metinlerinden itibaren “tamamlamak, bir sona gelmek ve başlamaya hazır olmak” (Clouston 1972: 298) anlamları ile kullanılagelen fiil, Türkçenin tarih dönemlerinde söz içi karşıtlığın varlığından haber vermektedir. Söz içi karşıtlığın sadece tarih dönemler ile sınırlı olmayıp günümüzde de canlı bir şekilde devam ettiğini Ayverdi (2005: 696), *korkunç* szcğunn açıklamasında “Kelime son zamanlarda bir çeşit argo olarak ifdeye mblağa ve aşırlık katmak için yersiz bir şekilde kullanılmaktadır: *korkunç güzel, korkunç şık*” örnekleri ile bildirir.

Dünya dillerinin² pek çoğunda görülmesi sebebiyle evrensel bir nitelik taşıyan söz içi karşıtlık konusuna dikkati çeken en eski alışmaları Arap kaynaklarında buluruz. Arapçada aynı sözcük içerisinde karşıt anlamlılık barındıran sözcüklere çok erken bir dönemde Halil b. Ahmed *Kitb'l-Ayn* 'nda dikkat çeker (Baalbaki 2014:190). Arap szlklğnde ilk olarak değerlendirilen bu yaklaşımın zirveye çıkması ve müstakil bir söz içi karşıtlık sözlüğü olarak ortaya çıkması 10. yüzyılda İbnü'l-Enbr'nin *Kitb'l- Ezdd*³ ile gerçekleşir (Işık 2000: 25). Eserin ismi Ezdd aynı zamanda Arapçada söz içi karşıtlık için kullanılan müstakil terimdir. Türkçedeki kullanımlara ilk dikkati çeken isim ise Kaşgarlı Mahmud olmuştur. Kaşgarlı Mahmud³ *sayr-, tk-, terle-, yarmaş* sözcüklerinde “zıt anlama sahip szcklerdenir” (Atalay 2006: 40, 270, 293, 311) açıklaması ile söz içi karşıtlığın zamanındaki varlığından haber vermektedir. Kaşgarlı'nın *sayra-* sözcüğü için verdiği açıklama şu şekildedir: “*sanduva sayradı: bülbül şakadı; er telim sayradı: adam çok samaladı, hezeyan etti*. Bu kelime iki zıt anlama gelir” (Atalay 2006: 311). Yakın zamanda ise (19. yüzyılın sonunda) söz içi karşıtlık kavramına dikkati çeken isim Mısır hiyeroglifleri üzerine alışan Carl Abel olmuştur. Hiyerogliflerdeki sözlük birimlerin kendi içerisinde karşıtlık barındıran anlamlar içerdiğini kavrayan Abel, bu kullanımlar için “gegensinn” terimini kullanmıştır (Lutzeier 2007: XXXII). Söz içi karşıtlık için Almancada kullanılan “gegensinn” ve Arapçada kullanılan “ezdd” terimi dışında yaygın olarak kullanılan bir başka terim de “enantiosemy”dir (Klgr 2013: 7). Bu terimlerin ortak özellikleri hepsinin de tezat, zıtlık, karşıtlık gibi birbirine farklı yönlerden mukabil olan anlamları bünyelerinde barındırmalarıdır.

1 Konunun henüz Türk Dili alanında yeni yeni ele alınıyor olmasının beraberinde getirdiği en önemli sorunlardan biri terim kargaşasıdır. Konu ile ilgili yapılan çalışmalarda Hacizade bu anlam hadisesini, “Kelime Dhili Zıtlık” kelime grubu ile adlandırmayı tercih ederken Uluoğlu, “Sözcük İçi Karşıt Anlamlık” ifadesini tercih etmiştir (Hacizade 2007: 778; Uluoğlu 2014: 119). Her iki adlandırma da doğrudan terim değil kaynaklarda ifade edilen bu anlam hadisesinin kısa tanımlarıdır. Ancak bu tanımların sınırlandırdığı ve kapsamı içerisine almadığı unsurlar, söz bekleridir. Söz öbeklerinden oluşan deyimlerde de karşımıza çıkabilen bu anlam hadisesi için biz şimdilik söz öbeklerini kapsamaması bakımından *söz içi karşıtlık* adlandırmasını kullanmayı uygun bulduk. Ancak zaman içerisinde bilim insanlarının ortaya atabileceği adlandırmalar veya terimler de tartışılmalı ve değerlendirilmelidir.

2 Farklı diller için yapılmış çalışmalardan birkaçı: Almanca, Lutzeier (2007); Arapça, Baalbaki (2014); İbranice, Landau (1896); Ruşa, Uluoğlu (2014); İngilizce, Böhmerova (1997); Özbekçe, Rahmonalievich (2015).

3 Konu ile ilgili bkz. Hacizade (2007: 775-781).

Söz içi karşıtlık esas itibarıyla karşıtlığın bir türüdür. Ancak karşıtlık kavramı, Türk Dili üzerine yapılmış çalışmalarda genellikle iki sözlük birim⁴ arasında değerlendirildiği için kaynaklarda karşıtlığın bir alt türü olarak çok fazla yer bulmaz. Bununla birlikte yakın zamanda –özellikle yabancı diller üzerine- yapılan çalışmalarda, karşıtlık sınıflamaları daha kapsamlı ele alınmakta ve söz içi karşıtlık da sınıflama denemelerinde kendine yer bulmaktadır⁵. Hatta söz içi karşıtlığın her ne kadar henüz bir birliklilik olmasa da kendi içerisinde alt başlıkları bile oluşturulmaktadır.

1. Söz İçi Karşıtlık Türleri⁶

Söz içi karşıtlık üzerine kapsamlı çalışmaları bulunan Lutzeier (2007) söz içi karşıtlığı temelde beş başlık altında sınıflandırır: *Gegensinn of the incompatible kind*, *gegensinn of the antonymous kind*, *gegensinn of the complementary kind*, *gegensinn of the converse kind*, *gegensinn of the reversible kind*. Türkçede söz içi karşıtlıkları ele aldığı çalışmasında Karaman (2009: 1644) da söz içi karşıtlığı Lutzeier’in yapmış olduğu sınıflandırma doğrultusunda beş başlık altında inceler: *Contronymy of incompatibility*, *contronymy of antonymy*, *contronymy of complementarity*, *contronymy of conversivity*, *contronymy of reversivity*.

Klégr (2013: 14), İngilizce üzerine yaptığı çalışmasında 7 başlık belirlemiştir. Slav dillerinde söz içi karşıtlık için kullanılan “*enantioseme*” terimi ile birlikte bu başlıklar şunlardır: *Directional enantiosemes*, *collocational enantiosemes*, *irony enantiosemes*, *anti-irony enantiosemes*, *euphemistic enantiosemes*, *converse enantiosemes*, *non-systematic enantiosemes*.

Slav dillerini esas alan bir çalışma yapan Shmelev (2012: 837) ise söz içi karşıtlığın “kavramsal ve iletişimsel genel prensiplere bağlı düzenli bir olgu” olduğunu savunduğu çalışmasında 10 başlık altında söz içi karşıtlığı sınıflandırmıştır: *Polarization of actants*, *conventionalization of pragmatic inferences*, *conventionalization of irony*, *conventionalization of evaluation*, *reevaluation of a term of abuse*, *mixed feelings*, *opposite results of similar actions*, *opposite ways to achieve similar results*, *temporal metaphors*, *temporal metonymy*. Belarus, Slovak, Rus, Polonya, Çek vd. dillerden sözcük karşılaştırmalarının da yer aldığı bu çalışmada, diğer çalışmalardan farklı olarak, yakın akraba diller ve lehçeler de kapsam içerisine alınmıştır.

Özbekçedeki söz içi karşıtlık kullanımları üzerine çeşitli çalışmaları bulunan Rahmonalievich’in sınıflandırması “*nominative and subjective evaluative, diachronic and synchronic, lexical and phraseological, lexical and grammatical enantiosemes*” (Rahmonalievich 2015: 176) ana başlıkları altında toplanır. Özellikle “*grammatical*

4 Kaynaklarda yaygın olarak “zıtlık” veya “karşıtlık” terimi ile ifade edilmeye çalışılan bu anlam hadisesi genelde iki sözlük birim üzerinden değerlendirilir (Karaağaç 2012: 696; Korkmaz 1992: 99; Gencan 1979: 513). Hatta bu değerlendirme diğer anlam hadiselerinden ayrırcı bir özellik olarak da ifade edilir. Örneğin (Demirci 2013: 89) ‘nin tanımı “Gerçek anlam, yan anlam, mecaz anlam, terim anlam vs. aynı kelimedede aranırken zıt anlam aynı kelimedede değil farklı iki kelimedede aranır” ifadeleri ile bunu ortaya koyar.

5 Örnek olarak Karaman karşıtlığı iki temel bölüme ele almış; sözlük birimler arası karşıtlık için makro, sözlük birimin kendi anlamları arasında oluşan karşıtlığa ise mikro düzeyde karşıtlık değerlendirmesinde bulunmuştur (Karaman 2008: 177).

6 Burada ifade edilen sınıflama denemeleri araştırmacıların farklı değerlendirmeleri ve yaklaşımları neticesinde ortaya çıkan ve bir birliklilik içermeyen değerlendirmelerdir. Ayrıca sınıflamalar içerisinde yer alan her bir alt başlık müstakil bir çalışma konusu teşkil ettiği için konuyu dağıtmamak adına sınıfla denemelerini ana hatları ile aktarmaya çalıştık.

enantosemy” başlığı ile farklı bir değerlendirmeyi ortaya koyan Odilov’un bu gruba dâhil ettiği karşıtlıklar istem (valency), zaman ekleri (geçmiş-gelecek) ve söz dizimi ile elde edilen karşıtlığı kapsamaktadır (Odilov 2015: 2).

Yukarıda kısaca aktarmaya çalıştığımız, farklı araştırmacılar tarafından ortaya konulan bu sınıflamalarda öncelikle bir birlikteliğin olmaması dikkati çeker. Farklı diller üzerine yapılan bu çalışmalarda terminoloji farklılığı ve konuya yaklaşım farklılıkları söz konusudur. Örneğin Karaman’ın “contronymy of incompatibility” ve “contronymy of reversivity” başlığı altında değerlendirdiği karşıtlık Klégr tarafından “directional enantiosemes” başlığı altında toplanır. Karaman *avlanmak* fiili ile örneklendirdiği “contronymy of incompatibility” başlığının açıklamasında tezat oluşturma vurgusu yapar. Klégr ise “directional enantiosemes” başlığı altında isimden türeme fiillerin kapsam içerisinde olduğunu belirtir (Klégr 2013: 15). Karaman’ın vermiş olduğu örnek cümlelerde yer alan “*Birkaç avcı avlanmaktaydı ve geyik, avlanacağını sezince kaçtı*” (Karaman 2009: 1645) ve karşıtlık olarak değerlendirilen *avlanmak* sözcüğünün temel niteliği dönüşlülük ve edilgenlik özelliğini barındırmasıdır. Klégr’in paylaşmış olduğu örneklerde de edilgen yapılar dikkat çekmektedir. Ayrıca Klégr (2013: 14) geçişli-geçişsiz yapıların ve istemin bu karşıtlık alanında belirleyici olduğunu ifade etmektedir.

İstem’in doğrudan belirleyici olduğu bir başka karşıtlık türü “converse enantiosemes”dir (Klégr 2013: 16). Türkiye Türkçesindeki +A al-, +DAn al- (kitabıma aldım; kitabımdan aldım) kullanımlarının katılabileceği bu grupta karşıtlık genellikle bir merkezden çıkma veya merkeze yaklaşma şeklinindedir. Karşıtlık türleri arasında değerlendirilen bu kullanımda sadece tek bir sözcüğün değil hâl eki ve sözcüğün bütün olarak ele alındığı ve karşıtlığın bu birliktelik üzerine kurulduğu görüldü. Dolayısıyla burada belirleyici olan sözcük mü yoksa hâl eki midir? Ayrıca bu kullanımlar karşıtlık türü olarak değerlendirilmeli midir, soruları akla gelir.

Yine farklı başlıklar altında değerlendirilen ancak içerik olarak uyulaşan karşıtlık türü, Karaman’ın “contronymy of antonymy”, Klégr’in ise “collocational enantiosemes” başlıkları altında değerlendirdikleri ve temel itibariyle farklı veya benzer durumların en düşük ve yüksek seviyelerinin ifade edilebildiği veya eş dizimsellikle elde edilebilen karşıtlıklardır. Klégr (2013: 15) *kutup; kuzey x güney ve birinci derecede cinayet x birinci derecede yanık* (birinci derece cinayet zanlısı en güçlü şüpheli, birinci derece yanık en hafif düzeydeki yanık) örneğini verirken Karaman (2009: 1646) “*Son yazdığım kitap benim son yayınımla olacak*” örneğini verir. İstem’in aynı olabildiği bu karşıtlık türünde Klégr edatların, zarfların ve hatta bazı yapımların eklerinin bile karşıtlık vazifesi ile görevlendirilebileceği kanaatinde: “*With in to agree/sympathize with x to argue/ fight with*” (Klégr 2009: 15). Klégr’in değerlendirmeye aldığı edatlar ve özellikle yapımlar ekleri konuyu farklı bir boyuta taşır. Karaman (2008: 189) da karşıtlığın sadece kavramsal boyutta değil bazı dillerde ek düzeyinde de gerçekleştiğini ifade eder. Böhmerova da (1997: 20) Slovakada eklerle sağlanan karşıtlığın yanı sıra İngilizcede çok anlamlılık ve eş seslilik gelişimi neticesinde karşıtlık ifade eden ön ek *be-*’nin varlığını *bejewelled x beheaded* örnekleri ile ortaya koyar.

Ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız söz içi karşıtlık kavramında dikkati çeken noktalar, geçişli-geçişsiz ve edilgen-dönüşlü kullanımlar, hâl eklerinin belirleyiciliği

ve zaman zaman yakın akraba diller veya lehçeler arası yapılan karşılaştırmalardır. Öncelikle belirtilmelidir ki Shmelev'in (2012) yapmış olduğu tarzda faklı dillerde yer alan ortak sözcükleri esas alarak yapılan çalışmalar, genel perspektifte kabul edilebilir niteliktedir. Ancak söz içi karşıtlıkta bizce esas olan, aynı dilde karşıtlığın devam edip etmediği değerlendirmesidir. Yakın akraba da olsa farklı dillerde ortaya konulan anlamsal karşıtlıklar, nadir de olsa birbirlerini etkilemiş akrabalığı bulunmayan dillerde de söz konusu olabilir. Örneğin Arapça *ceza* sözcüğünün Türkçeye ilk geçişi Arapçadaki mevcut anlamı ile yani iyi veya kötü karşılık anlamındadır (Mutçalı 1995: 117; Ayverdi 2005: 194). Her ne kadar iyi bir şeye karşılık anlamı az kullanılmış olsa da tarihi metinlerde örnekleri mevcuttur (Ayverdi 2005: 194). Zaman içerisinde iyi bir şeye karşılık anlamı kullanımdan düşmüş ve kötü şeylerin karşılığı olarak kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu durumda Arapçada iyi bir şeye karşılık olarak kullanılan *ceza* sözcüğünün Türkiye Türkçesinde kötü bir şeye karşılık olarak kullanılan *ceza* sözcüğüne anlamsal karşıtlık oluşturduğunu ifade etmek bizce çok da doğru değildir. Bu bağlamda yakın akraba diller arası karşılaştırmalar, sözcüklerin en eski kullanımlarının ve anlamlarının tespiti ve art zamanlı karşıtlık çalışmaları için güzel malzemeler sunabilir. Ancak söz içi karşıtlığın günümüzdeki kullanımları için diller arası karşılaştırmalar her zaman sağlıklı sonuçlar vermeyebilir. Her dilin farklı coğrafya ve farklı şartlar altında etkileşiminin farklı olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Konu ile ilgili araştırmacıların önemli bir kısmının kabul ettiği (Bohmerova 1997: 15; Odilov 2005: 1; Karaman 2008: 185; Klégr 2013: 14) edilgen-dönüştü kullanımların söz içi karşıtlık olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği hususuna gelince, öncelikle bu karşıtlığın ekler vasıtasıyla ortaya çıktığını belirtmeliyiz. Fiil, edilgenlik (-n) ve dönüşlülük eki (-n) ile karşıt anlamlılık özelliği kazanır. Karamanın vermiş olduğu "*Birkaç avcı avlanmaktaydı ve geyik, avlanacağını sezince kaçtı*" (Karaman 2009: 1645) örneklerinde geçen *avlanmak* sözcüğünde olduğu gibi. Bunun yanında edilgenlik veya dönüşlülük eki almadan da karşıtlık barındıran bazı -IA ekli fiillerin, bu ekleri alarak anlam belirsizliğine düştüğünü de ifade etmeliyiz. *Köklemek* fiilinde bahse konu olan durum çok net görülebilir. *Köklemek* fiilinin anlamı: "Ağaç veya bitkiyi kökü ile birlikte topraktan çıkarmak ve bağ çubuklarını veya fidanları köklendirip dikmek" (TDK Türkçe Sözlük ET: 13.04.2016) olarak verilir. Fiilde sökmek ve dikmek ilişkisi ile karşıt anlamlılık söz konusudur. Bu fiil *fidanlar köklendi* örneğindeki gibi kullanılırsa karşıtlık devam etmekle birlikte anlam belirsizliği de ortaya çıkar⁷. Fidanlar acaba toprağa iyice kök mü salmıştır yoksa fidanlar yerlerinden sökülmüş müdür?

Sonuç itibarıyla edilgen-dönüştü yapıları bazı sözcüklerde görece bir karşıtlık ortaya çıkabilmektedir. Edilgen-dönüştü ayrımında da mecazî anlam kazananların dönüşlülük fonksiyonu taşıdığı düşünülmektedir (Yılmaz 2003: 259). Kesin olan

7 Özellikle metinsel bağlamdan koparılmış tek başına kullanılan (genellikle çeşitli konuları desteklemek için örnek olarak verilen) cümlelerde zaman zaman anlam belirsizlikleri söz konusu olabilmektedir. Cümledeki iletinin tam olarak neyi kastettiğinin kesin olarak belirlenemediği bu tip cümlelere Selen "Dilde Çift Anlamlılık Olayı" örnekleri değerlendirmesinde bulunur (Selen 1984); Kıran (2013: 314) ise bu tip kullanımları "Anlam Bulanıklığı" olarak değerlendirir. Selen'in vermiş olduğu örneklerin önemli bir kısmı anlatımın temel niteliklerinden biri olan açıklık-anlaşılabilirlik ilkesine tezat oluşturan ve ifade edilmek istenen düşüncüyü tam olarak yansıtamayan eksik veya hatalı kullanımlardır.

şudur ki, edilgen-dönüşlü fiillerin kullanımı sonucu ortaya çıkan bu karşıtlık ekler vasıtasıyladır. Bu sebeple ortaya çıkan bu karşıtlığı doğrudan söz içi karşıtlık olarak değil ikincil veya Odilov'un (2015: 2) bazı ekler için yaptığı tarzda gramatikal bir karşıtlık olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Hatta edilgenlik ve dönüşlülük ekleri ile kullanıma girmeden önce karşıtlık barındıranlar (*köklemek* fiili gibi) ve edilgen-dönüşlülük ekleri ile karşıt anlam özelliği kazananlar (*avlanmak* fiili gibi) şeklinde bir tasnif de söz konusu olabilir.

Yüzyıllar öncesi Kaşgarlı Mahmud'un "*at terledi* (at terledi) ve *ol atın terledi* (o, atını kaşğıladı, atın üzerindeki ter ve pislik gibi şeyleri giderdi, temizledi)" cümleleri ile örneklendiği ve "bu kelime iki zıt anlama gelir; müteaddi ve lázım olur" (Atalay 2006: 293) tespiti ile haber verdiği geçişli-geçişsiz kullanımı olan fiillerde rastlanan karşıtlığı Hacızade (2007: 780) söz içi karşıtlık olarak kabul etmez. Ancak bazı bağlamalarda geçişli ve geçişsiz kullanımı olan fiillerde de edilgen-dönüşlü fiillerde karşılaştığımız tarzda bir karşıtlık ortaya çıkabilmektedir. Örneğin *çekmek* fiilinin nesne alabilen kullanımında "içine almak, emmek" anlamı söz konusu iken nesne alamayan *çekmek* fiilinde (*Baca iyi çekiyor*) "bir şeyi emip dışarıya çıkarmak" (TDK Türkçe Sözlük ET: 12.04.2016) anlamı mevcuttur. Dolayısıyla geçişlilik-geçişsizlik söz içi karşıtlıkta belirleyici unsurlardan biri olabilmektedir. Bunun yanında geçişsiz veya geçişli kullanımlar arasında karşıtlığı belirleyen en önemli unsur istemdir. Örnek olarak hepsi de geçişsiz kullanıma sahip *kaçmak* fiiline ait şu örneklerde fiillerin karşıt anlamlı kuruluşunda yalın, yönelme ve ayrılma hâli doğrudan anlamsal ayırımı yapar: *Lastięin havası kaçmış (içeriden dışarıya doğru)*, *boğazıma kaçtı (dışarıdan içeriye doğru)*, *ağzımdan kaçtı (düşünce âleminden dış dünyaya)*, *okuldan kaçtı (içeriden dışarıya doğru)*.

İstem ile belirleyicilik konusuna gelince, farklı hâl ekleri ile kullanılabilen fiillerin bu değerlendirmede yer aldığı öncelikli olarak bilinmelidir. Özellikle yönelme ve ayrılma hâl ekleri ile kullanımı olan fiillerde bir karşıt anlamlılık söz konusu olabilmektedir. Bu durumda ilk akla gelen yönelme ve ayrılma hâl eklerinin doğaları gereği bir karşıtlık oluřturduklarıdır⁸. Ancak yönelme ve ayrılma hâl eklerini alabilen bütün fiillerde bu durumun gerçektelemediği dikkatlerden kaçmamalıdır. *Almak* fiilinde görülen karşıtlık (bu değerlendirmeyi makaleme aldım, bu değerlendirmeyi makalesinden aldım), *utanmak* (aptallıklarına utanmak ve yaptıklarından utanmak), *uyanmak* (kokusuna uyanmak ve uykudan uyanmak), *saçmak* (tarlaya saçmak ve ağzından saçmak) (Kahraman 1996: 280, 282, 236) vb. fiillerde söz konusu değildir. Bu sebeple istemin anlamsal karşıtlık içerisinde vazifeli olduğu kabul edilmelidir. Karşıtlığı belirtmek için de hâl eki ve fiil birlikte ifade edilmelidir. İstem'in belirleyiciliğine farklı bir tarzda yaklaşan Odilov'a (2015: 2) göre bu kullanımlar da "grammatical enantosemy"dir. Sonuç itibarıyla istemin belirleyici rol oynadığı karşıtlıklar da bizce ikincil olarak değerlendirilmelidir. İstem ile karşıtlık ifade edebilen örneklerin önemli bir kısmının zaman içerisinde gerçekteleşen çeşitli değişimler neticesinde ortaya çıktığı muhakkaktır. Örneğin *almak* fiilinin *ayakkabılarım su aldı* ve *karaciğerinden su aldılar*, kullanımlarında kazandığı karşıtlık bu bağlamalarda yalın hâl ve ayrılma

8 Yönelme hali üzerine kapsamlı bir çalışma yapan Boz yönelme halinin işlevleri arasında "karşıtlık bildiren belirteçler" yapma özelliğinden bahseder. Boz'un bu işlevde söz konusu ettiği yapılar: "{Ad} +{A} {rağmen}; {Ad} +{A} {bedel}; {Ad} +{A} {karşılık}; {Ad} +{A} {mukabil}; {Ad} +{A} {nisbetle}"dir. (Boz 2007: 106).

hâli karşıtlığı gibi görünse de esas itibariyle *ayakkabılarım içine su aldı*, yapısından kısalmış olduğunu haber verir. Ancak yapı artık yalın hâl ve ayrılma hâli karşıtlığı olarak kullanımdadır.

Klégr (2013) ve Shmelev (2012) tarafından ifade edilen bir karşıtlık türü olarak ironi ise bağlam içerisinde sözcüğün temel anlamına tezat oluşturacak biçimde kullanımdır. Genellikle takip edilebilen dönemlerde ortaya çıkan bu tezat anlamların bir kısmı sözlüklerde de kendine yer bulmuştur.

Gözümün önünde korkunç hayaller geziyor (Nâmık Kemal), (Ayverdi 2005: 696).
“*Korkunç güzel.*” “*Korkunç şık*” (Ayverdi 2005: 696).

İstemem o dehşet günü gelip çatsın (Câhit S. Tarancı), (Ayverdi 2005: 263).
“*Çok akıllı, dehşet bir adam*” (Ayverdi 2005: 263).

İroni olarak değerlendirilen bu kullanımların halk ağzında pek çok kelime için geçerli olduğunu (*manyak gitar çalıyor; pis ders çalışıyor* vb.) belirtelim.

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız değerlendirmeler neticesinde söz içi karşıtlığın bağlam içerisinde ortaya çıktığını ve ortaya çıkan karşıtlıkların bir kısmının sözlük birimin altında, sözlüklerde kendine yer bulduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda sözlük birimin sözlükte sıralanan anlamları arasında (gerek temel anlam-yan anlam gerekse yan anlam-yan anlam) karşıtlık barındıranları (*bitmek, kökleme* gibi) bizce asıl söz içi karşıtlığı temsil eden sözcüklerdir. Gerek çatılarla (edilgen-dönüşlü) gerek istem gerekse ironik kullanımlar neticesinde ortaya çıkan karşıtlıklarsa ikincildir. Ancak özellikle ironik olarak kullanımı yaygınlaşan ve sözlüklerde karşıt anlamlı bir sözlük birim olarak yer almaya başlayan sözcükler de asıl söz içi karşıtlık kategorisinde değerlendirilmelidir.

Asıl söz içi karşıtlık olarak değerlendirdiğimiz, sözlük birimin karşıtlık barındırması Türkiye Türkçesinde sadece sözcüklerde değil aynı zamanda deyimlerde de karşılaşılabilen bir durumdur. Bu bağlamda *TDK Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* 'nde (TDK ADS) karşıt anlamlarıyla kayda geçmiş veya yaygın olarak karşıt anlamlı olarak kullanılmasına rağmen henüz kayda geçmemiş *almak* ve *vermek* fiilleriyle kurulan deyimlere göz atabiliriz.

2. Almak ve Vermek Fiilleriyle Kurulan Deyimlerde Söz İçi Karşıtlık

Deyimlerin ağırlıklı olarak mecaz anlamda kullanıldığı ve kalıplaşmış yapılar olduğu bilinmektedir. Genel itibariyle deyimler “donmuş birer kalıp” (Aksoy 1988: 44) özelliği sergilediği için, çok anlamlılık deyimlerde çok sık rastlanan bir durum değildir. Nadir olarak rastlanan çok anlamlı deyimlerde de mevcut anlamların birbirini destekler nitelikte olduğu bilinmektedir. Ancak bunlara rağmen çok anlamlılık barındıran bazı deyimlerde de anlam karşıtlığı ile karşılaşılabilmektedir.

hızını almak: 1) Şiddetini yenmek, yatışmak: *Fırtına hızını aldı.* 2) Yavaşlamak, hızını yitirmek (TDK ADS, ET: 03.04.2016).

Deyimin yaygın olarak kullanılan yavaşlamak, hızını kaybetmek anlamı yanında hızlanmak, hız kazanmak anlamları da çeşitli metinlerde karşımıza çıkabilmektedir. Henüz TDK *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*'ne girmemiş olan bu anlam, almak fiilinin “elde etmek, kazanma” (TDK Türkçe Sözlük ET: 12.04.2016) anlamının etkisi ile ortaya çıkmış olmalıdır. Diğer yandan yine almak fiilinin deyimlerle birlikte kullanılan “gidermek, yok etmek” (TDK Türkçe Sözlük ET: 12.04.2016) anlamı; yorgunluğunu almak, acısını almak örneklerinde olduğu gibi hızını almak deyimine de yansımıştır.

Zaten hikâyemizin, seyrini ağırlaştırdığı ve yine hızlandırmak için hızını almaya hazırlandığı orta noktasında bulunuyoruz (TUD ET: 11.04.2016).

İstanbul'un usandıran trafiğindedim. Yağmur hızını almış, silecekleri yoruyor. Tam ortadayım yağmurun (TUD ET: 11.04.2016).

Yukarıda yer alan iki örnek cümlede de yatışmak, yavaşlamak değil tam tersine hızlanmak, hızını arttırmak anlamı mevcuttur. Hızını almak deyiminde karşılaştığımız bu yapı esas itibariyle deyimlerde nadir de olsa karşılaşılabildiğimiz bir durumdur. Deyim hem mecaz anlamı hem de gerçek anlamı karşılayabilen bir yapıya sahiptir (Aksoy 1988: 42-43). Deyimi oluşturan sözcükler her iki kullanıma da müsaade etmektedir. Dolayısıyla deyimın gerçek ve mecaz anlamlı kullanımı bir karşıtlığın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

su almak: Suyu içine çekmek: *Ayakkabılarım su alıyor* ve *(tıp)* herhangi bir organdan tedavi maksadıyla su boşaltmak (TDK ADS, ET: 03.04.2016) anlamları bulunan deyimde temel olarak karşıtlık, istem üzerine (+e, Ø almak, +den almak) kurulmuştur. Ancak zaman içerisinde istemin belirleyiciliği azalmış ve doğrudan karşıt bir anlamın varlığı hissi gelişmiştir.

can vermek: Ölmek ve canlanmasına yol açmak (TDK ADS, ET: 03.04.2016) anlamları ile sözlükte yer alan deyim; ölmek ve canlanmak, âdeta hayata yeniden başlamak anlamları ile ilginç bir kullanım özelliği sergiler. İstem'in doğrudan belirleyici olarak rol oynamadığı deyimde, anlam karşıtlığının ortaya çıkmasında mecazın etkili olduğu düşünülebilir.

Deyimde bir taraftan ölmek diğer taraftan canlanmasına yol açmak anlamlarının yer alması karşıtlığın tam olarak bulunmadığı düşüncesini akla getirebilir. Çünkü canlanmasına yol açmak doğrudan değil dolaylı bir gerçekleşmeyi ifade eder (Örneğin organ nakli ile can vermek). Ancak yine de ölüm ve canlanmanın adeta hayata yeniden başlamanın, doğmanın aynı deyim içerisinde bulunabilmesi bakımından ilginç bir örnektir. Böhmerova (1997: 19) tarafından bazı örnekler için kullanılan “kısmi karşıtlık” ifadesi bu deyimde gerçekleşen karşıtlık için tartışılabilir.

tat vermek: 1. Hoşa giden bir duruma sebep olmak; 2. Bıktırmak (TDK ADS, ET: 01.04.2016).

TDK Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'nde yer alan açıklamalara örnek cümle verilmemiştir. Muhtemelen deyimden bıkırtmak anlamı *kabak tadı vermek* kalıbında olmalıdır. Bu sebeple ihtiyatlı yaklaşılması gereken bir örnek olduğunu belirtmekle birlikte, sözlükte karşıtlık barındırması bakımından zikredilme ihtiyacı duyulmuştur.

akıllara durgunluk vermek: Hayranlık uyandırmak (TDK ADS, ET: 01.04.2016).

TDK Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'nde tek anlamı, hayranlık uyandırmak olarak verilen deyimden, henüz sözlükte yer almayan, olumsuz anlamda şaşkınlık uyandırmak, şaşırmak anlamı nadir de olsa karşılaşılabilen anlamlarındandır. Burada karşıtlığın, olumlunun olumsuzu da barındırmaya başlaması ve bir sıfatın hem olumlu hem olumsuz kavramı nitelemesi şeklinde oluştuğunu düşünebiliriz.

Bilim adına yapılan, akıllara durgunluk verecek derecede insanlık dışı uygulamalar (TUD ET: 11.04.2016).

fiyat vermek: İsteyeceği veya ödeyeceği fiyatı bildirmek (TDK ADS, ET: 01.04.2016).

Fiyat vermek deyiminde olumluluk-olumsuzluk veya bulunma-bulunmama açısından bir karşıtlık söz konusu değildir. Tıpkı kiralamak fiilinde olduğu gibi fiili gerçekleştirenler ve fiilin gerçekleşme yönü bakımından (alıcı açısından ve satıcı açısından) bir karşıtlık söz konusudur. Alıcı da satıcı da fiyat verir.

renk vermek: Çamaşır rengi solmak (TDK ADS, ET: 01.04.2016).

TDK Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'nde birkaç farklı anlamının ilk sırasında, 1. anlam olarak verilen rengi solmak, renkli bir çamaşırın renginin yüksek ısıda akması neticesinde gerçekleşen, dolayısıyla çamaşırın kendi rengini kaybederken hem renk verdiği (renginin akmasıyla) hem de rengi aktığı için orijinal renginin solduğu anlamlarını barındıran bir ifadedir. Bu deyimden rengi solmak anlamı günümüzde biraz geri planda kalmış canlandırmak, renklendirmek anlamları ön plana çıkmıştır. Özellikle rengin solması ve rengin canlanması anlamlarında karşıtlık oluştururlar.

Yağsız tavayı kızdırıp, pırzolalara renk verdirin. Renk verdiğiniz pırzoları fırın kabına alıp (TUD ET: 11.04.2016).

haber vermek: Bildirmek, haber ulaştırmak (TDK ADS, ET: 01.04.2016) anlamları ile kullanılan deyimden karşıtlık geçişlilik-geçişsizlik ve istem ile sağlanmaktadır. Geçişsiz kullanımda olan haber vermek fiilinde A kişisinden, A kişisi ile ilgili, diğer kişilere bilgi aktarılırken, geçişli olarak kullanılan haber vermek fiilinde A kişisine bilgi aktarımı söz konusudur. Dolayısıyla gerçekleşen eylemin yönü fiilin geçişlilik-geçişsizlik ve istemi ile değişmektedir.

Nasıl ki sınıf başkanları öğretmenden haber verirler (TUD ET: 11.04.2016).

Öğretmene haber verirler (TUD ET: 11.04.2016).

Yukarıda birkaç örnekle aktarmaya çalıştığımız deyimlerde söz içi karşıtlık

örneklerinin sayısı yapılacak detaylı bir tarama ile artırılabilir. Ancak az miktarda da olsa ortaya koyduğumuz örnekler söz içi karşıtlığın deyimlerde de mevcut olduğunu gösterir niteliktedir.

3. Söz İçi Karşıtlığın Ortaya Çıkış Sebepleri

Çok anlamlı sözcüklerin bazılarında karşılaşılan söz içi karşıtlığın özellikle izlenebilen dönemlerde ortaya çıkmış olanları ile ilgili bazı tespitler yapmak mümkündür. Ancak tarihî dönemlerde kayıtlı ilk örneklerinden itibaren karşıtlık barındıran örneklerle ilgili çıkarımlar yapmak bir hayli zordur.

İzlenebilen dönemlerde ortaya çıkan karşıtlıklarda, özellikle sıfat görevi ile kullanılabilen sözcüklerde, anlam ödünçlemeleri (Akçataş 2003: 48) söz konusu olabilmektedir. Hatta bu ödünçlemeler dilimize farklı dilden geçmiş bir kelimenin yine farklı bir dilden yeni bir anlamı ödünçlemesi şeklinde bile gerçekteşebilmektedir. Örnek olarak dehşet sözcüğü Arapçadaki “şaşkınlık, hayret; zihin karışıklığı; korku” (Mutçalı 1995: 281) anlamı ile Türkçeye geçip “muhtemelen batı dillerinden çevirilerin etkisiyle son zamanlarda ortaya çıkan” (Ayverdi 2005: 263) iyilik güzellik vb. duyguların üst düzey derecelerini bildiren bir anlam yüklenmiştir.

Karşıtlıkların ortaya çıkmasında zaman zaman edilgen-dönüşlü yapılar, geçişli ve geçişsiz kullanımlar da önemli roller üstlenebilmektedir. Bununla birlikte istem de bazı sözcüklerde doğrudan belirleyici olabilmektedir.

Tarihî dönemlerde ortaya çıkmış ve en eski metinlerden itibaren karşıtlığı barındıran sözcüklerde ise ilk akla gelen durum iki farklı sözcüğün zaman içerisinde çeşitli sebeplerle eş sesli bir sözcük hâline gelmesi ihtimalidir. Kod-ve kud- fiillerinin bulaşma neticesinde koy- fiilinde buluşması (Gülsevin 1998) veya “ogur ‘vakit, zaman’ kelimesinden türemiş ogurlamak ‘işini vaktinde yapmak’ alamı ile ogrı ‘hırsız’ kelimesinden türemiş olan ‘ogurlamak’ çalmak arasında konnotativ (çağrısız) bir anlam ile eş sesliye dönüşme ve dolayısıyla köklerin aynılaşması” (Hacızade 2007: 779) karşıt anlam barındıran benzer sözcüklerde de söz konusu olabilir. Bu tip sözcükler temel olarak “janus word” terimi le karşılanmakta ve söz içi karşıtlık örneği olarak değerlendirilmemektedir (Klégr 2013: 11). Ancak tarihî dönemlere ait bu kullanımların tamamını takip edebilmemiz bir hayli güçtür.

Söz içi karşıt anlamlılık barındıran sözcüklerin özellikle karşılıklılık ilişkisi içerisinde kurulmuş olanların [kiralamak (ev sahibi-kiracı) ilişkisi ile] bir kısmının tarihî dönemlerde daha genel anlama sahip oldukları düşünölmektedir. Zaman içerisinde belirli bir anlamın, karşılıklı aktivitenin belirli bir görünüme dayanarak bölünmesi vasıtasıyla karşılıklılık ilişkisinin ortaya çıktığı da düşünölmektedir (Nöldeke 1910’dan aktaran Finkin 2005: 376).

Tarihî dönemlerde ortaya çıkan karşıtlık için akla gelen bir başka ihtimal yine diğer dillerden yapılan ödünçlemelerdir. Türkçenin ilişki içerisinde olduğu dillerle yapılacak tarihî dönemlere ait karşılaştırmalı ses ve anlam çalışmaları bu konu hakkında daha net bilgiler sunacaktır.

Deyimlerde ortaya çıkan karşıtlıklar ise temelde deyimün içerdiği anlamın zaman içerisinde iki farklı (iyi-kötü) durumda da kullanılabilir duruma gelmesi neticesindedir. Bununla birlikte özellikle vermek fiili ile kullanılan (fiyat vermek: alıcı-satıcı her ikisi de fiyat verir) deyimlerde fiili gerçekleştiren kişi karşıtlığı ve fiilin geçişli-geçişsiz kullanımı neticesi (haber vermek) ortaya çıkmış karşıtlık söz konusudur. Deyimin mecaz anlamı da gerçek anlamı da çağrıştıracak tarzda bir öbek olarak (hızını almak, renk vermek deyimlerinde olduğu gibi) kullanılabilmesi de karşıt anlamlılığa yol açabilmektedir. Zira “deyimlerin çoğunda kalıplaşmış sözden çıkan anlam sözcüklerin gerçek anlamları dışında” kullanılmakla birlikte “kimi deyimlerde kalıplaşmış sözden çıkan anlam sözcüklerin gerçek anlamları dışında değildir” (Aksoy 1988: 42-43).

Sonuç

Dilde çok farklı bir anlam hadisesi olarak ortaya çıkan söz içi karşıtlık dünyadaki pek çok dilde olduğu gibi Türkçede de mevcuttur. Söz içi karşıtlık bağlam içerisinde ortaya çıkmakta ve çeşitli yönlerden karşıtlıklar yansıtabilmektedir. Sözcük düzeyinde, anlam ödünçlemeleri ve çeşitli sebeplerle yakın köklerin ortaklaşması (aynılaşması) neticesinde vb. sebeplerle ortaya çıkabildiği varsayılan söz içi karşıtlığın bazı deyimlerde, deyimün hem mecaz hem de gerçek anlamı yansıtabilme yeteneğinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı görülür.

Dilin gerek tarihî dönemlerinde gerekse günümüzdeki kullanımlarında rastlanan söz içi karşıtlık donmuş, kalıplaşmış bir anlam hadisesi değil, tam tersine canlı ve her an yeni örnekler sunabilen bir anlam hadisesidir. Bu sebeple söz içi karşıtlık barındıran sözcüklerin karşıt anlamları, sözlüklerde sözlük birimler altında kendine yer bulabildiği gibi, henüz sözlüklere yansımamış karşıtlık örnekleri de söz konusu olabilmektedir.

Türkçedeki söz içi karşıtlıkları esas aldığımız bu çalışmada, temel olarak sözcük düzeyinde ve deyimler düzeyinde söz içi karşıtlık şeklinde bir sınıflama yapmanın doğru olacağı kanaatindeyiz. Bununla birlikte bazı dillerde yapım ekleri ve ön ekler vasıtasıyla meydana getirilen karşıt anlamlılığın da, sözcük düzeyinde karşıt anlamlılık içerisinde değerlendirildiğini ifade etmeliyiz. Türkçede eklerle ortaya çıkan söz içi karşıt anlamlılık var mıdır, sorusu daha kapsamlı bir çalışmaya muhtaçtır.

Sözcük düzeyinde ve deyimler düzeyinde anlam karşıtlığının da temel olarak birincil (aslı) veya ikincil olarak ayrılmasının, söz içi karşıtlığın daha rahat kavranabilmesine yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Birincil söz içi karşıtlık başlığı altına bir sözlük birimin sıralanan anlamları arasında (gerek temel anlam-yan anlam gerekse yan anlam-yan anlam) karşıtlık barındıran sözcükler (*bitmek, kökleme* gibi) toplanmalıdır. Bu bağlamda Kaşgarlı Mahmud’un yüzyıllar öncesi dikkat çektiği geçişli-geçişsiz kullanımı olan ve karşıtlık barındıran fiiller de bu başlık altında yer almalıdır. Gerek çatılarla (edilgen-dönüşlü) gerek istem gerekse ironik kullanımlarla ortaya çıkan karşıtlıklar ise bizce ikincildir. Ancak özellikle ironik olarak kullanımı yaygınlaşan ve sözlüklerde karşıt anlamlı bir sözlük birim olarak yer almaya başlayan sözcükler de asıl söz içi karşıtlık kategorisinde değerlendirilmelidir.

Kısaltmalar:

- TDK ADS** : Türk Dil Kurumu Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Genel Ağ Sayfası. <http://www.tdk.gov.tr/>
- TUD** : Türkçe Ulusal Derlemi, AKSAN, Yeşim, et al. (2012), *Construction of the Turkish National Corpus (TNC)*. In Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012). İstanbul. Türkiye. <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/papers.html>

Kaynakça

- AKÇATAŞ, Ahmet (2003). “Türk Dilinde Ödünç Anlam Alımı”, *Türk Dili*, S. 613, s. 46-50.
- AKSOY, Ömer Asım (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*, İstanbul: İnkılâp Yay.
- ATALAY, Besim (2006), *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. 3, Ankara: TDK Yay.
- AYVERDİ, İlhan, (2011), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Yay.
- BAALBAKİ, Ramzi (2014). *The Arabic Lexicographical Tradition*, Leiden: Brill.
- BOZ, Erdoğan (2007). *Türkiye Türkçesinde +A Durum Biçimbirimi*, Ankara: Gazi Kitabevi Yay.
- BÖHMEROVA, Ada (1997). “Enantiosemy as a Lexical and Semantic Phenomenon in English”, *Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenskeho*, S. Philologica XLVI, Bratislava, s. 11-22.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth Century Of Turkish*, Oxford University Press, Oxford.
- DEMİRCİ, Kerim (2013). *Türkoloji İçin Dilbilim*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- FINKIN, Jordan (2005). “Enantiodrama: Enantiosemy in Arabic and Beyond”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, S. 68, s. 369-386.
- GENCAN, Tahir Nejat (1979). *Dilbilgisi*, Ankara: TDK Yay.
- GÜLSEVİN, Gürer (1998). “Türk Dilinde koy- (< kod-) ve kuy- (< kud-) Üzerine”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, s. 51-57.
- HACIZADE, Naile (2007). “M. Kâşgarlı’nın Divanü Lûgat-it-Türk İsimli Eserinde Kelime Dâhili Zıtlık (Enantiosemy) Olayının Yeri”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 1 24-29 Eylül 2000*, C. 1, s. 775-782.
- IŞIK, Emin (2000). “Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 20, s. 24-26.
- KAHRAMAN, Tahir (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, Ankara: TDK Yay.
- KARAAĞAÇ, Günay (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yay.
- KARAMAN, Burcu I. (2008). “On Conronymy”, *In The International Journal of Lexicography*, (ed. by Paul Bogaards), s. 173 – 192.
- KARAMAN, Burcu I. (2009). “Türkçe’de Anlam Karşıtlığı” *Turkish Studies*, S. 4/8, Erzincan, s. 1642-1651.
- KIRAN, Zeynel vd. (2013). *Dilbilime Giriş*, Ankara: Seçkin Yay.
- KLÉGR, Aleš (2013). “The limits of polysemy: enantiosemy”, *Linguistica Pragensia* S. 2, s. 7-23.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- LANDAU, E. (1896). *Die Gegensinnigen Wörter Im Alt- Und Neuhebräische Sprachvergleichend Dargestellt*, Berlin: Verlag von S. Calvary & Co.
- LUTZEIER, Peter R. (2007). *Wörterbuch des Gegensinns im Deutschen, Band 1: A – G*, Berlin, New York: Walter de Gruyter.

- LYONS, John (1983). *Kuramsal Dilbilime Giriş* (Çev. Ahmet KOCAMAN), Ankara: TDK Yay.
- MUTÇALI, Serdar (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yay.
- NÖLDEKE, Theodor (1910). *Neue Beiträge zur Semitischen Sprachwissenschaft*, Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.
- ODILOV, Yorkinjon (2015). “Grammatical Enantiosemy in the Uzbek Language”, *International Journal on Studies in English Language and Literature (IJSELL)*, S. 3, s. 1-5.
- RAHMONALËVİCH, Odilov Y. (2015). “Enantiosemic Features of the Words in the Uzbek Language”, *Türk Dünyası*, S. 40, s. 173-181.
- SELEN, Nevin (1984), “Dilde Çift Anlamlılık Olayı”, *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, s. 1-18.
- SHMELEV, Alexei (2012). “Cognitive and Communicative Sources of Enantiosemy”, *Proceedings of the 10th World Congress of the International Association for Semiotic Studies*, Universidade da Coruña, s. 837-844.
- TDK Türkçe Sözlük, Genel Ağ Sayfası. <http://www.tdk.gov.tr/>
- ULUOGLU, Murat (2014). “Rus Dilinde Sözcük İçi Karşıtlık Anlamlılık (Enantiosemiya)”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 31, Konya, s. 119-126.
- YILMAZ, Engin (2003), “Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi İle İlgili Meseleler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, C: I-II, S: 44, Ankara, s. 251-289.

SIFAT-FİİL EKİ *-dlk* ~ İSİMDEN İSİM YAPMA EKİ *+llk* ve *er-* ~ *bol-* FİİL İLİŞKİLERİ*

Association between the Noun Suffix +llk and Participle Suffix -dlk with the Auxiliary Verbs er- and bol-

Hüseyin YILDIRIM**

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 79-100

Öz: *+llk* eki, Eski Türkçeden beri mevcut olup bugün Türk lehçelerinde isimden isim yapma eki olarak çok işlek ve kapsamlı fonksiyonlarda kullanılmaktadır.

Çalışmada, görünüşte isimden isim yapma eki gibi algılanan bazı *+llk*'lerin aslında kaynağının *-dlk* sıfat-fiil eki olduğu ve bu *-dlk* biçiminin de *idük* (<erdük) yapısından geldiği, Türkçenin tarihi dönemlerinden ve günümüz Oğuz grubu lehçelerinden Türkmen Türkçesi ile Karluk grubu lehçelerinden Özbek Türkçesinden verilen örneklerle desteklenerek ortaya konulmaya çalışılacaktır. Böylece bugün Türkiye Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinde birçok kullanım fonksiyonuna sahip olan bazı *+llk*'lerin kaynağının *-dlk* sıfat-fiil eki olduğu üzerinde durulacaktır.

Ayrıca, *idük* (<erdük) biçiminin kullanımı ile ilgili Türkçenin tarihi dönemlerinden bazı örnekler getirilecek, *idük* yapısının Türkmen Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki kullanım şekilleri ile bu yapının günümüz Türkiye Türkçesindeki izleri ve yerini bıraktığı yapılar hakkında *er-* ~ *bol-* yardımcı fiilleri karşılaştırılarak tespitlerde bulunulacaktır.

Türkiye Türkçesinin eski devirlerinde ve hatta bugün de kullanımda olan *-mAklık*; *-İşllk*; *-mAzllk* gibi problemlili görülen yapılarda da kaynağını *idük* yapısından alan ve “kuvvetlendirme; belirtme, vurgu” fonksiyonuyla bir enklitik gibi kullanılan *+llk* parçacığının olup olmadığı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *+llk* eki; *-dlk* sıfat-fiil eki; “*idük*” yapısı; Türk Dili ve Türk lehçeleri; *er-* ve *bol-* fiil denklilikleri.

Abstract: Currently *+llk* suffix that has been used from old Turkish as noun suffix has comprehensive using and wide functionalities. Some *+llk* suffixes that perceived as noun suffix are actually derived from participle suffix *+dlk*. Gradually both suffixes were combined and later took the same form.

This study aims to prove that some *+llk* suffixes (which is now in use in Turkey Turkish and other Turkic languages) were actually derived from *+dlk* participle suffix. For this purpose, Turkmen Turkish from Oğuz group and Özbek Turkish from Karluk group has been used as a reference point.

The main reason for the mentioned mistake is the using the *-bol* auxiliary

* Bu çalışma, 26-28 Ekim 2015 tarihleri arasında St.Petersburg/Rusya’da gerçekleştirilen “Türk Halklarının Dilleri ve Edebiyatları” Uluslararası Bilimsel Konferansında sunulan basılmamış bildirinin genişletilerek yeniden işlenmiş hâlidir.

** Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. huseyin@gazi.edu.tr. Gönderim Tarihi: 03.09.2016 / Kabul Tarihi: 05.11.2016

verb instead of –er auxiliary verb which has been used from old Turkish. In the changing period –er was combined with –i form and afterward –i also has been ignored, the dIK participle suffix slowly turned to +Ik form. (ne idiğü > neliği örneği gibi).

Keywords: +Ik suffix, +dlk participle suffix; idük; Turkish and Turkic Languages; er- and bol- verb equivalences.

I. Giriş

Korkmaz, bugün Türkiye Türkçesinin en işlek isimden isim yapma eklerinden biri olan +Ik ekinin asıl fonksiyonunun, eklendiği kelimeye “tahsis, bir şey için” anlamı veren adlar türetmek olduğunu belirterek ekin başlıca görevlerini on üç maddede gösterir: **1.** adlardan “tahsis” işlevli ve “bir şey için” anlamlı adlar türetir: *akşamlık, dolmalık*. **2.** Ek yine “tahsis” işlevi ve “bir şeyin toplu olarak konulduğu yer” anlamıyla mekân, yer adları oluşturur: *odunluk, kitaplık*. **3.** Bir nesnenin doğadaki bolluğunu, toplu olarak bulunduğu yeri gösteren adlar yapar: *ağaçlık, zeytinlik*. **4.** “tahsis, bulunma” işlevi ile ülke, ilçe, köy, mahalle, semt gibi yer adları oluşturur: *Ayvalık, Etlik*. **5.** “bir şey için” anlamıyla tahsis işlevli âlet adları yapar: *buzluk, gözlük*. **6.** Bir meslekle uğraşan kimseyi gösteren adlardan meslek adı ve uğraşı alanı gösteren adlar türetir: *balıkçılık, dişçilik*. **7.** Adlardan siyasî, felsefî, dinî düşünüş ve inancı, o inancı bağımlılığı bildiren adlar türetir: *Atatürkçülük, maddecilik*. **8.** Adlardan rütbe ve makam bildiren adlar türetir: *ağalık, valilik*. **9.** Ad ve sıfatlara gelerek onları genelleştiren, yaygınlaştıran nitelikte soyut adlar türetir: *analık; azlık*. **10.** Ekle eş veya zıt anlamlı ikileme sıfatlarından ikilemeli soyut adlar yapılır: *açlık tokluk, günlük güneşlik*. **11.** Sayı ad ve sıfatlarından “bir arada olmayı, gruplanmayı gösteren” adlar türetir: *binlik, yüzlük*. **12.** Hacim, ölçü, alan, uzunluk gösteren adlardan yine “ağırlık, ölçü, alan, uzunluk” bildiren adlar türetir: *(500) adımlık, (5) kiloluk*. **13.** Zaman gösteren adlara gelen +Ik /+Uk eki, “o zaman süresi içine giren” anlamında ad ve sıfatlar türetir: *günlük, haftalık* (Korkmaz 2003: 55-58).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi diğer Türk lehçelerinde de +Ik ekinin birçok işlevi vardır. Delice, bu ekin Türkmen Türkçesinde otuz işlevini tespit etmiştir (Beşen Delice 2007: 149-162).

Bir ekin bu kadar farklı fonksiyonu karşılaması, farklı kaynaklardan gelen bir +Ik ekinin var olma ihtimalini arttırmaktadır.

II. İnceleme

er- ~ bol- > ol- Yardımcı Fiil İlişkileri

Eski Türkçe döneminde *er-* biçiminde kullanılan yardımcı fiil bugün Türkiye Türkçesinde *i-* (ve Türk lehçelerinde *e-*) şeklinde karşımıza çıkar. Bu *imek* yardımcı fiilinin *-dlk* sıfat-fiil ekini almış şekli, Eski Türkçede *erdük*, sonraki dönemlerde ise fonetik değişime uğramış hâliyle *idük* (ve *idik*) biçiminde kullanılır. Ek, isimlerden sonra ya da isimleşmiş fiillerden sonra gelerek onlara “olma, aitlik, mevcudiyet, bulunma” gibi manalar katar.

Öztürk, -imek fiilinin -dik sıfat-fiil eki ile oluşturduğu yapının, Anadolu sahasındaki gelişmesine temas ederek, bugünkü Türkmen Türkçesindeki *idük* yapısının kalıcı ve geçici isim tabanlarına getirilişi üzerinde durmuştur (Öztürk 2003: 77-78).

Eski Türkçedeki *erdük* yapısının kullanımı tarihî metinlerde şu şekilde tespit edilmiştir: Eski Türk yazıtlarında: *yerdeki bar ertigimä erdemligimä bükme* “Yerdeki var olduğuma, erdemliğime doyma” (Orkun 1994: III, 101 “Altın-Köl yazıtı; Alt. I, a 1”); *..ben yeg erdükim..* “..ben daha iyi *olduğum..*” (Orkun 1994: III, 90 “Kemçik-Kaya başı yazıtı; K.K.5”).

Üç İtişsizler’de: *aķıģsız erdükin* “âsrava’sız olduğunu” (98 a, 13); *aķıģsız erdükini* “âsrava’sız olduğu” (99 a, 2); *üç erdüki* “üç olduğu” (99 b, 11); *tişimlig erdüki* “cesur olduğu” (109 a, 5); *antağ erdüki* “öyle olduğu” (117 a, 1); *aķıģsız ertüki* “âsrava’sız olduğu” (97 a, 11); *tıltağsız ertüki* “sebepsiz olduğu” (115 a, 15) (Barutçu-Özöndör 1998).

Uygurca Altun Yaruk’ta: *kayuda ertüklerin bilir siz* (348, 1); *tatıgıg ertükin* (42, 20); *öğretinteçi ertükin* (485, 7); *neteg tözliüg ertükin* (593, 4); *montag osuglug ertükin* (630, 10). (Kaya 1994).

Kutadgu Bilig’de: “*sini erdükün teg ögümez özüm / sini senmet öggil kesildi sözüüm* “Seni *olduğun* gibi methedemiyorum; seni sen medhet! Sözüüm kesildi.” (33); *sewe baķtıñ erse közüüm yümdüküm / saña körkitür men negü erdüküüm* “Sen sevgi ile bakınca, ben gözümü yummak suretiyle, sana *nasıl olduğumu* göstermek istedim.” (663); *yanut birdi ögdülmüş açtı sözün / kadaşı igi ‘ali ne erdükin* “Ögdülmüş cevap verdi; söze başlayarak, kardeşinin hastalığını ve durumunun *ne olduğunu*” (6236); *ay toldı iligke özi devlet erdükin ayur* “Ay-Toldı hükümdara kendisinin saâdet *olduğunu* söyler.” (C-16); *kün toğdı ‘adil şıfatı neteg erdükin ayur* “Kün-Toğdı adil vasfının *nasıl olduğunu* söyler.” (C-19); *tapuğçılar haķķı begler öze negü erdükin ayur* “Hizmetkârların beyler üzerinde haklarının *ne olduğunu* söyler” (C-42) (Arat: 1947)

Eski Türkçede *erdük* (aynı zamanda *erken*) yapısıyla birlikte *bolduk* (aynı zamanda *bolgan*) yapısı da kullanılmakta idi:

Eçim kağan ili kaşsağ boltukında budun ilig ikegü boltukında İzgil budun birle süngüştümüz. (Ergin 2013: 56; K.K 3)

Yakın ka kadaştın yıraķ boldukum / olarka toğurmadım açım tokum “Yakın akraba ve kardeşlerden *uzak olduğuma* gelince, ne aç olduğum zaman ne tok olduğum zaman, onlara bir yük olmadım” (3350). *Bilir sen bu kün men kişi boldukum / sebebi ilig erdi yülekim tokum* “Bilirsin, bugün benim *adam olmama* sebep hükümdardır; o bana destek olmuştur.” (Arat: 1947)

Şu iki örnekten *erdük* yapısının aynı işlevde *bolgan* yapısıyla yan yana kullanıldığı görülecektir: *Yā Umm-i Seleme, saña ne ma’lüm boldı anıñ uctma’lıg erdüki?* (Eckmann: 1984, 239-7); *Ey za ‘ıfa, ne bildiñ oğluñ uctma’lıg bolğanını.* (Eckmann 1984: 382-7).

Eski Türkçenin devamında Eski Oğuz Türkçesinde de *erdük* yapısının *idük* biçiminde kullanıldığı görülmektedir. Dede Korkut Hikâyelerinden aldığımız şu örnekler bu yapının yaygın olduğuna işaret eder:

Dirse Han oğlançuğı idügin bilmedi, karşı geldi. (D-32, 1); *Dirse Han burada oğlançuğı sağ idügin bildi.* (D-34, 8); *Pay Püre Big aydur: oğlum idügin andan bileyim..* (D-118, 9); *Han kızı aydur: Kazan oğlan avda idügin andan bileyim kim yorgun atun-ile gedilmiş cidañ-ile ardına düşesin didi.* (D-140, 13); *Mere delü kavat gözüm çöngge idügin ne begenmezsin.* (D-158, 3); *Selcen idügin bilmedi, kaçıdı.* (D-196, 1). (Ergin 1994).

Eski Oğuz Türkçesi döneminde *idük* yapısı kendisinden önceki isme eklenmeye başlar:

'Acebe kaldı, ne yiridügin bilemedi. (39 a, 8); *Eger dilerse ki benüm suçum yoğuduğun bile.* (79 b, 10). *Ya Yüsuf senün suçun yoğuduğu bilindi* (80a, 9) (Cemiloğlu 1994).

Aynı zamanda Eski Oğuz Türkçesinde bu *-duk* biçimine paralel *+ilk* şekilleri de vardır:

Ol kim senün emrün şıdı, anun bize konşılığın gerekmez, didiler. (17b, 7); *Anlarun çokluğunu Tañrı bilir.* (5a, 1); *Anun ululuğın 'akl irmez.* (2b, 2); *İlanun ululuğın Tañrı'dan artuk kimse bilmez.* (3b, 1) (Cemiloğlu 1994).

Eski Oğuz Türkçesinde *idük* yapısı ile birlikte, tarihî metinlerde *bolduk* şeklinde karşımıza çıkan yapı da *olduk* biçiminde kullanılmış ve bugün Türkiye Türkçesinde de yaygın olarak kullanılır olmuştur. Böylece Eski Oğuz Türkçesinde *idük* ile birlikte *olduk* da aynı fonksiyonda kullanımdadır:

gözsüz olduğı neden eydüñ sebab (Karahan 1994: 1692); *Pay Pürenün oğı olduğın bilemediler* (Ergin: 1994, D-73-6).

Eski Oğuz Türkçesinde *idük* ve *olduk* yapıları yan yana kullanılırken günümüz Türkiye Türkçesinde ise *idük* yapısı arkaik “ne idüğü belirsiz” örneği dışında kullanımdan düşmüş ve aynı fonksiyon *olduk* yapısıyla karşılanır olmuştur:

“Kukla olduğumu biliyorum!” (SA); *“Yeğeni olduğumu söyleyince bir kat daha memnun oldu.”* (SA); *“..belki de en uysal dinleyicisi olduğum için bana..”* (SA); *“Anadolu harbi çoktan bittiği, mühim bir kısmı İstanbul'da olduğu için ölümünü haber alanlar ertesi günü eve gelmişlerdi.”* (SA).

Aslında Türkiye Türkçesinde düşmüş görünen ve yerini *olduk* yapısına bırakan bu *idük* biçiminin, *kimliği = kim olduğu, varlığı = var olduğu, yokluğu = yok olduğu; -maklığı = -mak olduğu; -mazlığı = -maz olduğu* gibi kullanımlarda kalıntısının mevcudiyeti aşağıda detaylı olarak anlatılacaktır.

idük (< erdük) Yapısı

Bugün Türkiye Türkçesinde *i-* (< er-) yardımcı fiilinin üzerine sıfat-fiil eki almış *idük* yapısı “ne idüğü belirsiz” şeklindeki kalıp ifadede arkaik olarak yaşamaktadır. Aynı yapı günümüz Türk lehçelerinde de karşımıza çıkar. Yapının Türkmen Türkçesinde isimlere eklenirken *i-* yardımcı fiilinin düşmesi neticesinde *-dik* şeklinde eklendiği görülürken aynı zamanda *-dik* yerine *-ilk* şeklinin de tercih edilerek ikili kullanımın var olduğu tespit edilmektedir. Türkmen Türkçesinde çok yaygın olan bu *-dik /-lık* kullanım biçimlerinin paraleli olarak, bir diğer Türk lehçesi olan Özbek Türkçesinde ise *-lik* şeklinin kullanıldığı görülür.

Bu yapının *isim ve isim türünden sözcüklere; filimsi eklerini almış sözcüklere; isimden isim yapma eki almış sözcüklere ve isim çekim ekli sözcüklere* eklenişi ile ilgili kullanım örnekleri aşağıda maddeler hâlinde gösterilecektir.

A. İsim ve İsim Türünden Sözcüklere Eklenişi

-dlk

Eski Oğuz Türkçesinde gördüğümüz *idük* yapısı günümüz Türkmen Türkçesinin standart yazı dilinde devam eder. Ancak, *idik* yapısının isimlere çoğunlukla *-dlk*, bazen de *-llk* şeklinde doğrudan bağlandığı; böylece ekleşmeye başladığı görülür. Bu kullanım esas itibarıyla arkaik *idük(i)* yapısı olup günümüz Türkiye Türkçesine “olduğu” biçiminde aktarılır:

Şu cümledeki *çınıdığı* (çın idigi) kullanımı *idik* yapısının ekleşme sürecine örnek gösterilebilir: *Kakamıñ yüzüne tazededen seredip onuñ çınıdığını aıñdım.* “Babamın yüzüne yeniden bakıp onun *gerçek olduğunu* anladım.” (UY, 87).

Aşağıdaki örneklerde ise *idik* yapısının *i-* fiilinin düşmesi neticesinde kısalarak geldiği isme *+dlk* şeklinde doğrudan eklendiği görülecektir:

* *Hat yazanıñ kimdiğini tandım.* “Yazı yazanın *kim olduğunu* tanıdım.” (UY, 19).

* *Nämäniñ nämediğini aňşırman dilim tutuldi.* “Neyin *ne olduğunu* anlamadan dilim tutuldu.” (UY, 84).

* *Olar golay goňşudıklarından başga-da, bir klasda okayardılar.* “Onlar yakın *komşu olduklarının* dışında, aynı sınıfta okuyorlardı.” (DO, 56).

* *Demirçi ogluñıñ mertdiğine göz yetiren Köroglı onu tarıplap, arşa çıkaryar.* “Demirci oğlunun *mert olduğunu* farkedene Köroğlu onu övüp, göklere çıkarır.” (G, 96).

-llk

Türkmen Türkçesinde *idik* yapısı yukarıdaki örneklerde olduğu gibi çoğunlukla eklendiği isme *-dlk* şeklinde gelir. Fakat *-llk* biçimine dönmüş hâlde de kullanılır. İkili kullanımda belirli bir standart yoktur ve aynı kelimeye “yokluğu = yokluğu” örneğinde olduğu gibi iki şekilde de eklenebilir. Türkmen Türkçesindeki bu ikili kullanım *idik* yapısının gelişim sürecini ve bu süreçte önce isimlere *-dlk* şeklinde bitişik yazılırken sonra da *-dlk > -llk* değişimi ile artık *-llk* şeklinin yaygınlaşmaya başladığını gösterir. Bu yapı da Türkiye Türkçesine yine “olduğu” şeklinde aktarılır:

* *Öveziñ entek yaşlığını göz önüne getirip, onuñ bu ağır günäsini geçyär.* “Övez’in henüz *genç olduğunu* göz önüne getirip, onun bu ağır suçunu affetti.” (G, 41).

* *Şu gün onuñ öñküligi yoklugını bilyärdim ahurın.* “Bu gün onun önceki durumun olmadığını (yok olduğunu) biliyordum, neticede.” (DO, 52).

Türkmen Türkçesinde *-dlk* ya da *-llk* şeklindeki ikili kullanımın belirli bir kuralı olmadığını belirttiği. Mesela aşağıda verilen örnekte *bar* “var” sözcüğüne aynı metnin aynı sayfasında ikili biçimde eklendiği görülmektedir:

Avtor bu neşiriñ üstünlikli tarafları bilen birlikde düypli kemçilikleriniñ-de **barlıgını** belläp, olarıñ käbirini anık mısallarda görkezipdir. Eposıñ ol-bu yerleriñ häsiyetli bolan stilde däl-de, häzirki zaman formasında berlenligini, yerliksiz gısgaltmalarıñ **bardıgını** kemçilik hökmünde avtor örän caydar belläpdir. (G, 29).

Türkmen Türkçesinde isimlere çoğunlukla *-dlk*, bazen de *-llk* şeklinde gelen yapı Özbek Türkçesinde ise *-lik* biçiminde getirilir. Özbek Türkçesindeki bu *-lik* parçacığının da aslında *-lik < -dik < edik < erdük* sürecini yaşadığı söylenebilir. Yine günümüz Türkiye Türkçesine “olduğu” biçiminde aktarılır:

* *Kämpir kızlärniñ külişini eşitgänidän keyin mehmänläriñ kimligini añladı.* “İhtiyar kadın kızların gülüşünü işittikten sonra misafirlerin *kim olduğunu* anladı.” (KK, 27).

* *Bizniñ hücrägä kelgändä, ikki xâtini bärliğini öz âğzidän eşitkän edik.* “Bizim odaya geldiğinde, iki hanımının *var olduğunu* kendi ağzından işitmiştik.” (ÖK, 91).

* *Ükäläriñ häm yaş, ulär häli pul nimäligini bilmäydi.* “Kardeşlerin de genç, onlar henüz paranın *ne olduğunu* bilmiyor.” (ÖXE, 174).

B. Fiilimsi Eklerini Almış Sözcüklere Eklenişi

Üzerinde durduğumuz *idik* yapısı isimlere eklendiği gibi bir fiilimsi eki almış sözcüklerden sonra da gelebilir. Özellikle, sıfat-fiil eklerinden sonraki *+dlk* ve *+llk* biçimindeki ikili kullanımı *-mAkllk*, *-İşllk* isim-fiil eklerinin üzerine gelen *-llk* parçacığının kaynağını tespit etmemize yardımcı olacaktır.

Sıfat-Fiil Eklerinden Sonra

a. 1. -an/än + dlk

Türkmen Türkçesinde, *-an* (Eski Türkçe *-gan*) sıfat-fiil eki üzerine gelen *+dlk* da aslında *idik* yapısından gelmekte olup *-Andlk < -An idik (< -gAn edik < -gan erdük)* şeklinde gelişim göstermiştir. Türkiye Türkçesine “-miş olduğu; -makta olduğu; -miş olması” şeklinde aktarılabilir:

* *Onsoñ Sapara nähili seredendigini siz bir bilsediñiz!* “Daha sonra Sapar’a nasıl *bakmış olduğunu* siz bir bilseydiniz!” (DO, 69).

* *Onuñ mekdebe eli gülsüz gidendigine ecesi gatı gınandı.* “Onun okula elinde çiçeksiz *gittiği olmasına* annesi çok üzüldü.” (DO, 119).

* *Özüniñ gorkup gaçandığını, Sähet hökman aydar öydyärdi.* “Kendisinin korkup *kaçmış olduğunu*, Sähet mutlaka söyler zannediyordu.” (DO, 138).

a. 2. -an/än + llk

Üst başlıktaki *-Andlk* yapısının yanı sıra *-Anllk* biçiminin de Türkmen Türkçesinde kullanıldığı görülür ve *-dlk > -llk* geçişini gösterir. Bu yapı da aslında *-Anllk < -Andlk < -An idik (< -gAn edik < -gan erdük)* biçiminde bir gelişme süreci yaşamıştır. Türkiye Türkçesine “-miş olduğu; -makta olduğu” şeklinde aktarılır:

* *Sähet ol yerde-de Amanıñ öten ağşamkı gorkup gaçanlığı barada hiç kime hiç zat aytmadı.* “Sähet orada da Aman’ın geçen akşamki korkup kaçmış olduğu hususta hiç kimseye hiçbir şey söylemedi.” (DO, 138).

* *Göroglınıñ vepalı ogullığı Öveziñ “vepasız” häsiyetlendirilmegi sebäbli hem bu şahanıñ öz ornundan düşürilenliği hemmä düşnüklidir.* “Göroglı’nın vefalı bir oğul olduğu Övez’in “vefasız” haysiyetlendirilmesi sebebiyle de bu epizodun asıl yerinden çıkarılmış olduğu herkese malumdur.” (G, 40).

a.3. -man/-män + dik

-AndIk yapısının olumsuz biçimi olup “-mA-An-dIK” birleşmesinden oluşur ve Türkiye Türkçesinde “-memiş olduğu” şeklinde karşılır:

* *Birdada cedelleşcegem boldum, yene-de sovhoza göçüp gelenimize hepde geçmändiği yadıma düşüp, uyandım.* “Bir an tartışacak oldum, ancak sovhoza göçüp gelmemizin üstünden hafta geçmemiş olduğu hatırıma gelip, vazgeçtim.” (UY, 3).

* *Men indi, şol ikinci okan kitabımı şu günlere çenli saklamandığıma gınanyarın.* “Ben şimdi, o ikinci okuduğum kitabı bu günlere kadar muhafaza etmemiş olduğuma (oluşuma) üzüldüm.” (DO, 45).

a.4. -man/-män + ilk

Yukarıdaki -mAndIk yapısıyla aynı fonksiyonda olup -mAnIIK şekline dönmüş hâldir ve yine -dik > -ilk geçişi örneğidir:

* *Käbir özboluşlı ve gızıklı epizodlarıñ bu neşire alınmanlığı, gürrüñsiz, ulı kemçilik.* “Bazı özgün ve ilginç epizotların bu neşre alınmamış olduğu (olması), şüphesiz, büyük eksiklik.” (G, 29).

* *Gencimde dogan-garındaşlık, arkaşık yalı, duygularıñ bolmanlığını añladyar.* “Gencim’de kardeşlik, akrabalık, dostluk gibi duyguların olmamış olduğunu anlatılıyor.” (G, 68).

b. 1. -yan/yän + dik

Türkmen Türkçesinde yukarıda örnekleri verilen -AndIk yapısıyla birlikte -yAndIk varyantının da kullanımda olduğu görülür ve “-miş olduğu; -makta olduğu” şeklinde aktarılır:

* *Mektebe gelyärkä yol gurucularıñ nähili işleyändiklerini göryüñ-a.* “Okula gelirken yol inşaatçıların nasıl çalışmakta olduklarını bir görün.” (UY, 77).

* *Birbada seniñ nireden çıkıyandığını bilip bilmedim.* “Bir anda senin nereden çıkışmış olduğunu anlayamadım.” (UY, 104).

* *Şonda men bir ullakan eliñ kellämi sıypalayandığını añşırdım.* “O vakit ben kocaman bir elin başımı okşamakta olduğunu fark ettim.” (DO, 44).

* *Yoldaşlarıñ hol yokarda dırmaşıp baryandıklarını gördi.* “Arkadaşlarının şu yukarıda tırmanıp gitmekte olduklarını gördü.” (DO, 82).

b. 2. -yan/yän + İlk

Üst başlıktaki *-yAndlk* yapısının yanı sıra *-yAnllk* biçiminin de Türkmen Türkçesinde kullanıldığı görülür. Bu yapı da aslında *-yAnllk < yAndlk < -yAn idik* şeklinde bir süreçten geçmiştir ve yine “-miş olduğu; -makta olduğu” biçiminde aktarılır:

* *Şeytmek bilen, ol, meni bütünley inkär edyänligini añladyan, üstümden sessiz gülyän şekilindedi.* “Böyle yapmakla, o, beni tamamen *inkar etmiş olduğunu* gösteren, üzerimden sessizce gülen gibiydi.” (BT, 73).

* *Cerenciğiň oňat tarapy diňe onuň oňat okayanlygıdır diyip pikir edäymäň.* “Cerenciğin iyi yönlerinin sadece iyi *okumakta olduğunu* diye düşünmeyin.” (DO, 51).

* *Ol özüniň şu obada yaşayanlygını, adınıň Saşadığını aytdı.* “O kendisinin bu köyde *yaşamakta olduğunu*, isminin Saşa olduğunu söyledi.” (DO, 121).

+*llk* ekinin Özbek Türkçesinde sıfat-fil eklerinden sonra kullanışı ise şu şekildedir:

a.1. -gänlik

Türkmen Türkçesindeki *-Andlk/-Anllk* yapısı Özbek Türkçesinde *-gänlik* biçimindedir. Bu yapı da *-gänlik < -gändik < -gAn edik < -gAn erdük* gelişimi sonucu ortaya çıkmıştır. Böylece yapıdaki *-llk* parçacığını köken itibariyle arkaik *idük* yapısına dayanır ve Türkiye Türkçesinde “-miş olduğu” yapısıyla karşılanır:

* *Yigit nimä iş bilän kelgänligini vä bâşidän ötgänlerni devgä gäpirip berdi.* “Yiğit niçin *gelmiş olduğunu* ve başından geçenleri deve anlattı.” (ÖXE, 133).

* *Arab lâşkärleri uzâk yol yürüb çarçagänlikleriga karamay ..* “Arap askerleri uzun süre yol yürüyüp *yorulmuş olduklarına* aldırmaıyıp..” (ÖXE, 140).

* *Husanniň tâpilgänligi togrısidä Radxagä xabär yubârıbdı.* “Husan’ın *bulunmuş olduğu* hususunda Radxa’ya haber gönderildi.” (ÖXE, 143).

a.2. -mägänlik

Yukarıdaki *-gänlik* yapısının olumsuz biçiminde *-mä* eki kullanılmıştır ve “-memiş olduğu” şeklinde aktarılabilir:

* *Âftâb âyim varaķı pişirişdän bu kungi mehmänniň unça-munça kişi bolmağanlıgı bildi.* “Aftab hanımım, börek pişiriş tarzından bugünkü misafirin sıradan bir kişi olmadığını (olmamış olduğunu) anladı.” (ÖK, 34).

* *Âtabek özi bilän körışgän mundaki ikki yât kişini tanımaganlıkdan bir-iki kayta ularni köz âstıdan keçirdi.* “Atabek kendisiyle görüşen bu iki yabancı kişiyi *tanınmamış olduğundan* bir iki defa onları gözden geçirdi”. (ÖK, 18).

b. -(ä)yätgänlik

Özbek Türkçesinde *-(ä)yätgän* yapısının *-(ä)yätgänlik* şeklinde genişlemiş biçimde kullanıldığı da görülür. Türkiye Türkçesine “-mekte olduğu” şeklinde aktarılır:

* *.hattâ oķıtuvçılari ulärniň kaysı bir hünärni yaxşı örgänäyätgänlikleri togrısidä suhbätläşgänleridä.* “hatta öğretmenleri onların hangi sanatı iyi *öğrenmekte oldukları* hususunda sohbet ettiklerinde..” (ÖXE, 137).

* ..özläriniñ uzâk säfärdän kelâyâtgänliklärini vä şu yerdä däm âlib ketmâkçi ekänliklärini bildiribdilär. “..kendilerinin uzak yoldan gelmekte olduklarını ve burada dinlenip gidecek olduklarını ifade etmişler. “ (ÖXE, 137).

Türkmen Türkçesindeki *-Andlk / -Anllk, -yAndlk /-yAnllk*; Özbek Türkçesindeki *-gänlik, -(ä)yätgänlik* yapıları Türkiye Türkçesinde esas olarak *-mİş olduk(u) / -mAktA olduk(u)* yapılarıyla karşılanır. Aslında yapıların kuruluşu aynı olup Türkiye Türkçesinde *-gAn /-an* sıfat-fiil eki yerine *-mİş/ -mAktA*; *idük* yerine de *olduk(u)* tercihi söz konusudur:

a.1. -miş olduğu

* “Sanayi hayatı kâfi derecede gelişmiş olduğu için böyle bir müesseseye ihtiyacımız yoktur” diyorlardı. (SA);

* “..vaktiyle yanında çalışmış olduğum Muvakkit Nuri Efendiye dair anlattığım şeyler.” (SA);

* “artık o cinsin modası geçmiş olduğunu bile bile” (SA);

* “Gözlükleri kırılmış olduğu için şapkasını ben bulup başına geçirdim.” (SA);

* “Ve sadece bizleri hiç düşünmeden evlenmiş olduğu için halamın bizlere karşı olan muamelesini,” (SA);

* “Bu suretle esaslarını beraberce düşünmüş olduğumuz saat ayar istasyonlarından birine iki sene sonra uğradım.” (SA, 251).

a.2. -makta olduğu

Türkiye Türkçesindeki bu yapının kuruluşu da yukarıdaki *-miş olduğu* yapısıyla paraleldir:

* “parmaklarını çitürdata çitürdata okumakta olduğu şarkı bitince” (SA);

* “Atiye Hanım yazmakta olduğu romana.. (SA).

Türkmen Türkçesinde hem *-llk* hem de *-dlk* biçiminde ikili kullanıma sahip bir diğer örnek de *-mAll* üzerine gelen yapılardır (*-mAllIdlk < -mAll idik*). Bu kullanım günümüz Türkiye Türkçesinde “-ma isim-fiil eki +iyelik eki + gerektiği” yapısı ile karşılanır:

a. -mAll + dlk

* *Garrı eneñ nâmeler almalıldığını saña aydar.* “İhtiyar annen neler alman gerektiğini sana söyler.” (UY, 83).

* .. *onı nâme için öyümize çağırmalıldığını bilmesem-de hovluktım.* “..onu niçin evimize çağırmam gerektiğini anlamasam da acele ettim.” (UY, 88).

* *Garagöz hâzir biziñ öyümize gaytmalıldığımızı añıp sovarak, hol çetrâkde dur.* “Garagöz şimdi bizim evimize dönmemiz gerektiğini hissedip, sakinleşerek, şu kenarda durdu.” (UY, 90).

* *Yöne velin, nâhili edip kömek bermelidğini bilmeyârdi.* “Ancak, nasıl yapıp yardım vermesi gerektiğini bilmiyordu.” (DO, 78).

b. -mAlI + Ilk

Bu kullanım biçimi de “-mAlIIdik < -mAlIdik < -mAlI idik” şeklinde bir gelişim süreci geçirmiştir:

* - *Sen, nâme futbolu nâhili oynamalılığını bileñokmı? “Sen futbolu nasıl oynaman gerektiğini bilmiyor musun?”*. (UY, 4).

Türkmen Türkçesinde ikili kullanıma sahip bir başka yapı da -cAk üzerine gelen -Ilk / -dlk tercihidir ve “-cAkdIk < -cAk idik” gelişimi gösterir:

a. -cAk + dlk

* *Gaplañ gücügiñ diycek sözlerini höves bilen dinlecekdigini duyurdu*. “Kaplan, yavrunun söyleyeceği sözleri merakla dinleyecek olduğunu belirtti.” (UY, 67).

* *Olariñ indi hiç haçan dolanıp gelmecekdigine hem düşünyärin*. “Onların şimdi hiçbir zaman dönüp gelmeyecek olduğunu da anlıyorum.” (DO, 45).

* *Eger gül tapılsa, Atalıniñ bıçak gıncakadığını, onuñ hövesiniñ gaççakadığını bilyärdi*. “Eğer çiçek bulunursa, Atalı’nın çok üzülecek olduğunu, onun hevesinin kaçacak olduğunu biliyordu”. (DO, 118).

b. -cAk+ Ilk

Bu yapı da “-cAkIlk < -cAkdIk < -cAk idik” değişimi sonucu ortaya çıkmıştır.

* *Olariñ uçdantutma barıñ neşire hödürlenmegi yalñışlıga eltcekligi gümansızdır*. “Onların istisnasız tümünün neşre sunulmasının yanlışlığa götürecek olduğu şüphesiz.” (G, 38).

* *.. eyyäm bir hoşamaylıgıñ, mlayım gülküniñ üstünden barılcaklığı öñünden añulyar*. “..çoktan beri sevimliliğin, hoş gülüşün üzerinden gidilecek olduğu anlaşılıyor.” (G, 92).

Türkmen Türkçesindeki -cAkdIk / -cAkIlk kullanımı günümüz Türkiye Türkçesinde “-AcAk olduğu” yapısı ile karşılaşılır:

* “Emine’yi *kaybedecek* olduktan sonra...”.

* “Vaat et, yarın *unutacak* olduktan sonra...” diye düşündüğümü hayal meyal hatırlıyorum.

-mAz+Ilk¹

-mazlık / -mezlik sıfat-fil eki Çağataycada -maslık / -meslik şeklindedir. Ancak -mazlık / -mezlik şekli vardır: *dünyada bilmezlik işdin yok yaman* “dünyada bilinmedik işten kötüsü yok” (K 23b-11) (Demir 2013).

1 Türkçenin tarihî dönemlerinden beri kullanımda olan ve çözüm bekleyen -mAzIlk; -mAklIk, -IşIlk yapılarının daha eski kullanımlar olmasından dolayı bu yapılarla tereddütlü yaklaşıyoruz. Ancak yukarıda değinilen ve daha yakın dönemde görülen -AnIlk / AndIk; -gAnIlk vb. yapılarla paralellik göstermesi de dikkate değerdir. Acaba Türkçenin metinlerle takip edebildiğimiz dönemlerinden daha önce -mez erdük(ü) > -mez edük(ü) > -mez idük(ü) > -mez idik(i) > -mezdiği > -mezlik(i) biçiminde bir gelişim süreci yaşanmış olabilir mi sorusunu akla getirmektedir. Çalışmada detayları görüleceği üzere, *erdük* yapısı Türkmen Türkçesinde gelişim sürecinde olup kısalırken hem +dlk hem de +Ilk şeklinde ikili kullanımda karşımıza çıkarken; Özbek Türkçesinde ise sadece +lık biçiminde görülmesi Özbek Türkçesindeki sürecin Türkmen Türkçesine kıyasla daha erken dönemde tamamlandığını göstermektedir. Bu durum benzeri olarak -mAzIlk; -mAklIk, -IşIlk yapıları da daha erken dönemlerde gelişim göstermiş midir tartışılabilir.

Çağatay, *-mazlık*; *-mezlik* ekinin *bil-* fiili ile infinitif (mastar), zamana vakte bağlanmadan adi bir isim gibi kullanıldığını belirtir ve “Acaba bu kelime menfi manâda olduğu için, iki defa *-me+mek* yâni *bilmemek*, şeklini kullanmaktan içtinap için mi tercih ediliyor” sorusunu sorar ve şu kullanım örneklerini gösterir: KD19-9: *amma bilmezlik savaş eyleyesi yere lutf eylemek*. a) Nominatif + iyelik ekiyle. KD43-3: *vezirüng ahmaklığı ve bilmezliği nişanı*. b) iyelik + akk. ile. KD43-12: *senüing bilmezligüngi ve cahilligangı sanga angladam*. c) *-mezlik* yardımcı fiillerle *et-*, *eylemürekkap* fiil yapar, *-mezlik* burada adi bir deverbal isim gibidir. Bk. yeni Osmanlıcada *görmemezlik etmek*. KD81-3aş.: *bilmezlik eyledüm ve kendü kavmum için katı düşman kazandım*. d) *-mazlık*, *-dur* ile predikatif kullanılır. KD43: *gayet bilmezlikdur kim kişi kendüning assısm ayruklarung ziyarı içinde isteye* (Çağatay : 1948, 531).

Bugün Türkiye Türkçesinde de yaygın olarak görülen *-mAzllk* (aynı şekilde lehçelerde *-mAsllk*) yapısının, yukarıda örnekleri gösterilen sıfat-fiil eklerinden sonraki *+dlk* /*+llk* şeklindeki ikili kullanımlardan da hareketle: *-mez* erdük(ü) > *-mez* edük(ü) > *-mez* idük(ü) > *-mez* idik(i) > *-mezlik*(i) biçiminde bir gelişim süreci geçirmiş olduğu söylenebilir.

Türkmen Türkçesinde: **-mAz+llk**

Yapı, Türkiye Türkçesinde “*-mezlik*; *-mez* olduğu, *-mez* oluş; *-memek*; *-mama*” gibi yapılarla karşılaşılır:

* *Söyün bu düşünüşmezligiñ añırsına yetmek istedi*. “Söyün bu anlaşılmazlığın (anlaşılmaz oluşun) aslına ermek istedi.” (DO, 91).

* *Bu yagdayımı hiç kime bildirmezlik şerti bilen..* “Bu durumumu hiç kimseye bildirmemek şartıyla..” (UY, 33).

* *Bu yıl meniñ klasdan-klasa geçip bilmezligim mümkin*. “Bu yıl benim bir üst sınıfa geçememem muhtemel.” (DO, 7).

* *Görogılı bolsa, öz nobatında, Öveziñ gola düşmezliginiñ aladasını edyär*. “Görogılı ise, kendi çapında, Övez’in ele geçmez olduğunun kaygısını yaşar.” (G, 72).

* *Düybüne suv yıgnanıp doñup galmazlığı için, çukurını tekizledi*. “Dibine su toplanıp donmaması için, çukuru düzledi.” (DO, 89).

Özbek Türkçesinde: **-mäslük**

Türkmen Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde *-mAzllk* biçiminde olan kullanım Özbek Türkçesinde *-mäslük* şeklindedir:

* *Oyläbrâk cävâb bermâk için köñliniñ tälväsägä tüşmäsligi dârkâr*. “Düşünerek cevap vermek için, gönlünün kuşkuya düşmemesi gerek.” (KK, 24).

* *Sen biläsänki, päri xalkınıñ täniğä ädamzädniñ täni tegmäsligi keräk*. “Sen bilmelisin ki, perilerin tenine insan teninin değmemesi gerek.” (ÖXE, 65).

* *...öziniñ devlärğä oxşamäsligä acablanib, öziñ ulardan yirâk sezä başlabdi*. “...kendisinin devlere benzemez olduğuna (oluşuna) şaşırıp, kendisini onlardan uzak hissetmeye başlamış.” (ÖXE, 165).

* *Şeriklârim meniñ sözimdän acablandılâr vâ hâlimniñ âgırlıgını körıb, ketmäsligimniñ sâbâbını soray bâşladılâr.* (ÖXE, 43).

* .. *sirni heç kimgä aytmäslikläрни toğrisidä ulârdän kattıq va'dä âlgän.* “..sırrı hiç kimseye söylememeleri hususunda onlardan kesin söz almış.” (KK, 96).

İsim-Fiil Eklerinden Sonra

-mAk+IIk

Türkçenin tarihî dönemlerinde ve günümüz Türk lehçelerinde isim-fiil eklerinin +IIk ekiyle genişlemiş biçiminin kullanıldığı görülür. Eckmann, -mak/ -mek ekinin manasında bir değişiklik olmaksızın üzerine -lık/ -lik ekini aldığını belirtir ve örnekler verir:

* *kaynatmaklıknıñ içinde hükmi bir* “kaynatmak için de hüküm bir” (A 17b-9); *maña sünnet sözlemeklik kâline* “bana sünnet söylemek sözüne” (KTB8a-5); *hem anıñ nitmekligin söylemege* “hem onun ne yapması gerektiğini söylemeğe” (A 11a-8. 8.3) (Eckmann: 1988, 104).

Bu yapıyla ilgili tarihî dönemlerdeki metinlerden örnek verecek olursak:

* *şabr kıldı baban öldürmeklige / hem dedeñü oda yandırmaklığa* (1590) (Karahan: 1994); “*Barıp kilmekligi derki kılınmay* (T 12/63) (Alpay-Tekin: 1994); *Butqa secde qılmaqıq kâfirliq turur* (Eckmann 1984, 366-15); *Bu dünyanı sewmeklik sebebidin cümle ma'şiyat bizlerdin keldi erse.*” (Eckmann 1984, 395-9).

Bu kullanım biçiminin günümüz Türkiye Türkçesinde de devam ettirilir:

* “*Ayrılırken o akşam için hangi rüyaları görmekliğim icap ettiğini sordum.*” (SA);

* “*Bu itibarla akşamki yemeği mutfakta yememizin veya hiç yememekliğimizin ehemmiyeti yoktur.*” (SA);

* “*Sağdan soldan bulduğum saatleri tamir etmekliğim...*” (SA, 228);

* “*.behemehal tanımaklığım lazım geliyordu.*” (SA)

idük yapısı dilin gelişim süreci içerisinde, isimlerden sonra kullanımdan düşüp yerini başka yapılara bırakırken, isim-fiil eklerinden sonra manayı “kuvetlendirme, vurgulama, belirtme” fonksiyonuyla kullanıma devam etmiştir. Buradan hareketle gerek Türkçenin tarihî dönemlerinde gerekse de bugün günümüz lehçelerinde görülen -mAkllk yapısının gelişim sürecinin -mek erdük(ü) > -mek edük(ü) > -mek idük(ü) > -mek idik(i) > -meklik(i) şeklinde olduğu kabul edilebilir.

Aynı yapı Türkmen Türkçesinde kullanılır:

* *Mundan aňurda Görogıñıñ Öveze bolan guvancını delillendirmeklige söz galanok.* “Bundan sonra Görogı'nın Övez'e olan gururunu delillendirmeye gerek kalmıyor.” (G, 72).

*- *Yeke yaşamaklık meni irizdi.* “- Tek yaşamak beni bıktırdı.” (UY, 112).

* *Balık tutmaklık örän gızıklıdı.* “Balık tutmak çok ilginçti” (DO, 6).

-mek(i) ile birlikte -meklik(i) yapısının kullanılması “pekiştirme, durumu

vurgulamadan” kaynaklıdır. Bu da bizi *-meklik* yapısının *-mek idik < -mek erdik* kökeninden geldiğine götürür. Türkmen Türkçesindeki şu örneğe göz atarsak: *Bu versiyaların deňşdirilip övrenilmegi ulı tarıhı ve cemgiyetçilik ähmiyete eyedir. Şeyle bolansoň, biz mamun taydan biri-birine has golay azerbaycan ve türkmen versiyalarını deňşdirip övrenmekligi akademik B. A. Garrıyeviň yolbaşçılıgı bilen öňräkden bäri dovam etdirip gelyäris.* (G, 68), örnekte peşpeşe iki cümlede geçen *övrenilmegi* ve *övrenmekligi* bu pekiştirme fonksiyonunu dolayısıyla *idik* yapısının bir enklitik biçiminde tarihî dönemlerden beri kullanıldığını ve sonra da değişim süreci neticesinde *+lik* şekline büründüğünü gösterir.

Bu *-mAkllk* yapısı bugün Türkiye Türkçesinde çoğunlukla *-mAk olduğu* yapısıyla karşılanır:

* “..enstitümüzün gayelerinden birinin de bu ustaları halkımıza tanıtmak olduğunu anlattı.”

* “...oldukça deşetli bir vaziyette görmek olduğuna göre bu da ihmal edilecek şeylerden değildi.”

-İş+llk

“Eger bilişlik virürsem bunlar dileklerin dileyümeyeler (84b/4) (Cemiloğlu 1994).

Özbek Türkçesinde: -işlik

* .. eň yaqını bolğan bir kişiniň oğlını sinab körişlik üçün edi. (ÖK, 19).

C. İsimden İsim Yapma Eki Almış Sözcüklerin Üzerine Getirilişi

Günümüzde *+llllk*, *+sIzllk*, *+çllk* gibi iki isimden isim yapma ekinin üst üste gelmiş biçimi şeklinde görünen kullanımlardaki *+llk* da aslında bizi *idik* yapısının kalıntısı olduğu gerçeğine götürür. Türkmen Türkçesinde bu *+llk* yerine bazen de *+dlk* şeklinin gelmesi de bunu delillendirir.

+ll+dlk

* Hatta şeyle obrazları göz öñüne getirip, olarıň hayıy versiya değişlidigini ayılsayıl etmekligiñ özi-de çetin. “Hatta bu hususları göz önüne getirip, onların hangi varyanta ait olduğunu ayırt etmek de güç.” (G, 68).

* Şu yerde biz Öveziň Göroglı bolan sarsmaz inamını, vepalıdığını ayıratın belläsimiz gelyär. “Burada biz Övez’in Göroğlu’ya olan sarsmaz güvenini, vefalı olduğunu özellikle belirtmek istiyoruz.” (G, 72).

* Hälı yapdan bökemde ayagımıñ ädiklidigini... “O an arktan atladığımda ayağımın çizmeli olduğunu...” (UY, 82).

* Uzun eyyäm meniñ “günälidigimi” hemmä inandırandır. “Uzun süre benim “suçlu olduğuma” herkese inandırmış.” (UY, 45).

+II+IIIk

* *Ol bizi okadyan vagtları gara saçlı, gara gözli, dolmaç yüzülüğinden başga-da dayavdı, egenlekdi.* “O bizi okuttuğu dönemde siyah saçlı, siyah gözlü, dolgun yüzlü oluşunun dışında güçlü ve iri yapıydı.” (DO, 45).

Aynı kullanım Özbek Türkçesinde de görülür:

* *Kızniñ cirâyililigini körüb, ungä aşık bolib kâlibdi.* “Kızın güzel olduğunu görüp, ona âşık olmuş.” (ÖXE, 328).

Türkmen Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki kullanımın paraleli Türkiye Türkçesinde de mevcuttur:

* “Bu üçzülü cinayetin benim için acıklılığından büsbütün başka bir mânası vardı.” (SA).

* “Zannederim ki soğukkanlılığı, hesaplılığı ve aleyhimde bu kadar kararlı oluşu beni bu hâle sokuyordu.” (SA).

* “Belki de yorgunluğu ve sinirliliği yüzünden anlattığım rüyaları hiç beğenmiyordu.” (SA).

+sIz+dIk

Türkmen Türkçesinde bu *+sIzIk* yerine bazen de *+sIzdIk* şeklinin geldiği görülür. Bu geçişler de *idik* yapısının bu ve diğer isimden isim yapma ekleri üzerine gelerek birleşik ek hâline büründüğünü gösterir:

* *Uzın guyrıklı güyçli penceli, mavı, gök, yaşıl övsüp duran dürli reñkli, yiti dişli, geñ enayı, eymenç hem-de şol bir vagtiñ özünde oবাদan bu hayvaniñ bir gicede gürüm-cürüm bolmagınıñ esası sebâbini özümün tecribesizdiğimden, şular yalı işlere tayyar dâl, govuşgunsızlığımdan, geleñsizliğimden görÿän.* (UY, 19).

+sIz+IIIk

Türkmen Türkçesinde:

* *bu hayvaniñ bir gicede gürüm-cürüm bolmagınıñ esası sebâbini özümün tecribesizdiğimden, şular yalı işlere tayyar dâl, govuşgunsızlığımdan, geleñsizliğimden görÿän.* (UY, 19).

Özbek Türkçesinde:

* *Bizniñ idârämiz bu kungi tärtibsizligi bilän ketäbersä hâlimizniñ nimä bolışığa aqlım yetmäy kâldi.* (ÖK, 21-22).

* *Men kättä baxtsizlikkä duçâr boldım, imârätim, xâtinim, ânamdän acraldım.* (ÖXE, 84).

Türkiye Türkçesinde:

* “Yalancılığımın veya herhangi bir ahlâksızlığımın tek delilini gösterebileceğini zannetmiyorum (Tanpınar: 2005).

* “İlmî zihniyet gibi tabirlerle konuşmağa, kendi isteksizliğime “zaruret”, “imkânsızlık” gibi adlar koymağa” (Tanpınar: 2005)

- * “Akli ortadan kaldırmadan hakikate ermenin imkânsızlığını her zaman söyler, çok defa yarı mastor gezderi.”
- * “Evvêlâ teşkilâtın genişliğinden ve lüzumsuzluğundan bahsettiler.”
- * “Bunun da ayrıca bir haksızlık olduğunu biliyordum.”

Ç. İsim Çekim Eki Almış Sözcüklerin Üzerine Getirilişi

Türkçenin temel ek sıralamasına göre isim çekim eklerinden sonra yapım eki gelemeyecek olmasına karşın +llk (+dlk) parçacığının isim çekim eklerinden sonra da geldiği görülür. Bu durum da aslında +llk’in isimden isim yapma eki olmaması gerektiği gerçeğini ortaya koyar. Çekim eklerinden sonra kullanım örnekleri de hem Türkmen Türkçesinde hem de Özbek Türkçesinde görülür.

Türkmen Türkçesinde:

* *Onuň guburınıň nirededigem belli däl.* “Onun mezarının nerede olduğu da belli değil.” (DO, 120).

* *Gızçagazı bada bat bagrına basan bu ayalıň Maysanıň ecesidigini Agalı derrev danadı.* “Kızcağızı hemen bağrına basan bu kadının Maysa’nın annesi olduğunu Agalı derhal tanıdı.” (DO, 21).

* *Birden onuň bu günler kanikuldadığı yadına düşende bolsa, yamaşgandan uklamak üçin gözünü yumdı.* “Birden onun bu günlerde tatilde olduğu hatrına geldiğinde ise, yeniden uyumak için gözlerini yumdu”. (DO, 3).

* *Ol oba ogrularınıň kimlerdigini bada bilipdir.* “O, köy hırsızlarının kimler olduğunu hemen anlamış.” (UY, 91).

* *Maňlayı dünküldäp pencirä degende bolsa özüniň otagdalığını aňup galyar.* “Alnı gürtütiyle pencereye çarptığımda ise kendisinin odada olduğunu anlar.” (UY, 96).

Özbek Türkçesinde:

* *Sen mäktäbdäligiňdä bir kişnäsäm, meni söyişgä täräddüd kılâyâtgän..* “Sen okulda olduğunda ben kişneyince, beni kesmeye tereddüt etti.” (ÖXE, 224).

* *Äläviddin bir kämpirni tâpib, uyda kim bârligini, çalniň kayerdäligini, şamçırâk kayerdä turişini sorabdi.* “Alaviddin bir yaşlı kadını bulup, evde kimin olduğunu, ihtiyar adamın nerede olduğunu, lambanın nerede durduğunu sormuş.” (ÖXE, 84).

* *Manimçä, orisniň bizdän yukarıdalığı uniň ittifâkıdan bolsa kerak.* “Bence, Rusların bizden yukarıda olduğu (üstün olması) onların ittifakından olsa gerek.” (ÖK, 22).

Eski erdük ve bolduk Yapılarının Karşılıkları

Üzerinde durduğumuz *erdük* yapısı günümüz Özbek Türkçesinde *ekän* ve genişlemiş biçimi *ekänlik* yapılarıyla karşılanır. Aynı şekilde eski *bolduk* yapısı da *bolgän* ve genişlemiş şekli *bolgänlik* biçiminde devam eder.

Eski *erdük* biçimi Özbek Türkçesinde yerini *ekän* yapısına bırakmakla birlikte, +lik şeklindeki kalıntısıyla da aslında kullanıma devam edilmiştir.

Mesela, G. Abdurrahmanov *Özbek Tilining Tarixiy Grammatikası* adlı çalışmasında Kutadgu Bilig'den getirdiği “adam oğlu ağırlığı bilik birlä *erdügin* ayur” örneğini “adam zâtının qimmatı bilimdä *ekänligini* bâyân etädi.” şeklinde Özbek Türkçesine aktarıırken *erdügin* yapısını *ekänligin* biçiminde verir (Abdurrahmanov: 2008, 405).

Özbek Türkçesindeki *ekän* yerine Türkmen Türkçesinde ise *idik* kullanılır.

Mesela, A. Borcakov, Türkmen Klasik edebiyatında görülen “Özge yarın *bar ekenin* bilmedim” gibi örneklerde *eken* sözü günümüz Türkmen Türkçesinde *bar ekenin* yerine *bardığını* denilir, der (Borcakov vd.: 1981: 38). Buradan da anlaşılacağı üzere *eken* yerine *idik* kullanılmaktadır.

* ekän

* .. *Miryâkub äkäniñ kättä hünäri bär ekänini yaxşı bilişädi.* “..Miryakub beyin büyük yeteneklerinin *var olduğunu* iyi bilirler.” (KK, 58).

* *Özimniñ kız ekänimni yigitgä tüşüntirdim.* “Kendimin *kız olduğunu* delikanlıya aşikâr ettim.” (ÖXE, 20).

* *Şähzädä bu kişiniñ Mähistaraniñ ätasi ekanini taxminlädi.* “Şehzade bu kişinin Mahistara'nın *babası olduğunu* tahmin etti.” (54).

* *Ular Äläviddinniñ uyi ekänini aytıbdılar.* “Onlar Alaviddin'in *evi olduğunu* söylemişler.” (ÖXE, 83).

* *Men Sâmirniñ beş yüz ayıkdän küçli ekänini öz közim bilän körgänmän.* “Ben Samir'in beş yüz ayıdan *güçlü olduğunu* kendi gözümle gördüm.” (ÖXE, 165).

* *Yigit musâfir ekänini, bir bâyniñ xizmätkâri bolib bu yerlärgä kelib kalgänini aytib beribdi.* “Delikanlı *misafir olduğunu*, bir zengin'in hizmetkârı olarak buralara geldiğini söylemiş.” (ÖXE, 327).

* *Çünki uxlab yâtgän yigit oğli ekäniga kuvânbidi.* “Çünkü uyumakta olan delikanlının *oğlu olduğunu* sevinmiş.” (ÖXE, 243).

* ekänlik(i)

* *Kelgän küniñizdä sizniñ kim ekänligiñizni soraş ädâbdan emäs edi.* “Geldiğiniz gün sizin *kim olduğunuzu* (kim olmuş olduğunu) sormak ahlaki değildi.” (ÖXE, 37).

* - *Meni yer yüzigä çıkarib, hayât dâräxti kayerdä ekänligini körsätib koy, - debdi.* “-Beni yeryüzüne çıkartıp, hayat ağacının *nerede olduğunu* gösteriver, demiş.” (ÖXE, 95).

* *Bir kâpir bu tarâkniñ egäsi Şirin ekänligini aytıbdı.* “Bir ihtiyar kadın bu tarağın sahibinin *Şirin olduğunu* söylemiş.” (ÖXE, 210).

Karşılaştır: *Çünki uxlab yâtgän yigit oğli ekäniga kuvânbidi.* “Çünkü uyumakta olan delikanlının *oğlu olduğuna* sevinmiş.” (ÖXE, 243). * *..musâfirxânägä kelib tüşgän kimsäniñ avâl ekänligini, äldidägi nâvķırân yigitçä uniñ oğli ekanligini paylab..* “..misafirhaneye gelen kişinin *kadın olduğunu*, yanındaki güçlü delikanlının onun *oğlu olduğunu* fark edip..” (ÖXE, 89).. Bu kullanımda *oğli ekäniga* ve *oğli ekanligi* (oğli ekän idigi) mukayese edildiğinde ikisinin de Türkiye Türkçesine “oğlu olduğu (oğlu olmuş olduğu)” şeklinde aktarıldığı görülecektir. Böylece *ekän* biçiminin aynı zamanda *ekänlik* şeklinde kullanılmasında aslında bir pekiştirmenin varlığından kaynaklıdır ki bu da yine *idik* yapısına gidecektir.

* **bolgänlik(i)**

* *Kümüşbibi küyävniñ kim bolgänligini Toybekäniñ şu sözläridän soñ payķab äldi.* “Kümüşbibi damadın *kim olduğunu* Toybeke’nin bu sözlerinden sonra fark etti.” (ÖK, 52).

* - *Siz bolgänligiñizni ilgäridän bilgänimdä başqaça qarşılar edim, - dedi.* “-*Siz olduğunuzu* önceden anlasam başka türlü karşılardım, dedi.” (ÖK, 64).

* *İkki äydän keyin äksäc pädşäh äldigä kelib, xätini hâmilädâr bolgänligini aytibdi.* “İki ay sonra aksakal padişahın huzuruna gelip, hanımının *hamile olduğunu* söylemiş.” (ÖXE, 144).

* *Pädşäh oğliniñ yaxşı bolgänligigä toy-u tāmāşalär beribdi.* “Padişah, oğlunun *iyi olduğuna* ziyafet vermiş.” (ÖXE, 217).

Olumsuzluk Bildiren Yapılarda Kullanımı

Üzerinde durulan *erdük* yapısının kalıntısı olan +llk (+dlk)’ın *däl, emäs, bolmäs* gibi olumsuzluk bildiren sözcükler üzerine de geldiği görülür.

Türkmen Türkçesinde: **däldik(i)** (< däl idigi)

* *Ol öz eden işiniñ oyun-oyuncak zat däldigini bilip honukdı.* “O yaptığı işin oyun oynayacak *şey olmadığını* anlayıp pişman oldu.” (DO, 17).

* *Emma, eşidilyän sesiñ itiñki däldigini añıp birneme özünü dürsäp, begendi.* “Fakat işitilen sesin köpeğin sesi *olmadığını* anlayıp biraz kendisine çeki düzen verip, sevindi.” (UY, 71).

* *Seliniñ üstünde oturan o candarıñ, yılan däldigini añanım üçünmi, bilemok, yene-de ayagım bişip ugradı.* “Sofanın üzerinde duran o canlının, yılan *olmadığını* fark ettiğim için mi, bilmiyorum, yine de ayağım sızladı.” (UY, 15).

Özbek Türkçesinde: **emäslik(i)** (<emäs idigi) // **bolmäslik(i)** (<bolmäs idigi)

* .. *şu yol bilän kündäşniñ üstigä kündäş keltiriş kıyın emäsligini yaxşı bilärdi.* “..bu yolla kumanın üzerine kuma getirmenin *zor olmadığını* iyi bilirdi.” (KK, 46).

* *Nâma ’lum ädämğä Qoldâşiniñ dehkân emäsliğı ma ’lum bolibdi.* “Meçhul kişiye Koldaşı’nın *çiftçi olmadığı* malum olmuş.” (ÖXE, 172).

* - *Hüküm mäclisidä bolmasliğımnı uhdäñizgä älälmaysizmi?.* “Hüküm meclisinde *olmadığımı* uhdenize alamaz mısınız?” (ÖK, 96).

* *Şähär xalqıdan undäy iş qıluvçı bätirlär bolmasliğıni bilib,...* “Şehir ahalisinin böyle iş yapacak yiğitler *olmadığı* anlayıp...” (1 Cilt ÖXE, 117)

III. Karşılaştırma

Üzerinde durduğumuz yapının yukarıda verilen örneklerle Türkmen Türkçesindeki ve Özbek Türkçesindeki kullanımı gösterilmiştir. Şimdi de mukayeseli olarak aynı ya da benzer bir sözcüğün Türkçenin tarihî dönemlerinden ve bu iki lehçeden

verilen örneklerle nasıl karşılandığını gösterirsek, yapıların denkliği daha da netlik kazanacaktır:

→ “ne olduğu”. **Tarihî metinlerden:** *yanut birdi ögdülmiş açtı sözün / kadaşı igi 'ali ne erdükin* “Ögdülmiş cevap verdi; söze başlayarak, kardeşinin hastalığını ve durumunun *ne olduğunu*” (6236); **Türkmen Türkçesinden:** *Nämäniñ nämedigini añşırman dilim tutuldu.* “Neyin *ne olduğunu* fark edemedi dilim tutuldu.” (UY, 84). **Özbek Türkçesinden:** *Üçälä xâtin häm bu yükniñ nimäligini añlab yetälmädilär.* “Üç kadın da bu yükün *ne olduğunu* anlayamadılar.” (KK, 86). **Türkiye Türkçesinden:** *İş arkadaşlığının ne olduğunu bilmiyorsunuz.* (SA, 272); *Şahıs benim ne olduğumu biliyor mu acaba?* (SA, 2005); ana maddenin *neliği*; varlığın *neliği*.

→ “nerede olduğu”. **Tarihî metinlerden:** *kayuda ertüklerin bilir siz “nerede olduklarını bilirsiniz”* (348, 1); **Türkmen Türkçesinden:** *Onuñ guburınıñ nirededigem belli дәl.* “Onun mezarının *nerede olduğu* da belli değil.” (DO, 120). **Özbek Türkçesinden:** *Äläviddin bir kәmpirni täpib, uyda kim bәrligini, çәlniñ kәyerdәligini, şamçırәk kәyerdә turışını sorabdi.* “Alaviddin bir yaşlı kadını bulup, evde kimin olduğunu, ihtiyar adamın *nerede olduğunu*, lambanın nerede durduğunu sormuş.” (ÖXE, 84). - *Meni yer yüzigә çıkarib, hayät dәрәxti kәyerdә ekänligini körsätib koy, - debdi.* “Beni yeryüzüne çıkarıp, yaşam ağacının *nerede olduğunu* gösteriver, demiş.” (ÖXE, 95).

→ “var olduğu / varlığı”. **Tarihî metinlerden:** “*yerdeki bar ertigimä erdemligimä бүkme.* “Yerdeki *var olduğuma*, erdemliğime doyma.” (Orkun 1994: III, 101= Altın-Köl yazıtı; Alt. I, a 1); *Haq te ‘äläniñ birlikini taqı barlıqını bilmek farİza turur* “Hak Tealanın bir olduğunu ve *var olduğunu* bilmek farzdır.” (Eckmann: 1984, 229-7). **Türkmen Türkçesinden:** *Adamıñ bardıgını ańsa, her hayvan bolsa-bolsun ızına dolanar, .. “İnsanın var olduğunu* anlarsa, hangi hayvan olusa olsun peşine düşer...” (UY, 11). *Yusup kimin ovadan yigidiñ barlıgını Köroglu habar beryär.* “Yusuf gibi güzel bir yiğidinin *var olduğunu* Köroglu’ya haber verir.” (G, 70). **Özbek Türkçesinden:** *Bizniñ hücrägә kelgәndä, ikki xätini bәrligini öz ägzidän eşitkän edik.* “Bizim odaya geldiğinde, iki hanımının *var olduğunu* kendi ağzından işitmiştik.” (ÖK, 91); *Miryakub äkәniñ kättä hünәri bär ekәnini yaxşı bilışadi.* “Miryakub beyin büyük yeteneklerinin *var olduğu* iyi bilirlir.” (KK, 58). **Türkiye Türkçesinden:** *Ben küçücük dairemizin varlığını gülünç bulurken...* (SA).

→ “yok olduğu / yokluğu (olmadığı)”. **Tarihî metinlerden:** *Ya Yusuf seniñ suçıñ yoğuduğı bilindi*” (80a, 9). (Cemiloğlu 1994). **Türkmen Türkçesinden:** *Emma töverekde başga adamıñ yokdugına gözi yetip çuslandı.* “Ancak etrafta başka kimsenin *olmadığını* fark edip hızlandı.” (UY, 25). *Soñra hovlunuñ içinde hiç hili üyşşik zadıñ yoklugına gözi yetip incaldı.* “Sonra avlunun içinde hiçbir değişik şeyin *olmadığını* fark edip rahatladı.” (UY, 73). **Özbek Türkçesinden:** *Kahraman atrafni qarab çıkıb, hali äjdärdän dәрәk yokligini bilibdi.* “Kahraman etrafa göz atıp, şu an ejderhadan belirti *olmadığını* anlamış.” (ÖXE, 27). **Türkiye Türkçesinden:** *Bazılarını tamir ediyor, bazılarını da âlet yokluğundan sadece hastalığını teşhis ederek sağlık veriyordu.* (SA, 107)

→ “kim olduğu / kimliği”. **Tarihî metinlerden:** “*Kaşdın çıkķanda faķıriñ hālätin sorup, kim irkenimi ma’lum kılğandın sonra..* (TR.664a) (Eraslan: 2001, 34). **Türkmen Türkçesinden:** *İne saña gerek bolsa, öziñiñ kimdiğimi tanatdım*

oturberdim. “İşte sana gerekli ise, kendimin *kim olduğunu* tanıttıverdim.” (UY, 21). **Özbek Türkçesinden:** *Kämpir kızlärniñ külişini eşitgänidän keyin mehmânlarñiñ kimliğini añladı.* “İhtiyar kadın kızların gülüşünü işittikten sonra misafirlerin *kim olduğunu* anladı.” (KK, 27). .. *bu zâtñiñ kim ekânligi bilinär edi.* “.. bu zatın *kim olduğu* biliniyordu.” (ÖK, 72); *Kümüşbibi küyävniñ kim bolğanlığını Toybekäniñ şu sözläridän soñ paykab äldi.* “Kümüşbibi damadın *kim olduğunu* Toybeke’nin bu sözlerinden sonra fark etti.” (ÖK, 52). **Türkiye Türkçesinden:** *Siz bu adamın kim olduğunu dünyada bilmezsiniz, kızım!* (SA).

→ “iyelik eki + olduğu”. **Tarihî metinlerden:** *Dirse Han oğlançığı idügin bilmedi, karşı geldi.* “Dirse Han *oğlanlığı olduğunu* anlamadı, karşı geldi.” (Ergin: 1994, D-32, 1); *Pay Püre Big aydur: oğlum idügin andan bileyim..* “Pay Püre Big söyler: *oğlum olduğunu* ondan bileyim” (Ergin: 1994, D-118, 9); *Pay Pürenüñ oğlu olduğın bilemediler.* “Pay Püre’nin oğlu olduğunu anlayamadılar.” (Ergin: 1994, D-73, 6). **Türkmen Türkçesinden:** *Kakañ Atayeviñ oğludığıñı bilyän, yöne sovhozımızda Atayev atlı kän, sen olarıñ haysısınıñ oğludığıñı bilesim gelyär.* (UY, 6); *Gızcağazı bada bat bagrına basan bu ayalıñ Maysanıñ ecesidigini Agalı derrev danadı.* “Kızcağazı hemen bağrına basan bu kadının Maysa’nın *annesini olduğunu* Agalı derhal tanıdı.” (DO, 21). **Özbek Türkçesinden:** *Çünki uxlab yâtgän yigit oğli ekâniga kuvâñibdi.* “Çünkü uyumakta olan delikanlının *oğlu olduğuna* sevinmiş.” (ÖXE, 243). *müsâfirxânägä kelib tüşgän kimsäniñ ayâl ekanligi, äldidägi nâvkırân yigitçä uniñ oğli ekanligini paylab..* “..misafirhaneye gelen kişinin *kadın olduğunu*, yanındaki güçlü delikanlının onun *oğlu olduğunu* fark edip..” (ÖXE, 89); **Türkiye Türkçesinden:** *1923’te kardeşini ve onun çoluk çocuğunu bekleye bekleye ölen halası olduğunu öğrenmişti.* (SA).

→ “+da olduğu”. **Tarihî metinlerden:** *Han kıızı aydur: Kazan oğlan avda idügin andan bileyim kim..* “Han kıızı söyler: Kazan oğlanın *avda olduğunu* ondan bileyim ki..(D-140, 13). **Türkmen Türkçesinden:** *Mañlayı düñküldäp pencirä degende bolsa özünüñ otagdalığıñı añıp galyar.* “Alın gümbürtüyle pencereye çarptığında ise kendisinin *odada olduğunu* fark eder.” (UY, 96). **Özbek Türkçesinden:** *Minbâşi mehmânlarñiñ öz öyidä ekäni eşitib, hayrân boldi.* “Binbaşı misafirlerin kendi *evinde olduğunu* işitip, şaşırıldı.” (KK, 70). **Türkiye Türkçesinden:** *Farkındalığı böylece kaydetmekle ne duygular aktarılabilir ne şiirsel bir metin yaratılabilir.* (E. Atasü: Türkçe Sözlükten).

IV. Sonuç Ve Değerlendirmeler

1. Eski Türkçedeki *erdük* ve daha sonraki dönemlerdeki *idük* yapısının arkaik biçimi, Türkiye Türkçesinde “ne idüğü belirsiz” kullanımında yaşamakla birlikte başka izleri de mevcuttur.

2. Eski Türkçede *erdük* ve *bolduk* olmak üzere iki yapı vardır. Bu yapılar Türkçenin tarihî dönemlerinde yan yana kullanılmış olmakla birlikte dilin tarihî gelişimi sürecinde kullanım sıklıkları da farklılık göstermiştir. Günümüzde *bolduk* yapısı fonetik değişim neticesinde yerini Oğuz grubu lehçelerinde *olduk* yapısına bırakmıştır. Doğu grubu lehçelerinde ise *bolgan* yapısı ile karşılaşılır. Aynı şekilde

erdük yapısı Eski Oğuz Türkçesinde *idük* şeklinde yaygın olarak kullanılırken, bugün yerini Türkiye Türkçesinde *olduk* yapısına bırakmıştır. Ancak *idük* biçimi Türkiye Türkçesinde arkaik olarak *ne idüğü* ifadesinde yaşamakla birlikte aslında bu örnek dışında *+llk* şekline dönmüş biçimiyle de kullanılmaya devam etmektedir. Yapının Türkmen Türkçesinde *+dlk* ya da *+llk* ve Özbek Türkçesinde de yine *+llk* şeklinde karşımıza çıkması bu görüşü destekler niteliktedir. Doğu grubu lehçelerinde *erdük* > *+dlk* / *+llk* biçimini alırken, *erdük* yapısı aynı fonksiyonda *ekän* ile karşılanmıştır.

3. Eski *er-* fiilinden gelen *i-* (imek) fiili yerine bugün Türkiye Türkçesinde eski *bol-* fiilinden gelen *ol-* fiili kullanılır olmuştur. Dolayısıyla da tarihî dönemlerde karşımıza çıkan ve isimlerden ya da fiilimsi almış olan diğer sözcüklerden sonra gelen *erdük(ü)* > (*idük(ü)*) yapısı bugün günümüz Türkiye Türkçesinde yerini *olduk(u)* yapısına bırakmıştır. Mesela Dede Korkut Hikâyelerindeki: *oğlum idügin* (D-118, 9), *oğlum olduğunu* (D-73, 6) şeklindeki kullanımlar bu geçişe örnek olarak verilebilir.

4. Yapı Türkmen Türkçesinin standart yazı dilinde bugün *-dik(i)* / *-lik(i)* biçiminde kullanılmakta olup geldiği isme bitişik yazılır. Özbek Türkçesinde ise genel itibariyle yerini *ekän* / *ekänlik(i)* yapısına bırakmıştır. Ancak aynı zamanda *idik* yapısının da *-lik(i)* şeklinde kullanıma devam ettiği ve getirildiği isimlere bitişik yazıldığı görülmektedir: *kayverdäligini* “nerede olduğunu” (ÖXE, 84), *kayverdä ekänligini* “nerede olduğunu” (ÖXE, 95).

5. *idük* yapısı dilin gelişim süreci içerisinde, isimlerden sonra kullanımdan düşüp yerini başka yapılara bırakırken, fiilimsilerden sonra manayı “kuvvetlendirme, vurgulama, belirtme” fonksiyonuyla kullanıma devam etmiştir. Böylece *idük* yapısının bir enklitik hâline geldiği ve “pekiştirme, vurgulama, belirtme” fonksiyonlarından dolayı da *-meklik*, *-mezlik* gibi yapılarda anlamı pekiştirmek için kullanıldığı anlaşılır. Türkmen Türkçesinde sıfat-fiil eklerinden sonraki *-an/-än+dlk* > *-an/-än+llk*; *-yan/-yän+dlk* > *-yan/-yän+llk* geçişleri; *-mAk*, *-Iş* isim-fiil eklerinin genişlemiş biçimi olan *-mAkllk*, *-Işllk*; aynı şekilde *-mAz* sıfat-fiil ekinin genişlemiş biçimi *-mAzllk* üzerine gelen ve isimden isim yapma eki *+llk* gibi görünen yapıların aslında *-mAkdlk* > *-mAkllk*; *-mAzdlk* > *-mAzllk* geçişleri olduğunu kanıtlar. Bu durumda da *-mAkllk*, *-mAzllk* gibi yapılardaki *-llk* bir isimden isim yapma eki değil *idik* (<*idük*<*edük*<*erdük*) yapısının kalıntısıdır: *gola düşmezliğiniñ* “ele geçmez olduğunu”; *aytmäslikläрни* “söylemez oldukları”. Türkmen Türkçesi ve Özbek Türkçesinden getirilen bu örneklerin yanı sıra Türkiye Türkçesinde de aynı tarz kullanımların var olduğu görülür: *görmekliğim* (görmek idiğim); *yememekliğimizin* (yememek idiğimizin); *tamir etmekliğim* (tamir etmek idiğim); *tanımaklığım* (tanımak idiğim); *bilinmezliği* (bilinmez idiği = bilinmez olduğu); *görünmezliği* (görünmez idiği = görünmez olduğu); *bitmezliği* (bitmez idiği = bitmez olduğu).

6. İsimden isim yapma eki *+llllk* ve *+slzllk* ve benzer yapılarda da aynı durumun söz konusu olduğu söylenebilir: *devamlılığı* (devamlı idiği = devamlı olduğu), *yeterliliği* (yeterli idiği = yeterli olduğu); *sürekliliği* (sürekli idiği = sürekli olduğu); *umutsuzluğum* (umutsuz idiğim = umutsuz olduğum); *süreksizliği* (süreksiz idiği = süreksiz olduğu).

7. Arkaik olarak tek örnekte yaşayan *idük* yapısının aslında bugün birçok kelime kalıntısının var olduğu anlaşılmalıdır: *kimliği* (kim idiği = kim olduğu); *varlığı* (var

idiği = var olduğu); yokluğu (yok idiği = yok olduğu); birliği (bir idiği = bir olduğu”); zorunluluğu (zorunlu idiği = zorunlu olduğu).

8. Bugün Türkiye Türkçesinde yaygın kullanım alanına sahip +llk isimden isim yapma eki almış gibi görünen bazı örneklerin kökeni aslında -dlk sıfat-fiil ekine dayanır ki bu -dlk da *idük* yapısındaki ektir. Bu yapılgının esas sebebi Eski Türkçeden beri kullanılan *er-* yardımcı fiilinin zamanla *bol-* fiili ile yer değiştirmesidir. Bu değişiklik esnasında *er-* fiili *i-* şeklinde gelişim süreci göstermiş ve sonra *i-* fiili de düşünce fiilin üzerindeki -dlk sıfat-fiil eki eklendiği isme doğrudan gelirken (*yiridügin* <yer *idügin*; *yoğuduğı* < *yok idügi*; *çınıdığı* < *çın idügi* örneklerinde olduğu gibi) zamanla +llk biçimine dönmüştür (*kim idüğü* > *kimdiği* > *kimliği*; *ne idüğü* > *neliği* örnekleri gibi).

Taranan Eserler

- BT:** NURGELDIYEV, Annatagan (1988), *Bedev Takdırı*, Magarîf, Aşgabat.
- DO:** GURBANDE, Arap (1987), *Dag Ve Oglan*, Magarîf, Aşgabat.
- G:** KİÇİGULOV, Porcan (1978), “*Görogli*” *Hakında Söhbət*, “Türkmenistan” Neşriyatı, Aşgabat.
- KK:** ÇOLPAN (1995), *Keçä vä Kündüz*, Şarq Nəşriyât, Taşkent.
- ÖXE:** AFZALOV, M, vd. (2007), *Özbek Xalk Ertäkläri*, Cilt II, Oqıtuvçu Nəşriyât, Taşkent.
- ÖK:** KADİRİY, Abdulla (1995), *Ötkän Künlär*, Şarq Nəşriyât, Taşkent.
- SA:** TANPINAR, Ahmet Hamdi (2005), *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- UY:** HAYIDOV, Halbay (1989), *Ukudakı Yolbars*, Magarîf, Aşgabat.

Kaynakça

- ABDURRAHMANOV, G. (2008). *Özbek Tilining Tarixiy Grammatikası*, Özbekistan Fäyläsufları Milliy Cämyati Nəşriyâtı, Taşkent.
- ALPAY-TEKİN, Gönül (1994). *Ali-şir Nevayî Fehâd ü Şirîn*, TDK Yayınları, Ankara.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*, İstanbul.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1998). *Üç İtigsizler*, TDK Yayınları, Ankara.
- BEŞEN DELİCE, Tuna (2007). “Türkmen Türkçesinde +llk Ekinin İşlevleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 9, Sayı: 1, Erzurum.
- BORCAKOV vd. (1981). *X. Baylyev Saylanan İşler*, İlim, Aşgabat.
- ÇAĞATAY, Saadet (1948). *Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları*. AÜDTCF, C. V, Ankara.
- DEMİR, Mehmet (2013). *Revnaq'u-l İslâm'da Oğuzca ve Çağatayca Unsurlar*, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:11, Sayı:2, Ağustos 2013
- ECKMANN, János (1984). *Nehcü'l-Ferâdîs II Metin*, TDK Yayınları, Ankara.
- ECKMANN, János (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Yay. Haz. Günay KARAAĞAÇ), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul
- ERGİN, Muharrem (1994). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, TDK, Yayınları, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (2013). *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, Ankara.
- ERASLAN, Kemal (2001). *Ali-şir Nevayî Mecâlis ün-Nefâvis*, TDK Yayınları, Ankara.
- CEMİLOĞLU, İsmet (1994). *14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerine Sentaks İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara.

- KARAHAN, Leylâ (1994). *Kıssa-i Yûsuf*, TDK Yayınları, Ankara.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş Metin ve Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994). *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2003). “Eski Osmanlıcada ve Türkmencede “idük” Yapısı”, *İlmi Araştırmalar* 16, İstanbul.

JENERİK MARKALAR VE MARKA SÖZCÜKLER: YAPISALCI DİLBİLİM YÖNTEMİ İLE BİR İNCELEME

Generic Brands and Brand Words: An Analysis from a Structural Linguistic Method

Betül BÜLBÜL OĞUZ*

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 101-110

Öz: Bir iletişim aracı olarak dil; yalnızca sözlü ya da yazılı olarak değil, anlamın yer aldığı her alanda var olabilmektedir. Temel olarak ekonominin konusu olan marka üretimi, pazarlama ve reklam sektörü tüketici ile iletişimini dil üzerinden sağlamaktadır. Her firma ürettiği ürüne; doğal dilin konuşurları tarafından toplumsal mutabakat ile söz konusu ürün için üretilmemiş olan marka isimleri koyabilmektedir. Bu kelimeler bir marka ismi olarak pazarda ilk ve öncü olma özellikleri ile jenerik marka olarak adlandırılmaktadır. Ancak söz konusu jenerik markalar aynı zamanda dilin de konusudur. Bu makalede, Türkçede yer alan marka adlarının doğal dile geçişi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Jenerik Marka, Marka Sözcük, Dilbilim, Yapısal Dilbilim, Ferdinand de Saussure

Abstract: Language as a means of communication exists not only in oral or written areas, but also in every field where “meaning” takes place. It is the language that constitutes the communication with brand production, advertising sector, and consumers, which is basically the subject of economics. Every company can name its product with non-produced trademark names which are socially agreed and accepted by the users of the language. Those names are named as the Generic Brands because of being the first and pioneer in the market. However, the generic names are, at the same time, the subject of language and linguistics. In this study, the brand names in Turkish language and their natural process of adaptation to the language will be analysed.

Keywords: Generic Brands, Generic Word, Linguistics, Structural Linguistics, Ferdinand de Saussure.

Giriş

Konu-Amaç-Yöntem

Bu çalışmanın konusu; firmalar tarafından topluma tüketim malzemesi olarak sunulan ürünlere verilen marka isimlerinin doğal dilde de kullanılmasıdır. Marka isimleri tüketicinin ürünü kabul etmesi sonucu marka ismi olmaktan çıkarak ürünün genel adı olarak kabul görebilmektedir. Bu noktadan sonra dilin söz varlığına giren marka isimleri, doğrudan dilin inceleme alanına girmektedir. Bu makalede de yukarıda verilen dönüşümün nasıl gerçekleştiği, hangi alanlarda kendine yer bulduğu ve doğal dilde geçirdiği aşamalar ele alınacaktır.

* Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa/TÜRKİYE, betul.oguz@cbu.edu.tr. Gönderim Tarihi: 18.10.2016 / Kabul Tarihi: 26.10.2016

Çalışmanın amacı ise öncelikle söz konusu durumun tespitini gerçekleştirmektir. Genel olarak reklam ve pazarlama alanının içerisinde ele alınan bu konunun, dilbilimsel olarak da kavramlaştırılması ve tasnif edilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktır. Elbette makalenin hedefi marka isimlerini listelemek değildir. Ancak örneklerden hareketle yapılacak modellemenin daha iyi görülebilmesi için çalışmanın sonunda ek olarak tespit edilen marka isimlerinin listesi verilmiştir.

Çalışmada yöntem olarak yapısal dilbilim (structuralist/ constructive linguistic) ve bu yöntemin ilk teorisyeni olan Ferdinand de Saussure'ün gösterge sistemi esas alınmıştır.

Ad verme- Var Etme İlişkisi

Dilin varlığı insanlığın varlığı ile birlikte tarihlendirilebilir. İnsana özgü bir olgu olan dil, insanın iletişimde kullandığı temel araçtır. Bu aracın en temel özelliklerinin başında öncelikle sözlü olması gelmektedir. İlk insandan bu güne her dil; öncelikle sözlü daha sonra ise hem sözlü hem de yazılı olarak ihtiyacı olan “şey”e ilişkin kelime ve kavramlara bir isim vermiştir. Saussure'ün metodolojik olarak ortaya koyduğu ve sıklıkla belirttiği gibi, dildeki bütün varoluşlar ve değişimler bir “sistem” üzerinden sağlanmaktadır (Saussure 1998: 45). Söz konusu bu sistem; seslerin sırlanışından söz dizimine, yeni kelimelerin üretilmesinden, anlamın kendine yer bulmasına dil konuşurlarının zihninde doğuştan yüküdür. Noam Chomsky her insanın bu kabiliyeti ve sistemi barındırmasını Allah vergisi (doğuştan) kabul ederek “innate” kavramını kullanmaktadır (Demirci 2015: 187). Saussure ise, “dil yetisi” (langage competence) kavramını kullanmayı tercih eder (Akerson 2000: 73).

İnsan bu yeti sayesinde ihtiyacı olan her nesneye, duruma ya da daha genel olarak ifade etmek gerekirse; “şey”e ilişkin bir adlandırma yapmaktadır. Herhangi bir “şey”e isim vererek anlamlandırmak o “şey”in var olması demektir. İnsanın zihninin gereği ismi olmayan ya da adlandırılmamış şey “yok” hükmündedir¹. Dil-düşünce ilişkisinin temel meselelerinden biri olan bu konu, insan zihninde önce nesnenin ya da durumun resmi mi yoksa kelime mi var olur sorusunun neredeyse yüzyıllarca tartışılmasına sebep olmuştur. Bu konu ile birlikte “şey”lere verilen adların doğru olarak kabul edilip edilemeyeceği gibi dilbilim için temel meseleleri ele alan ilk yazılı metin Platon'un kaleme aldığı “Kratylos Diyaloğu” (Platon 2015)dur. Söz konusu metinde karşılıklı diyaloglar ile dilin doğuşu ve dil felsefesine ilişkin konular tartışılmaktadır. Bu tartışmalarda “resim teorisi” diye de adlandırılan teoriye de yer verilir. Buna göre Hermogenes insanın “şey”lere isim vermesinde önceliğin; bir ressamın zihninde ilk olarak imajı oluşturmasına benzeterek “resim teorisi”ni savunur (Aysever 2002: 160).

Dilin doğuşuna ilişkin hangi teori kabul edilirse edilsin, insanoğlunun ihtiyacı olan “şey”lere ad koyarak doğal dili ile günümüze kadar geldiği malumdur (Condon 2000: 49-50). Dil, doğuştan olduğu kadar üretken ve değişken bir yapıya sahiptir. Elbette bu değişken ve üretken olgu, bütün üretim ve/veya değişiklikleri her dile özgü bir sistemin kuralları ile yapmaktadır.

1 Bu konuda gerek mitoloji gerekse din kaynaklı birçok farklı görüş bulunmaktadır. Ancak söz konusu teoriler konu ile doğrudan ilgili olmadığı için burada yer verilmemiştir. Dilin oluşma aşamasında ilke kelimelerin ve adlandırılmaların dil- düşünce bağlamında ele alınması bakımından S. Güneş, H.Aydar-I. Ulutaş ve P. Picq'in kaynakçada verilen eserlerine bakılabilir.

Doğal dil eşyaya ya da harekete kendi fonetik ve morfolojik yapısına uygun bir ad verirken, zamanla söz konusu bu yapının içerisinde çok da “doğal” olmayan üretimler de görülmektedir. Günümüzde üretilen çeşitli ürünlere verilen marka isimlerinin doğal dile “sızması” bu durumun çarpıcı örneklerinden biridir.

İnsanoğlunun bir dilde herhangi bir kelimeyi üretmesinde, üretilen kelime ile eşya ya da fiilin doğrudan ilişkisinin olmadığı bilinmektedir. F. De Saussure bu durumu; *göstergelerin nedenliliği ya da nedensizliği* ilkesi ile açıklamaktadır (Saussure 1998: 109). Örneğin Türkçede *ağaç* bitkisine A.Ğ.A.Ç sesleri ile *ağaç* denmesinin yani, A.Ğ.A.Ç seslerinin bir dizge içerisinde yan yana getirilmesinin eşyanın doğası ile ilgisi yoktur. Bunun en büyük kanıtlarından biri, Türkçe dışındaki dillerde *ağaç* bitkisinin A.Ğ.A.Ç sesleri ile karşılanmamasıdır. Nitekim “*Meyve verebilen, gövdesi odun veya kereste olmaya elverişli bulunan ve uzun yıllar yaşayabilen bitki*”, Türkçede A.Ğ.A.Ç seslerinin birleşimi ile ifade edilirken; İngilizcede T.R.E.E, Fransızcada A.R.B.R.E, Rusçada ise D.E.R.E.V.O şeklinde ifade edilmektedir. Üstelik verilen üç ayrı örneğin de hangi zamanda kim ya da kimler tarafından oluşturulduğu bilinmemektedir.

Dil sistemi gibi, bir dilin söz varlığındaki kelime ve kavramların oluşum sürecinde de toplumsal uzlaşının esas olduğu söylenebilir. Bu uzlaş, o dildeki her kelime ve kavram için dilin konuşurlarından mutabakat alınmışçasına sağlamdır. Ancak bu ortak kabulde herhangi bir kelime için ilk öneriyi kimin ne zaman yaptığı, bilinmesi mümkün olmayan bir sorudur.

Gündelik hayatta tüketilen ürünlere ait marka isimleri için ise böyle bir bilinmezlikten söz etmek mümkün değildir. Elbette, piyasada bulunan her yeni ürüne verilen marka isminde söz konusu üretim; herhangi bir doğal dilin sistemi dâhilinde ve o sistemin kurallarına uygun olarak yapılmaktadır. Ancak ürünün dolayısıyla markanın üretim tarihi ve aldığı ismi koyan kişi bellidir. Bu yönü ile marka isimleri doğal dilden ayrılmaktadır.

Jenerik marka-jenerik söz ilişkisi

Hangi sektöre ait olursa olsun üretildiği pazarda yeni olan “şey”e verilen marka ismi, yukarıda verildiği gibi her ne kadar doğal dilin üretimi olmasa da bir süre sonra doğal dilin içerisine sızabilmektedir.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için şöyle bir örnek verilebilir. 19. Yüzyılın sonlarında Amerika’da maden işçilerinin kullanımı için üretilen sert kumaşa ve bu kumaştan üretilen ürünlere “blue jean” ismi verilmiştir. Blue jeanin Türkiye pazarına girmesi ise 1970’lerde olmuştur. Söz konusu tarihlerde İzmir’de blue jean kumaş ile üretim yapan firma ürettiği pantolonları firma sahibinin soy ismi ile (Muhteşem KOT) piyasaya sürmüştür.

Aslında bir marka adı olan *kot* kelimesi zaman içerisinde ürünün genel ismi hâline gelmiştir. Bu noktadan sonra, *blue jean* kelimesi kullanılmaksızın ya da bu kumaş ve kumaştan üretilen giysiler için Türkçe bir karşılık beklenmeden, *kot* kelimesi marka değil ürün adı olarak kabul görmüştür. Bu kabul öylesine genel bir hâl almış ve doğal dil üretimi gibi kabul görmüştür ki, bugün *kot* kelimesini madde başı olarak Türk Dil Kurumunun yayınladığı Türkçe Sözlük'te bulmak mümkündür. Güncel Türkçe Sözlük'te *kot* kelimesinin birinci anlamı; “Giysi yapılan bir tür mavi, kaba pamuklu kumaş” şeklinde verilmiştir. Kelimenin marka değil ürünün genel adı olduğunu ve Türkçede cins isim olarak kabul görmesini; “kot pantolon, kot gömlek” gibi örnekler ile sıfat tamlaması yapılarından izlemek de mümkündür. Verilen bu örnekle günümüzde K.O.T sesleri ile bir kumaş olan “blue jean” arasında bir nedenlilik ilkesinden söz etmek mümkün değildir. Ancak, K.O.T sesleri ile blue jean arasında nedenlilik ilkesinden bahsedilemeyeceği gibi nedensizlikten söz etmek de mümkün değildir. K.O.T sözcüğü marka ismi olarak doğal dilin üretimi değildir ve toplumsal uzlaşa ile değil, bireysel tercih ile belirlenmiştir. Dolayısıyla söz konusu firmanın sahibinin soy ismi *kot* yerine *kat* olmuş olsaydı ve yine firma sahibi pazarladığı “blue jean” ürünlerine *kat* ismini vermiş olsaydı bugün *kat* kelimesinin bir markanın değil, ürünün adı konumuna gelmesi mümkün olabilecekti.

Reklam sektöründe bu ve buna benzer marka isimlerinin genel bir ürünün adına dönüşmesi durumu için üretilen kavram; “jenerik marka”dır. Jenerik marka olan kelimenin, ilgili ürünün firma adına değil ürünün genel ismi hâline dönüşmesi, söz konusu markanın pazardaki öncü olma kapasitesi ile ilgilidir. *Jenerik* kelimesi ise Fransızcadan Türkçeye geçmiş, “tanıtma adı” ve sinema için “tanıtma yazısı” anlamına gelen bir sözcüktür. Dolayısıyla jenerik marka tanımlaması da “ürünü pazara ve tüketici kitleye tanıtan marka” anlamını taşımaktadır. Pazarında ilk olan her marka için jenerik marka olabilme olasılığı bulunmamaktadır. Bu olasılığın bulunmaması da dilin ve dolayısıyla dilin konuşurunun doğal sürecine ait bir tavidir. Örneğin dil politikaları bağlamında kurumların dil konuşuruna önerdiği sözcüklerden bir kısmı dilin konuşuru tarafından kabul görürken, bir kısmı ise kabul görmez ve kullanılmaz. Türkçe için “cevap” yerine önerilen “yanıt” kelimesinin, “cevap” kadar geniş bir konuşur tarafından kabul edilmemiş olması bu duruma çarpıcı bir örnektir.

Marka Sözcük

Burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus, reklamcılarının ortaya koydukları “jenerik marka” tanımlaması ile ilgilidir. Yüzyıllardır gerek felsefecilerin gerekse dilbilimcilerin herhangi bir olgunun dil olarak kabul edilmesinde vardıkları ortak noktalardan biri; anlamın olduğu her alan ve aracın doğrudan dilin konusu olduğudur. İletişimin sağlanması için alıcı ve verici arasında iletilen kodun her iki tarafta da karşılık bulması gerekmektedir. Saussure’ün dil ve söz (langue/parole) ayrımı; iletilen kodun karşılık bulabilmesi için temel teşkil etmektedir. Saussure dil (langue) kavramı ile genel ve evrensel olan dil sistemini ifade etmektedir. Söz (parole) ise, bu sistemden hem her dilin ayrı ayrı aldığı yapıları hem de herhangi bir dilde dilin konuşurunun kendi

2 http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.57fad69e7da168.91326067

zihninde o dile ait söz varlığı ve gramer bütünü temsil etmektedir (Saussure 1998: 145). Aynı dile sahip iki konuşurun, iletişimde aynı dil sistemine sahip olmalarının yanı sıra, aynı söze (parole) de sahip olmaları gerekmektedir. Bu durum da morfolojik olarak ortak kabulün yanı sıra semantik anlaşmayı da gerektirmektedir.

Dolayısıyla, marka isimlerinin ürün adı hâline gelebilmesi ve dil içerisinde bir kod olarak kullanılabilirliği; bu değişim ve geçişin doğrudan dilin konusu hâline getirmektedir. Ancak şimdiye kadar Türkçede bu durum için bir adlandırma çalışması yapılmamıştır³. Bu makalede reklam sektörünün tercih ettiği jenerik marka tanımlamasının yerine, dilbilim için yapılacak incelemelerde “marka sözcük” tanımlaması önerilmektedir. Zira verili sözcükler hem birer marka ismidir hem de doğal dile sızmakla bir gramer kategorisi olarak sözcük hâlini almaktadırlar. Sözcük kelimesinin tercih edilmesinin bir diğer nedeni ise, jenerik markaların başlangıçta doğal dile, üretilen nesne üzerinden sızmasından dolayı mutlaka “isim” kategorisi ile dahil olmalarına rağmen, sonrasında fiil olarak da kullanılabilirlerdir. *Çiti* deterjan markasından üretilerek kullanılan *çitile-* fiili bu konudaki ilk örneklerden biri kabul edilebilir.

Burada tercih edilen “sızmak” kavramının bilinçli bir tercih olduğunu belirtmek gerekmektedir. Zira üretilen “öncü ürüne” (ilk ürün) marka ismi verilirken, söz konusu marka isminin doğal dile *sızması* amacı ya da hedefi güdülmemektedir. Dilin konuşurları da ortak bir kararla “şimdi bu markayı kavram ya da genel bir ad hâline getirelim” şeklinde bir hedefe sahip değildirlere. Dolayısıyla bu geçiş markanın üreticisinin ve dilin konuşurunun iradesi ile alınmış bir karar değildir. Bu sebeple, söz konusu geçiş için *sızmak* fiilinin kullanılması uygun görülmüştür.

Marka Sözcüklerin Oluşma Yolları

Marka sözcüklerin ortaya çıkışında da doğal dilde olan kelime üretme yöntemleri kullanılmaktadır. Bilindiği gibi; doğal dilde yer alan kelime türetme biçimleri temel olarak iki ana başlıkta ele alınabilir. Bunlardan ilki “uydurma” da denilen yoktan var etme, diğeri ise dilde var olan kelimenin kısaltılarak, bir başka kelime ile birleştirilerek ya da kelimenin morfolojik ve/veya semantik olarak değişmesi ile yeni bir kelime elde edilmesidir.

1876 yılında Amerika’da üretilen ilk mekanik süpürgenin Türkiye’de marka sözcük olması uydurma ya da yoktan var etmeye örnek olarak verilebilir. Güncel Türkçe sözlüğe de girmiş olan *gırgır*, İzmirli bir esnaf olan Tacettin Hiçyılmaz’ın mekanik olarak çalışan süpürgeyi pazara sürerken kendi tercihi olan bir kelimedir.

Eczacıbaşı firmasının meyveli (başta sadece portakallı) içecek tozu olarak piyasaya sürdüğü *oralet* jenerik markası da zaman içinde Türkçenin söz varlığında böyle bir kelime ya da kavram yokken marka sözcük olmuş ve meyveli toz içeceklerin genel adı olarak kabul görmüştür.

Uydurma olarak jenerik marka iken marka sözcük hâline gelen bir başka örnek ise *ernettir*. Tuvalet ve banyolarda ferah koku yaymaya yarayan jel kıvamındaki ürün

3 Türkçede konuya ilişkin Lemi Akın’ın bir çalışması vardır. Söz konusu makale, jenerik markanın tarihi gelişimini, Türkçedeki örnekleri sıralamakta fakat konuya ilişkin bir kavramlaştırma teklifinde bulunmamaktadır. Söz konusu makalenin künyesi Kaynakça kısmında yer almaktadır.

ernet markası ile pazara giriş yapmış ve jenerik marka olarak pazardaki yerini almıştır. *Ernet* sözcüğü de Türkçenin söz varlığında bulunmamasına dolayısıyla temizlik ya da koku ile ilgili bir çağrışım alanı olmamasına rağmen doğal dile girmiş ve marka sözcük olarak kabul görmüştür.

Yukarıda dile getirildiği gibi, dilde olan bir kelimedenden kısaltma, birleştirme ya da türetme gibi yollarla yeni kelimeler oluşturulması doğal dilde bulunan bir yöntemdir. Marka sözcükler içerisinde de bu duruma uyan birçok örnek bulunmaktadır.

Bu türetmelere ilk örnek olarak *camsil* markası verilebilir. Türkçenin söz varlığında *cam* ismi ve *-sil-* fiili bulunmaktadır. Ancak bu isim ve fiilin birleştirilmesi ile yeni bir kelime oluşturulması, Türkiye’de *cam* temizleme sıvısının *camsil* markası ile olmuştur. Günümüzde *camsil* markası dışındaki diğer *cam* temizleyici markaları ürün ambalajlarında kendi marka isimlerinin yanında “*cam temizleyici*”, “*cam silici*” gibi ürün genel adı kullanımlarına yer vermelerine rağmen *camsil* jenerik markası, marka sözcük olarak Türkçede yer edinmiştir.

Enka Grubun *pimaş* malzemesi ile (*pimaş* kelimesi de marka sözcüklerdendir) pencere kaplaması malzemesini ilk ürettiğinde kullandığı *pimapen* jenerik markası ise bir diğer örnektir. *pimapen* jenerik markası *pimaş* ve *pencere* sözcüklerinin kısaltılması ve birleştirilmesi ile üretilmiştir. Günümüzde hâlâ bir marka sözcük olarak, marka değil ürün genel adı olarak kabul görmektedir.

Kısaltma ile oluşturulmuş bir diğer marka sözcük ise; *Selpaktir*. Ürün, Eczacıbaşı firmasının ürettiği; “tek kullanımlık kağıt peçete”nin markası olarak ortaya çıkmıştır. Markadaki “*sel*” kâğıt hammaddesi olan selüloz’dan kısaltılarak alınmıştır.

Etsu, *porçöz*, *tuzot*, *ernet*, *haşema* gibi jenerik markalar da çeşitli kısaltmalarla oluşturulmuş marka sözcüklerdir. Kısaltma ile türetilen ve pazara sunulan bu jenerik markalar, tüketici ve dil konuşuru tarafından kabul görmüş ve marka sözcük olarak kullanılmaktadır.

Jenerik markalar arasında kısaltılma yoluna gidilmeden, sadece sözcüklerin birleştirilmesi ile oluşturulmuş marka sözcükler de yer almaktadır. *top kek* ürünü bu durum için örnek olarak verilebilir. Ürünün şekliden dolayı *top* kelimesinin sıfat olarak kullanıldığı marka, ürün genel adını alarak *top kek* kalıplaşması ile *top* şeklinde olmayan paketlenmiş küçük kek ürünlerini de niteler hâle gelmiştir.

lavabo aç, *billur tuz*, *pak maya* jenerik markaları da birleşik isim şeklinde üretilmiş marka sözcüklerdir.

Şekersiz sakızların geneli için marka sözcük olarak kullanılan *falım* ise farklı bir başlıkta örnek olarak gösterilebilir. *Fal* sözcüğü Türkçenin ölçünlü yapısında bulunan bir sözcüktür. *Falım* jenerik markası *fal* ismine birinci teklik şahıs iyelik eki ile eklenmesi ile oluşturulmuştur. Burada birinci teklik şahıs iyelik ekinin kullanılması markanın tüketici ile kuracağı tanınırlık ve aidiyet ilişkisi bakımından önemlidir. Söz konusu ürünün ambalaj kâğıdında kısa fal cümleleri yer almaktadır. Ölçünlü Türkçede kullanılabilen *falım* sözcüğü morfolojik olarak değişikliğe ya da kısaltmaya uğramadan anlam değişmesi sonucu marka sözcük olarak dildeki yerini almıştır.

Gösterge Sisteminde Marka Sözcükler

Bu tip üretim ve değişimleri Saussure'ün gösterge sistemi ile açıklamak mümkündür. Saussure dili bir göstergeler sistemi olarak görmektedir. Bu sistemde; bir dili oluşturan göstergelerin hem değişebileceğini hem de değişmeyeceğini ifade etmektedir. Jenerik marka da doğal dile sızarak marka sözcük hâlini alması ile bir gösterge olarak bu değişim sistemine dâhil olmaktadır. Bilindiği gibi gösterge değişimlerinin incelenmesi yine Saussure'ün gösterge anlayışında iki farklı bakış açısı ile yapılmaktadır. Bu teoriye göre; göstergeler art zamanlı (diacronic) ve eş zamanlı (synchronic) olarak yapı ve/veya anlam bakımından değişebilirler. Marka sözcüklerin değişiminde de her ne kadar varlıkları doğal dil kadar uzun bir geçmişe dayanmasa da bu yöntem ile inceleme yapılabilir. Saussure art zaman ve eş zamanlı eksenini ortaya koyarken dilde özellikle ve öncelikle sözlü dilde, herhangi bir yapının analizinde eş zamanlı değişimin esas olduğunu vurgulamaktadır. Üretim ve tüketimin dolayısıyla her an yeni bir markanın dolaşımına girdiği günümüzde de eş zamanlı incelemenin esas kabul edilmesi gerekmektedir. Marka sözcüklerin eş zamanlı değişiminde ekonominin ve tüketicinin sosyal sınıfının etkili olduğu görülmektedir. Örneğin hâlâ pazarda bulunan krem çikolata ürünleri için; *Chokella*, *Sarelle*, *Nutella*, *Çokokrem* bu durumun en belirgin örneklerindedir. Jenerik markaların ortaklaştığı aynı özelliklere sahip ürün gösterge kabul edildiğinde yani “krem çikolata” bir gösterge olarak konumlandırıldığında karşısına dört gösterilen çıkmaktadır.⁴ Bu noktada gösterenin aynı kalması ancak gösterilenin değişmesi ekonomik etkenler sebebi ile gerçekleşmektedir.

Marka sözcüklere ait göstergelerin değişmesinde tüketiciye ilişkin ekonomik farklılıkların etkili olması kadar doğal dile ait başka etkenler de bulunmaktadır. Dilin coğrafya açısından ele alındığı alan olarak kabul edilen dialektler, marka sözcükler için de geçerlidir. Örneğin, temizlikte kullanılan “çamaşır suyu” ürününe ait jenerik markalar, dolayısıyla marka sözcükler bölgelere göre farklılık göstermektedir. Çamaşır suyu orta Anadolu ve kısmen Marmara bölgesinde “ozon” marka sözcüğü ile adlandırılırken aynı ürünün ege bölgesindeki marka sözcüğü *kloraktır*. Kadınların tüketimine sunulan ve *orkid* jenerik markası ile marka sözcük hâline gelen ürün de Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde jenerik markası *modes* olması sebebiyle; Kıbrıs ağzında bu marka sözcük ile bilinmektedir. Türkiye'de elektrik süpürgesi ürününe ilişkin güncel olarak kullanılan bir marka sözcük bulunmamaktadır. Oysa Kıbrıs ağzında söz konusu ürün *Hoover* firmasının üretimi ile pazara sunulduğu için jenerik markanın fonetik olarak değiştirilmesi ile *huver* marka sözcüğü ile adlandırılmıştır. Aynı durum ısıtıcı ürünü için Kazak Türkçesinde geçerlidir. Isıtıcı ürünü Kazakistan'da *Ariston* firması ile pazara giriş yapmıştır ve bu sebeple Kazak Türkçesinde ısıtıcı ürün, bir marka sözcük olarak *Ariston* şeklinde ifade edilmektedir.

Marka sözcüklerin doğal dile dâhil edilmesindeki temel etken; dilin ihtiyacı olanı karşılaması şeklinde izah edilebilir. Dilde herhangi bir “şey” olmadığında isminin de olması beklenemez. Bu sebeple tüketici, ilk kez bir firmanın markası olarak

4 Gösteren olarak “krem çikolata” kabul edilebildiği gibi tam tersi şekilde, ürüne ilişkin marka sözcüklerin hepsi aynı ayrı gösteren olarak kabul edilebilir. Bu noktada ürünün ambalajı, logosu, ürün için tercih edilen renk de dahil edilerek bir inceleme yapılmalıdır. Zira anlamın olduğu her “şey” dil olarak kabul edilirse sadece Saussure'ün değil; hem dil içi hem de dil dışı göstergeleri ele alarak anlam merkezli teorisini ortaya koyan Charles Sanders Peirce'ün icon, index ve sembol kavramlarını da bir yöntem olarak kullanmak gerekmektedir.

karşılaştığı ürüne yeni bir isim üretmeye gereksinim duymaksızın marka ismini ürün genel adı olarak kabul etmektedir. Ancak o ana kadar olmayan “şey” yani söz konusu ürünün artık “var” olması ile markanın ismini kenara koyup, ürüne doğal dilden bir isim bulmaması söz konusudur. Burada en az çaba yasaının etkili olduğu açıktır. Kelime üretmek, dilin konuşurunun asli görevi değildir. Dil konuşuru iletişim kurmayı temel almaktadır. Anlaşmanın esas olarak kabul edildiği noktada ilk görülen “şey”e zaten (marka ismi olarak bile olsa) bir isim konulması, tüketicinin dolayısıyla dilin konuşurunun amacına ulaşması ve iletişim kurması için yeterlidir.

Yukarıda belirtildiği gibi insan ihtiyacı olanı üretir. Aynı şekilde ihtiyacı olmayan göstergeyi de kullanım dışı bırakabilir. Üretildiği dönemde jenerik marka olarak dile sızmış ve marka sözcük hâline gelmiş birçok marka ihtiyaç duyulmadığı için kullanımdan düşmüştür. Marka sözcüklerin kullanım dışı kalması iki şekilde gerçekleşmektedir. Birincisi ürünün kendisi çeşitli sebeplerle ortadan kalkmıştır. Diğeri ise ürün hâlen pazarda olmasına karşın; yeni ya da daha güncel bir jenerik marka ortaya çıkmıştır. Bu durumda yeni gelen jenerik marka, ürün aynı olmasına rağmen kendisinden önceki jenerik markanın pazar alanını daraltmıştır. Bunun sonucunda; yeni marka sözcük kendisinden önce kullanılan marka sözcüğün kullanımdan düşmesini sağlamaktadır. Bu ikinci durumun ekseriyetle art zamanlı değişime örnek teşkil ettiği söylenebilir. Örneğin özellikle mutfak ve banyo temizliğinde kullanılan krem temizleyiciler için Türkiye’de kullanılmış üç marka sözcük bulunmaktadır; *fay*, *vim* ve *cif*. Bu üç marka sözcük aynı ürünü karşılamalarına rağmen ambalaj değişikliği, yapılan reklamlarla pazarda tüketici oranının değişmesi sonucu jenerik marka değerini kaybetmiştir. *Fay* jenerik markası firma olarak da kapanmıştır. Ancak *fay* markası yerini *vim* ve *cif* jenerik markasına bırakmasına rağmen marka sözcük olarak hâlen Çukurova bölgesinde *fay* ismi ve *faýla-* fiili ile yaşamaktadır.

Marka sözcükler bir ürün adı olmaları sebebiyle dile isim gramer kategorisi ile giriş yapmaktadırlar. *Fayla-* fiilinde de görüldüğü gibi doğal dil isim olan markayı fiil hâline getirebilmektedir. *Fayla-* fiiline benzer biçimde *vimle-* ve *cifle-* de bugünkü Türkçede kullanılmaktadır. Hatta *cif* markası bu durumu kendi lehine çevirerek televizyon kanallarına verdiği reklamlarda “zor lekeleri iyisi mi *cifle* *cifleyin!*” cümlesini kullanmaktadır.

Tüketim toplumunda jenerik markaların her zaman kullanıldığı dilde üretilmesi beklenemez. Bu sebeple nasıl ki toplumlar ilişkide buldukları diğer toplumların dillerinden kelime ödünçlüyorlarsa, doğal dile dâhil olan marka sözcükler de ödünçleyebilmektedirler. *Çiklet*, *jeep*, *şampanya*, *cola*, *post-it*, *aspirin*, *eroin*, *teflon*, *termos*, *vileda*, *vaseline*, *oje*, *penye* gibi marka sözcükler de Türkiye dışında üretilmelerine rağmen pazara girdikleri jenerik marka ile marka sözcük hâlini almıştır ve verilen örneklerin bir çoğu uzun yıllardır kullanılmaktadır.

Sonuç

Görüldüğü gibi jenerik markalar gündelik dilde kendilerine geniş bir kullanım alanı bulmaktadırlar. Doğal dilin bir parçası hâline gelen bu süreç reklam ya da pazarlama sektöründe ele alındığı gibi dil uzmanları tarafından da incelenmesi gereken

bir olgudur. Bu çalışmada marka sözcük teklifi başta olmak üzere yapılan tasnif ve inceleme başlıkları şüphesiz jenerik marka konusuna bir giriş olarak kabul edilmelidir. Bu sebeple her inceleme başlığı gerek ürünlerin sınıflandırılması gerekse, dil merkeze alınarak yapılacak incelemeler ile genişletilmeye muhtaçtır.

Bir konuyu incelemek için tercih edilen yöntem o konuda elde edilecek sonuç için belirleyicidir. Bu makalede inceleme yöntemi olarak yapısalcı dilbilim tercih edilmiştir. Bakış açısının konuyu yarattığı düşünüldüğünde; başka yöntemler ile yapılacak değerlendirmelerden alınacak sonuçların konuya daha fazla katkı sağlayacağı açıktır. Özellikle modern toplumun sonucu ortaya çıkan sanayi, üretim ve tüketim gibi olguların jenerik marka ya da marka sözcük hâline gelmesi post-modern bir durumdur. Bu sebeple konunun post- yapısalcı teoriler ile de ele alınması faydalı olacaktır.

Bu çalışmaya başlarken ön görülen marka sözcük sayısı ile karşılaşılan marka sözcük miktarı şaşırtıcı olmuştur. Dolayısıyla öncelikli olarak yapılması gereken daha kapsamlı bir biçimde Türkçe içerisinde bulunan marka sözcüklerin söz varlığının ürün kategorisine göre tespit edilmesidir. Marka sözcüklerin etimolojisi de ayrı bir çalışma konusu olabilecek niteliktedir.

Hem konunun genişliği hem de yapılan çalışma konuya giriş olması sebebi ile sadece Türkçedeki marka sözcükler dâhil edilmiş ve herhangi bir karşılaştırmalı çalışma yapılamamıştır.

Belirtildiği gibi; bu çalışmada konuya bir giriş yapılarak, jenerik markaların marka sözcük olarak dile nasıl sızdığı, doğal dilde bulunan sözcüklerin ürün pazarlaması ile marka sözcük hâline gelişi ve bu yeni üretimlerin dilin konuşuru tarafından nasıl karşılandığı tespit edilmiştir.

EK:

404	Asprin	Atari	Bankamatik
Borcam	Chokella	Camsil	Cif
Botox	Çiti	Alçıpan	Ultra Prima
Calgon	Yumoş	Pilot (Kalem)	Photoshop
Cola	Çekomastik	Ciklet	Çokonat
Domestos	Duşakabin	Etsu	İce tea
Eroin	Halifleks	Bonibon	Vinn
Eternit	Zippo	Permatik	Lycra
Fanta	Fön	Çokoprens	Top-kek
Gırgır	Falım	Barca Vision	Ernet
Hilti	Klakson	Mekap	Corn Flakes
İpad	Tetris	Walkman	Singer
İpana	Jakuzi	Jeep	Jelly/jöle
Kalebodur	Klorak	Kot	Lavabo aç
Karper	Ondülin	Gameboy	Kolonya
Lacoste	Sana	Velespit	Tuzot
Lego	Mintax	Nutella	Oralet
Lezzo	Fay	Nesquick	Sunta

Mavzer	Tursil	Hipo	Jet-Ski
Metallica	Bally	Kinder Yumurta	Viagra
Oje	Orlon	Polyester	Ping pong
Orkid	Ozon	Pc	Pimapen
Pimapen	Post-it	Pril	Pritt
Raid	Sarelle	Selobant	Selpak
Rimel	Porçöz	Pimaş	Nescafe
Sheltox	Şampanya	Şaşal Su	Uhu
Tatrapak	Sakkarin	Arko	İpod
Termos	Mobilet	Gaz Beton	Red Bull
Tomurcuk Çay	Halley	Cemse	Lollipop
Topitop	Danone	Pakmaya	Billur tuz
Ufo	Rondo	Jelibon	Omo
Vernel	Aygaz	Naylon	İzocam
Vernel	Daksil	Çokokrem	Penye
Vespa	Gripin	Vitra	Lipton
Vileda	Converse	Vim	Vaseline
Visa	Haşema	Teflon	Çokoprens
Zodiac			

Kaynakça

- AKIN, Lemi (2014). “Jenerik Marka İsimlerinin Oluşumu ve TDK Sözlüğüne Giriş Şekilleri”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, S.31, s.19-27.
- AYDAR-ULUTAŞ, Haydar-İsmail (2010). “Dilin Kökeni: Kur’an-ı Kerim ve Diğer Kutsal Kitaplara Göre Dil Olgusu”, *Turkish Studies*, S.5/4 (Güz), s.679-696.
- AYSEVER, R. Levent (2002). “Adların Doğruluğu ve Bilgi”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 19, s.153-166.
- CONDON, John C. (2000). *Kelimelerin Büyüklü Dünyası*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- DESSALES-PİCQ-VİCTORRİ, Louis-Pascal-Bernard (2014). *Dilin Kökenleri* (Çev: Atakan ALTINÖRS), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- DEMİRCİ, Kerim (2015). *Türkoloji İçin Dilbilim Konular Kavramlar Teoriler*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- ERKMAN-AKERSON, Fatma (2000). *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- GÜNEŞ, Sezai (1997). *Türk Dili Bilgisi*, İzmir: D.E.Ü Rektörlük Matbaası.
- PLATON, (2015). *Kratylos*, (Çev: Furkan AKDERİN), İstanbul: Say Yayınları
- SAUSSURE, Ferdinand de (1998). *Genel Dilbilim Dersleri* (Çev. Berke VARDAR), İstanbul: Multilingual Yayınları.
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.57fad69e7da168.91326067
- http://www.ntv.com.tr/galeri/yasam/muhtesem-kot-kimdir,kBZ1qZjT-0C-0aWPLmLFQg/EYrH7L4_YEWtK1C2_Y62VQ

ÇANAKKALE (SAZLI KÖYÜ/AYVACIK) AĞIZLARINDA BİR KIPLİK ŞEKLİ: “-mAk vā”*

A Modality Form “-mAk vā” in the Dialects of Çanakkale District (Sazlı Village/Ayvacık)

Seval DİRİK**

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 111-123

Öz: Çanakkale ağızları üzerine yapılan çalışmaların az olmasıyla beraber bu bölgede kullanılmakta olan bazı dilbilgisel şekiller hâlâ bilinmemektedir. Bu çalışmada Çanakkale ağızlarında kullanılan “var” sözcüğünün dilbilgiselleşmesiyle oluşmuş “-mAk vā” kalıbının üzerinde durulacaktır. “-mAk vā” yüklem işaretleyicisinin cümle anlamına bağlı olarak tahmin, ihtimal ve çıkarım bildiren bir çeşit bilgi kipliği işaretleyicisi olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada, Çanakkale'nin Ayvacık ilçesi Sazlı Köyü derlemelerinde görülen “-mAk vā” yapısının şekil ve anlamsal özelliklerinin açıklanması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilgi Kipliği, “var” sözcüğü, yüklem işaretleyicisi, Çanakkale ağızları, Ayvacık, Sazlı Köyü

Abstract: Few studies have been conducted on the dialect of Çanakkale. Besides, some grammatical structures being used in this district are still unknown. This study investigates a grammaticalized use of existential expression “var” in the dialect of Çanakkale which is formed as “-mAk vā”. It is found that the predicate form “-mAk vā” functions as an epistemic modality marker that indicates speculative, deductive and assumptive depending on the context of a sentence. This paper aims at describing the semantic and morphological properties of “-mAk vā” found in the data from Sazlı village in Ayvacık, Çanakkale district.

Keywords: Epistemic Modality, Existential Expression “var”, Predicate Form, Çanakkale Dialects, Ayvacık, Sazlı Village

1. Giriş

Çanakkale ağızları Karahan'ın Anadolu ağızlarını sınıflandırdığı eserinde “*Batu Grubu Ağızları*” içerisinde yer alır (bk. Karahan, 2011:2). Ancak bu bölgeyle ilgili yapılmış çalışma ve derlemelerin oldukça az olmasından dolayı, diğer Anadolu ağızlarından farklı yapıdaki dilbilgisel öğelerin varlığı henüz bilinmemektedir.

Ölçünlü dilde, olması istenilen gerçekleşmesi hayal edilen istek ve arzular örnek (1)'de görüldüğü gibi ifade edilebilir. Burada, varlık ve mevcudiyet ifade eden “var” sözcüğü dilbilgiselleşerek, cümleye konuşmacının eylemi gerçekleştirmeye yönelik

* 14-18 Eylül 2015 tarihlerinde Kuzey Kıbrıs Gazimağusa'da Doğu Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü tarafından düzenlenen 8. Uluslararası Diyalektoloji ve Jeolengüistik Kongresi'nde sunulan bildirisinin gözden geçirilmiş ve ilave yapılmış şeklidir.

** Doktora Öğrencisi, Okayama Üniversitesi, Graduate School of Humanities and Social Sciences, Okayama/JAPONYA. svldr@gmail.com. Gönderim Tarihi: 03.09.2016 / Kabul Tarihi: 27.10.2016

istem anlamını katan bir yapı hâlini almıştır. Konuşmacının kendisine ait isteği dile getirildiği için bu yapıdaki anlamsal özne birinci şahıdır.

1) *şimdi Ankara'ya gitmek vardı.*

Ancak aynı cümle farklı semantik özellikler ile Çanakale ağızlarında da karşımıza çıkabilir. Çanakale yöresi ağızlarından Sazlı Köyü ağızında örnek (2)'deki gibi bir kullanım oldukça yaygındır.

2) *Ankara'ya **gitmek vādı.***

“O Ankara'ya gitti herhâlde/ gitmiş olmalı.”

Ölçünlü dilin sergilediği özelliklerin aksine Sazlı Köyü ağızında kullanılan bu cümle bağlama bağlı olarak tahmin, çıkarım ve ihtimal anlamı yansıtır. Cümlelerin öznesi ise birinci şahsı değil, üçüncü şahsı ifade eder. Yani, üçüncü şahsın eylemine yönelik konuşmacının (birinci şahsın) algısı söz konusudur.

Bu bildiriye, Çanakale'nin güneybatı ilçesi Ayvacık'ın Ege sahili köylerinden Sazlı'da gerçekleştirilen derlemelerde tespit edilen “-mAk vā” kalıbının kullanımını ve cümleye kattığı anlam üzerinde durulacaktır¹.

Çalışmanın amacı, “-mAk vā” şeklinin işlevlerini ve anlam özelliklerini ayrıntılı olarak ele alıp, sözü geçen şeklin tahmin, ihtimal ve çıkarım bildiren bir bilgi kipliği (epistemic modality) olduğunu belirtmektir. Konuşmacının bir olayın oluş esnasında ortaya çıkan açık izlere bağlı kalarak, konu üzerindeki algısıyla tahmin ve çıkarımını öne sürmesi, bu şeklin kanıtsallık (evidentiality) ile bağlantılı olduğu savını ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda “var” sözcüğünün dilbilgiselleşmesi sonucu ortaya çıkan kalıp yapının içerdikeni anlamsal ve biçimbirimsel özelliklerin ağızlarda görülen kiplik olgusuna farklı bir bakış sunacağı düşünölmektedir. Son olarak, sözü geçen kalıp yapının birinci tekil ve çoğul şahıs eki kullanımında konuşmacının olayı sonradan farkına vardıkeni bildiren bir işlev aldıkeni tespit edilmiş olup, bu yapının şahıs ekleri ile nasıl bir uyum sergilediği bildiriye açıkça belirtilmiştir. Bu yolla ağız araştırmalarına, Sazlı Köyü derlemelerinden yola çıkarak Çanakale yöresinin ağızı hakkında katkıda bulunmak hedeflenmektedir.

2. Çanakale Ağız Özellikleri

Anadolu ağızları şekil, ses ve söz dizimi özellikleri bakımından Doğu Grubu Ağızları, Kuzeydoğu Grubu Ağızları, Batı Grubu Ağızları olmak üzere üç ana gruba ayrılarak sınıflandırılmıştır (Karahana 2011:1,2). Çanakale ağızları ise bu sınıflandırma

¹ Bu çalışmada Çanakale Yöresi Ağızları hakkındaki çalışmalara başlangıç niteliğinde dar alan çalışması esas alınmış olup, Ayvacık ilçesinin Sazlı Köyünden derlemelere başlanmıştır. Kaynak kişiler ile doğrudan görüşüp diyalog kurarak doğal konuşma anında not alma, ses ve video kaydı yapma ve ayrıca fotoğraf/resim tasvir etme şeklindeki yöntemler kullanılmıştır. Kaynak kişiler, yörede doğup büyüyen, askerlik, geçici işler vb. dışında yöreden ayrılmamış 40-80 yaş aralığındaki ilk ve orta okul mezunu yerel halktan seçilmıştir.

Sazlı Köyünün nüfusu 480 (Türkiye İstatistik Kurumu,2014) olup, başlıca geçim kaynağı zeytincilik, tarım, turizmdir. Köyün tarihçesi tam olarak bilinmemekle beraber rivayetlere göre kuruluşu 15,16. yüzyıllara dayanan Kızılcatuzla'ya (Ayvacık) bağlı bir yörük obasıdır. Karası Beyliği döneminde sistemli olarak bu bölgeye Oğuz boyları yerleştirilmiş ve Karası Vilayeti Osmanlı Devletine geçince Kızılcatuzla (Ayvacık) kazası civar köylerle beraber Biga sancağına bağlanmıştır (bk. Öden 1999).

içerisinde Batı Grubu Ağzlarında 1. Grup içerisinde yer alır ve bu grubun temel özellikleri zayıflayarak devam eder (Karahan, 2011:178).

Elimizdeki veriler ışığında Çanakkale ağzlarındaki ses olaylarına Ayvacık yöresinden örnek verecek olursak kısaca şöyle değerlendirmelerde bulunabiliriz.

- Kelime sonunda “r” düşmesi yaygındır: *var/ durur* → *vā/ duru*
- Kelime ortasında “l” düşmesi görülür: *abla* → *aba*
- Şimdiki zaman eki “-yo” → *bakıyom* ; bazı yörelerde “*yoru*”
- Gelecek zaman eki “-cAk/çAk” → *gelecek / kitçek*
- İstek kipi kullanımı şöyledir: *geleyim/bakayım* → *gêlêm/bakam*
- t>d: *taş* > *daş*, k>g: *karga* > *gāga*, g>k: *Gülsüm* > *Küsüm* gibi ses değişimleri görülür.
- Özellikle Ayvacık yöresinde “-(y)Ik” eki ile işaretlenmiş yüklem ve sıfat-fiil kullanımı yaygındır. → *Dada üstünü boyayık /Buban işten gelik. / burgalanık çivi / silinik masa* (bk. Dirik&Kuribayashi, 2015).
- Yine Ayvacık yöresinde şöyle tipik kelime kullanımları da mevcuttur: *Çocuk* → *dada*; *Kardeşim* → *Gıdışım*

Çanakkale ağzlarının şekil, söz dizimi ve dilbilgisel unsurlarını ele alan, ağız özelliklerini dilbilimsel açıdan inceleyen kapsamlı bir araştırma yok denecek kadar azdır (bk. Bulut 2013:1149). Bu bölge hakkında da kapsamlı bir çalışmanın Türkiye Türkçesi ağız çalışmaları için gerekli olduğu yadsınmaz bir gerçektir. Bu bağlamda çalışmamızın Çanakkale Ağzlarının çeşitliliğini ve özel dilbilgisel kullanımları göstermesi açısından önem arz ettiği düşünülmektedir.

3. Kiplik Kavramı

Kiplik genel anlamda konuşmacının bir olay ve duruma yönelik öznel tutumunu yansıtan anlamsal bir kategori olup kip ekleri ve değişik dilsel araçlarla işaretlenebilmektedir. Erk Emeksiz’e göre kiplik önerme boyutunda yalnızca yüklemi değil tüm tümceyi kapsayan ve bakış açısı yansıtan anlamsal bir ulamdır ve bu nedenle tek bir dilbilgisel yapıya indirgenemez. Kip ise bu anlamsal ulamın dilbilgiselleşmiş biçimidir. Kiplik işaretleyicileri, kip ekleri, belirteçler, eylemler, sıfatlar, adlar ve söylem birimlerinden oluşabilir (Erk Emeksiz, 2008:57). Benzer, kip ve kiplik ayırımına dikkat çekerek kip kavramının konuşmacı için atanmış bir değer olduğunu belirir ve buyruk, istek, dilek-şart, gereklilik kipleri için atanmış belli eklerin kullanılması gerektiğini dile getirir. Kiplik kullanımı için ise konuşmacı atanmış değerleri değil, seçilmişleri kullanır. Ekler belli sınırlar içinde birden fazla kiplik türüne sahip olabilir ve konuşmacı ile dinleyici arasındaki ittifaka göre bir cümlede birden fazla kiplik türü seçilebilir (Benzer, 2012:112). Demirel ve Kerimoğlu’na göre, kip ve kiplik arasında bir kapsam ilişkisi olup, kip fiilin aldığı biçimlerle oluşan konuşurun tutumunu yansıtan durumları, kiplik ise fiilin aldığı biçimlerin dışında diğer bağlamsal olguları da içine alan durumları ifade eder (Demirel & Kerimoğlu, 2015:1274).

Palmer’ın kiplik sistemleri (Modal sistem) üzerine yaptığı çalışmada kiplik kavramı kiplik (modality) ve kip (mood) şeklinde ayrı ayrı ele alınır (Palmer, 2001:4). Türkçe bu kiplik türlerini karşılayabilecek dilbilgisel ve sözlüksel birimlere sahip olmakla beraber karma bir kiplik sistemine sahiptir (bk. Corcu 2005, Kerimoğlu 2011, Günay 2014). Palmer’ a göre kiplik kategorisi, eylem kipliği (event modality) ve önerme kipliği (propositional modality) olmak üzere iki ana gruba ve alt gruplara ayrılır (Palmer 2001:7). Eylem kipliği gerçekleşme potansiyeli olan olayları ele alır. İzin, zorunluluk, gereklilik, emir, istek gibi söz eylemlerini yansıtır. Yükümlülük kipliği (deontic modality) ve devinim kipliği (dynamic modality) şeklinde iki alt gruba ayrılır. Önerme kipliği ise konuşmacının, yargının gerçekliğine yönelik tutumunu ele alır. Bilgi kipliği (epistemic modality) ve kanıt kipliği (evidential modality) olmak üzere iki alt grubu vardır. Bilgi kipliği, bir önermenin doğruluk durumu hakkında konuşmacının kendi fikrini bildirmesidir. İhtimal-tahmin (speculative), çıkarım (deductive), varsayım-tahmin (assumptive) alt gruplarını kapsar. Kanıt kipliği ise, konuşmacının duyduğu, gördüğü ve hissettiği olaylar gibi belli izlerden yola çıkarak önermenin gerçekliğini sahip olduğu kanıtları belirterek aktarmasıdır. Aktarım (reported) ve duyumsal (sensory) olmak üzere iki eşitir. Aktarım, konuşmacının dış kaynaktan duyduklarını dinleyiciye aktarması şeklinde olur. Duyumsal kanıt kipliği ise konuşmacının doğrudan gördüklerini veya dolaylı olarak görme, işitme, koklama, dokunma, tadına bakma vb. gibi yollarla algıladıklarını dile getirmesi şeklinde ifade edilir. Palmer’in da belirttiği gibi çıkarım içeren bir yapının aynı zamanda kanıtsallık ifade edebilmesinden dolayı, önerme kipliği dhilinde bilgisellikte kanıtsallık yakından ilintilidir (Palmer 2001:9).

Bu çalışmada bilgi kipliği önermeye yönelik konuşmacının tahmin, ihtimal ve çıkarımını içeren bilgisellik için kullanılacaktır. Kanıtsallık ise bilginin kaynağının konuşmacının duyduğu, kokladığı, dokunarak hissettiği, belli bir bilgiye dayanarak algıladığı olay ve olgular olabileceği gibi, gözleme dayalı algı da olabilmesinden dolayı bilgi kipliği ile ilintili biçimde konuşmacının kendi duyumlarına dayalı izlerden yola çıkarak elde ettiği bilgisellik için kullanılacaktır (bk. Aikhenvald, 2004:3 ; Johanson, 2003:282).

4. Türkçede “var” Sözcüğü ve Kiplik kullanımı

Türkçede “var” sözcüğü varlık bildiren bir sözcük olup, *imiş/-(y)mİş, idi/-(y)DI, -DIr; -sA/ise* ek eylemleri ile çekimlenerek isim cümlelerinde yüklem gibi kullanılır (bk. Hengirmen, 2007:245).

3) *Onun arabası var.*

4) *Onun evi varmış.*

Ağca’ya göre, “tarihsel Türk dillerinde çeşitli dilbilgiselleşme süreçlerinden geçen ba:r (var) sözcüğü bir fiilden sıfatlaşmış olup, varlık ve mevcut olma anlamları içeren sıfat, isim ve en son varlık bildiren yüklem işaretleyicisi görevini üstlenmiştir” (Ağca 2015:97).

Standart Türkçede “var” sözcüğü dilbilgiselleşme sürecini devam ettirir ve konuşmacının istek/arzusunu ifade eden kiplik işaretleyicisi görevinde kullanılabilir. Bu haliyle istek anlamı içeren yükümlülük kipliği bildirir.

5) *Şimdi İstanbul’da olmak vardı.* (İstek - İstiyorum ama olmadı)

6) *Şimdi İstanbul’da olmak var* (1. gerçekleşmemiş istek 2. bulunma isteği)

Diğer yandan aynı “var” sözcüğünün (7)’de olduğu gibi Çanakkale Sazlı Köyü ağızındaki kullanımına bakıldığında, standart Türkçede istek/arzu anlamı içeren yapı, burada farklı bir anlam yansıtır. Bu yapıyla konuşmacı yargıya çıkarım, tahmin ve ihtimal anlamları yüklemiştir. Bağlama göre konuşmacının belli izlere dayanarak dolaylı yoldan edinilen bilgiyi aktarması, kanıtsallık bildiren bir yapı olarak da kullanılabilirliğini gösterir.

7) *Şimdi İstanbul’da olmak vā.*

- Tahmin: Herhalde o şimdi İstanbul’da olacak.
- Çıkarım: Şimdi o İstanbul’da olmalı.
- İhtimal: Şimdi o İstanbul’da olabilir.
- Kanıtsallık: İstanbul’a gitmiş, o şimdi İstanbul’da. Sosyal paylaşım sitesinde onun resmini gördüm ve buna dayanarak onun şimdi İstanbul’da olduğunu söylüyorum.

Bu cümleye bağlamla bir bütün içerisinde bakıldığı zaman “-mAk vā” yapısının tahmin, çıkarım, ihtimal anlamlarını ifade ettiği görülmektedir. Duruma göre tahmin ve ihtimal anlamı aynı anda ortaya çıkabilmektedir. Belli bir olayı gözlemlemek, durumu hissetmek, bir şeye dokunmak, bir şeyi koklamak vb. sonucu elde ettiği bilgiye dayanarak kişinin algısını çıkarım ve tahminde bulunarak dile getirmesi, bu yapının kanıtsallık ile bağlantısını ortaya çıkarmaktadır.

5. “-mAk vā” Yapısının Morfolojik Özellikleri

Sazlı Köyü derlemelerinde dikkat çeken “-mAk vā” yapısı fiilin mastar hâli “-mAk” ve varlık bildiren “var” sözcüğünün birleşmesiyle oluşmuş bir yapıdır. Burada var sözcüğünün eklenmesiyle bir olayın, olgunun var olduğu ifade edilmez. Varlık anlamını tamamen yitirmiş bir sözcük olup, fiilin mastar hâli ile birlikte kalıplaştığı düşünülmektedir. Semantik olarak konuşmacının bir olay, olgu ve duruma yönelik olayın olma ihtimalini de kapsayarak tahmin ve çıkarımını ifade eder. Fiil cümlelerinde *fiilin mastar hâli+var* şeklinde ortaya çıkmasıyla beraber, isim cümlelerinde *ol-yardımcı fiilinin mastar hâline “var”* sözcüğünün eklenmesiyle “*olmak var (ömak vā)*” şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Aşağıda görüldüğü gibi üç temel şekilden söz etmek mümkündür.

- Fiil+mAk vā → gelmek vā
- Fiil+mAk vā+DI → gelmek vādı
- Fiil+AcAk olmak vā → gelecek ömak vā

Aşağıdaki Tablo 1’de görüldüğü üzere “-mAk vā” yapısının uyumlu olduğu biçimler gelecek zaman ve geçmiş zaman ekleri ile sınırlıdır. Zaman eki almadan “*gelmek vā*” şeklindeki kullanımı ise şimdiki zaman veya geniş zaman dilimini kapsamaktadır.

Tablo 1. “-mAk vā” Yapısının Zaman Ekleri ile Kullanımı

Zaman ekleri	gel+mAk var (-mAk vā)	
	olumlu	olumsuz
şimdiki zaman (-I)yor	* ¹ gel-iyor ō-mak vā	*gel-mi-yor ō-mak vā
Görülen geçmiş zaman -DI/(y)DI	gel-mek vā-dı *gel-dī ō-mak vā	gel-me-mek vā-dı *gel-me-dī ō-mak vā
Duyulan geçmiş zaman -mIş/-(y)mIş	*gel-miş ō-mak vā *gel-mek vā-miş	*gel-me-miş ō-mak vā *gel-me-mek vā-miş.
Aorist -Ar/-Ir	*gel-ir ō-mak vā	*gel-mez ō-mak vā
Gelecek zaman -(y)AcAk	gel-ecek ō-mak vā	gel-me-yecek ō-mak vā
Gelecek zamanın hikayesi	gel-ecek ō-mak vā-dı	gel-me-yecek ō-mak vā-dı

Bu yapının bütün şahıs ekleri ile kullanımı mümkün olmakla beraber üçüncü şahsa yönelik kullanımı daha yaygındır. Birinci şahıs kullanımında ise diğer şahıs ekleri ile olan kullanımından farklı olarak kişinin farkındalığını ifade eden bir anlam ortaya çıkar.

Tablo 2. “-mAk vā” Yapısının şahıs Ekleri ile Kullanımı

şahışlar	gel-mek var/vā	
1.tekil şahıs	gelmek var-ım	gelmek vā-yım.
2.tekil şahıs	gelmek var-sın	gelmek vā-sın.
3.tekil şahıs	gelmek var	gelmek vā.
1.çoğul şahıs	gelmek var-ız	gelmek vā-yız.
2.çoğul şahıs	gelmek var-sınız	gelmek vā-sınız.
3.çoğul şahıs	gelmek var-lar	gelmek vā-lā.

Ek olarak, “-mAk vā” yapısının bilgilerimiz dahilinde bölgede kullanımı tespit edilmiş bir soru şekli yoktur. Aşağıda görüldüğü biçimde konuşmacı karşısındakine doğrudan kendi tahminini soru şeklinde yöneltemez.

8) *Ali gēmek vā mı?²

Bu yapı örnek (10)’da görüldüğü gibi soru zarfları ile de kullanılamaz.

2 (*) işareti dilbilgisel olarak uygun olmadığını belirtir.

9) Çok para gazanmak vālā. ³

“(Onlar) Çok para kazanıyorlar herhâlde”

10) *Nasil/Neden/Ne zaman /Kiminle/ Nerede çok para gazanmak vālā?

Diğer yandan, bu yapı “değil mi” koşacıyla soru şeklini alır ve konuşmacı karşısındakine kendi fikrini teyit ettirir.

11) Aha... Gāvaltı yapmamak vā bunlā, dē mi?

“Aha (henüz) kahvaltı yapmamış bunlar, değil mi?”

Konuşmacı kahvaltı masasını kuran kişileri görür ve (11)’deki cümleyi kurar. Karşısındaki kişiye kendi çıkarımını teyit ettirmek için “değil mi” ekleyerek soru cümlesi şekline dönüştürebilir.

6. Sazlı Köyü Ağzından Derlenen Veriler ve Semantik Özellikler

“Önermenin gerçeklik durumu veya gerçeklik değerine karşı konuşurun tutumunu bildiren kategori” önerme kipliği olarak bilinir (Kerimoğlu 2011:121). Bilgi kipliği, bir önermenin gerçekliği hakkında konuşmacının kendi algısına dayalı yaptığı yorumu ifade eder. Bu algı bir kanıtı dayanarak çıkarımda bulunma, konuşmacının bir konu üzerindeki genel bilgisine dayalı yaptığı yorum ve kesinliğinden emin olmadığı sadece fikir yürütme şeklinde olan tahmin-ihhtimal şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu üç kiplik ifadesi ölçünlü dilde değişik şekillerde işaretlenmektedir. Örneğin, “a.Ali ofisinde olabilir.(İhtimal), b.Ali ofisinde olmalı.(çıkartım) c.Ali ofisinde olacak.(varsayım-tahmin)” şeklinde gösterilebilir (Kerimoğlu 2011:121). Ölçünlü dildeki zengin kiplik işaretleyicilerine rağmen, Sazlı Köyü derlemelerinde tespit edilen “-mAk vā ” yapısı tek başına bütün bu kiplik anlamlarını işaretleyebilmektedir. Anlam farkı tamamen bağlamdan anlaşılacakla beraber ihtimal, çıkartım, tahmin içerikli bilgi kipliği bildirmesinin yanı sıra, bilgiyi belli bir kaynağa veya izlere dayanarak elde etmesi ve bu izlerin açıkça ortada olmasından dolayı kanıtsallık ile bir bağlantısı olduğu da düşünülebilir.

Temelde, kanıt kipliği de önerme kipliğinin bir alt kategorisi olmakla beraber, ölçünlü dilde bu özellik daha çok -mİş eki ile ifade edilmektedir. Ancak ağzılarda standart dildeki biçimbirimlere alternatif oluşturacak şekilde değişik yapıların ortaya çıktığı görülmektedir (bk. Demir, 2012; Dirik&Kuribayashi, 2015). Burada ele alınan yüklem işaretleyicisi “-mAk vā ” nın da ölçünlü dilde görülen önerme kipliği içerisindeki biçimbirimlere alternatif olarak, Sazlı Köyü ağzında daha geniş anlam yelpazesi olan bir yapı şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir.

“-mAk vā” yüklem işaretleyicisinin tahmin, ihtimal ve çıkartım anlamları bağlama göre değişmekte olup, aşağıda verilecek örnekler ile bilgi kipliği olarak kullanımı açıklanmaya çalışılacaktır.

Örnek (12), (13), (14)’de kaynak kişi resimde gördüklerini kendince betimleyerek konuşmaktadır. Bu üç cümlede “-mAk vā ” konuşmacının gördüklerine dayanarak tahmin ve çıkartımını ifade eder. Bu yapıyla kurulan cümleler kesinlik anlamı içermez. Kişinin tamamen çıkartımına ve algısına dayalı yüzeysel tahmindir. (12)’de “-mAk

3 Bu cümlede görülen “vālā”daki “-lā” üçüncü çoğul şahıs ekidir.

vā” cümlelerinin sırasıyla içerdiği anlamlar ihtimal (speculative), çıkarım (deductive) ve tahmin-varsayım (assumptive) şeklinde olup bilgi kipliği işaretlenmektedir. (13), (14)’de ise resimde gördüklerinden fikir yürüterek çıkarımda bulunmaktadır.

12) *Bura da gökyüzü. Beyaz bulutla şey oluk. Araba mı bu? Beyaz bulutlā gökü bürümüş. Unu da bilemedim. Araba mı? Otobüs. Ğarayolundan u da **kitmek vā**. Şunnā insan mı urda? Garalā. Araba **beklemek vālā**, yola kitmek için. Arabaya **binecek ömak vālā**. Bi yere kitçeklē. Yolculuk yapçaklā. Arabanın üstünde bile insanlā. oturuyo.*

“Burası da gökyüzü. Beyaz bulutlar şey olmuş. Araba mı bu? Beyaz bulutlar göğü bürümüş. Onu da bilemedim. Araba mı? Otobüs. Karayolundan o da gidiyor herhalde. Şunlar insan mı orada? Kara olanlar. (Onlar) Araba bekliyor olmalılar, yola gitmek için. (Onlar) Arabaya binecekler herhâlde. Bir yere gidecekler. Yolculuk yapacaklar. Arabanın üstünde bile insanlar oturuyor.”

13) (Üzerine beyaz köpük yapışmış resimdeki çocuğa bakarak konuşuyor)

A: *Bu okuyo. Bu da yürüyo. Ğar vā bak şunun üstünde, Ğar yağmış.*

“Bu okuyor. Bu da yürüyor. Kar var bak şunun üstünde, kar yağmış.”

B: *Kar değil köpük o.*

A: *Biz köpükten anlāmıyız canım. Anam Ğar **yağmak vā** üstüne, diriz.*

“Anam kar yağmış (herhalde) üstüne, deriz.”

14) *Burda da Ğar yağıyo...Köpük **atmak vālā**. Üstlēni boyamışlā. Üç tēnē dada. Abu üstleri boyanmış. Üstleri boyanık.*

“Burada da kar yağıyor. Köpük atmışlar (herhalde).Üstlerini boyamışlar. Üç tane dada. Abu üstleri boyanmış. Üstleri boyanmış durumda.”

Devam eden bir olayı gözlemleyerek buna bağlı çıkarımlarda da bu yapı kullanılabilir. Olay konuşma esnasında devam etmektedir. (15)-(18) numaralı cümlelerde konuşma anı içerisinde gerçekleşmekte olan eyleme bağlı çıkarım bulunmaktadır. Konuşmacının belli bir sebep sonuç ilişkisi içerisinde gördüğü kanıtlara dayanarak yorumda bulunması kanıtsallığı da işaretlediğini düşündürmektedir.

15) (Mutfakta çikolata hazırlayan kişileri görerek konuşuyor)

U Ğıdan çikolata yapıyonuz. Canınız çok tatlı çekmek vā.

“O kadar çikolata yapıyorsunuz. Canınız çok tatlı çekiyor olmalı”

16) (Yolda önünden geçen Asyalı bir grubu görerek yorumda bulunuyor)

Bunnā Japonya’dan gelen misafirle ömak vā.

“Bunlar Japonya’dan gelen misafirler olmalı”

17) (Çocuklarının geç bir saatte kahvaltı sofrası kurduğunu görüyor.)

Aha... Ğavaltı yapmamak vā bunlā dā...

“Kahvaltı yapmamışlar bunlar daha...”

18) A: *Senin gözlēn küçüldü. Uykun Ğemek vā. Hadi kit yat.*

“Senin gözlerin küçüldü. Uykun gelmiş. Haydi, git yat.”

B: Hayır uykum gelik dēl.

“Hayır, uykum gelmedi.”

Konuşmacı konuşma anında işittiği seslerden yola çıkarak çıkarımda bulunabilir. Tahminin doğruluk derecesi ise “herhâlde” zarfı ile düzenlenebilir. Anlam içerisinde önermenin kesinliğinden emin olmama durumu bulunur ancak “herhâlde” zarfının eklenmesiyle “-mAk vā” yapısı cümleye doğruluk derecesi düşük tahmin vurgusu yapar.

19) (Deniz kenarından ses duyuluyor.) *Nēden geldi u ses? Çocuklara **bağırmaq vā**. İskelenin üstündelē. Dadalara **çekişmek vā**.*

“Nereden geldi o ses? Çocuklara bağırıyor herhlâde. İskelenin üstündeler. Çocuklara kızıyor olmalılar.”

20) A: Annem nerde?

B: *İçēden gelen şıkırtya göre anan bulaşık **yıkamak vā**.*

*Hē, Anan bak dōrdan gēdi. Herâlde bak öbür mutfaktan **gemek vā**.*

“İçeriden gelen şıkırtya göre annen bulaşık yıkıyor olmalı. Hee, Annen bak ta oradan geldi. Herhâlde öbür mutfaktan geliyor.”

Genel bilgiye dayalı çıkarım ve tahmin cümleleri yine “-mAk vā” yapısıyla kurulabilir. Önermenin gerçekliği kabul edilir ve konuşmacının konu hakkındaki genel bilgisinden yola çıkılarak tahmin cümlesi kurulur. Ek olarak konuşmacı tahminini mantık çerçevesinde belli bir sebep sonuç ilişkisine dayandırarak yorumda bulunmaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi önermenin doğruluk derecesi yani cümlenin daha düşük ölçekli tahmin olduğu “herhalde” zarfı ile belirlenir.

21) A: *Ġaşıdan deniz çok köpürüyo. Heralde urda çok rüzgâr **ōmak vā**. Çünkü rüzgā suyu galdırı dalga oluşturu. Çevirdiği zaman köpük yapā da undan.*

“Karşıdan deniz köpürüyor. Herhalde orada çok rüzgâr var. Çünkü rüzgar suyu kaldırır, dalga oluşturur. Çevirdiği zaman köpük yapar da ondan.”

22) A: (Kapıyı tıkladıyor.) *Duymayo bak. Evde yok mudur nedir?*

B: *Evededi u.*

A: *Hē. Namaz **gılmak vā** u zaman.*

“Namaz **kılıyor olmalı** o zaman.”

23) A: Süt aldık peynir yapalım diye ama olmadı. Beceremedik bir türlü.

B: *Aldınız süt **kesilik ōmak vā**. Süt kesilik olunca pi:nir ōmaz.*

“Aldığınız süt **kesik olmalı**. Süt kesik olunca peynir olmaz.”

24) A: *Burda denize gircem dirken , köye kitçem dirken, ōtalıktan gayboldu. Bilmem kitti bilmem kitmedi. Kitti:ni kitmedi:ni bilmeyom. Usulcacık uyur yılan gibi nere kitti belli ōmayakum. İçeri girik gâlba, bak. İçēde mi Vehbi? İçēde de yokmuş bak. **Denizde ōmak vā**, u zaman.*

“Burada denize gireceğim derken, ortalıktan kayboldu. Bilmem gitti. Bilmem gitmedi. Gittiğini gitmediğini bilmiyorum. Usulcacık, uyur yılan gibi nereye gittiği belli olmuyor ki. İçeri girmiş galiba, bak. İçeride mi Vehbi? İçeride de yokmuş bak. **Denizdedir** o zaman.”

B: *İçeri mi girdi acaba?*

A: E içēde yok didiye anan. Denize **kıtmek vā** işte. Valla bilmeyom. Erhan ābenlē de denize giriyo bak.

“E içeride yok dedi ya annen. Denize **gitmiş olmalı** işte. Vallahi bilmiyorum. Erhan abinler de denize giriyor bak”

Bitmiş bir olayın açık izlerinden yola çıkarak yapılan çıkarım ve eylemin görünen sonucuna dayalı tahmin için de bu yapı kullanılabilir. Önermenin gerçekliği ile ilgili kendi yorumunu dile getirerek, kanıta dayalı çıkarımda bulunmaktadır.

- 25) (Evinin camından bakarken Hatice'nin odun taşıdığı sonucunu çıkaracak şekilde kapısının önündeki odun kıymıklarını görüyor. Hatice'nin odunu taşıyıp taşımadığına şahit olmuyor.)

*Hatça gelin gışa **hazırlanmak vā**. Baksana odun daşımışlā.*

“Hatice gelin kışa **hazırlanıyor olmalı**. Baksana odun taşımışlar.”

- 26) *Anam, üstü başı su oluk bunun. Tevekkeli aşādan gēmek bilmedi. Kapı içindeki hortumlan **oynamak vā**.*

“Anam üstü başı su olmuş bunun. Tevekkeli aşığdan gelemedi. Kapı içindeki hortum ile **oynamış olmalı**.”

Bir şeye dokunarak da çıkarımda bulunulabilir. Bu durumda (27)'deki kullanım ortaya çıkar.

- 27) *Dada **işemek vā**. Altı ıslak. Bi:zini di:ştirin bakām.*

“**Çocuk işemiş olmalı**. Altı ıslak. Bezini değiştirin bakalım.”

Geçmişle bağlantılı tahmin ve çıkarımlarda da bu yapı kullanılır ancak tahmin konuşma anına ait olmasına rağmen, olayı doğrudan geçmişe bağlamak için “-mAk vā” yapısının sonuna geçmiş zaman koşacı -(y)DI eklenir. Olay geçmişe aittir ancak tahmin konuşma anına aittir.

- 28) (Dünkü olay hakkında yorumda bulunuyor)... *Unnā yukāda **ōmak vālādi**. Gelinleri guyvimelemek vā. Urda gāmak vālā.*

“Onlar yukarıdaydılar herhalde. Gelinleri koyuvermemiş (gitmesine izin vermemiş) olmalı. Orada kalmış olmalılar.”

- 29) *Kapıya vurdum emme içēde **hızmat yapmak vādi**. Çıkıpta bakmadı bana.*

“Kapıya vurdum ama, içeride temizlik yapıyordu herhâlde. Çıkıp da bakmadı bana.”

Ancak geçmişle bağlantılı durumlarda aşağıdaki (30), (31) numaralı cümlelerdeki gibi -(y)DI eklenmediği de gözlemlenmiştir. Bu durumda konuşmacı geçmiş anlamını bağlama yüklemekte olup, “-mAk vā” yapısına tekrardan eklemesiz. Çünkü -(y)DI eklese de eklemese de tahmin ve çıkarımını konuşma anına bağlamaktadır.

- 30) *Yaşar pek hasta olukmuş. Günlēni sayıyo didilē. Sigarayı pek içēdi. Herālde undan **hasta ōmak vā**.*

“Yaşar pek hasta olmuş. Günlerini sayıyor dediler. Sigarayı pek içerdi. Herhâlde ondan hasta oldu.”

- 31) (Geçen günlerde olan hırsızlık olayı hakkında konuşuyor)... *Unnā mezarlīn urdan*

giriklê eve. Āka taraftan sessiz sedasız başkası çıkamaz gölay gölay. Önce tälaya **girmek vāla**. Urdan yovaşça dama girip, urdan merdiveni **çıkmaq vāla**.

“Onlar mezarlığın oradan girmişlerdir eve. Arka taraftan sessiz sedasız başkası çıkamaz kolay kolay. Önce tarlaya **girmiş olmalılar**. Oradan yavaşça dama girip, oradan merdiveni **çıkmiş olmalılar**.”

“-mAk vā” yapısı geleceğe yönelik varsayım-tahmin (assumptive) cümlelerinde de kullanılabilir. Bu durumda cümleye beklenti ve gerçekleşme ihtimali olan tahmin anlamı yüklenebilmektedir. Gelecek ile alakalı yapılar ise mutlaka “*Fiil+AcAk olmak var*” şeklinde yapılıır.

32) Hava pek garanlık. Yāmur **yācak ōmak vā**.

“Hava pek karanlık. Yağmur yağabilir/ Yağmur yağacak herhalde.”

33) Bōn kapısının önlēni **yıkamacak ōmak vā**. Erkenden çuvalları doldurmuş kapının önüne.

“Bugün kapısının önünü yıkamayabilir (yıkamayacak herhâlde).”

34) İşe **kıtçek ōmak vā**. Pek gōsturuyo.

“İşe gidecek (herhâlde). Pek koşturuyor.”

Diğer yandan, yukarıdaki belirttiğimiz kullanımlara ek olarak bu yapının birinci şahıs eki ile kullanımı dikkat çekmektedir. Tahmin ve çıkarım anlamının yanı sıra kişinin deneyimini ve buna bağlı farkındalığını ifade ederek yapı ayrı bir boyuta taşınır.

35) Aā, kapının içinde **unutmak vāyım**. Getirmemişim üzüm poşetini.

“Kapının içinde unutmuşum herhâlde. Getirmemişim üzüm poşetini.”

36) İ:kēndēn **uyumak vāyım**. Hiç duymadım kapının çaldını.

“Erkenden uyumuşum herhâlde. Hiç duymadım kapının çaldığını.”

Aikhenvald da belirttiği gibi “tahmin ve çıkarım anlamı içeren evidensiyel yapı birinci şahıs kullanımında fazladan semantik yaratır ve konuşmacının hatırlamadığı, sorumluluk almak istemediği konuları işaretler” (Aikhenvald 2004:9). Bu açıklamaya göre, “-mAk vā” işaretleyicisini bazı durumlarda çeşitli kanıtlara bağlı çıkarımda bulunmasından dolayı bir çeşit kanıt kipliği olarak ele alırsak örnek (35) ve (36)’da görülen kullanımın semantiğini açıklamış olur ve konuşmacının hatırlamadığı, sonradan farkına vardığı ve sorumluluk almak istemeyerek kendi eylemine yönelik içsel tahminini dile getirdiği durumu ifade eder diyebiliriz.

Son olarak bu yapıyı neden sadece dilbilgiselleşmiş “var” olarak değil de “-mAk vā” kalıp şekli olarak ele aldığımızı bakacak olursak aşağıdaki örneklerle açıklayabiliriz. Standart Türkçede örnek (37)’de olduğu gibi sırasıyla dile getirdiğimiz isteklerimizi belirtmek için “da” sözcüğünü kullanarak “İstanbul’da da bulunma isteği” dile getirilebilir. O zaman burada tek başına dilbilgiselleşmiş öge “var” sözcüğüdür. Buna karşın tahmin ve çıkarım ifade eden cümlede fiilin master halinden sonra “var” sözcüğüyle arasına herhangi bir bağımsız dilbilgisel unsur giremez. Yani (38)’teki gibi bir kullanım söz konusu olamaz. Kiplik işaretleyicisi olarak kullanılan “-mAk vā” birbirinden ayrılmaz bir kalıp şekil oluşturmuştur. Araya başka unsurların girmesi dilbilgisel olarak mümkün değildir.

37) *şimdi İstanbul'da olmak da var.* → Standart Türkçe

38) **(O) İstanbul'da olmak da vā.* → Sazlı Köyü Ağzı

39) *(O) İstanbul'da olmak vā.* → Sazlı Köyü Ağzı

Özetle “var” sözcüğü kalıplaşarak bulunma/varlık anlamından çıkmış kiplik işaretleyicisi olarak yeni bir semantik görev üstlenmiştir. Ağızdaki kullanımında, fiile master eki ile bağlanmış hâlde bu dilbilgiselleşme süreci devam etmiş olup, yüklemde bilgi kipliği işaretleyicisi olarak yeni bir kalıp yapı hâlini almıştır. Bu sebeple, “-mAk vā” yapısı bir kalıp şekil olarak ele alınmıştır.

7. Sonuç

Sonuç olarak “-mAk vā” yüklem işaretleyicisi hakkında şunları söyleyebiliriz:

1.“Var” sözcüğünün, fiilin master hâliyle kalıplaşarak dilbilgiselleşmesi sonucu ortaya çıkmış bir yapıdır. İşlev olarak bir kiplik işaretleyicisi olup bilgi kipliği ifade eder. Konuşmacının belli izlerden yola çıkarak konuyla ilgili tahmini, çıkarımı ve beklentisi ile çıkarıma bağlı olayın gerçekleşme ihtimalini yansıtır. Gelecek zaman kullanımında olayın gerçekleşme ihtimali ve buna yönelik beklenti anlamı daha açıktır. Kanıtlara dayalı yapılan çıkarımlarda zaman zaman kanıt kipliği şeklindeki kullanımlar da görülmektedir.

2.Bütün şahıs ekleri ile kullanılabilir, fakat birinci tekil ve çoğul şahıs kullanımı diğer kullanımlardan farklıdır. Bu kullanım “uyumuşum” cümlesindeki gibi -mİş ekinin farkında olmama, sonradan farkına varma özelliğine benzemektedir. “-mAk vā” yapısı bu farkındalık özelliğine ek olarak kişinin deneyimine yönelik kendi tahminini de içerir.

3.Diğer Anadolu ağızlarında bu yapının kullanımına pek rastlanmamıştır. Çanakkale İli dâhilinde gözlemlendiği kadarıyla sadece Ayvacık yöresinde görüldüğü düşünülmektedir. Sazlı Köyü haricinde Ayvacık ilçesinin Yalı Kolu bölgesi denilen Ege kıyısındaki diğer köylerde de yoğunlukla kullanıldığı tespit edilmiştir.

4.Şekilsel ve anlamsal özellikleri Sazlı Köyü'nün Yörük halkından toplanan derlemelere göre belirlenmiştir. Bu konu şu an itibariyle bu derlemeler ile sınırlı kalmış olup, civar köyleri de kapsayan daha kapsamlı bir çalışma gerekmektedir.

Bu derlemelerde tespit edilen “-mAk vā” yapısının çözümlemesi, Çanakkale ağızları hakkında bilgi sağlamakla beraber, yeni bir bilgi kipliği işaretleyicisi olarak Türkçedeki kiplik çalışmalarına da katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu sebeple, bir sonraki hedefimiz Sazlı Köyü ağzı derlemelerinden başlayarak, Ayvacık yöresinin ağız yapısını ortaya çıkarmak ve Çanakkale İli hakkında geniş çaplı bir dar alan ağız çalışması yapmaktır.

Kaynakça

AĞCA, Ferruh (2015). “Eski Türkçede Varlık ve Yokluk İşaretleyicilerinin (ba:r, yo:k) Gramerleşme Süreçleri”, *Dil Araştırmaları*, Sayı: 16, Bahar, s.83-101.

AIKHENVALD, Y. Alexandra (2004). *Evidentiality*, Oxford University Press.

BENZER, Ahmet (2012). *Türkçede Zaman Görünüş ve Kiplik*, Kabalıcı Yayınevi.

- BULUT, Serdar (2013). “Türkiye Türkçesi Ağızları Üzerine Çalışma Yapılamayan İl ve İlçeler”, Turkish Studies-International Periodical For The Languages,Literature and History or Turkic Volume 8/1 Winter 2013, s.11291149. Ankara.
- CORCU, Demet (2005). “Zorunluluk Kipliği Belirtisi -mAlI'nın Anlamsal İç Yapısı”, *Dilbilim Araştırmaları*, s.33-34.
- DEMİR, Nurettin (2012). “Türkçede Evidensiyel”, *Bilig*, Sayı 62, Yaz, s.97-118.
- DEMİREL, Mehmet Volkan & KERİMOĞLU, Caner (2015). “Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Kip”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* Sayı: 4/3 2015 s.1268-1289.
- DİRİK, Seval & KURIBAYASHI Yuu (2015). “Sazlı Köyü (Ayvacık/Çanakkale) Ağzında Görülen -(y)IK eki ve İşlevi”, *Dil Araştırmaları*, Güz/17, s.119-134.
- ERK EMEKSİZ, Zeynep (2008). “Türkçede Kiplik Anlamının Belirsizliği ve Anlamsal Roller”, *Dil Dergisi*, 141: 55-66.
- GÜNAY, Nesrin (2014). “Modality Semantic Fields of -(A/I)r Morpheme in Turkish Language”, *International Journal of Language Academy*, Volume 2/4, Winter, s.529-545.
- HENGİRMEN, Mehmet (2007). *Türkçe Dilbilgisi*. Engin Yayınevi, Ankara.
- JOHANSON, Lars (2003). “Evidentiality in Turkic” in Aikhenvald and Dixon (eds), s.273-91.
- KARAHAN, Leyla (2011). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara:TDK Yayınları.
- KERİMOĞLU, Caner (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, İzmir: Dinozor Kitabevi.
- PALMER, F. R. (2001). *Mood and Modality (2nd edition)*, Cambridge University Press.
- ÖDEN, Zerrin Günel (1999). *Karasi Beyliği*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE *BOL*- “OLMAK” FİİLİNİN ÇOK ANLAMLI YAPISI

The Polysemic Structure of the Verb Bol- “to be” in Chagatai Turkish

Filiz Meltem ERDEM UÇAR*

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 125-151

Öz: Kelimelerin, çeşitli aktarmalar ve anlam genişlemeleri sonucu temel anlamlarıyla ilişkili yeni anlamlar kazanıp birden çok kavramı yansımasına çok anlamlılık adı verilir. Türkçenin her döneminde yaygın olarak görülen çok anlamlılık, özellikle kullanım sıklığı yüksek olan fiillerde daha çok göze çarpmaktadır. Metinlerin doğru yorumlanmasında kelimelerin, özellikle de fiillerin kazandığı yan anlamların tespit edilmesi büyük önem taşır. Bu durum, dilin işlenmişliği ve söz varlığı açısından ulaştığı seviyeyi yansıması bakımından da ayrıca önemlidir. Bu doğrultuda çalışmamızda, Türkçede kullanım sıklığı oldukça yüksek olan *bol*- “olmak” fiilinin Çağatay Türkçesindeki çok anlamlı yapısı incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çok anlamlılık, anlam bilimi, *bol*- fiili, fiiller, Çağatay Türkçesi.

Abstract: It is defined as polysemy when words acquire new meanings in line with their original meaning through various metonymies and semantic expansions. Polysemy common in every period of Turkish is evident especially for frequently used verbs. It is of utmost importance that connotations, especially for verbs, are identified to interpret texts correctly. It is also significant as it shows how refined and elevated a language is in terms of vocabulary. In this respect, our study deals with the polysemic structure of the verb *bol*- “to be” in Chagatai Turkish, which is a frequently used verb.

Keywords: Polysemy, semantics, the verb *bol*-, verbs, Chagatai Turkish.

Giriş

Dilin en güçlü ögesi olan kelimeler, kavramların ses birleşimleriyle söz hâline gelmiş şekilleridir. Yani sese bürünmüş kavramlardır. Kavram ile ses arasındaki ilişki nedensizdir. Başka bir ifadeyle varlıklarla onların isimleri arasında ses ya da nitelik yönünden herhangi bir bağ bulunmamaktadır¹. Böyle bir bağ söz konusu olsaydı varlıklara verilen isimlerle soyut kavramların karşılıklarının bütün dünya dillerinde aynı olması gerekirdi. Saussure, dilin bu özelliğini *arbitraire du signe* “gösterenin nedensizliği” ilkesiyle açıklar. Kelimeler, insanlar arasında bir anlaşma, uzlaşma ürünüdür, aynı dili konuşan toplumların ortak malıdır. Ancak dil, gerçeği değil, gerçeğin

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Nevşehir/TÜRKİYE. filizmeltemerdemucar@gmail.com. Gönderim Tarihi: 21.06.2016 / Kabul Tarihi: 12.10.2016

1 Ses taklidi kelimelerde ise durum farklıdır. Bu tür ögelerde Saussure'nin (1976: 61-64) motivation “nedenlilik” terimiyle ifade ettiği ilişki bulunmaktadır.

insan zihninin süzgecinden geçirilmiş şeklini yansıttığından insanların, dolayısıyla da toplumların gerçeği yansıtmaya biçimleri de birbirinden farklıdır. Her dilde varlıklara, kavramlara farklı isimler verilmesi de aslında bu durumdan kaynaklanmaktadır (Saussure 1976: 61-64; Aksan 1978: 17, 32-34; 2009: 3-33).

Kavram ile ses arasındaki ilişki nedensiz olmakla birlikte bunlar arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Saussure'a göre *kavram* ve *ses* bir kâğıdın iki yüzü gibidir, birbirinden ayrılmaz² (Saussure 1976: 105). Dilin başlangıcında her kelime bir kavramı anlatmaktayken insan zihninin gelişimi ve çeşitli eğilimleri sonucu genellikle birbirine benzer nitelik ve işlevdeki nesnelere arasında ilişki kurularak bir kelime, ilk yansıttığı kavramın yanı sıra başka kavramları da anlatır duruma gelmiş; daha canlı, daha kolay bir anlatıma yönelinmiştir. Başlangıçta bireye özgü olan kullanımlar, zamanla yaygınlaşarak toplumun ortak malı hâline gelmiştir (Aksan 1978: 123-124; 1998: 183-187; 2004a: 65). Böylece terimler ve araç gereç isimleri dışındaki kelimelerin çoğu, çeşitli aktarmalar ve anlam genişlemeleri sonucu temel anlamlarıyla ilişkili yeni anlamlar kazanıp farklı fakat birbiriyle ilişkili başka kavramlara gönderme yapmaya, birden fazla kavramı anlatır hâle gelmeye başlamıştır. Bu durum, *çok anlamlılık* terimiyle ifade edilmektedir (Aksan 1978: 54-55, 76; Erkman Akerson 1997: 64).

Çok anlamlılığın her dilin söz varlığında, özellikle de gelişmiş kültür dillerinde sıklıkla görüldüğünü dile getiren Aksan (1978: 78; 2004b: 322)'a göre yeni fakat temel anlamla ilişkisi olan kavramların aynı isimden yararlanılarak anlatılmak istenmesi, insan dilinin bir başka yönünü, toplumlar arasında dünyayı görüş bakımından farklar olduğunu ortaya koymakta; insan zihninin işleyişine, ondaki ruhi olaylara, kavramlar arasındaki bağlara ve bağ kurma eğilimlerine tanık olmaktadır.

Bu durumda Aksan'ın, çok anlamlılığın *dilde tutumluluk* ilkesiyle de ilişkili olabileceğini ileri süren Ullmann'ın görüşüne tam olarak katılmadığı açıktır. Zira Ullmann (1959: 118), dillerde her kavramın ayrı bir terimle gösterilmesinin imkânsız olduğunu; dolayısıyla çok anlamlılığın çıkış sebeplerinden birinin de bu durum olabileceğini vurgularken Aksan (1978: 78; 2004b: 322), çok anlamlılığın gelişmiş dillerde daha yaygın olduğunu, bu dil olayının dil yetersizliği değil, bir dil zenginliği olarak görülmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Türkçenin her döneminde yaygın olarak görülen çok anlamlılık, kısa bir süre içinde ve belli bir lehçede ortaya çıkabileceği gibi uzun yüzyıllar boyunca aynı veya farklı lehçelerde de gerçekleşebilir (Aksan 1978: 76-77). Türkçede çok anlamlılık, özellikle kullanım sıklığı yüksek olan fiillerde daha çok göze çarpmaktadır. Metinlerin doğru yorumlanmasında kelimelerin, özellikle de fiillerin kazandığı yan anlamların tespit edilmesi büyük önem taşımaktadır. Tespit edilen her yeni anlam, anlam bulanıklığını da ortadan kaldırır. Çok anlamlılık, dilin işlenmişliği ve söz varlığı açısından ulaştığı seviyeyi yansıtmaya bakımından da ayrıca önemlidir.

Bu doğrultuda çalışmamızda Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmış eserlerde yüksek bir kullanım sıklığına sahip olan *bol-* "olmak" fiilinin çok anlamlı yapısı üzerinde durulmuştur. Taranan eserlerin seçiminde, Çağatay Türkçesinin üç döneminin de dil özelliklerini tam olarak yansıtan eserler olmasına özen gösterilmiştir. Görsel bütünlüğü

2 Saussure, kelimeleri *gösterge*, kelimenin kavram yönünü *gösterilen*, ses yönünü de *gösteren* terimleriyle ifade eder (Saussure 1976: 59-72).

sağlamak adına eserlerden seçilen örneklerde ç ve ç işaretleri ç ile; ä ve e işaretleri e ile; i ve é işaretleri é ile; ĩ ve Ī işaretleri Ī ile; ĩ ve ı işaretleri ı ile; ĩ ve i işaretleri i ile; q ve k işaretleri k ile; ŋ, ñ ve ŋg işaretleri ŋ ile; š ve š işaretleri š ile; ũ ve ü işaretleri ü ile; x ve ħ işaretleri ħ ile gösterilmiştir. Bunun dışında örnek kelimeler, taranan eserlerin hazırlayıcıları tarafından transkribe edildiği şekliyle aynen verilmiş, kelimelerin yazım şekillerinde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

1. Çağatay Türkçesinde Bol- “Olmak” Fiilinin Çok Anlamlı Yapısı

Bir kılışı, bir oluşu veya bir durumu anlatan (Korkmaz 2007: 91) fiiller, isimlerle birlikte sözlüklerin başlıca ögesini oluşturur. Birden çok varlığın aynı eylemi yapıyor olması nedeniyle sözlüklerdeki fiil sayısı isimlere göre çok daha azdır. Ancak farklı varlıkların aynı eylemi yapıyor olması, fiilleri sayıca sınırlı kılarken onların anlam yapılarını renklendirir ve dolayısıyla sözlüklerdeki anlamlarının artmasını sağlar (Karaağaç 2013: 279-280). Çok anlamlılık olarak adlandırılan bu durum, özellikle kullanım sıklığı yüksek olan fiillerde daha çok görülmektedir.

Türkçede yüksek kullanım sıklığına sahip olan fiillerden biri de *bol-* “olmak” fiilidir. Tarihî lehçelerde ve Oğuz grubu (Türkmen Türkçesi hariç) dışındaki çağdaş lehçelerde çoğunlukla *bol-* “olmak” şeklinde bulunan bu fiil, tarih boyunca hem esas hem yardımcı fiil olarak kullanılmıştır³. *Bol-* “olmak” fiili⁴, Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserlerde de oldukça yüksek bir kullanım sıklığına sahiptir. İçinde bulunduğu bağlama göre farklı anlamlar kazanmış olan bu fiil, konunun daha anlaşılır olması açısından çalışmamızda esas fiil ve yardımcı fiil olarak ayrı iki başlık altında değerlendirilmiştir.

3 *Bol-/ol-* “olmak” fiilini esas ve yardımcı fiil olarak ele alan çalışmalardan belli başlıları şunlardır: Acarlar, Kevser (1969). “Olmak Fiilinin Özellikleri”. *Türk Dili Dergisi*, XX/216, s. 714-718; Turan, Zikri (1996). “Eski Anadolu Türkçesinde Ol- Cevherî Fiili”, *TDAY-Belâten 1999*, s. 265-289; Özmen, Mehmet (2000). “Olmak Fiili ile Kurulan Birleşik Fiil Çekimleri Üzerine”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 2, s. 1417-1426; Karabacak, Esra (2004). “Olmak Fiili Üzerine”. *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara: TDK Yayınları, s. 235-248; Mayemerova, Aynur (2004). “Kazak Türkçesinde Fiil+Sıfat-fiil Ekleri+Bol- Yardımcı Fiili Kuruluşundaki Tasvir Fiilleri”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 20-26 Eylül 2004, II, s. 2055-2064; Tañç, Mustafa (2005). “Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Bol- Yardımcı Fiilinin İktidar ve İmkân Bildirmesi Üzerine”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi 2009*, 19, s. 81-101; Ergönenc, Dilek (2005). “Nogay Türkçesinde Sıfat-Fiillerle Kullanılan Bol- Fiilinin İşlevleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, 10, s. 148-156; Ağca, Ferruh (2007). “Maniheizt ve Budist Türkçe Metinlerde Fiil+mAk+İyEk bol- Yapısı Üzerine”, *Türkbilg*, 14, s. 3-21; Karabeyoğlu, Adnan R. (2007). “Orhun Yazıtları’nda Bol- ve Er- Fiilleri Üzerine”, *TÜBAR XXII*, s. 87-100; Turgunbayer, Çaştegin (2008). “Kırgız Türkçesinde Bol- Fiilinin İşlevleri ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları”. *Türkbilg* 15, s. 126-135; Ay, Özgür (2011). “Ol- Fiili ile Yapılan Birleşik Çekimler ve Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki Kullanımı Üzerine”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/1, s. 659-671; Aslan, Sema (2012). “Türkiye Türkçesinde Ol- Yardımcı Fiilli Yapıların Görünüş-Zaman Bildirimindeki İşlevleri”, *Bilg*, 63, s. 11-30; Ceritoğlu, Murat (2013). “Er- ve Bol- Ana Yardımcı Fiilleriyle Oluşturulan Birleşik Eylemlerin Kılıfı Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 10/4, s. 153-164; Kaşgarlı, Raile Abdülvahit (2014). “Bol- Fiilinin Yeni Uygurcadaki İşlevi Üzerine”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Dergisi*, 51/51, s. 95-135; Uluhan, Özalan (2014). “Türk Dilinin Çağdaş Dialektlerinde Cevherî Ek Fiil Olarak (B)ö(l)- Fiili”, *TÜRÜK Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 3, s. 6-31; Bulut, Gülşah (2014). *Tarihî Türkiye Türkçesinde Perifrasitik Fiil Yapıları (olmak Yardımcı Fiili ile Kurulan Birleşik Çekim Yapıları)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

4 *Bol-* “olmak” fiili, Çağatay dönemi eserlerinde daha çok *bol-* şekliyle görülmekle birlikte fiilin *ol-* biçimi de Oğuzcanın etkisiyle sık sık karşımıza çıkmaktadır.

1.1. Esas Fiil Olarak *Bol-* “Olmak” Fiili

Türkoloji sahasında *bol-* “olmak” fiilinin daha çok yardımcı fiil olarak işlevleri incelenmiş, fiilin esas fiil olarak anlam boyutları üzerine yeterince çalışma yapılmamıştır. Kendisinden önce gelen kelime veya kelime grubu cümlelerin bir ögesi olduğunda *bol-* “olmak” fiili başlı başına bir anlam ifade etmektedir. Bu durumda söz konusu fiil, yardımcı fiil olmayıp esas fiil özelliği kazanır (Karabacak 2004: 236). Acarlar (1969: 714-716), “Olmak Fiilinin Özellikleri” adlı çalışmasında, bu fiilin özne durumunda olan bir kelime veya kelime grubundan sonra, zaman bildiren zarflardan sonra, edat gruplarından sonra, zarf-fiil gruplarından sonra, yönelme hâli eki almış kelime veya kelime gruplarından sonra, yer bildiren bulunma hâli eki almış kelime veya kelime gruplarından sonra, sebep ifade eden çıkma hâli eki almış kelime veya kelime gruplarından sonra geldiğinde; şartlı ya da başka çekimli fiilli yardımcı cümleye bağlı olarak kullanıldığında; soru ya da istek bildiren cümlelerde geniş zamanın olumlu ya da olumsuz çekimine girerek kabul veya ret bildirmek üzere kullanıldığında esas fiil olarak başlı başına bir anlam taşıdığını ifade etmiştir.

Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmış eserler incelendiğinde *bol-* “olmak” fiilinin başlı başına bir fiil olarak oldukça zengin bir anlam alanına sahip olduğu gözlenmiştir. Söz konusu fiilin dönem eserlerinden tespit edilen anlamları şu şekildedir:

1.1.1. Meydana gelmek, ortaya çıkmak, oluşmak, varlık kazanmak, var olmak

Çün zelze boldı érse hâre / Bolur nefis içre pâre pâre “Zelze olduğunda granit nefis içinde pare pare olur.” (LM 755).

Yana bir bu kim ol fursatta andak at öleti boldı kim tavıla tavıla atlar yıkılıp öle kirişti “Bir de o sıralarda öyle bir at salgını oldu ki tavla tavla atlar düşüp ölmeğe başladılar.” (BN I 17a/12).

Körmedi hiç kim binâ-yı tokkuz eyvân bolğalı / Şer’ tahtında seniñ tég bir şeh-i şāhib-kırān “Dokuz kat gökyüzü var olduğundan beri hiç kimse şeriat tahtında senin gibi ikbal sahibi, başarılı bir hükümdar görmemiştir.” (GD 19).

‘Alī Hān katığa Şāh Melikdin burun bardı tağı bolğan vākı’atnı bir bir aytdı “Ali Han’ın yanına Şah Melik’ten önce giderek olan olayları bir bir anlattı.” (ŞT 94b/17-18).

Émdi biz bu ayılğan tört miñ yılda bir at-be-at kimniñ bolğanın ve kimniñ bolmağanın bilmey turur miz “Şimdi biz bu sözü edilen dört bin yılda bir bir, isim isim kimin olduğunu, kimin olmadığını bilmiyoruz.” (ŞT 85a/7).

Barınça altı cihet, yétti kök ü tört erkān / Cihānda bolğanıça nesl-i Ādem u Havvā “Cihanda altı cihet, yedi gök ve dört erkân (dört unsur) ve Ādem ile Havva’nın nesli var oldukça...” (MSD 358).

Fitneler bolğay ki aytıp bolmağay / Çün hırāmān çıksa öydin taşkarı “Salınarak yürüyen (sevgili) evden dışarı çıktığında kargaşa olacak, konuşulamayacak.” (LD 415/2).

Tā cihān bolğay alarnıñ yaruğ hāñrālarınñ netāyici cihān ehlidin kem bolmasun “Cihan var olduğu sürece kendilerinin aydınlık hatıralarının neticesi cihan ehlinden eksilmesin.” (MN I TR670a/24).

Hüsn içinde bir sēniñ tēg dil-rübā bolğay mu hīç / 'Işk élige dağı mén dék mübtelā bolğay mu hīç “Güzeller içinde senin gibi bir gönül hırsızı, aşk ülkesinde de benim gibi bir tutkun **var mıdır?**” (GD 424).

Bā-vücūd-i ihtisār-i maktüb-i müstevī şan 'atuda kim andın müşkilrek şan 'at bolmas “Bilhassa ihtisār-i maktüb-i müstevī sanatından daha müşkül bir sanat **yoktur.**” (MN I TR 677b/23).

Dēdi Allāh eyā Mūsā Muḥammed bolmasa érđi / Bu tokuz gerdün-ı gerdün yaratmas érđim aşlā men “Allah, ey Musa, Muhammed **olmasaydı** ben bu dokuz kat göğü asla yaratmaszdım, dedi.” (MN 12/74).

Küyda şeydā köñül feryād kılma ba 'd-ez-īn / Kēçe yā kündüz uyur vaqtıda ğavğā bolmasun “(Ey) deli gönül, bundan sonra (sevgilinin) yakınında feryat etme. Gece veya gündüz uyku vaktinde kavga **olmasın.**” (HBD 139/6).

Közüm bağır kanıñın yüz niğār kılmas édi / Eger köñülge muvāfık niğār bolsa, nédi “Eğer gönlüme uygun bir güzel **olsaydı** gözüm bağır kanından yüzümü süslememiş olurdu.” (MSD 642).

Téz Oğuz iliniñ içinde uruş bolup kızıl kan kara su teg aқа turur “Çok yakında Oğuz halkının içinde savaş **olacak**, kızıl kan kara su gibi olacak.” (ŞT 95b/5).

1.1.2. Gerçekleşmek, yapılmak

Bu iş mundın özge bola almas “Bu iş bundan başka **olamaz.**” (ML B42b/6).

Veh né kün bolğay ki bāğ içre tüzüben bezm-i 'ıyş / Kılsa ol serv-i revān köz ğılşeni içre hırām “Bahçede eğlence meclisinin kurulması hangi gün **olacak** (acaba)? (Bu meclis kurulunca) o uzun boylu sevgili de göz bahçesinde salına salına yürüse (sevgiliyi görebilsem).” (HBD 105/4).

Alar dēdiler kim tarīkat meşāyihiniñ Fārsī kütüb ve resāyilin az müṭāla 'a kılıpdur ammā çün sēniñ hevesiñ bar andağ bolsun “Onlar dediler ki tarikat şeyhlerinin Farsça kitaplarını ve risalelerini az değerlendirmiştim ama mademki senin isteğin var, öyle **olsun.**” (HM T768a/12-13).

Köprek iş-küç alarnıñ meşvereti bile bolur édi “İşlerin çoğu ona danışılarak **yapılırdı.**” (BN I 24b/16).

1.1.3. Bir şeyden yapılmak

Köñlimiz buğday unıñın bolğan aşnı tiley turur “Gönlümüz buğday unundan **yapılan** yemeği istiyor.” (ŞT 90b/6).

Şifā üçün eşikiñ toprağınñın / Közümge tütüiyā bolmasa bolmas “Gözlerimin şifası için senin kapının önündeki topraklardan sürme **yapılmazsa** olmaz.” (GD 1116).

Yāreğa tañğan mamuğlardın bolup başımğa tāc / La 'l ü yākūt éylemiş ol tācğa z'īver yara “Yaraya sarılan pamuklardan başıma taç **yapılmış.** Pamuklara yapışan yara izleri o taca süs niyetine lal ve yakut olmuş.” (BV 30/5).

1.1.4. Bir olayla karşılaşmak, başına bir şey gelmek

Şāğirdқа dédi kim saña né boldı? “Öğrenciye sana ne **oldu**, diye sordu.” (NMŞF Ü44a/25).

Néçe kim çekdim saçın yaylık perîşân hâllik / Sormadıñ bir kim né boldı nétti der-hânım sana “(Senin) saçların gibi dağılık (perişan) bir hâle düştüm. Ey sevgili, sana ne **oldu** (başına ne geldi) diye bir kez bile sormadın.” (GD 290).

‘İşk şu ‘übetidin hâliniñ bir bir şiddetin ayıp hîç kişiğe bu hallar bolmasın dep istid’â körgüzmek bu mañla’da hûb tüşüptür “Aşk güçlüğünden hâlinin bir bir şiddetini söyleyip hiç kimsenin başına bu hâller **gelmesin** diye duada bulunmak hususunda bu matla da güzel düşmüştür.” (MN I TR690b/7-8).

Vaşlıña yetkey bu cân yâ zâr öltürgey firāk / Vādī-i ‘ışkıñğa tüşüm her né bolsa yâ naşīb “Bu can ya sana kavuşacak ya da ayrılık acısıyla ölecek. Senin aşk vadine düştüm. Ne **olursa** (başına ne gelirse) nasibimdir.” (GD 330).

1.1.5. Bir yerde doğmuş olmak, kökü bir yere dayanmak

Ne yerdin bolur sen ve kaydan keke turur sen “**Nerelisin** ve nereden geliyorsun?” (ŞT 104a/6-7).

1.1.6. Bir yerde ikâmet etmek, belli bir süre yaşamak, bulunmak, bir yere yerleşmek

Barıp bir yıldın artukrak Tebrîzde boldı “Gidip bir yıldan fazla Tebriz’de **kaldı**.” (BN I 10a/20).

Ekse yatan kara tağğa uğrap keldüm / Kañkı güruh toy tutmadı anda boldum “Ters yöne doğru uzanan kara dağa ulaştım. Hangi topluluk toy yapmadıysa orada **kaldım**.” (ŞT 100b/14).

Ol Hindüstânda bolğan kişidür, tâ aña tañkık bolmağay bitimemiş bolğay “O Hindistan’da **yaşamış** kişidir, incelemeden yazmış olamaz.” (HM T762b/6).

Élñiñ bir çetinde men otururup ve bir çetinde oğlum birlen sen bolğul “Ülkenin bir tarafında ben oturacağım, bir tarafında da oğlumla sen **ol**.” (ŞT 94b/10).

Zamâne zulm étip ayırdı méndin sên perî-veşni / Nédey her kayda kim bolsañ niğeh-bâniñ Hüdâ bolsun “Felek zulmedip beni peri gibi güzel olan senden ayırdı, ne yapayım, (şimdi) her **neredeysen** Allah seni korusun.” (GD 2014).

Bî-ser ü sāmān bolup bolsañ cihān eyvānıda / Rāz-ı dilni ayıtıban her yerde bolsañ biz ikev “Biz ikimiz dünyanın herhangi bir yerinde rastgele **bulunarak** gönlün sırrını anlatsak.” (ŞMM 25/23).

Hasretinñde gerçi boldı lutfīğa uyku harām / Kayda bolsañ ‘işret uykusı sana bolsun helāl “Senin hasretinle Lutfi’ye uyku haram oldu. Her **neredeysen** işret uykusu sana helal olsun.” (LD 144/7).

Belh ve Semerkand sarı barıp müddetī bolup yana Dāru’s-salṭanat ‘azīmeti kıldılar “Belh ve Semerkant taraflarına varıp bir müddet **kaldıktan** sonra tekrar salatanat merkezine (Horasan) dönmeye koyuldular.” (MN I TR660a/13).

Ve kabrı öz bolur meskenide oğ durur “Kabri **yaşadığı** meskenindedir.” (MN I TR664a/5).

Köprek evkāt Esterābād ve İşferāyin ser-kārı ve Cuveyn ve Bahrābād ve ol nevāhīde bolur “Çoğu zaman Esterābād ve İşferāyin’de görevli olur, Cuveyn, Bahrābād ve o bölgelerde **bulunurdu**.” (MN I TR674a/26-27).

*Meşhedlikdur ve anda **bolur*** "Meşhedlidir ve orada **yaşar**." (MN I TR675b/18-19).

*Semerkañ'da **bolur érđi*** "Semerkant'ta **yaşardı**." (MN I TR668a/23).

*Köprek evkât Mehd-i 'ulyâ Gevher Şâd Bigim medresesi tigreside **bolur érđi**, ammâ emdi şehride sâkindür* "Çoğu zaman Mehd-i Ulyâ Gevher şâd Bigim medresesinin çevresinde **bulunurdu**, fakat şimdi şehirde yaşamaktadır." (MN I TR674a/21-22).

*Fergâna bile Kâşgâr arasındaki tağlarda **bolurlar*** "Fergana ile Kaşgar arasındaki dağlarda **oturlar**." (BN I 32a/19).

1.1.7. Herhangi bir yerde bulunmak, herhangi bir ortamda bulunmak, yer almak, herhangi bir ortama katılmak

*Mundın artuğ bizim şöhetimizde **bola almas-sin*** "Bundan sonra bizim sohbetimizde **bulunamazsın**." (NMŞF Ü211b).

*Ölgeniñde **bolmadım**. Bir ayak su bere bilmedim ve hizmetine yaramadım* "Ölürken **bulunamadım** (yanında yoktum), bir bardak su veremedim, hizmetinde bulunamadım." (ŞT 93b/10).

*Zulm birle ol eger cānımğa sürse tîğ-ı katl / Yığlaban bu hālime başımda **bolsa nevha-ger*** "Öldürücü kılıcı zulümle bana saptığında başımda ölü ağlayıcısı **olsa** içine düştüğüm duruma ağlar." (HBD 48/5).

*Eger kaşımnda uşal gül-'izâr **bolsa**, nédi / gamĭ yok érđi gamım ger hezâr **bolsa**, nédi* "Eğer karşımda o gül yanaklı (sevgili) **olsaydı** (bulunsaydı) gamım binlerce olsa dahi gam yok idi." (MSD 640).

*Meniñ kaşımnda hem haylĭ **bolup edi*** "Benim yanımda da uzun müddet **bulunmuştu**." (BN I 23a/18).

*Dāyim Serahs'da Hāzret-i Şeyh Lokmān kuddise sirruhu mezārı başıda **bolur*** "Daima Serahs'ta Şeyh Lokmān Hazretleri'nin, sırrı mübarek olsun, mezarı başında **bulunurdu**." (MN I TR673a/26).

*Mĭr 'Alĭ Şer Nevā'ĭ Harĭdın Semarkañğa kelgen fırsatlar Aħmad Hĕjĭĭ Beg bile **bolur edi*** "Mir Ali Şir Nevâyi Heri'den Semerkant'a geldiğinde Ahmet Hacı Bey ile beraber **bulunurdu**." (BN I 21a/26).

*Ve köprek evkât nüvĭsendeler ve 'amel-dārlar tigreside **bolur érđi*** "Çoğu zaman kâtipler ve bestekârlar çevresinde **bulunurdu**." (MN I TR667b/4).

1.1.8. (İnsan dışı varlıklar için) herhangi bir yerde bulunmak, yer almak

*İkki kılıç bir kında **bola almas*** "İki kılıç bir kında **bulunamaz**." (NMŞF Ü283b/20).

*Tarşĭ' şan'atı kim maṭla'dın özge beytde **bola almas***. "Tarsi sanatı matla beyti dışında başka beyitte **olamaz**." (ML B32a/24).

*Teberrük haysiyetidin kim ol Hāzret'niñ mübārek ismi bu muhtaşarda **bolğay**, ol leṭāyifdin biri bile ihtişār kılulur* "Teberrük haysiyetiyle o Hazret'in mübarek ismi bu muhtasarda **yer alsın** diye bir latifesini kaydetmekle yetinildi." (MN I TR685b/10).

1.1.9. Belli bir zamana ulaşmak, yaklaşmak

Néçe bolsun sâkiyâ âhîr gubâr-ı hâturım / Tut mey-i şâfî ki hengâm-ı şafâ boldı yana “Ey saki, gönlümün kederi daha ne kadar sürsün. Saf şarap sun çünkü saf vakti **geldi** yine.” (GD 52).

Yana yaz boldı kökerdi büstân u bâğlar / Lâle dâk bağırında boldı tâze êski dâğlar “Yine yaz **geldi**, bağ bahçe yeşerdi. Gönlümdeki eski yaralar da lale gibi tazelendi.” (GD 727).

Boldı gül vakti vü mén hâr-ı gamıdın mübtelâ / Hicr otudın lâle dâk bağırında yüz dâğ-ı belâ “Gül vakti **geldi** ve ben sürekli acı çekmekteyim. Ayrılık ateşiyle bağımda lale gibi yüzlerce yara açıldı.” (HBD 6/1).

*Dehr içinde âfetî tüşmiş kıyâmet boldı mı / Yâ ki çıkkan bezmdin mest ol perî-
peyker müdür* “Dünyaya bir afet düşmüş, acaba kıyamet günü mü **geldi**? Yoksa meclisten çıkan o peri yüzlü müdür (sevgili midir)?” (HBD 35/5).

Bahâr bolğaç ol bâğçeğa reyâhîn ve eşcâr êkkey “Bahar **gelince** o bahçeye reyhanlar ekip ağaçlar dikecek” (HM T760b/16).

Bu kün taşlap kâlipdürsen ki âlemlerni yollarda / Néçük ümmetleriñni kollageysen küni bolğanda “Sebep nedir ki cümle yârânların çölde kaldılar? Onları nasıl kollayacaksın Mahşer günü **geldiğinde**?” (MN 8/50).

Kéçe tañ atkunça vü kündüz akşam bolğunça işi muţâla'a érdi “Nice gün tan vaktinden akşam **oluncaya** kadar mütalaa ile meşgul olurdu.” (MN I TR678a/1).

Ķan barurdın gerçi cismim bâğığa bolmuş hazân / Turferak kim Ķandın açmış yüz gül-i aĶmer yara “Gerçi (sürekli) kan gitmekten vücut bahçeme (bedenime) sonbahar **gelmiş** ama bu kandan yüzdeki kırmızı güle benzeyen yara daha da güzelleşmiş.” (BV 30/4).

Yüzüñni körse Sekkâkî közin yaşın tıya bilmes / Belî gül mevsimi bolsa teñizlerdin aĶar seylî “Sekkâkî senin yüzünü görse gözyaşına engel olamaz; elbette gül mevsimi **gelse** denizlerden seller akar.” (MSD 674).

Ger bahâr bolsa yér ménî hâş u 'âm / Bu sözüñni kılay émdi tamâm “Bahar **olunca** seçkinler ve halk (herkes) beni yer, bu sözümü şimdi tamamlayayım.” (MM 21).

Hâdiyâ evvel Ķamuğñi kigürüp öz yoluña / VaĶt-ı âhîr bolsa İmân birle dünyâdin çıkar “Ey doğru yola yönelten yüce Allah, önce herkesi kendi yoluna (İslam'a) sevk et, **son vaktimde** beni de iman ile dünyadan çıkar (imanla ruhumu al).” (MSD 22).

Vaşlıda köz gâh yığlar geh baĶar ruĶsârığa / Gâh yağıp gâh turğan dâk bahâr olğaç seĶâb “Bahar **geldiğinde** bulutun bazen yağıp bazen durması gibi sevgilinin yanındayken göz bazen ağlar bazen de onun yanağına bakar.” (HBD 14/3).

Ķék ceĶâ vü cevr ü nâzı barını / Bir kün olğay kim dégeyler bar bar “Bütün eziyetlere, sıkıntılara, nazlanmalara katlan; bir gün **gelecek** ve sana ‘var var’ diyecekler.” (LD 379/2).

1.1.10. Belli bir zaman geçmek, tamamlanmak, sürmek

On kün boldı kim bu mescidde mü'ezzîn-lıĶ kılu turur mén. “On gün **olacak** ki (on gündür) bu mescitte müezzinlik yapıyorum.” (ÇGT 72a/8).

Ey dōstlar, mēni tirig dēmeñ körüben şūretim / Köp boldı cānım algalı ol köñlüm alğan ārzūsı "Ey dostlar, benim suretimi görünce bana diri demeyin, çünkü o gönlümü alanın (sevgininin) arzusu canımı alalı çok **oldu**." (MSD 600).

Nēce yıl boldı kim yüz miñ yüz éllig miñ altunğa yakın anıñ evkāfidın hāşıl kılıp andağ maşrafığa yétkürdi "Nice yıl **oldu** ki yüz bin, yüz elli bin altına yakın vakıf geliri edilip masrafına harcandı." (MN I TR677a/11-12).

Ottuz yılğa yakın boldı kim hem anda mücāvır bolup sülük ve tā'atka meşğöldür "Otuz yıla yakın oraya yerleşmiş, sülük ve ibadetle meşguldür." (MN I TR684b/19).

Kalaçlarınñ pādişāhlıķı evvelidin tā āhiriğaçā elig tört yıl boldı "Kalaçların hükümdarlığı başından sonuna kadar elli dört yıl **sürdü**." (ŞT 77b/4-5).

Mufāraķat imtidādı on yıl bolup edi "Birbirimizi görmeyeli on yıl **olmuştu**." (BN I 9a/17)

Ögürçik zamānından tā bu vaķtkaça beş yüz yıl altı yüz yıl bolup turur "Ögürçik zamanından ta bu zamana kadar beş yüz ya da altı yüz yıl **geçmiştir**." (ŞT 98b/13-14).

Kozı Yavı Hān birlen Korkut Atanıñ hānı İnelniñ arası nēce yıl olur "Kozı Yavı Han ile Korkut Ata'nın hanı İnel'in arasında kaç yıl **vardır**." (ŞT 85a/5-6).

1.1.11. Uygun düşmek, yerinde görülmek, yerinde olmak

Hālā ança çağlığ kuvvetliğ kişi dēmeseler ki bolğay "Şu sıra onun gibi şiirde kuvvetli biri yok denilse **yeridir**." (MN I TR685a/10).

Sala almaydur anıñ sarı Nevāyī öziñi / Ey köñül fāyide yok bolmas öziñni salmaq "Nevāyī ona doğru gidemez. Ey gönül, kendini saklamak **olmaz** (doğru değil), bundan bir fayda sağlayamazsın." (NŞ 314/7).

Didi Mūsā öziñ köñlüm unamas / Eger gusl étmesem hergizde bolmas "Mūsâ, öziñ, gönlüm kabul etmez. Eğer gusletmesem asla **olmaz**, dedi." (MN 4/20).

Bu husrev-i gerdün-cāhni kim nesebi bābıda hāme sürsem, yüz miñ hān u hākānnı bu cüzvī muhtaşarda yığıştursa mu bolur ve bu dārā-yi encüm-sipāhni kim hasebi şerhide kalem ursam, yüz tümen hākān u kaan anıñ hamīde ahlāķıça sözni bu muhaķķar evrāķıda sığıştursa mu bolur? "Bu, makamı felek olan padişahın nesebi hakkında kalem sürsem yüz bin han ve hakani bu küçük muhtasarda toplamak mı **uygundur** (yoksa) yıldızlar kadar çok askeri olan hükümdarın hasebi şehrinde kalem vursam yüz binlerce hakan ve kağanın onun güzel ahlakına uygun sözlerini bu değersiz yapraklarda bir araya toplamak mı **uygundur**?" (MN I TR687a/26-27).

1.1.12. Bir şeyi elde etmek, edinmek, bir şeye sahip olmak, ulaşmak, erişmek

Sünbülüñni tarağanda gül üze tañdur 'arağ / Kim bulutluğ kēçeniñ elbette bolmas şeb-nemi "Sümbül saçlarını tararken gül üzerinde ter damlasının oluşması çok tuhaf. Çünkü bulutlu geçenin şebnemi **olmaz**." (LD 270/2).

Öziñiñ üzümi ve bāğı bolmas "Kendisinin üzümü ve bağı yoktur." (BN II 134b/22).

Selāṭīñ dünyāda köp kildi vü kiçti, seniñ téğ bir / Felekniñ ger tili bolsa, ayıtun kim kaçan kildi "Dünyaya pek çok sultan gelip geçti; feleğin dili **olsa** da söylese, acaba senin gibi biri ne zaman geldi?" (MSD 89).

Ëy Hüseyñî bolsa yüz cânıñ fidā kıł hicride / Kim tapılmas dünyide andağ yana mevzün yigit “Ey Hüseyñî, yüz canın **olsa** (yüzünü de onun) ayrılığında feda et. Çünkü dünyada onun gibi düzgün bir sevgili bulunmaz.” (HBD 22/7).

*Alıp bir cânım érnıñ, min ‘ivañ birdim aña miñ cân / Al émdi, **bolsa** miñ cânım, bir alğanı ziyān kıldı* “Dudağın biricik canımı alınca ben ona binlerce can bedel verdim; eğer bin canım **olsa** hepsini de şimdi al, bir taneyi almak ziyandır.” (MSD 684).

*Eger méniñ devletim **bolsa** sizniñ bu naşñhatlarıñızñı kabül kılğay men tédi* “Eğer benim bir devletim **olursa** sizin bu öğütlerinizi kabul ederim.” (ŞT 89a/7).

*Kişinin körmekke yahşı kızı ve hātūñı **bolsa** baqtı* “Kimin görülesi güzellikte kızı ve hanımı **varsa** baktı.” (ŞT 94b/13).

*Fezāyil ve kemālātıñızğa köre dervīşlikiñiz hem **bolsa** érđi, hūb érđi* “Fazilet ve kemalatınıza uygun şekilde dervişliğiniz de **olsaydı**, iyi olurdu.” (MN I TR677b/26).

*Bir kızı bir oğlı **bolup edi*** “Bir kızı, bir oğlu **vardı**.” (BN I 11a/21).

*Ammā bir bülend tağı **bolur*** “Ama yüksek bir dağı **vardır**.” (ŞT 76b/12).

*Bir yolu **bolur**, bir atlık yürür, ikki atlık yanaşıp yöriy bilmes* “Bir yolu **var**, bir atlı yürür, iki atlı yan yana gelip yürüyemez.” (ŞT 76b/13).

1.1.13. Bir şey mülkiyetine geçmek

*Gorhānanı Muğulī til bile karşı derler – gālibā bu at Cingiz Han tasallutıñın soñ **bolğandır*** “Mezara Moğol dilinde ‘karşı’ derler. Galiba bu isim buraya Cengiz Han istilasından sonra **verilmiştir**.” (BN I 49b/15).

1.1.14. Mensup olmak, ait olmak

Bol- “olmak” fiili, içinde geçtiği cümleye “mensup olmak, ait olmak” anlamını daha çok +*DIn* çıkma hâli eki ve kimi zaman da +*GA* yönelme hâli ekiyle birlikte kazandırmıştır.

*Āyā zamāñ ekābiridin kim **bolğay** kim bu şerīf emrğa mürtekib bola alğay dép köñlümge kécürür érđim* “Acaba zamanın büyüklerinden **olan** bu şerefli işe kılınabilecek kim olur ki diye gönlümden geçirirdim.” (HM T766b/18).

*Émdi Kalaçlarğa **bolup** ayta turğan sözüñizni koyğalı munçaklık eytdük yeter.* “Şimdi Kalaçlara **ait** (Kalaçlar hakkında) söylediğimiz sözleri bırakalım, bu kadar söylememiz yeterli.” (ŞT 77b/5).

*Cevher-i rüh-i pāk érür zāt-ı şerīfi anlasam / Yoksa beşerdin **olmağay** böyle lañif mazharī* “Senin şerefli şahsın saf, temiz ruhun cevheri olmalıdır. Yoksa böyle hoş bir görüntü insana **ait olamaz**.” (GD 2922).

1.1.15. Yetişmek, bitmek

*Nasūhda bir nev’ kavun **bolur** kim İsmā’ıl-Şayhī derler* “Nesuh’ta İsmail Şeyhî denilen bir tür kavun **yetiştir**.” (BN I 56a/1).

1.1.16. “Tahmin, ihtimal” ifade etmek

*Ammā be-ğāyet müstağñı kişi érđi, **bola alur kim** faqr istiğnāsıñın érken bolğay* “Fakirlere has gururluluktan **olacak ki** fazlaca gururlu bir kişiydi.” (MN I TR686b/14).

Ammā bola alur kim öz hālınıñ setr ü kitmānı üçün melāmet tarıķıda bu işni ihtiyār kılmış olğay “Ama **olabilir** ki kendi durumunu gizlemek için melamet yolunda bu işi seçmiştir.” (MN I TR678b/10).

Bola alur kim bu hem ahvālınıñ setr ü kitmānı üçün melāmetni ihtiyār kılmış bolğay “Olabilir ki bu da durumunu örtmek ve gizlemek için melamet yolunu seçmiştir.” (MN I TR678b/19).

Bolmağay kim bu ārzünü tofraķka éltkey mén, evlā oldur kim alarğa ‘arz kılğay mén “**Olur ki** bu arzumu toprağa götürürüm. İyisi mi kendilerine (bunu) arz edeyim.” (HM T766b/20).

Aşağıdaki örnekte “tahmin, ihtimal” anlamı *gūyā* “sanki, diyelim ki” sözü ile güçlendirilmiştir:

Hāce ‘Ukkāşe mezārıda sākindür, gūyā şı’r tahayyüli üçün bolğay kim varaķu’l-hayāl mürtebidür, andaķ kim mağlūb hem bolğan çağlūkdur “Hāce Ukkāşe’nin mezarı başında oturmaktadır, **gūya** şiir hayāl etmek için **olacak**, çünkü hayal mürtebidir ve aynı şekilde mağlup olacak çağdadır.” (MN I TR675a/1).

1.1.17. Doğmak, dünyaya gelmek

Anıñ ikiz oğlı boldı “Onun ikiz oğlu **dünyaya geldi** (ŞT 70a/1).

Kara Hānnıñ uluğ hātūnıdın bir oğlı boldı “Kara Han’ın büyük hatunundan bir oğlu **dünyaya geldi**.” (ŞT 70a/10).

Hānnıñ oğlı boldı “Padişahın oğlu **dünyaya geldi**.” (ŞT 86b/6).

Tumannıñ Köl İrkinıñ kızındın oğlı boldı “Tuman’ın Köl İrki’nin kızından oğlu **oldu**.” (ŞT 88a/14-15).

Üç ok keltürgen üç kiçik oğlını ve andın bolğanlarını bu kündin tā dünyā āhir bolğunça Üçok tisünler “Üç ok getiren üç küçük çocuğa ve ondan **olanlara** bu günden, dünya son buluncaya kadar Üçok desinler.” (ŞT 78b/13-14).

1.1.18. Yol açmak, sağlamak, sebep olmak, kaynaklanmak

Tāli’im za’fıdın olğay kaçmağın mén tilbedin / Yoķ ése nége perī Mecnūn’dın itkey ihtirāz “Benim gibi (aşk) delisinden kaçman talihimin zayıflığından **kaynaklanmalı**. Yoksa bir peri mecnundan niye kaçsın ki?” (HBD 49/3).

1.1.19. “İmkânsızlık” ifade etmek

Tumanlı kün āfitāb bolur, tumannıñ soñı yaruk bolmay bolmas “Dumanlı gün güneş olur, dumanın sonu parlak, aydınlık olmadan **olmaz**.” (ŞT 87a/2).

Bu ot kim saldı cānga nār yañaķın / Zülāl érnıñ devā bolmasa bolmas “Senin o ateş kırmızısı yanakların canımı öyle bir yaktı ki bu ateşin sönmesi için berrak dudakların olmazsa **olmaz**.” (GD 1114).

Cefālar hadtin aştı désem aytur / Laıfıflerdin cefā bolmasa bolmas “Çok acı çekiyorum dediğimde, güzellerden cefa gelmemesi **imkânsızdır**, diyor.” (GD 1118).

1.1.20. “Ne” soru kelimesiyle birlikte “değeri yok, önemi yok, sözü mü olur” anlamını ifade etmek

Ger hüsnüñe köñlüm nigerân boldı né boldı / Āşüfte vü rüsvā-yı cihân boldı né boldı “Eğer gönlüm senin güzelliğine baktıysa **ne olmuş**, dünyaya rezil ve rüsva olduysa **ne olmuş, ne önemi var?**” (GD 2742).

Hasret bile cān bérdim eşikiñde vü bardım / Méndin saña ger munça ziyân boldı né boldı “(Senin) kapına ulaşıp hasretle can verdim. Benden sana bu kadar(cık) zarar gelmiş, bunun **ne değeri var.**” (GD 2748).

Gedâ sarı ‘ināyet közi birle / Kara közüm né boldı bir kıya bak “(Ey) kara gözüm, yardım maksadıyla Gedâ’ya bir kere baksan **ne olur?**” (GD 1360).

Bâbürlü bolup turur ikki közüm yolıda tört / Kilse né boldı kaçırma bir bir maña maña “Babur, onun yolunda iki gözüm dört olmuştur. Karşıma gelse **ne olurdu.**” (BD 22/7).

Né bolğay rahm eylep kılma hâlimğa nazâr hâli / Köredür kim néler cānım çekedür cevr-i a’ dâdin “Düşmanlardan öyle çok zulüm görüyorum ki (sevgili) halime acıyıp da bana bir kez baksaydı **ne olurdu** (sanki).” (HHD K 7/16).

Né bolğay ol kara zülfi elimge kirse yana “(Sevgilinin) o siyah saçları yine elimde olsaydı **ne olurdu** (sanki).” (ÇGT 79b/2).

Bu nev’ olsalar ‘arş-ı a’zâm eli / Né bolğay hayâl eyle ‘âlem eli “Böyle olsalar büyük göğün halkı / **Ne olur** hayâl eyle âlem halkı” (HM T770a/2).

1.1.21. “Ne” soru kelimesiyle birlikte bir olayın ortaya çıkış sebebini sormak

Lutf étip miskîn Gedâni çün özi kıldı ‘azîz / Pes né boldı kim yana mundağ anı h’âr öltürür “Kendisi lütfedip zavallı Gedâ’yı yüceltmmişti. Şimdi **ne oldu** da (Gedâ) yine böyle acı çekmektedir.” (GD 788).

Bir yolu ey cān ‘ināyet közidin saldıñ méni / Né yazuk kıldım né boldı nétti taqşîrim [nédür] “Ey sevgili, ne günah işledim, **ne oldu**, suçum neydi de beni gözden çıkardın?” (GD 882).

Nergisi bir gamze birle kutkarur cāndın méni / Munça işimni, né boldı, ol kifāyet kılmadı “Nergise benzeyen gözleri, bir gamze (yan bakış) ile beni candan kurtarır (canımdan eder); **ne oldu** da bu kadicilik işimi yerine getirmediydi?” (MSD 546).

1.2. Yardımcı Fiil Olarak Bol- “Olmak” Fiili

Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren yardımcı fiil olarak geniş bir kullanım alanına sahip olan *bol-* “olmak” fiili, isimlere, mastarlara, zarf-fiillere ve sıfat-fiillere çeşitli anlam incelikleri katarak birleşik yapılar oluşturmaktadır. Acarlar (1969: 716-718), *ol-* “olmak” fiilinin yalın hâlde bulunan ve durum bildiren özneye bağlı isim veya isim soyundan kelimelerle kullanıldığında, durum bildiren bulunma hâli eki almış isimlerle kullanıldığında, sıfat-fiillerin anlamını çeşitli yönlerden tamamladığında yardımcı fiil durumunda olduğunu ifade eder.

Çağatay Türkçesinde de bu fiille oluşmuş birleşik yapılara oldukça sık rastlanır. İncelenen eserlerde *bol-* “olmak” fiilinin birleşik yapılar içerisindeki işlevleri ve bu yapılara kazandırdığı anlam incelikleri aşağıda açıklanmıştır:

1.2.1. Herhangi bir durumda veya nitelikte bulunmak

Çün ağızıñ yâr cismimni bahârî seyl dek / Yâr kûyî cānibi ey eşk **bolğan** qanım **ağ** “İnleyen bedenimi bahar seli gibi akıttın. Ey sevgilinin sokağından gelen gözyaşı, kanım **ağardı**.” (NŞ 319/7).

Oğuz éliniñ ağızı **ala bolup** turğanın iştirip atlandı “Oğuz boyunun ağzının **karışık olduğunu** (birlik olmadığını) iştirip ata bindi.” (ŞT 97a/17-18).

Gāh altı yetti top bolurlar érdi, gāh üç tört top bolurlar érdi ve taqı bir biri birlen yağı bolup çapışurlar érdi “Bazen **altı yedi grup** bazen **üç dört grup olurlardı** ve birbirleriyle düşman olup savaşırlardı.” (ŞT 85a/20).

Közlerim **bāğ-ı gülîstān bolmuş** ol yüz şevkādın / Berg-i güllerdin saçılğan eşk-i gül-gün her taraf “(Sevgilinin) hasretinden gözlerim **gül bahçesi (gibi) olmuş**. (Bu bahçedeki) güllerin yapraklarından her tarafa gül renkli gözyaşları saçılmaktadır.” (NŞ 308/2).

Sēni her kim yése suğakı aşar / Kosağı ağıriban **bolur bīmār** “Seni her kim yerse üşümesi artar, karnı ağrıyarak **hasta olur**.” (MN 44).

Bat **büzürg-meniş ve mutaşavver yigît boldı** “Kısa zamanda **asil ve tanınan yigît oldu**.” (MN I TR668b/14).

Uşal demde yétip kēldi heme ümmetleri Mūsā / Heme **cem’ oldılar** ol dem yığılıp Tūr tağıda “O anda Musa’nın bütün ümmetleri yetişip geldiler. Hepsisi **toplandı** bir anda Tur dağında.” (MN 10/64).

Bir cüvān-merdnij tatar uruşıda **cerāhatlıg bolup turur érdi** “Bir soylunun Tatar savaşında **yaralanmıştı**.” (ÇGT 56b/1).

Tenim **çukur çukur olmuş** barı bolup tola kan “Vücutum içi kanlı **çukurlarla dolmuş**. (FK 137/3).

Ger Hüseyñi ‘ışk ara **dīvāne bolsa** né ‘aceb / Kim perî-peyker melek-sîmā yigitdür dil-beri “Eğer Hüseyñi aşkından **divane olursa** şaşırma. Çünkü onun gönlünü alan peri yüzlü, melek simalı bir güzeldir.” (HBD 193/7).

Néçe kim **bolsa** taqşîrim **firāvān** / Sēniñ lutfuñ ‘afa’llāh bîş ez āndur “Allah affetsin, günahlarım ne kadar **çok olsa** da senin lütfün benim günahlarımdan daha fazladır.” (GD 547).

Hicr girdābıda **ğark oldum** kemend-i vaşl ile / Çek méni kim qalmayın bu bañr-i bî-pāyān ara “Ayrılık girdabında **boğuldum**. Vuslat kemendi ile beni çekip kurtar ki bu engin denizin içinde kalmayayım.” (HBD 8/8).

Yüzün **gül gül boluptur** bādedin veh közgüğe bak kim / Né yañlıg taze taze güller açmış bāğ-ı ruhsārıñ “Yüzün şaraptan **gül gül olmuş**, aynaya bak (da gör), nasıl taze taze güller açmış o yanağının bahçesinde.” (NŞ 359/6).

Yā letāfet gülşenindin gonçe bēlgürdi küle / Gül çemen içre anıñ lutfın körüp **boldı gül-āb** “Yahut letafet bahçesinden gonca gülererek belirdi (gonca açıldı) ve gül çimen içinde onun lütfunu görerek **gül suyu hâline geldi**.” (MSD 362).

Kūyunda **hākî oldı** Gedāñıñ süjekleri / Bir sormadıñ ki kimniñ üçün hāk-sār-sén “Gedā’nın kemikleri senin yolunda **toprak oldu**. Bir kez bile kimin için perişansın, diye sormadın.” (GD 2013).

Éşikiñ itleri *Sekkākī*'din *ķılur feryād* / Kim uyku bizge **ħarām oldu** uşkü pāyında “Matkap (inilti) altında uyku bize **haram oldu**, diyerek (senin) kapının itleri *Sekkākī*'nin iniltisinden dolayı feryat eder.” (MSD 454).

Hāzır bolur uşal demde barça *ġāzī* / *Ĥazret ‘Alī* başlap cennet barar *érmiş* “**Hazır olur** o anda bütün gaziler. Hazret-i Ali'den başlayarak cennete varırlarmış.” (MN 27/184).

Sākiyā kél kim ‘abīr-āmīz öter *bād-ı şimāl* / **Boldı** *bustān ĥurrem* ü *taḫṫı hevālar i ‘tidāl* “Ey saki, gel, amber kokulu şimal rüzgârı esiyor, bahçeler **yeşerdi, tazelendi**, havalar ılındı.” (GD 1748).

Barmaķıñ ķılsa işāret, ikki bolur kökte ay / Bir avuç topraknı saçsañ, tartar *a ‘dāniñ közin* “Parmağın işaret etse gökte ay **iki olur** (iki parçaya ayrılır); bir avuç toprak saçsan, düşmanların gözü kör olur.” (MSD 40).

Anlar hem **iki bölük boldular** “Onlar da **iki bölük oldular**.” (ŞT 103b/17).

Hecr derdidin ħara bolġan köñül içre *oķuñ* / *Şerħ-i ĥālim yazġalı bolmuş kalem birle devāt* “Ayrılık derdiyle **kararan** gönlümde okların hâlimi anlatan kalem ile divit olmuş.” (NŞ 74/4).

Veh ki eyyām bolup közge **ħaranķu** *sénsiz* / *Közlerimdin uçadur* *ķeçeler uyķu sénsiz* “Yazık ki sensiz günler gözümde **karardı**. Geceleri gözlerimden uyku kaçıyor.” (KMD 38a/1).

Ĥān ħarı bolġandın soñ *pādişāhlıknı Ķozı Tegiñga berdi*. “Han **yaşlandıktan sonra** padişahlığı Kozı Tegin'e verdi.” (ŞT 90b/14).

Ķatıķ bolġandın soñ *biri birige yapışa turur* “**Katılaştıktan** sonra birbirine yapışır.” (ŞT 72a/16).

‘Işķ derdi zerre’ī ger kem bolur *cānum çıkar* / *Yā İlāhī tā kıyāmet bolmasun kem derd-i yār* “Aşk acım zerre kadar **azalsa** kahrolurum. Allah'ım, kıyamete kadar gönlümde sevgilinin derdi **azalmasın**.” (GD 942).

Beş altı arķa ötkendin soñ *yerge suġa tartdı taķı çeneleri ħısıķ* ve *közleri uluġ* ve *yüzleri kiçik* ve *burunları uluġ bola başladı* “Beş altı kuşak geçtikten sonra oranın havasına, suyuna uyup çeneleri **kısıık**, gözleri **büyük**, yüzleri **küçük**, burunları da **büyük olmaya başladı**.” (ŞT 86a/3).

Yerge tüşkey küil bolup bu *sakf-ı mīnā* *şeksizin* / *Şubħ-dem ger āh urup kılsam fiġān riķķat bile* “Bir sabah vakti gökyüzü yere düşüp **kül olunca** ince ince ağlayıp inlesem.” (GD 155).

‘Işķ cāmıdın bolup-sén *éy ĥüseynī asru mest* / *Hüsnidin ger behre tapmaķ isteseñ bir dem ayıl* “Ey Hüseyinî aşk şarabından **sarhoş olmuşsun**. Eğer sevgilinin güzelliğinden nasiplenmek istiyorsan bir an evvel ayıl.” (HBD 97/7).

Her dem bolur érđi nā-tüvānraķ / *Aĥvāli nefes nefes yamanraķ* “Her an git gide durumu **daha güçsüz** daha kötü **olur**.” (LM 1457).

Çerħ kācı birle çihrem gerçi boldı nīl-ġün / *Né kıla alġay ķişi bu nīl-ġün tārem bile* “Feleğin darbesiyle yüzüm **mavi renkli oldu**. İnsan bu mavi kubbe ile ne yapabilir?” (HBD 153/6).

Alarınñ hâli özgeçerek boldı "Onların hâli **daha başkaca oldu.**" (HM T772a/3).

Evveldin āhırğaça fakīr bile iltifāt u ittiḥādı köp üçün mundın artuq ta'rīf kılılsa özümni ta'rīf kılğan dék bolurdın *korqup ihtisār kılıldı, 'ākıbeti ḥayr bolsun!* "Başlangıçtan beri fakirle beraberliği fazla olduğu için, bundan fazlası anlatılsa **kendimi anlatmış gibi (kendimden bahsetmiş gibi) olacağımdan** korkup söz kısa kesildi, sonu **hayırlı olsun!**" (MN I 670b/17-18).

Yüzin körgende pāre bolsa köksüm né 'aceb bolğay / Çü boldı tağ pāre pāre ol nūr-ı tecellādin "Yüzünü gördüğünde göğsümün **parçalanmasına** niye şaşırıyorsun? Nur-ı tecelliden de dağ **pare pare olmamış mıydı?**" (HHD K 7/13).

Könülge tāze koyğan dāğlardın mu sevād olmış / Yok érse hecr düdüdın felek yüzün kara kılmış "Yüzün gönlündeki taze yaralardan mı **kararmış** yoksa felek ayrılık dumanıyla mı yüzünü karartmış." (NŞ 270/2).

Şād bolğul ey Gedā kim mevsim-i nev-rüzdın / Gül-bün-i ümmīd bā-berg ü nevā boldı yana "Ey Gedā, ilkbahar mevsimi geldi, gül bahçesi yine **yeşerdi, mutlu ol.**" (GD 59).

Meşreb başığa tüştü uşal kün ğam-ı dil-dār / Şeydāyī bolup cümle hevesdin kala kaldım "Meşreb'in başına o gün sevgilinin acısı çokünce **mecnun olup** bütün heveslerden uzaklaştı." (ŞMM 46/19).

Peyğamberler ziyāfeti tamām bolğay / Ğaffār İgem mihribānıñ kılar érmiş "Peygamberlerin ziyafet vermeleri **bitir**, günahları affeden Allah'ım merhamet dermiş." (MN 32/228).

Tenimni mülki tūrāc oldı sulṭānımdın ayrıldım / Süralmay devrini leb tégdi devrānımdın ayrıldım "Tenimin mülkü **dört bir yana dağıldı**, sultanımdan ayrıldım. Devrini süremeden dudaklar kapandı, dünyamdan ayrıldım." (MN 40/1).

Yana yaz boldı kökerdi büstān u bāğlar / Lāle dék bağrımda boldı tāze éski dāğlar "Yine yaz geldi, bağ bahçe yeşerdi. Gönlümdeki eski yaralar da lale gibi **tazelendi.**" (GD 727).

Hadīs-i 'aşık ile 'aql sözi teñ érmes / Teñ olmadı çü haqīkat sözi mecāz bile "Âşığın sözü ile aklın sözü bir değildir. Çünkü gerçek söz ile mecaz birbirine **denk olmaz.**" (HHD G 21/4).

Étip bés altı katre sütke muhtāc / Ol olsa tok eger ol bolmasa aç "Beş altı damla süte muhtaç edip **tok olsa, aç olmasaydı.**" (FŞ III/18).

Yengi aynı cām-ı hilālī kılıp / Néçe kim tola bolsa ḥālī kılıp "Yeni ayı hilalden kadeh edip /Ne kadar **dolu olsa** boşaltıp..." (HM T770a/1).

Bolma ucuz alıp ağır satğuçı / Unğa kepek sirkege su katğuçı "Ucuza alıp **pahalıya satıcı olma, una kepek, sirkeye su katıcı olma.**" (MZE 342).

Yol uzak boldı kélalmay dil-dārın seni / Bir köralmay kaldılar āhırde dīdārın seni "Yol çok **uzadı**, sevgilin gelemiyor, sonunda seni bir kere göremez oldu sevgilin." (MN 39/11).

Anıñ māh-ruhsārın körgeç mihrī füzünrağ ve muḥabbeti ser-riştesi uzunrağ bolur "Onun ay yüzünü görünce sevgisi daha çok artar ve muhabbetinin ipliği **daha uzun olur.**" (MN I TR691b/12-13).

Tanğa yakın bolğaç bir kök böri şüretîğa oħşaş bolup çıkar “Tan vakti yaklaşıncı bir bozkurt kılığına girer.” (ÇKT 70a/5).

Tiler bolsay haķıķat mülkide serdār bolmaķlık / Elif yanlıģ bolakörgül muħabbet levhıde yektā “Hakikat ülkesinde lider olmak istersen muhabbetle elif gibi **tek ol.**” (HHD G 1/11).

Uşal dem boldular yétmiş iki ten /Yıģıldılar o yerge barça ħursend “O anda yetmiş iki kişı oldular. Bütün kanaatkârlar orada toplandılar” (MN 3/13).

Méniģ kan yaşlu közüm tā cemāliñdin yıraķ oldu / Köñülñiģ évide ey cān yüzüñ naķşı muşavverdür “Ey sevgili, kanlı gözyaşı akan gözlerim senin güzel yüzünden uzaklaşıncı (yüzünü göremeyince) gönül evine yüzünü naksetti.” (GD 771).

Her kaçan evşāf-ı ħüsnüñni bitidi bu Gedā / Ol tar aģzıñ vaşfına yetkende boldı yoķ redīf “Gedâyî, senin güzelliğinin vasıflarını yazarken sıra o küçük ağızına geldiğinde bütün redifler **yok oldu**, kayboldu.” (GD 1268).

Bu ħāk-sārga şibā avāyılıda kim aģız ħoķkasıdın birer gevher zāhir bola başlar “Ben perişanın ilk çocukluk dönemlerinde, ağız hokkasından teker teker inci **ortaya çıkmaya başladı.**” (ML B24a/2).

1.2.2. Bir durumdan başka bir duruma geçmek

Berg-i gül ħumret bile la’liñce bolmas éyle kim / Bāde bolmas sunı gerçi éylegeyler la’l-gün “Nasıl suyu kırmızı renkli yaptıklarında **şarap olmazsa** gül yaprağı da kırmızılık bakımından senin dudakların gibi olamaz.” (HBD 129/5).

Gül ĝonçe bolur, körse yüzini çemen içre / Titrer körüp ay éñini şem’encümen içre “Gül senin yüzünü çimende görse **gonca olur** (utancından kapanır); mum da ay (gibi beyaz) yanağını görünce mecliste titremeye başlar.” (MSD 483).

Seniģ baħt u sa’ādet, devletiñ, cūduñ bile bolur / Tiken verd ü kaçab ħand u ħacer altun, şadef gevher “Senin bahtın ve saadetin; devletin ve cömertliğın ile diken **gül**, şeker kamışı **şeker**, taş **altın** ve sedef **cevher olur.**” (MSD 247).

1.2.3. Bir görev, makam, unvan veya nitelik kazanmak

Az fursatda ābādān naķķāş boldı “Kısa zamanda **iyi bir nakkaş oldu.**” (MN I TR685a/13).

Yünus ħan kaçıda āftābaçı kılıp soñra beg bolup edi “Yunus Han nezdinde ibrikçilik vazifesi görmüş, sonra **bey olmuştu.**” (BN I 15b/3).

Her kaçan ‘ārızıñ olsa gül gül / Gül yüzüñģa bolayın mén bülbül “Ne zaman ki yanakların gül gül olsa ben de senin gül yüzüne bülbül **olayım.**” (KMD 36b/37).

Dānişmend bolğunça bir nev’ müstahsen ma’āşıģa muvaffaķ boldı “**Âlim olunca** iyi bir geçime kavuştu.” (MN I TR677b/20).

İcāzet bolsa, tapğunģa eşikçi boluban Rıdvān / Süpürgey eşikiñ şahnın kamuģ zülfi bile Cevzā “İznin olursa Rıdvān hizmetinde **kapıcı olur**; Cevza da saçlarıyla eşiğinin meydanını süpürür.” (MSD 149).

Bir uçıģa ki mamuķ çırmaļı turur başaģıñ / Köñül yarasıģa bolmuş fetīleģ merhem “Bir ucuna pamuk sarılmış başak, gönül yarasına **fitilli merhem olmuş.**” (NŞ 400/2).

Sēni yéydür garīb šāh u gedā / Tüşkeniñ boladur eşekke ğızā “Seni yoksul şahlar yemektedir, düşen meyvelerin eşeklere **gıda olmaktadır.**” (MM 17).

Karığan çakında Mekkege barıp hācı bolup keldi “Yaşlandığında Mekke’ye gidip **hacı olup** geldi.” (ŞT 99a/12-13).

Kirgin ey dil-ber hayāli arada bolġıl hakem / Kim kılurlar cān u köñlüm derdiñ üçün bes talaş “Ey sevgilimin hayali, **hakem ol** da araya gir, çünkü senin derdinden ruh ve gönül kavgaya tutuştular.” (GD 1179).

Dédiler Cebre’īl ārī bolurmen / Siziñ birle özüñ hem-rāh bolurmen “Evet, Cebrail, size rehber ve **yol arkadaşı olurum,** dedi.” (MN 3/11).

Şohbeti her kişi birle kılabilmes köñlüm / Bolġalı derd-i dilārām maña hemşohbet “Gönlü hoş eden sevgili bana **sohbet arkadaşı olduğundan beri** gönlüm (sevgiliden başka) kimseyle sohbet etmek istemez.” (HHD G 111/2).

Andın soñra İsfērāyin’de kādī bolġandur “Ondan sonra İsfērāyin’de **kadı olmuştur.**” (MN I TR667a/10).

Heç derdidin kara bolġan köñül içre okuñ / Şerh-i hālim yazġalı bolmuş kalem birle devāt “Ayrılık derdiyle kararan gönlümde senin okların hālimi anlatan **kalem ile divit olmuş.**” (NŞ 74/4).

Kim ki yārim édi tavri ahsen / Boldı cānımġa katıkrağ düşmen “Tavırları güzel olan kime sevgili dediysem bana daha **acımasız bir düşman oldu.**” (FK 689/371).

Yaşıl eylep anı zehr-ı helāhil / Bolup barça hilāf ehliġa kātıl “Zehir, onu yeşil yapmış, bütün kötülere **katil olmuş.**” (FŞ X/28).

Birer köz uçı bile lutfiġa mürebbi bol / Ki hüsn husrevi sēn sēn anıñ zamānında “Göz ucuyla (bile olsa) Lutfi’ye **mürebbi ol** ki benim için güzellik sultanı sensin.” (LD 12/5).

Yana Çaġatāy mīr-zādeleri, belki ulus āzādeleri mürīd bolup hüçüm kıla başladılar “Çağatay mirzadeleri ve belki halk azadeleri **mürit olup** etrafında toplanmaya başladılar.” (MN I TR660a/14).

Oġluñız müsülmān bolup turur “Oğlunuz **Müslüman olmuştur.**” (ŞT 71b/17).

Hūr téğ yüzüñni körgeli dīvāne boldı miñ perī / Zühre körüp közleriñe cān birle boldı müşteri “Huri gibi yüzünü görünce binlerce peri divane oldu; Zühre de görünce candan müşteri **oldu.**” (MSD 752).

Muhammed barıp anġa nöker boldı “Muhammed gidip onun **hizmetine girdi.**” (ŞT 76b/1).

Anıñ ornıġa bir kişi pādīşāh bola turur “Onun yerine bir kişi **padişah olur.**” (ŞT 95b/6).

Kuş dīvānında mühr bastı ve pervāñcı boldı “Kuş divanında mühür bastı ve **mabeyinci oldu.**” (MN I TR682a/15).

Tālib-i ‘aşk kaçan men bolabilgey érdim / Rāhber bolmasa ol nūr-ı hidāyet birle “O doğru yolu gösteren ışık bana **rehber olmasaydı** ben ne zaman aşkının taliplisi olacaktım.” (HHD G 36/2).

Bāde bezmide neşātım tileseñ sākī bol / Ki mey-i kevşer içip açıla-alman sēnsiz

“Bade meclisinde mutlu olmamı istiyorsan **saki ol**. Çünkü sensiz Kevser şarabı bile içsem açılmam.” (BV 221/3).

Kişi érnişni kim kördi tanıp ol la' l u mercänni / Özi şarrâf boldı vü iki közni dükkân kıldı “Dudağını gören kimse lal ve mercanı reddetti, kendisi **sarraf olup** iki gözünü dükkân yaptı.” (MSD 685).

Meger kim küyide yalıñ ayağ ol ay hırâm étmiş / Nevâyî közlerige sürme bolmuş ol kara tofrağ “O ay, meğer (sevgilinin) sokağından salına salına geçiyormuş. O kara toprak Nevâyî'nin gözlerine **sürme olmuş**.” (NŞ 297/9).

Allıñda bes katık yol u kat'ığa yoğ güzer / Ger şah ger gedâ bol u ger şedd ü ger yavaş “İster **şah**, ister **dilenci ol**; ister hızlı, ister yavaş ol (senin) önünde çok zor bir yol var ve o yolu aşip geçmek mümkün değil.” (NŞ 250/7).

Özin tamâm şâ'ir hayâl kılğandın soñra tamâm nakkâşlıknı terk kılıp şâ'ir boldı “Kendisini tam bir şair hayal ettikten sonra nakkaşlığı tamamen terk edip **şair oldu**.” (MN I TR675b/4).

Yâ şecâ'at bîşesinde toğdı arslan balası / Siz körünñ hey hey déginçe, bolğay ol bir şîr-i gâb “Yahut yiğitlik ormanında bir arslan yavrusu doğdu; siz görün, hey hey diyene kadar o bir **orman arslanı olacak**.” (MSD 364).

Közüme her kirpik olsun bir tiken ger sénsizin / İsteben gül-geştini bustân ara kılсам hırâm “Sensiz gül bahçesinde gezinti yapmak istersem her kirpik gözüme bir **diken olsun**.” (HBD 105/2).

Eger atay nādānlık kılıp méniñ birlen yağı bolmasa érdi, mundağ yetim bolup sarğarıp yörmes érdiñ “Eğer baban cahillik edip benimle **düşman olmasaydı** böyle yetim kalıp sararıp solmazdın.” (ŞT 89b/16).

Baht ile tãli' boluban yãveriy / Kayşar u fağfür durur çãkeriy “Baht ile talih **yaverin olurken** Roma, Bizans ve Çin imparatorları kölen olmuştur.” (KMD 31b/6).

1.2.4. Hastalığa yakalanmak, hastalığa tutulmak

Gandamakke tüşkende maña tünd rezāndalığ boldı “Gendemek'e indiğimiz zaman **şiddetli nezleye tutuldum**.” (BN III 252a/4).

1.2.5. Ek-fiil görevinde kullanılmak

Ala Yuntlıñ ma'nāsı ala atlı témek bolur “Ala Yuntlu'nun anlamı **ala atlı demektir**.” (ŞT 83a/12).

Lektünî birlen Tibetniñ arası atlık kişi bir yatıp bara turğan yer bolur “Lektüni ile Tibet'in arası **atlı bir kişinin bir (gece) yatıp ulaşacağı bir yer kadardır**.” (ŞT 76b/12).

Çağatayniñ Arlat tigen uruğundın bolur men “Çağatay'ın Arlat denen **boyundanım**.” (ŞT 104a/7-8).

Çiçektü'din bolur “Çiçektü'dendir.” (MN I TR672a/3).

Kork[u]suzlarınñ éligi bağığ taķı köñli dāğlığ bolur. “Korkusuzların eli bağlı, gönlü **yaralıdır**.” (ÇGT 67a/3-4).

Ol hem fakîrğa tağayı bolur irdi "O da fakirin dayısıydı." (MN I TR669b/16).

Hâce Efdalu'd-dîn Muhammed'ka yakın uruğ bolur "Hâce Efdaluddîn Muhammed'in yakın akrabasıdır." (MN I TR684b/17-18).

Hıfâynıñ tēmür kazuk tarafında bolur "Çin'in kuzey tarafındadır." (ŞT 73a/1).

Hişâr-ı Şâdmân tarafıdn bolur "Hisâr-ı Şâdmân tarafındandır." (MN I TR685a/6).

Şeysnıñ ma'nâsı Hudâynıñ heybeti démek bolur "Şeys'in anlamı Tanrının heybeti demektir." (ŞT 67b/3-4).

Keşmir yakınında bolur "Keşmir yakınındadır." (ŞT 76b/3).

Keşmirning muhkem tağları uluğ suları köp bolur "Keşmir'in sağlam dağları ve büyük suları çoktur." (ŞT 75b/10).

Köp aç ve aruğ bolup turur miz "Çok aç ve yorgunduk." (ŞT 105a/12).

Mîr Refî'ü'd-dîn Hüseyin'ğa h'âher-zâde bolur "Mîr Refiüddîn Hüseyin'in yeğenidir." (MN I TR678b/12).

Uşol perî ne melâyik şıfatlu hür bolur / Ki ger beşer dése anı kişi kuşur bolur "O perî, nasıl melek sıfatlı bir huridir ki ona insa dense yanlış olur." (GD 1043).

Bu né at miniş bolur bu né kıya bakış bolur bu / Bu né oturuş bolur bu saña cân nişâr u qurbân "Bu nasıl bir at biniştir, bu nasıl bir yan bakıştır, bu nasıl bir oturuştur, sana canım kurban olsun." (GD 2287).

Pes galat tigen néçük bolur "Bu durumda yanlış olan nedir?" (ŞT 99a/6).

Uzunluķı tahmînen on qarı bolğay, bülendluķı ba'zı yeri kişi boyı, pestluķı ba'zı yeri kişiniñ belice bolğay "Uzunluğu tahminen on karıdır, yüksekliği bazı yerlerinde bir insan boyu kadar, alçaklığı bazı yerlerinde bir insan beli kadardır (bir insan beline gelir)." (BN I 3b/11-12).

Barça hūbluķlarda Seyyid Kurāze'niñ 'adīli bola alur, belki artuğraķ "Güzelliklerde Seyyid Kurāze'nin dengidir, belki de ondan fazladır." (MN I TR671b/23).

Tuman uzak turmas, téz kite turğan némerse bolur "Duman uzun (süre) durmaz, çabuk dağılan bir şeydir." (ŞT 87a/1).

Ol hem uluğ yurt bolur kişisiniñ çırayı Hindū teg qara bolur "Burası büyük bir ülkedir. Ayrıca insanının yüzü Hindū gibi karadır." (ŞT 73a/14).

Kať-ı munşıf bile yüz cüzv bolğay "İnsafla söylenirse tamamı yüz cüzdür." (MN I TR678a/10).

1.2.6. Esas fiille "yeterlik" ifade eden birleşik fiiller oluşturmak

Sözini fî'l-hāl aqlap bolmas edi "Sözünü hemen anlamak imkânsızdı." (BN I 26a/26).

Meclis içre şekli maķbūl, özi hoş, şîrîn sözi / Aqlasa bolur, anıñ gūyā érür aşlı nebāt "Meclis içinde şekli makbul, kendisi hoş, sözü tatlıdır; öyle ki onun aslının nebat olduğunu anlamak mümkündür." (MSD 402).

Fitneler bolğay ki ayıtp bolmağay / Çün hürāmān çıksa öydin taşkarı “Salınarak yürüten (sevgili) evden dışarı çıktığında kargaşa olacak, **konuşulamayacak**.” (LD 415/2).

Ba'zı yerlerde aytsa bolğay kim beşer kelāmi merātibidin ötüp i'cāz haddiğa yétmiş bolğay “**Denilebilir** ki bazı yerlerde (söz), insan sözü mertebesini geçmiş, güzel söyleyiş son haddine ulaşmıştır.” (HM T762b/23).

İbrāhīm-i Edhemniñ hālātu be-gāyet köptür, bir kitāb bitilse bolur “İbrahim Ethem’in hayatı hakkında söylenecekler çoktur, (onun hakkında) bir kitap **yazılabilir**.” (NMŞF Ü35b/1).

Bu kirgen vilāyetlerni çapıp bolmas edi “Bu tâbi olmuş vilayetler **yağma edilemezdi**.” (BN I 51a/11).

Bu şi'r anı beyt kılğan dék körüne durur kim munı mu'cize dése bolğay “Bu şiir, onun beyte dönüştürüldüğü gibi görünmektedir ki buna mucize **denilebilir**.” (HM T763a/4).

Atasının yahşı yamanıda söz dése bolmas kim be-gāyet meşhürdur “Atasının iyiliği ve kötülüğü hakkında söz **söylenilemez** (söz söylemeye gerek yoktur), çünkü çok meşhurdur.” (MN I TR680b/25).

Dése bolmas Gedā her bü'l-hevesni 'āşık-ı şādık / Hadīs-i Hüsrev ü Şîr'in garaž Ferhād émiş bildük “(Ey) Gedā, her maymun iştahlıya sadık âşik denilemez. (Zaten) Hüsrev ü Şirin sözleriyle kastedilen de (sadık âşik olan) Ferhat'tır.” (GD 1413).

Çün tüşti Gedāniñ élina hātem-i la'liñ / Bu mu'ciz ile anı Süleymān dése bolur “Gedā'nın eline dudağının mührü düştü. Bu mucize ile ona Süleyman Peygamber **denilebilir**.” (GD 1094).

Barça şalāhiyyetin uşbu mu'ammāsıdın ihsās kılsa bolur “Bütün yetenekleri bu muammasından **sezilebilir**.” (MN I TR671b/27).

Köprügidin özge yerdin keçip bola almas “Köprüden başka yerden **geçilemez**.” (BN I 16b/9).

Sahā vü 'aql u tab'ıña érür dāl élgin ü könlün / Belī kizlese bolmağay teng içre kân u deryāni “Cömertlik, akıl ve tabiatına elin ve gönlün delildir; elbette denk (çuval) içinde cevher ocağı ve deniz **gizlenemez**.” (MSD 302).

Andın hiç iş kilmes, eger anı koyup barsağız bolur “O hiçbir şeye yaramaz. Onu **bırakıp gidebilirsiniz**.” (NMŞF Ü185b).

Hadeng-i tîr-i müjgāniñ ménî köksümğa cā boldı / Yürekni zahmunı bî-derdlerğa körsetip bolmas “(Senin) kırıpklerinin oku benim göğsüme (öyle bir) yerleşti (ki) yüreğimin çektiği sıkıntıları dertsiz olanlar **anlayamaz**.” (ŞHD 64/22).

Siz kelmegünçe bu elni kişi men' kılp bolmas “Siz gelmeden bu halkı hiç kimse **menedemez**.” (BN II 127b/10).

Şeyhu'l-islām dépdür kim anı tilemek bile tapsa bolmas “Şeyhülislam, o (sadece) istemekle **bulunamaz**, demiştir.” (NMŞF Ü 48a/25).

Ve halāyık gāvğası ol mertebede érdi kim néçe yüz miñ halkını bir cism bolğan taşavvur kılsa bolğay érdi “Ve halkın kalabalığı o mertebede idi ki kaç yüz bin kişi bir bütün olarak **tasavvur edilebilirdi**.” (HM T772a/20-21).

Simmān anārlarığa terciḥ kılsa bolur “Semnan narlarına tercih edilebilir.” (BN I 3b/2).

Nā-keske yahşılık mu yaraşıp bolur ḥasen “Cimri insana iyilik yakışabilir mi?” (ÇGT 12b/1).

Bolsa her kimniñ temeyyüz dāniş / Mini saklap yese bolur yaz u kış “Kim ileri gelen, bilgili, akıllı kişi ise beni saklar, yaz kış yiyebilir.” (MN 84).

Uzak ěrmiş uşal zībā şanemni kaşrı ay Meşreb / Eger miñ yıl ‘ömür körseñ o menzilğa yētip bolmas “Ey Meşreb, o güzelin köşkü (öyle) uzakmış ki bin yıl geçse de oraya ulaşamazsın.” (ŞMM 65/2).

1.2.7. Esas fiille “ihtimal, olasılık” ifade eden birleşik fiiller oluşturmak

Suvar kitkendin soñ ḥān beglerige bakıp aytdı: Suvar asrunı öpüp bolup turur tēdi “Suvar gittikten sonra han beylerinin tümüne bakıp: Suvar çoğunu öpmüş olmalı, dedi.” (ŞT 93a/5-6).

Az işide ‘ayb tapsa bolur “Pek az işinde kusur bulunabilir.” (MN I TR678b/23).

Egerçi ba’zınıñ maḳāmātını tilep tapsa bolğay ammā az “Gerçi bazılarının yerleri aranıp bulunabilir ama az.” (HM T766b/15).

1.2.8. Esas fiille “bitme, tamamlanma” ifade eden birleşik fiiller oluşturmak

Şāh Meşreb bu gāzelni oḳup bolğandın soñ kördiler. “Şah Meşreb bu gazeli okuduktan sonra gördüler.” (ŞMM 12/18).

1.2.9. Mastarlarla “niyet, istek” ifade eden birleşik fiiller oluşturmak

Bu kızını oğlığa ayturup ěrdi. Köl İrki kabul kılıp bermekçi bolup ěrdi “Bu kızını oğluna istemişti. Köl İrki kabul edip verecek olmuştu.” (ŞT 88a/3).

Ḥaḳīb Kuraşını yiberip davlat-ḥ’āhlık kılıp bizge koşulmaḳ boldı “Karşı hatibini gönderip bana sadakatini bildirerek bize katılmak istedi.” (BN II 120b/2-3).

Mahfī Şerim bile sözni bir yerge koyup Ḥusravşāh ve Aḥmad Kāsımın tutmaḳ bolurlar “Bunlar gizlice Şerim ile karşılaştırarak Husrev Şah ile Ahmet Kasım’ı yakalamak isterler.” (BN II 126b/25).

1.2.10. Sıfat-fiillerle “başlama” ifade eden birleşik fiiller oluşturmak

Nuḳl u mey mecliske kilmes bolğalı bağıri bişip / Ḥasret otı üzre ěvrülüp köyer dāyim kebāb “Meze ve şarap meclise gelmemeye başladığından beri kebabın bağıri pişip hasret ateşi üzerinde kıvranıp yanar.” (MSD 373).

1.2.11. Sıfat-fiillerle “bitme, tamamlanma” ifade eden birleşik fiiller oluşturmak

Semerkand şūḥ ve ḥabīşleri aña bağlamış bolğaylar “Semerkant’ın şuh ve habisleri (kötü) onun hakkında söylemişlerdir.” (MN I TR684a/12).

Gerdün şikāyetide kim ‘āfiyetin rüsvālıḡ bile bedel kılmuş bolğay “Felek şikāyetinde huzurunu rüsvalık ile değiştirmiş.” (MN I TR691b/7).

Salṭanat tecemmülünü dërler kim selâṭîndin azı ança kılmuş bolğay “Sultanlardan pek azının saltanat tahtını onun kadar süslemiş olduğunu söylerler.” (MN I TR686a/6).

Sendin ümîdim ol turur kim men néçük élniñ yahşı ve yamannı sorup né yol birlen pādişāhlık kılıp yörigen bolsam sen hem uşol yol birlen yörigeñ sen tédi “Senden istediğim, ben nasıl halkın iyisi ve kötüsünü sorarak padişahlık yaptıysam sen de o şekilde yapacaksın, dedi.” (ŞT 89a/4-5-6).

1.2.12. Sıfat-fiillerle “içinde bulunulan veya yaklaşmakta olan zamanı” ifade eden birleşik fiiller oluşturmak

Çün barur bolsam yavukraq kaşığa / Şüm raķīb-i bī-haķīkat kélme dër “Ne zaman senin daha yakınına gelsem uğursuz, hakikatsiz rakip gelme, der.” (GD 2983).

Éy Hüseyñi ħarığan bolsañ dağı çek cevriñi / Terk-i ‘ışkın étseñ andaķ tapmağundur çün yigit “Ey Hüseyñi, yaşlandığında bile eziyetini çekmeye devam et. Çünkü aşkını terk etsen böyle bir sevgili daha bulamazsın.” (HBD 21/7).

Seyyāh Korkut öler bolduñ émdi bilgil / Ol Kazannıñ devletine du’ā kılğul “Gezgin Korkut, şimdi ölümün yaklaştı, bil! O Kazan’ın devletine dua et!” (ŞT 99b/13).

Öler bolğanında yurtını ikki böldi “Öleceği sırada yurdunu ikiye böldü.” (ŞT 89b/6-7).

Sağınur bolsam vişāliñ devrini kan yıglaram / Kim maña ol luṭf u ihsān u ‘ināyetler kanı “Senin yanında olduğum günleri düşünmeye başlayınca o lütuf, ihsan ve inayetler nerede diye kan ağlarım.” (GD 2753).

Dédi Allāh eyā Mūsā ki sen ağzımda sözimsen / Sorar bolsañ Muḥammed barçalardıñ dōstrağımdur “Allah dedi: ‘Ey Mūsā, sen ağızındaki sözümsün. Eğer soruyorsan, Muhammed herkesten daha yakın dostumdur.’” (MN 11/71).

1.2.13. Sıfat-fiillerle “yeterlik” ifade eden birleşik fiiller oluşturmak

Körüp közüñni a’dāñıñ başında mağzı téprendi / Né yérge bargusın bilmes olup bi-hūş u bi-pervā “Düşman senin gözünü görünce başında beyni sarsıldı; aklını ve tedbirini kaybederek nereye varacağını bilmez hâldedir.” (MSD 146).

Ger Hüseyñi köñli şaydın avlamas ol bağrı taş / Bu meseldür kim kēyik bolmas işengen tağ üze “O taş bağırlı (merhametsiz sevgili) Hüseyñi’nin gönlünü avlamaz. Bir meseldir ki geyik dağda zahmet çekmez.” (HBD 168/7).

Ketar ham bolsa ol maḥallda betaraddudrak keter bolur “Eğer gitmek gerekirse oradan daha az tereddütle gidilebilir.” (BN I 43b/23).

Faķır ve nā-murādılıķda közige źa’f tārī boldı, andaķ kim néme kōrmes boldı “Fakirlik ve yoksulluk sebebiyle gözüne hastalık arız oldu, öyle ki hiçbir şey görmez oldu (göremedi).” (MN I TR668a/13).

1.2.14. Sıfat-fiillerle “niyet, istek” ifade eden birleşik fiiller oluşturmak

Bara bara él yahşularınıñ kızları ve ḥātūnlarığa zūr ħala başladı érse Oğuz éli yığılıp öltürür boldılar “Yavaş yavaş halkın ileri gelenlerinin kızları ve hanımlarına zor kullanmaya başlayınca Oğuz halkı bir araya gelip öldürmeye kalkıştılar.” (ŞT 94b/15-16).

1.2.15. Sıfat-fiillerle "tahmin" ifade eden birleşik fiiller oluşturmak

Ol Hindüstānda bolğan kişidür, tā aña taḥkīk bolmağay bitimemiş bolğay "O, Hindistan'da yaşamış kişidir, incelemeden yazmış olamaz." (HM T762b/6).

Ma'şuk iştiyākıdın ḥayāl kılmuş bolğay kim anı körgeç fiğāni cāndın burun çıkķay ve cāmı ḥod reşkdin fiğānıdın burun çıkķanı garīb edā tapıpdur "Sevgili özleminden hayal etmiş olacak ki onu görünce figanı canından önce çıkacak ve canının kıskançlıktan figandan önce çıkması garip eda bulmuştur." (MN I TR690b/9).

Köç uzap kitkendin soñ şāyed bir némerse kalğan bolğay tēp yurtķa bardı "Göç uzaklaşıp gittikten sonra, belki bir şeyler kalmıştır, diye yurda gitti." (ŞT 102a/1).

H'āce andaķ şeh-kārlar ol ta'āmnı yémekte körgüzmiş bolğay kim alarğa bu rubā'ını ayturğa bā'ış bolmuş bolğay "Hoca o yemeği yemekte öyle çekinmiş, bahane göstermiş olacak ki onların bu rubaiyi söylemelerine sebep olmuş olacak." (HM T761b/16-17).

H'āce Dihdār andın kim farṭ-ı iştiḥādur ol uça ta'rīfide andaķ mübālağa kılmuş bolğay kim alarğa andın ḥ'ācenin rağbeti belki artuğrak tama'ı ma'lūm bolmuş bolğay, demiş bolğaylar kim otur ve meşgūl bol "Hoca Dihdar, iştahı fazla olduğundan o budu tarifte öyle mübalağa etmiş olmalı ki onlara Hocanın isteğinin, belki daha da fazla tamahının olduğu malum olmuş olacak (olmalı), otur ve ye demiş olacaklar (olmalılar)." (HM T761b/15-16).

1.2.16. Sıfat-fiillerle gelecekte gerçekleşme ihtimali olan bir durumu ifade eden birleşik fiiller oluşturmak

Ger felek başķa tutar bolsa méni dil-dārdın / Bu tirigликтin ölüm v'allāh u bi'llāh yaḥşırak "Eğer felek beni sevgiliden ayırırsa Allah'a ant olsun ki ölüm böyle yaşamaktan daha iyidir." (GD 1397).

H'āce evşāfımı kişi bitir bolsa 'alā ḥaddini kitāb bitimek kirek "Hāce'nin özelliklerini insan tamamen yazacak olsa ayrıca bir kitap yazması gerekir." (MN I TR660b/13).

Āḥır bī-gāne tēp giryān eşikiñdin ḥavar bolsay / Külەر yüz körgüzüp evvel kişini āşinā kılma "Sonunda yabancı diyerek ağlar hâlde eşikiğinden kovduktan sonra önce güler yüz göstererek bir kimseyi kendine aşına kılma!" (MSD 438).

Keter ham bolsa ol maḥallda betereddüdraķ keter bolur "Eğer gitmek gerekirse oradan daha az tereddütle gidilebilir." (BN I 43b/23).

Saḥāda mevc urar bolsa bir éli baḥrın / Nişār éter ayaķı ize dūrlerin deryā "Cömertlikle elinin deryası dalgalansa (bağışta bulunsa) deniz ayağının altına incilerini saçır." (MSD 338).

Ya'nī her kişi kim yarım kün Cüneyd bile soḥbet tutmuş bolsa andın terk-i edeb kilmegey "Kim Cüneyt ile yarım gün sohbet etse onun yolundan ayrılamaz." (NMŞF Ü50a/7).

Uluşķa toy bérür bolsay koyup altın kümüş girde / Muraşsa'yinçüler birle felektin ikki ḥ'ān kēldi "Altın ve gümüş paralar saçarak halka ziyafet versen, felekten kıymetli incilerle süslü (dolu) iki sofraya inmiş olur." (MSD 94).

Néçe hicrân sāğarının dem-be-dem özdin baray / Vaşl cāmın ger tutar bolsañ leb-ā-leb sıpkaray “Nice ayrılık kadehiyle zaman zaman kendimden geçeyim. Eğer kavuşma kadehi **elime geçerse** kana kana içeyim.” (HBD 192/1).

Her kim aşımın ağzığa alsa / Kanar ol sa’āt usağan bolsa “Her kim değerli kürkümü ağzına alsa, **susamış olsa** o anda kanar.” (MM 48).

1.2.17. Sıfat-fiillerle gelecekte gerçekleşme ihtimali olan bir durumun sonucuna işaret etmek

Hasretinidin dem-be-demdür kim kéçer-mén dünyādın / Çün öler-mén bārī körmiş bolğa-mén dīdār kél “(Ey) sevgili, senin hasretinle her an ölüme gidiyorum. Bari (bir kez olsun) gel de seni **görmüş olayım**.” (GD 1553).

1.2.18. Sıfat-fiillerle geçmişte gerçekleşmiş ya da gerçekleşmemiş bir durumun sonucuna işaret etmek

Agar yaman iş kılmagan bolsa bu kötergenlerni be-ḥ’āst müteḥarrık kılar “Eğer fenalık **yapmamış ise** kimildamaz.” (BN II 134a/9).

1.2.19. Sıfat-fiillerle “geçmişte kalmış, gerçekleştirilmesi imkânsız” bir durumu ifade etmek

Bu matla’ fakīrniñ bir matla’ı mukābeleside tüşüptür kim eger burunrak ayılmış bolsa érđi fakīr hergiz öz matla’ını hem aytağay érđim; ayılmış bolsam hem bitimegey érđim “Fakirin bir matlana karşılık söylenen bu matla, eğer daha önce **söylenmiş olsaydı** fakir asla kendi matlaımı söylememiş olacaktım, **söylemiş olsaydım** bile yazmamış olacaktım.” (MN I TR690a/19-20).

Sonuç

Çağatay Türkçesi, gerek söz varlığı gerekse kelimelerin kullanım özellikleriyle Türk dilinin oldukça verimli bir dönemini oluşturmaktadır. Bu dönemde yazılmış eserlere bakıldığında kelimelerin, özellikle de fiillerin çeşitli aktarmalar, anlam genişlemeleri sonucu sözlük anlamlarıyla ilişkili farklı anlamlarda kullanıldığı, farklı kavramlara gönderme yaptığı görülmektedir ki bu durum, dilin zenginliği ve işlenmişliği açısından oldukça önemlidir.

Türkçede kullanım sıklığı yüksek olan fiillerden biri de *bol-* “olmak” filidir. Bu fiilin Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmış eserlerde esas fiil olarak temel anlamının dışında farklı anlamlarda kullanıldığı; yardımcı fiil olarak oluşturduğu birleşik yapılara türlü anlam incelikleri kazandırdığı görülmüştür. Bu noktadan hareketle *bol-* “olmak” fiilinin Çağatay dönemi eserlerindeki çok anlamlı yapısının incelendiği çalışmada, söz konusu fiil, esas ve yardımcı fiil olarak ayrı iki başlık altında değerlendirilmiştir. Fiilin esas fiil olarak yirmi bir farklı anlamı tespit edilmiştir. Diğer yandan *bol-* “olmak” fiili, yardımcı fiil olarak isim, mastar, sıfat-fiil ve zarf-fiillerle *isim+bol-*; *-mAK bol-*, *-mAKÇI bol-*; *-(I/U)p bol-*, *-sA bol-*; *-Ar bol-*, *-Ur bol-*, *-mİş bol-*, *-GAn bol-*, *-mAs bol-* şeklinde yapılar oluşturmuş, oluşan bu yapılara çeşitli anlam incelikleri katmıştır.

Örneklerin Alındığı Eserler ve Kısaltmaları

- BN I: TEKİN, Şinasi – ALPAY-TEKİN, Gönül (1993). *Zahiruddin Muhammad Babur Mirza Bâburnâme I. Kısım Çağatayca Aslı. Abdurrahim Hanhanan'ın Farsça Tercümesi ve İngilizcesi*, Harvard.
- BN II: TEKİN, Şinasi – ALPAY-TEKİN, Gönül (1993). *Zahiruddin Muhammad Babur Mirza Bâburnâme II. Kısım Çağatayca Aslı. Abdurrahim Hanhanan'ın Farsça Tercümesi ve İngilizcesi*, Harvard.
- BN III: TEKİN, Şinasi – ALPAY-TEKİN, Gönül (1993). *Zahiruddin Muhammad Babur Mirza Bâburnâme III. Kısım Çağatayca Aslı. Abdurrahim Hanhanan'ın Farsça Tercümesi ve İngilizcesi*, Harvard.
- BV: TÜRKAY, Kaya (2002). *'Alî-Şîr Nevâyî Bedâiyü'l-Vasat Üçüncü Dîvân*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÇGT: BERBERCAN, Mehmet Turgut (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.
- ÇKT: KAÇALIN, Mustafa (1990). *Çiñgiz Kağan Târîhi Çevirisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- FK: KAYA, Önal, (1996), *'Alî Şîr Nevâyî Fevâidü'l-Kiber*, Ankara: TDK Yayınları.
- FŞ: ALPAY-TEKİN, Gönül (1994). *Alî Şîr Nevâyî, Ferhâd ü Şîrîn*, Ankara: TDK Yayınları.
- GD: ERDEM UÇAR, Filiz Meltem (2015). *Gedâyi Divânı İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- HBD: YILDIRIM, Talip (2010). *Hüseyn Baykara Divânı İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, İstanbul: Hat Yayınevi.
- HHD: TOPARLI, Recep (1998). *Harezmlî Hâfîz'in Divânı İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK Yayınları.
- HM: ABİK, Ayşehan Deniz, (2006). *'Alî Şîr Nevâyî Hâmsetü'l-Mütehayyirîn Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin*, Ankara: Seçkin Yayınları.
- KMD: ALPARSLAN, Ali – ERASLAN, Kemal (2012). "Kâmrân Mîrzâ Divânı II", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 26, s. 11-78.
- LD: KARAAĞAÇ, Günay (1997). *Lutfî Divânı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yayınları.
- LM: ÇELİK, Ülkü (1996). *Alî-Şîr Nevâyî Leylî vü Mecnûn*, Ankara: TDK Yayınları.
- ML: BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (1996). *'Alî Şîr Nevâyî Muhâkemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- MM: ABİK, Ayşehan Deniz (2005). *Meyveler Münazarası Doğu Türkçesi*, İstanbul: Seçkin Yayınevi.
- MN: AŞCI, Ufuk Deniz, (2010). *Mîrzâ Aḥmd bin Mîrzâ Kerîm Mûsâ-nâme İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*, İstanbul: Palet Yayınları.
- MN I ERASLAN Kemal (2001a). *Alî Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâis I (Giriş ve Metin)*, Ankara: TDK Yayınları.
- MSD: ERASLAN, Kemal (1999). *Mevlâna Sekkâki Divânı*, Ankara: TDK Yayınları.
- MZE: GÖZÜTOK, Avni (2008). *Haydar Tilbe Mahzenü'l-Esrâr*, İstanbul: Fenomen Yayınları.
- NMŞF: ERASLAN, Kemal (1996). *Alî-Şîr Nevâyî Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimü'l-Fütüvve I Metin*, Ankara: TDK Yayınları.
- NŞ: KARAÖRS, Metin, (2006). *Alî Şîr Nevâyî, Nevâdirü'ş-Şebâb*, Ankara: TDK Yayınları.
- ŞHD: KARASOY, Yakup (1998). *Şiban Han Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yayınları.
- ŞMM: FİDANCI, Mahmut (1994). *Şâh Meşreb Menâkıb-nâmesi (İnceleme-Metin-Sözlük)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- ŞT: KARGI ÖLMEZ, Zuhâl (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, İstanbul: Simurg Yayınları.

Kaynakça

- ACARLAR, Kevser (1969). "Olmak Fiilinin Özellikleri". *Türk Dili Dergisi*, XX/216, s. 714-718.
- AĞCA, Ferruh (2007). "Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerde Fiil+-mAk+İyEk bol- Yapısı Üzerine", *Türkbilgi*, 14, s. 3-21.
- AKSAN, Doğan (1978). *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)*. Ankara: Erol Ofset Matbaacılık.
- AKSAN, Doğan (1998). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK Yayınları.
- AKSAN, Doğan (2004a). *Türkçenin Sözcük Bilimi Türk Dilinin Sözcükbilimiyle İlgili Gözlemler; Saptamalar*, Ankara: Engin Yayınevi.
- AKSAN, Doğan (2004b). *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*, İstanbul: Multilingual.
- AKSAN, Doğan (2009). *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Engin Yayınevi.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2000). *Baburnâme Babur'un Hâtıratı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ASLAN, Sema (2012). "Türkiye Türkçesinde Ol- Yardımcı Fiilli Yapıların Görünüş-Zaman Bildirimindeki İşlevleri", *Bilgi*, 63, s. 11-30.
- AY, Özgür (2011). "Ol- Fiilli ile Yapılan Birleşik Çekimler ve Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki Kullanımı Üzerine", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/1, s. 659-671.
- BULUT, Gülşah (2014). *Tarihi Türkiye Türkçesinde Perifrastik Fiil Yapıları (olmak Yardımcı Fiilli ile Kurulan Birleşik Çekim Yapıları)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- CERİTOĞLU, Murat (2013). "Er- ve Bol- Ana Yardımcı Fiilleriyle Oluşturulan Birleşik Eylemlerin Kılınışı Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 10/4, s. 153-164.
- ECKMANN, Janos (1959). "Çağataycada Yardımcı Cümleler", *TDAY-Beleten 1959*, s. 27-58.
- ERASLAN, Kemal (2001b). *Ali Şîr Nevayî Mecâlisü'n-Nefâyis II (Çeviri ve Notlar)*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERGÖNENÇ, Dilek (2005). "Nogay Türkçesinde Sıfat-Fiillerle Kullanılan Bol- Fiilinin İşlevleri", *Karadeniz Araştırmaları*, 10, s. 148-156.
- ERKMAN AKERSON, Fatma (1997). *Anlam Çeviri Karşılaştırma, Bizim Dilimizden Öteki Dile-Öteki Dilden Bizim Dilimize*, İstanbul: ABC Kitabevi.
- KARAĞAÇ, Günay (2013). *Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim)*, İstanbul: Kesit Yayınevi.
- KARABACAK, Esra (2004). "Olmak Fiili Üzerine". *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara: TDK Yayınları, s. 235-248.
- KARABEYOĞLU, Adnan R. (2007). "Orhun Yazıtları'nda Bol- ve Er- Fiilleri Üzerine", *TÜBAR XXII*, s. 87-100.
- KAŞGARLI, Raile Abdülvahit (2014). "Bol- Fiilinin Yeni Uygurcadaki İşlevi Üzerine". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 51/51, s. 95-135.
- KORKMAZ, Zeynep (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- MAYEMEROVA, Aynur (2004). "Kazak Türkçesinde Fiil+Sıfat-fiil Ekleri+Bol- Yardımcı Fiilli Kuruluşundaki Tasvir Fiilleri", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, 20-26 Eylül 2004*, II, s. 2055-2064.
- ÖZMEN, Mehmet (2000). "Olmak Fiili ile Kurulan Birleşik Fiil Çekimleri Üzerine", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 2, s. 1417-1426.
- SAUSSURE, Ferdinand de (1976). *Genel Dilbilim Dersleri 1*, (çev. Berke Vardar), Ankara: TDK Yayınları.

- TANÇ, Mustafa (2005). “Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Bol- Yardımcı Fiilinin İktidar veİmkan Bildirmesi Üzerine”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 2009, 19, s. 81-101.
- TEKİN, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- TURAN, Zikri (1996). “Eski Anadolu Türkçesinde Ol- Cevherî Fiili”, *TDAY-Belleten* 1999, s. 265-289.
- TURGUNBAYER, Caştegin (2008). “Kırgız Türkçesinde Bol- Fiilinin İşlevleri ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları”. *Türkbilgi* 15, s. 126-135.
- ULLMANN, Stephen (1959). *The Principles of Semantics*, Oxford: Basil Blackwell.
- ULUHAN, Özalan (2014). “Türk Dilinin Çağdaş Diyalektlerinde Cevherî Ek Fiil Olarak (B)o(l)-Fiili”, *TÜRÜK Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 3, s. 6-31.

VILNIUS ÜNİVERSİTESİ MERKEZ KÜTÜPHANESİ'NDEKİ KARAIM TÜRKLERİ KOLEKSİYONU

Karaite Collection in the Central Library of Vilnius University

Emine ATMACA*

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 153-175

Öz: Bu makalede, Litvanya Trakai'de yaşayan Karaim Türkleri hakkında genel bir bilgi verildikten sonra "Vilnius Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'ndeki Karaim Türkleri Koleksiyonu" üzerinde durulmuştur. Koleksiyon, Vilnius Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nin *Cultural Heritage* bölümünün *Manuscript Department Collections*'ta yer almaktadır. Bu koleksiyonun birincisi, daha önce Muhammed Çitgez ve Özgür Aslankılıç tarafından 05-08 Nisan 2010 tarihinde Bilecik'te düzenlenen "Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu"nda bildiri olarak sunulmuştur. Ancak bildiride bu koleksiyon, Vilnius Üniversitesi Kütüphanesindeki gibi aynen verilmiş olup çoğu Litvanca, Fransızca, Lehçe ve Rusça olan kaynaklar Türkiye Türkçesine çevrilmemiştir. Dolayısıyla bu konuda araştırma yapmak için Litvanya'ya gelen ve bu dilleri bilmeyen yerli Türkologlar için bu koleksiyondan yararlanmak ve özellikle istenilen kaynağa ulaşmak oldukça zordur. Araştırmacı kaynağa ulaştıktan sonra kaynak, hangi dildeyse o dili iyi bilen bir uzmana sonraki süreçte çevirtirebilir. Bu bağlamda, bu koleksiyondan yerli araştırmacıların daha rahat anlayabilmeleri ve istedikleri kaynağa vakit kaybetmeden kolayca ulaşabilmeleri için söz konusu koleksiyon Türkiye Türkçesine çevrilmiş ve koleksiyon hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca tamamen Rusça olan ikinci koleksiyon da Türkiye Türkçesine çevrilerek yerli Türkologların hizmetine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Karaim, Karaim Türkleri, Karaim Türkçesi

Abstract: This article presents basic information about the Karaites living in the Lithuanian city of Trakai, and it is a Karaim collection that is located in Central biblioteca Vilnius University. The collection is located in the department of manuscripts in the cultural heritage of Central biblioteca Vilnius University department. The first of these collections was presented in the statement of Muhammed Çitgez and Özgür Aslankılıç at an international symposium, which was held from 5 to 8 April 2010 in Turkey g.Biledzhik and was devoted to research on karaimike. However, in the above operation Collection of the Vilnius University Library is represented in the form in which is stored in the library and sources in Lithuanian, French, Polish and Russian are not translated into Turkish. Therefore, researchers who come to Lithuania, as well as a local specialist in Turkic philology, do not speak these languages is difficult to use this collection and in particular the use of the desired source. In order to understand the essential source researcher can only use the services of an interpreter. In this regard, in our work to facilitate research scientists and easy access to the necessary source of this collection is completely translated into Turkish. As well as the attention of the local Turkic studies presented and completely Russian-speaking second collection with the translation into Turkish.

Keywords: Turkish Language, Karaim, Karaim Turks, Karaim Turkish

* Yrd. Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Antalya/TÜRKİYE. eatmaca@sakarya.edu.tr; eatmaca07@hotmail.com. Gönderim Tarihi: 24.09.2016 / Kabul Tarihi: 17.10.2016

Ø. Giriş

Karaim kelimesi, İbranicede “kutsal kitabı okuyan “anlamına gelen “Karay” kelimesinin çoğul biçimidir. Kelimenin bir başka anlamı ise “yazılı kanunlara inananlar”dır (Kokizov 2011: 875). Karaim Türkleri, Karai kelimesinin sonundaki -i ünlüsünü kendi söyleyişlerinde yarı ünlü -y ünsüzüne çevirerek “Karay” şeklinde söylemekte¹ ve kendilerine “Karay”, “Karaylar” denmesini istemektedirler (Gülsevin 2016: 13). Karai kelimesi, sözlü geleneği yani Talmud’u kabul etmeyen yalnızca Yahudilerin ana din kitabı olan Tevrat’ı (~Tora) kabul edenlere verilen isimdir. Bugün büyük bir çoğunluğu Litvanya’nın Trakai şehrinde yaşayan Karaim Türkleri, kendilerine Yahudi denilmesinden hiç hoşlanmadıkları gibi Musevilüğün bir kolunu temsil ettiklerini de kesinlikle kabul etmemektedirler².

Karay Türkçesinin konuşucuları, bugün Litvanya’da Trakai (~Troki³), Vilnius (~Vilno⁴) ve Ponevezis (~Ponevej~Peniewiez⁵) şehirlerinde; Ukrayna’da Luck (~Lutska) ve Halicz (~Galiç) şehirlerinde; Kırım’da Gözleve (~Yevpatoriya) ve Bahçesaray civarında; Polonya’da Gdonsk, Varşova, Wrocław, Opole bölgelerinde dağınık bir grup halinde yaşamaktadırlar. Musevi Karay Türklerinin konuştukları ve edebi bir dil olarak kullandıkları bu Türkçe, bugün daha çok sözlü edebiyat ürünleriyle takip edilebilmektedir (Kobetskiy 1904; Doğan-Kıvrakdal 2002: 781-789; Öner 1998: XXIII; Doğruer 2007).

Karaim Türkçesi, Kıpçak grubu şivelerinden Karaçay-Balkar, Kumuk ve Kazak⁶ Türkçelerine çok yakındır. Karay Türkçesinin *Troki* (~Trakai~Trakay), *Halicz-Lutsk* ve *Kırım* olmak üzere üç ağız vardır⁷. K. Musayev’e göre de Karaim Türkçesinin 3 ağız vardır: 1) *Kırım* 2) *Galiçya* 3) *Trakai*. Galiçya ve Trakai ağızları arasında sadece fonetik farklılıklar vardır (Kaydarov-Orazov 2010: 193). Bugün Kırım’da yaşayan Karaim Türklerinin konuştuğu Türkçe, Litvanya (Trakai, Vilnius, Ponevezis) ve Ukrayna’nın çeşitli bölgelerinde (Luck, Halicz) konuşulan Karaim Türkçesinden çok farklıdır. Özellikle Litvanya’daki Karaim Türklerinin konuştuğu Türkçe, *Eski Kuman Türkçesine* daha yakındır. Kırım Karaim Türklerinin konuştuğu Türkçe ise bir taraftan Kırım-Tatar Türkçesinin etkisiyle, diğer taraftan da güney Kırım’daki Osmanlı Türkçesinin etkisiyle (Çağatay 1994: 770-771, Gülsevin 2007: 303) bugün Kırım-Tatar Türkçesine ve Türkiye Türkçesine yakın bir özellik kazanmıştır.

1 Karaim Türkleri, Trakai şehri de Trakay şeklinde söyleyip yazmaktadırlar (bk. Halina Kobeckaitė, “Факторы Сохранения Этнического Идентитета Литовскими Караимами”, *LIETUVOS KARAIMŲ TAUTINIO TARATUMO IŠSAUGOJIMO VEIKSNIAI, Pranešimas konferencijoje, Totorių ir karaimų įsikūrimo Lietuvoje 610-osios metinės* Vilnius, 2007, s. 1).

2 Kaynak kişi: Trakai’de yaşayan Karaim Türkü Szymon Juchniewicz (bk. Resim 9).

3 Leh kaynaklarında Trakai, “Troki” şeklinde geçmektedir (T. Narbut, *Dzisiejė narodu litewskiego*, Wilno, 1840).

4 Leh kaynaklarında Vilnius, “Wilno” şeklinde geçmektedir (T. Narbut, *Dzisiejė narodu litewskiego*, Wilno, 1840).

5 Leh kaynaklarında Ponevezis, “Ponevej~Peniewiez” şeklinde geçmektedir (T. Narbut, *Dzisiejė narodu litewskiego*, Wilno, 1840).

6 Szymon Juchniewicz’den derleme yapılırken sorular Kazak Türkçesiyle sorulmuş, cevaplar ise Karaim Türkçesiyle cevaplandırılmıştır. Derleme esnasında, her iki taraf içinde iletişimde herhangi bir sıkıntı yaşanmamıştır.

7 Karaim Türkçesinin ağızları ve bunların arasındaki farklılıklar için ayrıntılı bilgi için bk. Selma Gülsevin, *Karay Türklerinin Dili (Troki Dialekti)*, Ankara 2016, s. 20.

Karaim Türkleri, Kırım adasını yurt edinmiştir. Ancak Karaim Türklerinin büyük bir kısmı ve Tatar Türkleri⁸, “siyasî, coğrafi ve politik nedenler, Altın Orda Devleti'nde XIV-XV. yüzyıllarda yaşanan siyasî, sosyo-ekonomik sıkıntılar ve Litvanya Büyük Prenslarinin (~Düklerinin) politik eğilimleri” (Arık 2008: 157) gibi sebepler dolayısıyla Litvanya'ya özellikle Büyük Knez Vytautas'ın (~Witold⁹) (1392-1430) tahtta bulunduğu dönemde yani; XIV. yy. yerleşmeye başlamışlardır. Vytautas, her iki Türk grubunu, Litvanya Büyük Dükalığı'na özellikle askerlik hizmeti için davet etmiştir. Çünkü Vytautas'ın amacı, Moskova Knezliği'ne karşı tampon bir bölge oluşturmak ve Cermen-Roman din tarikatı olan Töton Şövalyeleri'ne karşı sınırlarını korumaktır. Karaim Türkleri, savaşın olmadığı zamanlarda tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlar ve özellikle de at yetiştirmişlerdir.

Lehistan Kralı ve Litvanya Grandükü IV. Kazimieras Jogailaitis'in (1447-1492) 1441 yılında talimatıyla Trakai'de yaşayan Karaim Türkleri, Litvanya'nın *Vilnius*, *Kaunas* ve *Trakai* şehirleriyle birlikte *Magdeburg*¹⁰ hakkını kazanmıştır. Bu evrak, o zamanlar kentin ayrı bir bölgesinde yaşayan Karaim Türklerine kendi kendini yönetme hakkını vermiştir. Böylelikle Karaim Türklerini, kendi içlerinden seçtikleri bir voyt¹¹ yönetmeye başlamıştır. Voyt'un kendi idaresi ve mahkemesi vardı ve sadece düke tâbi idi. Karaim Türkleri, 1483-1486 yıllarında Osmanlı payitahtına yazdıkları mektuplarında Litvanya Trakai'de hür olduklarını ve dinlerini rahatça yaşayabildiklerini haber vermişlerdi. Sonra gelen idareciler de bu durumu, yarlık ve belgelerle devam ettirmişlerdir (Kobeckaitė 2007: 2).

Tatar Türkleri, Litvanya'ya yerleştikten sonra hızlıca dillerini unutmalarına karşılık Tatar Türkleriyle aynı kaderi paylaşan Karaim Türkleri ise dillerini nesilden nesile aktarmış ve hatta XIX. yüzyılda edebî dil statüsüne kavuşmuşlardır (Grişin 2000: 19). Bunda özellikle XIX. yüzyılda Karaim Türklerinin büyük bir çoğunluğunun eğitim ve öğretim görebilmiş olması, Karaim Türkleri arasından birçok ordu mensubu, hukukçu, doktor ve öğretmenin yetişmiş olmasının etkisi büyüktür (Prohorov 2013: 209).

Karaim Türkleri için ana dil, eşittir “milli kimlik ve din” demektir (Grişin 2000: 20) Karaim Türklerinin bu özelliği onları diğer Türk topluluklarından ayırmıştır. Karaim asıllı Türkolog A. Zajackowski, bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“Dilimiz bizim özgür hayatımızın kefaletidir. Karaim Türkçesi ve Karaim dini bizim en büyük değerimizdir. Atalarımızın koruduğu gibi onları korumalı ve atalarımızın sevdiği gibi onları sevmeliyiz. Her Karaim Türkü onları çok iyi bilmeli ve kesinlikle unutmamalıdır. Çünkü dilin olduğu yerde “millet” vardır” (Grişin 2000: 20).

8 Kırım Tatar ve Karaim Türklerinin Litvanya'ya sığınma sebepleri için ayrıntılı bilgi için bk. Sabire Arık, “Polonya-Litvanya Tatar Türkleri (Lipkalar)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara, Cilt 5 Sayı 3 (Eylül 2008), 2008, s. 156-161; Yakov Grişin, (2000), *Pol'sko-Litovskiy Tatar: Vzglyad Cherez Veka (Polonya-Litvanya Tatarları: Çağlar Boyunca)*, Kazan', Tatarskoye Kniznoye İzdatel'stvo.

9 Leh kaynaklarında Büyük Knez Vytautas'ın adı “Witold” olarak geçer (bk. T. Narbut, *Diziejė narodu litewskiego*, Wilno, 1840).

10 Magdeburg kanunu, bir şehre veya köye hukuken iç özerklik/muhtariyet ya da otonomi hakkının verilmesi demektir. XIII. yüzyılda Almanya'nın Magdeburg kentinde kurulan hukuk sistemlerinden biridir. Magdeburg hakkına sahip olan bir şehirde ekonomik faaliyetler, mülkiyet hakları, sosyal ve siyasi yaşam, hukuki normlar, vatandaşların sınıfsal durumu vb. o şehirde yaşayan insanlar tarafından belirlenmektedir.

11 XV-XVIII. yüzyıllarda Polonya-Litvanya devletinin Magdeburg kanunun yürürlükte olduğu kentlerindeki muhtardır. Genelde üst tabakadan seçilen ve gerçekte şehir idaresinin başkanı olan kişidir.

İşte bu, nesilden nesile aktarılan bu milli terbiye de Karaim Türklerinin dil asimilasyonuna engel teşkil etmiştir. Karaim Türkleri, Litvanya Knezliği'ne ayrı bir grup olarak gelmişlerdi. Onların kendine ait dilleri, dinleri, gelenek ve görenekleri vardı ve bu değerleri koruma bilinciyle Litvanya Büyük Knezliği'ne gelmişlerdi. Bu yüzden tesadüf değildir ki, Polonya-Litvanya Birliği'nde, Karaim Türkçesi XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın başına kadar çok gelişmiş olup edebi dil statüsüne kavuşmuştur. Slav ve Litvanlar bile Karaim Türkçesini biliyorlar ve konuşuyorlardı. Ancak Karaim Türkleri, kendi dilleri haricinde diğer dillere de vâkıflılar. Yani; Lehçe, Litvanca ve Belarusaça'yı da iyi biliyorlardı (Grişin 2000: 20). Bu durum, bugün de değişmemiştir.

Litvanya Tatar Türklerine karşılık Litvanya Karaim Türklerinin dillerini unutmamalarının temel nedeni, “dinleri gereği Hristiyan Litvanya kadınlarıyla evlenmemeleri¹², Polonya-Litvanya Karaim Türklerinin buldukları coğrafyada sosyal açıdan bir bütünlük oluşturmaları ve dinî ayinler için millet dilinin yani Karaim Türkçesini kullanıyor olmaları” (Atmaca 2013: 149) gibi sebepler söylenebilir. Litvanya Karaim Türklerinin Hazanı ve Karaim dua kitabının ilk derleyicisi M. Firkoviç de “dilimiz törenlerimizin en önemli anlarında daima duyulmuş ve asla kısıtlanmamıştır” (1998: 211) diyerek bu unutulmamanın en önemli sebebini belirtmiştir.

1. Vilnius Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'ndeki Karaim Türkleri Koleksiyonları¹³

A) Birinci Koleksiyon: Bu koleksiyon, Vilnius Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nin *Cultural Heritage* bölümünün *Manuscript Department Collections*'ta yer almaktadır. Bu bölüme, kütüphanenin verdiği özel manyetik bir kartla girilmektedir. Hem birinci hem de ikinci koleksiyondaki eserler karton ve kağıtlara sarılmış özel bölmelerde, kullanıcının girmesinin kesinlikle yasak olduğu odalarda muhafaza edilmektedir. Kullanıcı, eserleri incelemek için ayrı ayrı formlar doldurup imzalamakta ve eseri/eserleri asla dışarı çıkaramamaktadır.

Bu birinci koleksiyon, yukarıda da belirtildiği gibi daha önce Muhammed Çitgez ve Özgür Aslankılıç tarafından 05-08 Nisan 2010 tarihinde Bilecik'te düzenlenen “Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu”nda bildiri olarak sunulmuş; ancak çoğu Litvanca, Fransızca, Lehçe ve Rusça olan bu kaynaklar Türkiye Türkçesine çevrilmemiş ve koleksiyon hakkında herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

2012-2013 Türkoloji Projesi kapsamında Yunus Emre Enstitüsü tarafından Litvanya Vilnius Üniversitesi'ne görevlendirildikten sonra Vilnius Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde ve Oryantalistik Bölümü'nün Kütüphanesi'ndeki Litvanya Tatar ve Karaim Türklerine ait dil ve folklor malzemeleri tarafımızdan tespit edilmiştir. 2013 yılının Mayıs ve Haziran aylarında Trakai'de yaşayan Karaim Türklerinden de derlemeler yapılmıştır. Derlenen bu malzemelere, sonraki çalışmalarda yer verilecektir.

12 Szymon Juchniewicz, derleme/ler esnasında Trakai'de Karaim kadını bulmanın çok zor olduğunu bu sebeple evlenebilmek için kendisinin Kırım'a gittiğini ve eşini de Kırım'dan getirdiğini söylemiştir.

13 Barry dov Walfish ve Mikhail Kizilov'un birlikte hazırladıkları *BIBLIOGRAPHIA KARAITICA, An Annotated Bibliography of Karaites and Karaim USA 2010* adlı çalışma da Karaim Türkleriyle ilgili yapılmış bibliyografya çalışmalarından biridir.

Bu koleksiyonda, Abraham (~Avraam) Ben Shemuel Firkoviç'in (2 Eylül 1787-7 Haziran 1874) uzun yıllar biriktirdiği malzemeler vardır. Firkoviç, Ukrayna'da Luck'ta (~Lutska) doğmuştur. Litvanya'da yaşamıştır. Sonrasında da Kırım Çift Kale'ye yerleşmiştir. Karaim yazar, arkeolog, öğretmen ve din adamı (~hazan) olan Firkoviç, XVIII-XIX. yüzyıllara ait Kırım ve Kafkasya'da Karaim Türklerine ait el yazmalarını derleyen kişilerin başında gelir. Yukarıda da belirtildiği gibi Karaim dua kitabının ilk derleyicisidir.

Firkoviç'in en önemli çalışması, *muhtelif yerlerden topladığı* Karaim cemaatine ait mezar taşlarının bir dökümünün yer aldığı *Avney Zikkaron (~Sefer Avne Ziqqaron~Sefer Avne Zikaron)* (Wilno 1872)'dur (Çulha 2011: 401). Firkoviç'in bu kitabında, Ukrayna'nın güneyinde bulunan Kırım yarımadasının Bahçesaray şehrinde, Kırk-Yer bölgesinde yer alan *Balta-Tıyemez Mezarlığı*'nda yaptığı kazılar sonucunda elde ettiği bilgiler yer almaktadır¹⁴.

Firkoviç, koleksiyonunda bulunan ilk kitap ve el yazmalarını Filistin'den getirmiştir. Bugün onun bu koleksiyonu Rusya Milli Kütüphanesinin El Yazmalar Bölümü ve Rusya İlim Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nün St-Petersburg Şubesi'nin El yazmalar bölümünde bulunmaktadır. Bu koleksiyon, L. Y. Medvedeva¹⁵ tarafından yayımlanmıştır.

Katalogda ayrıca Simon Şişman'a (~Simonas Šišmanas¹⁶~Simon Szyszman¹⁷) ait özel bir koleksiyon da bulunmaktadır. Şişman, 1909-1993 yıllarında yaşamış Karaim asıllı bir kimyagerdir. Şişman'ın özellikle Doğu Avrupa'da yaşayan Karaim Türkleriyle ilgili yayınları vardır. En önemli çalışması, *Sprawie Osadnictwa Karaimskiego w Trokach (Trakai'de Karaim Yerleşkeleri)*tur¹⁸. Bir diğer çalışması da Fransızca *Le karaïsme: ses doctrines et son histoire¹⁹ (Karaizmin: Doktrinleri ve Tarihi)*'dir.

Birinci koleksiyonda, aşağıda da görüleceği üzere Karaim Türklerinin folkloruyla ilgili eserler, bazı Karaim Türk şairlerinin şiirleri, Karaim Türk toplumunun siyasi ve dini liderlerinin mektupları, kendilerine gönderilen mektuplara verdikleri cevaplar, Karaim Türkleri ile Kırım Tatar Türklerinin birbirlerine gönderdikleri mektuplar, Eski İbranice dil bilgisi kitapları ve sözlükleri, İncil tercümeleri, Karaim cemaatine ait resimler, Karaim dini kitapları, matematik

14 Ayrıntılı bilgi için bk. <http://www.felsefetasi.org/kadim-balta-tiyemez-mezarligi-tarihten-gizlenen-hazaryadaki-karay-mezarligi/> (erişim tarihi: 22.09.2016); Erdoğan Altınkaynak, "Kırım Karaylarının Kutsal Mekânı Baltatıyemez Mezarlığı, Ormana ve Mezarlığa Yapılan Saldırıları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları*, İstanbul, S. 208, 2004, s. 34-38.

15 Ayrıntılı bilgi için bk. "kollekzii karaimskih i krimçakskih rukopisey v LO İnstituta vostokovedeniya AN SSSR" (SSCB İlim Akademisinin Şarkiyat Enstitüsünün Leningrad Şubesinde Bulunan Kırım Karay ve Kırımçakların El Yazmaları Koleksiyonu Hakkında) // *Sovetskaya türkologiya*, № 6, 1988, s. 89-102. Ayrıca bu konuda *Natalya Budnik*'in "Rusya Milli Kütüphanesinde (Sankt-Petersburg) ve Rusya İlim Akademisinin Şarkiyat Enstitüsünün Sankt-Petersburg Şubesinde Bulunan Kırım Karayara Ait El Yazmaları Koleksiyonlarının İnceleme Perspektifleri", 2008, s. 73-80 makalesi vardır.

16 Simon Şişman'ın Litvancadaki yazılışı ve söylenişi. Litvancada yabancı özel isimler de Litvancaya çevrilir. Eğer özel isim ünsüzle biterse ismin sonuna "as" getirilir, ünlü ile biterse "s" getirilir. Mesela; *Simon*, Litvanca "Simonas", Şişman, Litvanca "Šišmanas" olur.

17 Simon Şişman'ın Lehçedeki (~Polonyaca) yazılışı ve söylenişi.

18 Ayrıntılı bilgi için bk. A. Szyszman, *Osadnictwo Karaimskie w Trokach za Wilkich Ksiqzat-Litewskich // Myśl Karaimska*, 1935-1936.

19 Ayrıntılı bilgi için bk. A. Szyszman, *Le karaïsme: ses doctrines et son histoire*, Lausanne, 1980, s. 247.

ve astronomi çalışmaları, Karaim Türkçesiyle yazılmış dua kitapları, süreli yayınlar²⁰, kartpostallar, pullar vb. yer almaktadır. Bu koleksiyondaki eserlerin tamamı el yazması değildir. El yazması eserler, İbranicedir.

1-51²¹

1) Aaronas Nikomedijo, El yazması bir kitap. Kitabın kapağı süslü ve bağlama deriden yapılmıştır. Karton ekler/tabela. İbranice (1731).

2) Izaokas Trakietis, *Chrzruk emuna* (İmanın güçlendirilmesi). El yazması. Kitabın kapağı deriden yapılmıştır. Karton tabela.

Kusur: Kitabın bütün sayfalarında su lekeleri vardır. Ayrıca bazı yapraklarının kenarları da yanmıştır (1593).

3) Ayı (?)²² Kokarca (Takvim ve astronomik tablolar). El yazısıyla İbranice yazılmış bir kitap.

Kusur: Kitabın yapraklarında su ve kir lekeleri vardır. Kitap, biraz yıpranmıştır (XVIII. yy.).

4) Kalevas Efendopulas, (1464-1510), Açıklanamayan bir çalışma. İbranice, el yazması bir kitap (Józef Kobecki'nin koleksiyonundan) (XVIII. yy.)

5) İbranice el yazması dua kitabı. Kitabın kapağı süslü ve bağlama deriden yapılmıştır (1825).

6) Sultianskij Mardefaj, İbranice el yazma dilbilgisi kitabı.

Ek: Karaim metni (1856).

7) Jaşar-Luckij A., Açıklanamayan bir eser. El yazma. İbranice. 1-7, 27-37: Kırım-Karaim Türklerine ait bir takvim ve içerisinde çeşitli notlar vardır (1859).

8) Izaokas Trakietis, *Chrzruk emuna* (İmanın güçlendirilmesi). İbranice el yazması bir kitap. 3 Notlar: İbranice ve Rusça (1871).

9) Karaim Türkçesiyle yazılmış bir dua kitabı. Cildi süslü. İbranice (XIX. yy.).

10) İbranice dilbilgisi. Metin, Karaim Türkçesiyle yazılmıştır. İçerisinde gramer ve çeşitli açıklamalar yer almaktadır (XIX. yy.).

11) Karaim Türklerine ait bir dua kitabı. El yazması. İbranice. Kitabın içerisinde açıklamalar ve el yazısı notlar vardır. Kasım. 1-10: “Ksiegozbór Szymona Firkowicza”.

12) Astronomi yazılarının yer aldığı el yazması bir kitap. Karaim Türkçesi (?)²³, Lehçe. Tıbbi reçeteler, Trakai, Vilnius. İçerisinde çeşitli notlar vardır. “Firkovičius” (Rusça).

13) İnani Zi, Kırım Karaim Türklerinin Konuşma Dilinin Kısa Sözlüğü, Daktilo yazısı. “Viktor İosifoviç Filonenko'ya” (1970).

20 Vilnius'ta 1913-1914 yıllarında Karaim Türklerinin ilk süreli yayını olan *Karaimskoye Slovo* “Karaim Sözü” dergisi her iki koleksiyonda da yoktur. Bu dergi, Rusça olarak yayın hayatına başlamıştır (bk. Halina Kobeckaitė, agm. 2007, s. 5).

21 Koleksiyonda, yer alan kişi adlarının yazımında yer yer “ikilikler” göze çarpmaktadır. Bu konuda herhangi bir düzeltmeye gidilmemiştir. Koleksiyonun aslına bağlı kalınmıştır.

22 Koleksiyonda, parantez içinde soru işareti (?) konulmuştur.

23 Koleksiyonda, parantez içinde soru işareti (?) konulmuştur.

14) Firkoviç S. A., Şiir antolojisi ve farklı şairlerin şiirlerinin tercümesi. Rusça (1971) (Orijinal 1919-1970).

15) Zayaçkovskiy Ananiy (~Ananiasz Zajaczkowski), Devletin Etnik Unsurları. Fransızcadan Tamara Hodçkam çevirmiştir. Rusça (XX. yy.)

16) Ağıt. Yazarı belli değildir. El yazması. Karaim Türkçesi (O. Zajançkovski koleksiyonundan).

17) Fragmanı çözülememiş. Karaim Türkçesiyle yazılmıştır. “Ksiegozbór Szymona Firkowicza”.

18) Paskalya ve diğer dualar. El yazması bir kitap. İbranice.

19) Prlar' Halk şairi. El yazması bir kitap. Karaim Türkçesi. “Ksiegozbór Szymona Firkowicza” (1905).

20) Arkadaşım Karaim Türkleri, Trakai Karaim Gençlik Dergisi. Lehçe (1930).

21) Szyszman A. W., Trakai'de Karaim Yerleşkeleri. Lehçe (193?)²⁴

22) Şişman A., Karaim Efsaneleri: Sihirli (~mucizevi) at, kuruntu (hayal), XII. yüzyıl Rusça (1932).

23) Kitaplardan alıntı: Yu. Kokusaki, “Karaimler”, **Baboviç** “Voz. K-ma²⁵ makalesi”, Rusça.

24) En önemli Karaim öğretmeni Avraam Firkoviç'in (~Abraham Ben Shemuel Firkoviç) hayatı ve hizmetleri hakkında (1848).

25) Dubiński Aleksander, Türk Dillerinde Mastar, Lehçe.

26) Dubiński Aleksander, Batı Karaim Türkçesinde Bazı Kelime Farkları, (Türkçe) (?)²⁶.

27) Dubiński Aleksander-Jozef ben Jezua, “Lehçe Biyografik Sözlük”, Lehçe (1965).

28) Dubiński Aleksander, Şarkiyat konularında yorumlar ve makaleler. Lehçe. 1954. Akademik Nauk **Wladimiru Aleksandrowiczu Gordlewskomik** (1954), Yeni Arap edebiyatı (1955), **E. N. Nadžip,** Uygur Dili (1955), **Jan Dobraczynski** (1966) Lehçe (1954-1968)

29) Zajaczkowski Wlodzimirz, Firkowicz Boguslaw. Bilinmeyen bir ansiklopedi. Lehçe.

30) Dişil ve eril isimler, soyadları ve takma isimler, Čufut-Kale, Kafa, Mangup-Kale, Solchato²⁷ ve Gozlevo'da²⁸ mezarlar ve anıtlar. Karbon kâğıdı kullanılmıştır. Rusça.

31) XI. Türk Dil Kurultayı. Bilimsel Bildiriler Programı. 8 Temmuz (1966) Türkçe.

32) Š. Lopato (1904-1923), Litvanya'da yaşamış Karaim asıllı şair ve aktör. Portre. Kartpostal. Litvanca (XX. yy.).

24 Ayrıntılı bilgi için bk. A. Szyszman, *Osadnicwo Karaimskie w Trokach za Wilkich Ksiqzat-Litewskich // Myśl Karaimska*, 1935-1936.

25 Voz. K-ma muhtemelen *vozniknoveniya karaimizma*'nın kısaltmasıdır. Yani “Karaizmin ortaya çıkışı” demektir.

26 Koleksiyonda, parantez içinde soru işareti (?) konulmuştur.

27 Eski Kırım.

28 Kırım-Gözleve (~Yevpatoriya).

- 33) Trakai kale kalıntıları. Resim: Rutkowski Girdwojń (1927).
- 34) Trakai kale kalıntıları. Resim: Rutkowski Girdwojń (1927).
- 35) Trakai Kalesi kule kalıntıları. Resim: Rutkowski Girdwojń (1927).
- 36) Trakai Kale kalıntıları iç duvar fragmanları (resim) (1927).
- 37) Trakai Kalesi iç duvar kalıntıları. Resim: Rutkowski Girdwojń (1927).
- 38) Trakai Kalesi Kule III (kuzeybatı tarafı) kalıntıları. Resim: Rutkowski Girdwojń (1927).
- 39) Trakai Kalesi Kule II (güney tarafı) kalıntıları. Resim: Rutkowski Girdwojń (1927).
- 40) Trakai Kalesi Kule I (güneydoęu tarafı) kalıntıları. Resim: Rutkowski Girdwojń (1927).
- 41) Trakai Kalesi Kule II (güneydoğu tarafı) kalıntıları (1927).
- 42) Trakai kale kalıntıları. Resim: Rutkowski Girdwojń (1927).
- 43) Ayasofya Camisi. Konstantinopolis litografı. Renkli litografı ISSP. Londra (1852).
- 44) Balkan (?)²⁹ Şehir. Karton üzerine yapıştırılmıştır (1930).
- 45) Litografı “Çufut-Kale”si ve Rusça metin. Litografiler. Karaim Türklerinin Resimleri. Resimler, kartona yapıştırılmıştır.
- 46) ISSP renkli çoęaltım. “Kurjer Wilenski” (Zakłady Graficzne “Znicz” Wilno. Klisze F. Zaniewski rinkiny: Jerzy Hoppen Bazylika Wileńska; Juljan Skangiel. Portret; Kazimierz Kwiatkowski. Przekupien z Tunisu; Czeslaw Wierus Kowalski. Portret P. M. Z. K.; Tymon Niesiolowski. Grajek.
- 47) Ukrayna’da Luck (~Lutska) Kenessası (genel görünüm). Resim, karton üzerine yapıştırılmıştır.
- 48) Türkçe (?)³⁰ Cami (resim). Resim, karton üzerine yapıştırılmıştır. Kayıtlar: “Robertson”; “Sultan Nahomat”.
- 49) İspanyolca (?)³¹ Mimari örneği. Resim, karton üzerine yapıştırılmıştır.
- 50) Mağribi mimarisi. Örnekler. Resim, karton üzerine yapıştırılmıştır.
- 51) Dergi “Mysl Karaimler” basın klişeler (65)
- 1-10 Faili meçhul kişilerin resimleri.
- 11-14 Faili meçhul kişilerin resimleri.
- 15-18 Röportaj.
- 19-28 Resim sergisi.
- 29-36 El yazısıyla yazılmış şarkı sözleri.
- 37-38 Basın ve damga klişesi: “H. Rzewuskiego K. Szaszhiewiczowej”.
- 39) Basın ve damga klişesi: Michal Wiśmowiecka Ego. 1706.

29 Koleksiyonda, parantez içinde soru işareti (?) konulmuştur.

30 Koleksiyonda, parantez içinde soru işareti (?) konulmuştur.

31 Koleksiyonda, parantez içinde soru işareti (?) konulmuştur.

40) Hadzi Aga Sima Babowicz Hachan Lehçesi (1837-1855) Basın ve damga klişesi.

41-43 Resimler. Basın klişeler ve baskı.

44-46 Mimari yapıların resimleri (basın klişeler ve pul).

47-53 Mimari yapıların resimleri.

54-55 Çeşitli isimler, kelimeler ve pullar.

Simonas Šišmanas Koleksiyonu

1-157

1) **Šišmanas Simonas**, L. H. Linsroth'un Mektubu. Karbon kâğıdı kullanılmıştır. Fransızca (1940).

2) **Šišmanas Simonas**, Mektup hakkında bilgi. M. J. Tapsatar, El yazması. Karbon kâğıdı kullanılmıştır. Rusça ve Fransızca (1950).

3) **Šišmanas Simonas**, O. A. Sarkissian'in mektubu. El yazması. Rusça (1960).

4) **Šišmanas Simonas**, D. Semkovskiui'nin Mektubu. Mektupta karbon kâğıdı kullanılmıştır. Fransızca (1950).

5) **Šišmanas Simonas**, (2) Savigny'in Mektupları, El yazması. Mektuplarda karbon kâğıdı kullanılmıştır (1956-1957).

6) **Šišmanas Simonas**, Mektuplar (2). Mektuplarda karbon kâğıdı kullanılmıştır. Fransızca (1951).

7) **Šišmanas Simonas**, Mektuplar (4) (Rudolfui, Andžejs, Andžeju ve diğerleri). Mektuplarda karbon kâğıdı kullanılmıştır (1955-1960).

8) **Abdank-Kosakovskis V. K.**, Mektuplar (14) ve kartpostallar (16). S. Šišmanui. El yazması. Rusça. (1952-1956).

9) **Acaroğlu M. Türker**, S. Šišmanui'nin Mektupları. El yazması. Türkçe (1956).

10) **Albright W. F.**, S. Šišmanui ve S. Šišmano'un cevabı. Karbon kâğıdı kullanılmıştır (1952).

11) **Andrejav Nikolaj Efremovič**, S. Šišmanui'nin Mektubu. El yazması. Rusça (1960).

12) **LaBaume W. Prof.**, S. Šišmanui ve S. Šišmano'nın Mektubu, Prof. W. La Baume'nin Cevabı. Karbon kâğıdı kullanılmıştır (1957).

13) **Bulič Vera**, Mektuplar (2). S. Šišmanui. Rusça (1950).

14) **Čechov A.**, Kartpostal. S. Šišmanui. El yazması. Rusça (1960).

15) **Deveikė-Navakas Jonė**, Mektuplar (2). Šišmanui. El yazması. Litvanca ve Fransızca (1960).

16) **Ernst O. Prof.**, Mektuplar (2) ve S. Šišmanui'nin Mektubu. El yazması. Fransızca (1954).

17) **Fabre E.-C.**, S. Šišmanui'nin mektubu ve kongreye davet yazısı. El yazması. Fransızca (1954).

18) Başkurdistan Cumhuriyeti. Kitap Odası. Mektup. V. I. Filonenko El yazması. Rusça (1945).

Ek: V. I. Filonenko hakkında gazeteden alınma bir bölüm. Rusça.

19) Gren Erik, Mektuplar (5). S. Şişmano'nun E. Grenui'ye cevapları. Karbon kâğıdı kullanılmıştır. Fransızca (1949-1953).

20) Greenfield J. C., S. Şişmanui ve S. Şişmano'nun J. C. Greenfieldui'ye cevabı. El yazması. Karbon kâğıdı kullanılmıştır. İngilizce (1953).

21) Gregoire H. Prof., Kartpostallar (2). S. Şişmanui ve S. Şişmano'nun Prof. H. Gregoire'ye cevabı. Karbon kâğıdı kullanılmıştır. Fransızca (1953-1954).

22) Helsinki Üniversitesi Kütüphanesi. Mektuplar (2). S. Şişmanui ve S. Şişmano'nun cevapları. El yazması. Fransızca (1956).

23) Honeyman A. M., Mektuplar (2) ve kartpostal. S. Şişmanui ve S. Şişmano'nun A. M. Honeyman'a cevapları. El yazması. Karbon kâğıdı kullanılmıştır. İngilizce (1954-1957).

24) Johanson R., Kartpostal. S. Şişmanui. El yazması. İngilizce (1954).

25) Khalil I. Absi, S. Şişmanui ve S. Şişmano'nun I. Absi Khalil'e cevabı. El yazması. Karbon kâğıdı kullanılmıştır. Arapça ve Fransızca (1951).

26) Koch Hans Prof., Mektuplar (2). S. Şişmanui (1956-1957).

27) Kolčak Rostislav, Mektuplar (3). S. Şişmanui ve S. Şişmano'nun R. Kolčakui'ye cevabı. El yazması. Rusça (1956).

28) Konarskis S., Mektuplar (6) ve kartpostallar (3). S. Konarskiui'ye S. Şişmano'nun cevabı. Lehçe (1956-1957).

29) Keysler Erich Prof., Mektuplar (5). S. Şişmanui ve S. Şişmano'nun Prof. E. Keyslerui'ye cevabı. Karbon kâğıdı kullanılmıştır (1955-1956).

Ek: Das Johann Gottfried Herder Enstitüsü. Görevleri. Rapor. Marburg / Lahn (1956).

30) Kirimer Cafer Seydahmet (~Kırımlı Cafer Seydamet) (1889-1960)³², Mektup. S. Şişmanui ve S. Şişmano'nun Kırımlı Cafer Seydamet'e cevabı. Fransızca ve Rusça. El yazması. Karbon kâğıdı kullanılmıştır (1955-1956).

31) Koşay H. Zübeyir, Mektuplar (11). S. Şişmanui ve S. Şişmano'nun H. Zübeyir Koşay'a cevapları. El yazması (1952-1956).

32) Kurat Akdes Nimet Prof., S. Şişmanui'nin Mektubu. El yazması. Rusça (1958).

33) Leitsche Walter, S. Şişmanui'nin Mektubu (1963).

34) Lindell Herman, S. Şişmanui ve S. Şişmano'nun H. Lindell'e cevabı. Karbon kâğıdı kullanılmıştır. İngilizce (1956).

35) Mackintosh M. A., Mektuplar (2). S. Şişmanui ve S. Şişmano'nun M. A. Mackintosh'a cevapları. Mektuplarda, karbon kâğıdı kullanılmıştır. İngilizce (1951-1952).

³² Kırım Tatar Türkü, Türk siyasetçisi ve devlet adamıdır. En önemli eserleri, *Mefkûre ve Türkçülük* (İstanbul, 1965) (konferans ve yazılar) ve *Gaspıralı İsmail Bey* (İstanbul, 1934)'dir.

- 36) Nemoy Leon**, Mektuplar (17). S. Šišmanui ve S. Šišmano'nun L. Nemoy'a cevapları. El yazması. Rusça (1953-1957).
- 37) Nikitine B.**, S. Šišmanui'nin Mektubu. El yazması. Rusça (1958).
- 38) Notscher Friedrich Prof.**, S. Šišmanui'nin kartpostalı. El yazması (1954).
- 39) Ortay Selim**³³, Mektuplar (4). S. Šišmanui ve S. Šišmano'nun Selim Ortay'a cevapları Türkçe (?) K. (1955-1956).
- 40) Otar İbrahim**³⁴, S. Šišmanui'nin Mektupları. Türkçe (?) (1955).
- 41) Poppe N.**, Mektuplar (2). S. Šišmanui ve S. Šišmano'nun N. Poppe'ye cevapları Rusça. El yazması. Mektuplarda, karbon kâğıdı kullanılmıştır (1956-1958).
- 42) I. A. Pastac** isimli bir mühendisin kartviziti. Pul.
S. Šišmanui, Rusça (1985).
- 43) Rhode G.**, Mektuplar (3). S. Šišmanui ve S. Šišmano'nun G. Rhode'ye cevapları. Mektuplarda, karbon kâğıdı kullanılmıştır (1956-1957).
- 44) Sarkissian A. O.**, S. Šišmanui'nin Mektubu. El yazması. Fransızca (1960).
- 45) Clement Schmitt**, Mektuplar (2). S. Šišmanui ve Šišmano'nun C. Shmitt'e cevapları. Mektuplarda, karbon kâğıdı kullanılmıştır. Fransızca (1955).
- 46) Schoeps Hans-Joacham**, Mektuplar (9). S. Šišmanui ve S. Šišmano'nun H. J. Schoeps'e cevapları. Mektuplarda, karbon kâğıdı kullanılmıştır (1950-1956).
- 47) Sayar I.**, Mektuplar (2). S. Šišmanui. Fransızca (1953).
- 48) Samzelius Jonas**, S. Šišmanui ve S. S. Šišmano'nun J. Samzelius'a cevabı. Karbon kâğıdı kullanılmıştır. Fransızca (1949).
- 49) Starcky J.**, Mektuplar (4). S. Šišmanui. Fransızca.
Resim (1954) (5)
- 50) Stegmann Kurt Prof.**, Mektuplar (8). S. Šišmanui. Rusça ve İngilizce (1954-1957).
- 51) Steinwand D. E. Prof.**, S. Šišmanui ve S. Šišmano'nun Prof. D. E. Steinwand'a cevabı. El yazması. Rusça (1956).
- 52) Stiassny M. J.**, Mektuplar ve kartpostallar (2). S. Šišmanui ve S. Šišmano'nun M. J. Stiassny'e cevapları. El yazması. Mektuplarda, karbon kâğıdı kullanılmıştır. Fransızca (1955).
- 53) Tek Ahmet Ferid**, S. Šišmanui'nin kartpostalı. Fransızca (1956).
- 54) Tatar Türklerinin Tarihi Derneği**. S. Šišmanui Raporu. Lehçe (1953).
- 55) Unruh V. A.**, Mektup ve kartpostallar (2). S. Šišmanui ve S. Šišmano'nun V. A. Unruh'a cevapları. Rusça (1957-1958).
- 56) Vernadsky G. V.**, Mektuplar (9). S. Šišmanui ve S. Šišmano'nun G. V. Vernadsky'e mektubu. Mektuplarda, karbon kâğıdı kullanılmıştır. Rusça (1957-1958).

33 1952 yılında Kırım Türk Kültür Derneği'nin kurucularından biridir.

34 1952 yılında Kırım Türk Kültür Derneği'nin kurucularından biridir. Cafer Seydahmet Kırmir'in avukatlığını yapmıştır.

- 57) Backus O. R.,** S. Şişmanui'nin Mektubu. El yazması. Rusça (1960).
- 58) Szyszman Simon,** Fircowicz'in Ardından Keşifler. Oryantalistlerin XXIII. Uluslararası Kongresi. Fransızca. Karbon kâğıdı kullanılmıştır (29 Ağustos 1957).
- 59) Őiřmano S.,** A. Firkovičius hakkında monografi. Karbon kâğıdı kullanılmıştır. Fransızca, Rusça.
- 60) Szyszman S.-Mustafa Emil Elöve,** Türkiye'de Din İmtiyazları. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Vol. X, 1953, FYSM. 1-4, s. 305-368 ve Cilt. XI, 1954. Karbon kâğıdı kullanılmıştır. Türkçe.
- 61) S. Şişmano,** A. Puşkin hakkında bilgi. El yazması. Rusça.
- 62) XII. Deutscher Orientalistentag Bonn** 29 Haziran -2 Ağustos (1952).
- 63) X. Bizans Araştırmaları Uluslararası Kongresi.** Organizasyon Komitesi Başkanı. S. A. Şişmanui. Fransızca (1955).
- Ek:** Kongre.
- 64) XVI. Sosyoloji Beaune Uluslararası Enstitüsü Kongresi** (19-26 Eylül 1954). Fransızca (1954).
- 65) II. Uluslararası Kongre.** Strasbourg 1956 / Kongre / Yayın. Fransızca, İngilizce ve diğerleri (1956).
- 66) XXIV. Uluslararası Oryantalistler Kongresi.** Münih 28 Ağustos-4 Eylül 1957. Almanca, İngilizce (1957).
- 67) III. Uluslararası Eski Ahit Örgütü Kongresi için çalışma.** Oxford, 31 Ağustos -5 Eylül 1959 / Kongre. İngilizce. 1959.
- 68) Bir konferans Bildirimi.** Konferans, "Kırım Karaim Türkleri ve Bunların Doktrini", Rusça.
- Ek: I. A. Pastac,** Tarımsal Araştırma Metodolojisi. Fransızca 1953.
- 69) VI. (6 Ağustos-30 Temmuz 1960) Antropolojik Bilimler ve Etnoloji Uluslararası Kongresi.** Paris. Genel bilgi ve bilimsel program. S. Şişmano'nun notları ile. Fransızca (1960).
- 70) XI. Bizans Araştırmaları Kongresi 1961.** S. Şişmano. Kongreye katılanların rozetleri (1961).
- 71) XXVII. Uluslararası Assyriologique Toplantısı.** Paris, Collège de France, 30 Haziran-5 Temmuz 1980.
- 72) A. S. Firkovičius'un Toplantıda Daveti.** S. Őiřmanui'nin Yıldönümü. Rusça. 1987.
- 73) S. Şişmano'nun arşiv belgeleri.** El yazma. Fransızca.
- 74) Polonya, Rusya ve Almanya'da Karaim Türkleri hakkında yayımlanmış makaleler.** 1841-1991.
- 75) Antik Çin ve İsrail'de Rowley H. H.'nin Kehaneti ve Din. Şarkiyat ve Afrika Çalışmaları Okulu.** Londra Üniversitesi. Karbon kâğıdı kullanılmıştır (1956).
- 76) Ermenistan Kafkas Kıstağı Haritası (Dört parça) 1850.**
- 77) (Boş zarf ve parçaları).** Yayın. Basım.

78) Fox Leonard, S. Šišmanui'nin Mektupları ve eserleri, “Din Tarihi ve Karayca bir yorum. Karbon kâğıdı kullanılmıştır. Fransızca ve İngilizce.

Ek: Le Centre Hospitalier De Briancon. Fransızca 1983.

79) Dr. Tardy Lajos, Serban Papacostea, Abbaye Sainte-Marie, Fransa Koleji. Mektuplar. Simon Šišmanui'ye ait kopyalar. Fransızca 1984.

80) Tomaszewski Jerzy, 1919-1928 yıllarında Polonya'da Karay Belediyeleri. Lehçe 1985.

81) Tavriya³⁵ bilimsel arşiv komisyonu haberleri (~bildirileri) No: 49. Rusça. 1913.

82) Polkanov Yu. A.,³⁶ Karaim Türklerinin Kökeni. Makale, Rusça.

83) Karaim Türkçesi Hakkında Gazetelerde Yayımlanmış Makaleler (Le Monde, 1969 el yazması. 29 zycie Warszawy, 17 Ekim 1991). Lehçe ve Fransızca 1967-1991.

84) Simono Šišmano'nun Ölümü ve Cenazesi Hakkında Haber. Fransızca 1993.

85) Baranovič I. A., Mektuplar (2). S. Šišmanui. Rusça 1992.

86) Kaybullaev Ševket³⁷, S. Šišmanui'ye ait mektup ve kartpostal. El yazması. Rusça. 1991-1992.

87) Kušul Semita, Mektup (6) ve S. Šišmanui'ye ait kartpostal. Rusça 1992.

88) Meščerskaja Z., S. Šišmanui'nin Mektubu. El yazması. Rusça 1992.

89) Mkrťčan A. N., Mektuplar (2). S. Šišmanui. Rusça 1992.

90) Polkanov Yu. A., Mektuplar (4). S. Šišmanui. Rusça 1991.

Not: Fotografik çoğaltım. Karaim Türklerinin yemek tarifleri. 1991.

91) Taimaz V., S. Šišmanui'nin Mektubu. El yazması. Rusça 1992.

92) Tamgotčan H. S., S. Šišmanui'nin Mektubu. Rusça 1991.

93) S. Šišmanui'nin Mektubu. El yazması. Rusça 1991.

94) Avraham Ben Rahamiel Qonai, S. Šišmanui'nin Mektubu. Fransızca 1992.

95) Brons Bernard, S. Šišmanui'ye ait kartpostallar. El yazması. Fransızca 1991.

96) Chmielowska Katarzyna, S. Šišmanui'nin Mektubu. Lehçe.

Ek: J. Boreišos, S. Šišmano'ya ait yorum kitapları. Lehçe 1992.

97) Dupont Sommer Madeleine, Mektuplar (2) ve S. Šišmanui'ye ait kartpostal. El yazması. Fransızca.

Not: Fransız Akademisi. Resim. 1991-1992.

98) Krzeczunowicz Andrzej, S. Šišmanui'nin Mektupları. Lehçe.

Ek: H. Noskowicz-Bierinowa, Litvanya-Polonya'da azınlıklar kendilerini yalnız hissediyor. “İttihatçı /Birlik”, Lehçe 1991-1992.

35 Tavriya (~Tavrida, Tavriçeskaya guberniya), Kırım'a Rus Çarlığı işgalinde verilen addır (Ayrıntılı bilgi için bk. Dmitriy Anatolyeviç Prohorov (çev. Emine Atmaca-Reshide Adzhumerova), agm., 2013/13: 209-214).

36 Yu. A. Polkanov'un ayrıca *Krymkarajlarnyn Atalar-Sozy* (Bahçesaray 1995) ve *Krymskie Karaimy* (Paris 1995) yayınları da vardır.

37 Kırım'da 1990 yılından itibaren yayın hayatına başlayan “Avdet” gazetesinin yayın yönetmenidir.

- 99) Scharlau Detlev**, Mektup. S. Šišmanui'nin Raporu. 1991.
- 100) Schenke A.**, S. Šišmanui'nin Mektubu. El yazması. Fransızca 1992.
- 101) Tejero Fernando Emilia**, S. Šišmanui'nin Mektubu. İspanyolca 1991.
- 102) Halina Kobeckaitė**, Karaim Türkleri ve Sorunları Hakkında. Lehçe 1991.
- 103)** Karaim Türklerinin hazanı, bilim adamı ve oryantalist Dr. Serajos Šapšalos'un bilimsel konferansı. İngilizce ve Rusça 1991.
- 104) Achmatowicz O.**, S. Šišmanui'nin Mektubu. El yazması. Lehçe 1991.
- 105) Ayvaz Simon**, S. Šišmanui'nin Mektubu. El yazması. Rusça 1993.
- 106) Ernest Bammel**, Mektuplar (2). S. Šišmanui.
- Ek: Ernest Bammel**, Yahudi kaynaklarına göre kilise tarihinin başlangıcı. 1992-1993.
- 107) Borejsza Jerzy**, S. Šišmanui'nin kitapları üzerinde bir inceleme, Lehçe 1992.
- 108) Bulhak Henryk**, Mektuplar (4). S. Šišmanui. El yazması. Lehçe.
- Ek: W. Piotrowicz**, Karaim Dini. Polonya Cumhuriyet'inde Karay Dini Birliği, Lehçe 1990-1991.
- 109) Grabski Andzej F.**, Mektuplar (3). S. Šišmanui. Lehçe 1992.
- 110) Harviainen Tapani**³⁸, Mektuplar (3). S. Šišmanui. 1993.
- 111) Heymowski A.**, Mektuplar (3). S. Šišmanui. El yazması. Lehçe 1991-1992.
- 112) Komarnicka I.**, Mektuplar (2). S. Šišmanui. El yazması. Fransızca 1992.
- 113) Kryczynska E.**, Mektuplar (3). S. Šišmanui. El yazması. Lehçe 1992.
- 114) Kurowski Leon**, Mektuplar S. Šišmanui. El yazması. Lehçe 1993.
- 115) Leszynski R.**, Mektuplar (2). S. Šišmanui. Lehçe 1991.
- 116) Lobies Jean Pierre**, S. Šišmanui. El yazması. Fransızca.
- 117) Sulimonicz Anna**, Mektuplar (2). S. Šišmanui. El yazması. Lehçe 1992.
- 118) Tyszkiewicz Jan**, Mektuplar (4). S. Šišmanui. El yazması. Lehçe.
- Ek: Jan Tyszkiewicz**, Trakai'ye Yerleşimin Karaim Türkleriyle Başlangıcı. Lehçe 1991-1992.
- 119)** Rapperswilu'da Polonya Müzesi Dostları Derneği. 1990-1991, 1991-1992. Lehçe 1991-1992.
- 120) Wiankowska-Zadyka Zofia**, Mektuplar (2). S. Šišmanui. Polonya. Lehçe 1992.
- 121) Šišmanas S.**, Karaim Türkleri. Sanat. (?) / El yazması. Fransızca 1993.
- 122) Šišmanas S.**, Marc Tapsaşasr Hakkında / Str.
- 123) Šišmano S.**, için notlar. El yazması. Fransızca ve Rusça.
- 124)** Petersburg İmparatorluk Halk Kütüphanesi'nde İbranice İncil Yazmalarının Kataloğu. A. Harkary ve H. L. Strack 1875.

38 Ayrıca bk. Harviainen Tapani, "De Karaitis Lithuaniae: Transcriptions of Recited Biblical Texts, Descriptions of the Pronunciation Tradition and the Peculiarities of Shewa" *Orientalia Suecana*, 1991, s. 36-44.

- 125) Sanat. Rusça.
- 126) Simona Pilecki hakkında ansiklopediden bir makale. S. Şapşalui'nin Konferansı), Lehçe.
- 127) **Šišmanas Simonas**, Paris-Litvanya ortak öğle yemeği. Resim 1987.
- 128) Simonas Šišmanas'ın Kongresi. Resim.
- 129) **Šišmanas Simonas**, Resim. 1987.
- 130) **Šišmano Simono** Paris'te Bagneux mezarlığında cenaze. Resim. 1993.
- 131) Simonas Šišmanas'ın Paris'te Bagneux mezarlığında cenaze resmi. Sayın Klimas. 1993.
- 132) Simonas Šišmanas'ın Paris'te Bagneux mezarlığındaki cenaze resmi. 1993.
- 133) **Simonas Šišmanas**, Çizim. Karikatür. Yazarı bilinmemektedir.
- 134) **Seale M. S.**, S. Šišmanui'nin Mektupları. El yazması. İngilizce 1973.
- 135) **Sprendiakov A.**, Kırım Eskizleri³⁹; Tatar şarkısı.
- 136) Karaim Folkloru hakkında Yetim Ilias Erak'ui'nin mektupları. Fragmanlar. El yazması. Rusça.
- 137) **Baumgart Winfried**, S. Šišmanui'nin Mektupları. Fransızca 1991.
- 138) **Delevault Bernard**, S. Šišmanui ve Tapani Harviainen'in Mektupları. Sanat. "Litvanya Karaimleri": El yazması. Basım. Fransızca ve İngilizce 1991.
- 139) **Dupont-Sommer Madeleine**, S. Šišmanui'den Selamlar. El yazması. Fransızca 1991.

B) İkinci Koleksiyon: Bu koleksiyon da Vilnius Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nin *Cultural Heritage* bölümünün *Manuscript Department Collections*'ta yer almaktadır. Bu koleksiyon Muhammed Çitgez ve Özgür Aslankılıç tarafından 05-08 Nisan 2010 tarihinde Bilecik'te düzenlenen "Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu"nda sunulan bildiride yoktur.

Bu koleksiyon, tamamen Rusça hazırlanmıştır ve eserlerin tamamı el yazmasıdır. Yalnız aşağıdaki 22-23-24 ve 25. maddedekiler harihtir. Koleksiyonda, S. I. Kuşul'un (14 Nisan 1906 Yevpatoriya-11 Aralık 1996 Yevpatoriya) çalışmaları dikkat çekicidir. Çünkü yazma eserlerdeki Rusça yorumlar genellikle Kuşul'e aittir.

Kuşul, Karaim Türklerinin maddi ve manevi mirasını derleyen kişilerin başında gelir. S. Şapşal ve İ. İ. Kazas gibi Karaim Türklerinin başlattığı işin bir nevi devam ettiricisidir. Yüksek eğitimini bitirememiştir. Muhasebecidir. M. Firkoviç (1924-2000) hakkında önemli bir yayını vardır. Şapşal, Baskakov ve Kokenay'la görüşmüştür. Kırım'ın Gezlev/Kezlev'de (~Yevpatoriya) bulunan kenessanın yanındaki müze, Kuşul'un adını taşımaktadır⁴⁰.

İkinci koleksiyonda, Aaron ben İlya'nın çalışmaları da vardır. Nikotidi, XIV. yüzyılda İstanbul'da yaşamış ve 1369 yılında İstanbul'da ölmüştür. Onun en önemli eseri, "Keter-Tora"dır. Ayrıca Karaim Türklerinin inançlarını anlattığı "Gan-Eden" ve ilahiyat felsefesi hakkında "Eç-Haim" adlı kitapları da vardır.

39 Eskiz; Kırım izlenimleri demektir.

40 Bu bilgi <http://karai.crimea.ua/169-symyt-kushul.html> sitesinden alınmıştır (erişim tarihi: 19.07.2016).

Koleksiyonda Simha İsaak'ın (~Simhe İsaak Lutskiy) çalışmaları da vardır. İsaak, XVIII. yüzyılda yaşamıştır. Lutska şehriden olup Çufutkale'de yaşamıştır. 24 eser yazmıştır. 1761 yılında ölmüştür⁴¹.

Rusça koleksiyonun ilk sayfasında, **S. I. Kuşul-B. Ya. Kokenay**'ın "Kırım Karaim Türkleri" adlı çalışmasına dair SSCB Bilimler Akademisi INION bilim uzmanı N. Çerenkov'un yazdığı görüşe S. İ. Kuşul'un yanıtı (1978-1979) yer almaktadır.

Koleksiyonun ikinci sayfasında numaralandırılmış bir şekilde Karaim Türklerinin en seçkin bilginlerinin eserleri yer almaktadır:

1) Aaron I. Büyük. Sefer B. Mibrar Çteşenilm, Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. Kitap deri kaplamadır (XIX. yy.).

2) Aaron Ben İosif Garafe, Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. Kitap, deri kaplamadır (1490).

3) Aaron ben İlya, Küçük Nikameditskiy Gan-Eden Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. Kitap, deri kaplamadır. Rusça yorumlar, S. I. Kuşul'e aittir (XV. yy.).

4) Aaron II Nikameditskiy, "Eç-Hayim~Eç Haim" kitabına göre dini soru ve cevaplar (I. Bölüm), "Mecmua" kitabına göre dini soru ve cevaplar (II. Bölüm). Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. Kitap, deri kaplamadır (1369). Rusça yorumlar S. I. Kuşul'e aittir (1856).

5) Sahya ben İosif, Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. Kitap deri kaplamadır. Rusça yorumlar, S. I. Kuşul'e aittir (XV. yy.).

6) Eliezer ben İguda, Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. Kitap deri kaplamadır. Rusça yorumlar S. I. Kuşul'e aittir.

7) M. Sultanskiy, Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. Kitap, deri kaplamadır. Kitabın içerisinde yorumlar vardır (1826).

8) Lutskiy Simha İsaak ben Moşe ve diğerleri, Karaim Türkçesiyle yazılmış 5 el yazması kitap. Kitaplar, deri kaplamadır. İçerisinde yorumlar vardır (1759).

9) Meir Ben Yakob French Şaar Haşamaime, Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. Kitap, deri kaplamadır. İçerisinde yorumlar vardır.

10) Mezmurlar⁴², Karaim Türkçesine çevrilmiştir. El yazma. İçerisinde yorumlar vardır (Mezmurlar, Tanrı inancını ve sevgisini işleyen 150 ilahiden oluşur).

11) Simhe Kalmani, Gramer kuralları. Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. İçerisinde yorumlar vardır (1847).

12) Simhe İsaak Lutskiy, Sefer Akkida Çerçhah. Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. İçerisinde yorumlar vardır (1775).

13) Afendonulo Kaleb ben Eliyahu, Çap Hameleh. Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. Kitap, deri kaplamadır. İçerisinde yorumlar vardır (XVII-XVIII. yy.).

14) Simhe İsaak Lutskiy, Kebil Melahim. Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. Kitap, deri kaplamadır. İçerisinde yorumlar vardır. (XVII-XVIII. yy.)

41 Yu. D. Kokizov, "Karay Türklerinin KısaTarihçesi", *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010)*, Bilecik Türkiye, s. 880.

42 Karaim Türkleri, Tanah'ın üçüncü bölümü olan Ketuvim bölümünde yer alan Hz. Davud'un mezmurlarından okurlar (Ayrıntılı bilgi için bk. Selma Gülsevin, *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti)*, Ankara 2016, s. 18).

15) **Mordehay ben Nisan. Dereh Ya. M.**, Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. Kitap, deri kaplamadır. İçerisinde bazı yorumlar vardır. (XVII-XVIII. yy.)

16) **İgi Tigon Şamual. Biur Mehamnilit Hazzoroh**, Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. İçerisinde yorumlar vardır (XIX. yy.).

17) **Avraam Ben İoşnya**, Eruşalmi⁴³ Denemeler. Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. İçerisinde çeşitli yorumlar vardır (XVIII. yy.).

18) **Simhe İsaak Lutskiy**, Tore Zahab. Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. Yorumlar S. I. Kuşul'e aittir.

19) **Simhe İsaak Lutskiy**, Prah Çadikim. Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. İçerisinde yorumlar vardır. (1785).

20) **Genfis İmmanuil ben Yakob**, Şemkena Faim. Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. İçerisinde yorumlar vardır (XVI. yy.).

21) **Yakob ben Dalih**, Karaim Türkçesiyle yazılmış bir el yazması. İçerisinde yorumlar vardır (1688).

22) **R. Taymaz**, Kırım-Karaim Türklerinin Mutfağı. Rusça kitap. 2. baskı. (1981).

23) **S. Kuşul**, Arkeolog A. S. Firkoviç'in kendi bulgularını taklit etme suçlamalarına karşı bazı kanıtlar. Rusça bir kitaptır (1981)

24) **Firkoviç Avraam**, Arkeolog.....Kırım Çofot / Çufut Kale..... Resim (1981).

25) **Kokenayaus**, Doriso antikapis. Kırım Çofot / Çufut Kale..... Resim (1981).

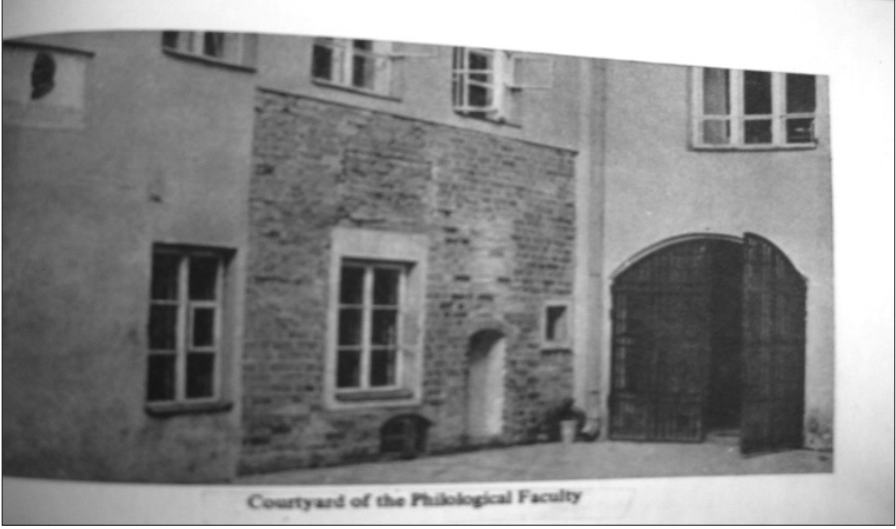
RESİMLER⁴⁴

Resim 1: Vilnius Üniversitesi Rektörlük Binası

43 “Kudüs” demektir. Eruşalmi “esenlik şehri” kelimesi, Tülay Çulha'nın *Karaycannın Kısa Sözcüğü*'nda “Yeruşalayim” şeklinde geçmektedir (2006, s. 124).

44 Resim 1 ve 2, *A Short History of Vilnius University*, The Vincas Kapsukas University of Vilnius, Vilnius Mokslas Publishers 1979 kitaptan alınmıştır.

Resim 2: Vilnius Üniversitesi Filoloji Fakültesi Giriş Kapısı

Resim 3: Karaim Türklerrinin Etnografya Müzesi

Resim 4: Trakai'de Karaim Türklerinin Okulu⁴⁵

Resim 5: Trakai Kalesi

45 Evlerin sokağa bakan yüzünde üç pencere bulunması Karay Türklerinin evlerine ait bir özelliktir.

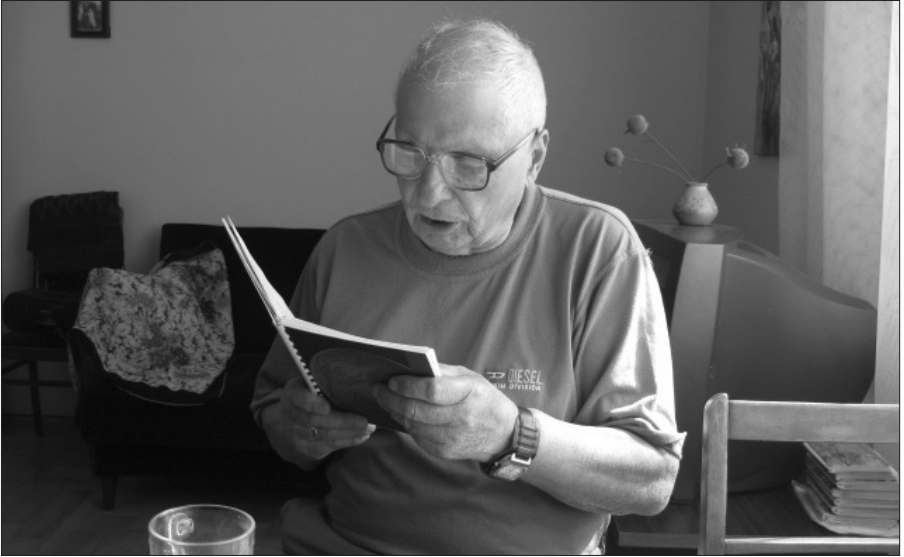
Resim 6: Trakai Kalesi

Resim 7: Kenassa'dan çıkan Karaim Türkleri

Resim 8: Trakai’de Karaim Türklerinin Kenassa’sı

Resim 9: Trakai’de Yaşayan Karaim Türkü Szymon Juchniewivz

Kaynakça

- VILNENSIS ALMA MATER (2012). *Vilnius Universiteto İstorijos Bruožai*, Vilnius.
- ALTINKAYNAK, Erdoğan (2004a). “Kırım Karaylarının Kutsal Mekânı Baltatıymez Mezarlığı, Ormana ve Mezarlığa Yapılan Saldırıları”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları*, İstanbul, Sayı 208, s. 34-38.
- ALTINKAYNAK, Erdoğan (2009b). “Kırımçakların Menşei ve Bu Konudaki Çalışmaların Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Rsearch*, Vol. 2/7, Spring.
- ARIK, Sabire (2008). “Polonya-Litvanya Tatar Türkleri (Lipkalar)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara, Cilt 5, Sayı 3, Eylül 2008, s. 156-161.
- BASKAKOV, N. A., A. ZAJAÇZKOWSKI, S. M. SZAPSAŁ (1974). *Karaimsko-Pols'kiy Slovar'*, Moskva.
- BUDNİK, Natalya (2008). “Rusya Milli Kütüphanesinde (Sankt-Petersburg) ve Rusya İlim Akademisinin Şarkiyat Enstitüsünün Sankt-Petersburg Şubesinde Bulunan Kırım Karayara Ait El Yazmaları Koleksiyonlarının İnceleme Perspektifleri”, *Karadeniz*, Yıl: 1, Sayı: 1, Kış, s. 73-80.
- ÇULHA, Tülay (2006a). *Karaycanın Kısa Sözvarlığı, Karayca-Türkçe Kısa Sözlük*, Dil ve Edebiyat Dizisi 6, İstanbul.
- ÇULHA, Tülay (2015b). *Kırım Karaycasının Katık Mecmuası (Metin-Sözlük-Dizin)*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÇİTGEZ, Muhammed-Özgür ASLANKILIÇ (2011). *Vilnius Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'ndeki Karaim (Karay) Türkleri Koleksiyonu*, Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu, Bilecik, 05-08 Nisan 2010, s. 837-851.
- DOĞAN, İsmail-İlgi KIVRAKDAL (2002). “Karaim Türkleri”, *Türkler*, Cilt 20, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 781-789.
- DOĞRUER, Semra (2007). *Karay (Karaim) Türklerinin Sözlü Edebiyatı*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (Danışman Prof. Dr. İsa ÖZKAN), Ankara.
- DUBIŃSKI, Aleksander (1994a). *Batı Karaim Dilinde Bazı Leksik Farkları*, *Caraimica*, Warszawa: s. 121-128.
- DUBIŃSKI, Aleksander (1994b). *Caraimica, Prace karaimoznawcze*, Warszawa.
- FIRKOVIČIUS, Mykolas (1993a). *Karaj Koltchalari*, Vilnius.
- FIRKOVIČIUS, Mykolas (1996b). *Mien Karajce Urieniam*, Vilnius.
- FIRKOVIČIUS, Mykolas (2000c). *Şelomonun Maşallary (Suleyman'ın Meselleri)*, Ankara: Turk Dil Kurumu Yayınları.
- GRİŞİN, Yakov (2000). *Pol'sko-Litovskiy Tatarı: Vzgl'yad Cherez Veka (Polonya-Litvanya Tatarları: Çağlar Boyunca)*, Kazan': Tatarskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- KOBECKAİTĒ, Halina (2007). “Факторы сохранения этнического идентитета литовскими караимами”, *LIETUVOS KARAIMŲ TAUTINIO TARATUMO IŠSAUGOJIMO VEIKSNIAI, Pranešimas konferencijoje, Totorių ir karaimų įsikūrimo Lietuvoje 610-osios metinės*' Vilnius: s. 1-10.
- GORDLEVSKİY V. A. (1928). *Leksika karaimskogo perevoda Biblii// DAN AN SSSR*, - s. 87-91.
- GÜLSEVİN, Selma (2007a). “Karay Türkçesinde Oğuzca Unsurlar”, *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring.
- GÜLSEVİN, Selma (2016b). *Karay Türklerinin Dili*, Ankara: TDK Yayınları.
- İBRANİCE-TÜRKÇE SÖZLÜK (1978). Derleyen: Şimon TOLEDO, Tashih eden: Yaakov NAMER, Kudüs.

- JUBILIEJINES RINKINYS 600 METU KARAIMAI LIETUVOJE (1997). Praeitis Dabartis / Pagalbinė Medžiaga, Lietuvos Didžioji Kunigaštustė Lietuvos Respublika, Trakai.
- KAYDAROV Abduali-Meyirbek Orazov (2010). *Türklük Bilgisine Giriş*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- KOBETSKİY S. (1904). *İrlar (Şarkılar)*. Kiyev.
- KOWALSKI, T. (1929). *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, Warszawa-Kraków.
- KOKÍZOV, Yu. D. (2011). “Karay Türklerinin Kısa Tarihçesi”, *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri*, Bilecik Türkiye: 5-8 Nisan 2010, s. 869-882.
- KUBILIUS J. vd.. (1979). *A Short History of Vilnius University*, The Vincas Kapsukas University of Vilnius, Vilnius Mokslas Publishers.
- ÖNER, Mustafa (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (2010). Bilecik Türkiye: 5-8 Nisan.

Genel Ağ Kaynakları

- <http://www.felsefeta.org> / kadim-balta-tiymez-mezarligi-tarihten-gizlenen hazaryadaki-karay-mezarligi/ (erişim tarihi: 22.09.2016).

DƏDƏ QORQUD DASTANLARINDA SOMATİK FRAZELOGİZMLƏR

Somatic Idioms in the Epic Dede Gorgud

Nizami BAĞIROV*

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 177-187

Öz: Dede Korkut Kitabı'nda üç yüzden fazla deyim kullanılmıştır. Bunların belli bir kısmını somatik (beden uzuvları adlarıyla kurulan) deyimler oluşturmuştur. Onlar, makalede kurucu birleşenleriyle isim ve fiil düzeylerinde özdeşleştirilerek iki ayrı gruba bölünmüştür: Örneğin: *Ağzı dualı, ince belli, dili acı; ağız açmak, baş koymak, gözü tutmak* vb. Ayrıca söz konusu deyimlerin yapısal, semantik ve kavramsal özelliklerine göre de incelenmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut Kitabı, somatik, deyim, isim, fiil, tekrar, alkış, karkış

Abstract: There are more than three hundred idioms in the book Dede Gorgud. Some of these idioms are somatic phrases (phrases which are formed mentioning the body parts). These are identified with the essay building elements by forming two groups in *noun-phrase* and *predicate-phrase* levels. *Ağzı dualı* (someone who says prayers), *ince belli* (someone who is thin waisted), *dili acı* (someone who has a poisonous tongue); *ağız açmak* (to request), *baş koymak* (to set one's mind on something), *gözü tutmak* (to take a fancy to), etc. can be given as examples. Furthermore, the phrases are studied in terms of their structural, semantical and conceptual features.

Keywords: *The Book of Dede Gorgud, somatic, idiom, noun, predicate, repetition, dead of winter*

Giriş

Dədə Qorqud dastanları; oğuz türklərinin dünyanın mədəniyyət xəzinəsinə bəxş etdiyi, sorağı tarixin ta qədim qatlarından gələn və milli-türk-oğuz düşüncə tərzimizin, adət-ənənələrimizin, dünyagörüşümüzün, ozan-qopuz sənətimizin, əski çağları özündə əks etdirən rituallarımızın, həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatımızın ən dəyərli qaynaqlarından biridir. Oğuz türklərinin qədim dövrlərini özündə əks etdirən dastanlar zəngin söz ehtiyatına malikdir. Bu zəngin leksik qatın müəyyən hissəsini somatik leksik vahidlər təşkil edir. Dastanlarda istifadə edilən “ağız, alın, ayaq, arxa (bel), bağır, baş, bel, bəbək, barmaq, boğaz, baldır, boyun/boyun, bəniz, birçək, bilək, bud, bıç, burun, bögür, əmcək, ənsə, ət, çigin, çənə, cigər, diz, diş, dil, tamar, topuğ, todaq, talu (qabırğa), tamağ, təpə (baş), tırnaq, saç, sağrı, saqqal, köks, sırça parmağ, sünücik (qol-qıç), sünük, könül, göz, qarın, qaş, qapaq (diz qapağı), qılça (qıç,diz), qulaq, gödən, qapaq (göz qapağı), qan, qol, qoltuq, qoyun, öd, omuz, qapırğa, yanaq,

* Bakü Slavyan Universiteti Türköloji Kürsüsünün Ögretim Elemanı, Bakü/AZERBAJCAN. Gönderim Tarihi: 18.08.2016 / Kabul Tarihi: 10.10.2016

yaş, yürək, yağır (çiyin), yüz/üz, yumuruq” və s. somatik leksik vahidlər “pratürk”dən (Dıbo 1997:194-289) etibarən ümumtürk dilinin leksikonunda bu və ya digər şəkildə yer tutur. Dastanlarda işlənən somatizmlər həm müasir Azərbaycan türkcəsində, həm də digər türk ədəbi dillərində və dialektlərində arxaikləşməyə məruz qalmadan müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq bu gün də işlənilməkdədir. Bəzən dastanların dilində frazeologizmlərin tərkibində rast gəlinən somatizmlərin mənşəyini sadəcə oğuz qrupu türk dillərində deyil, digər türk ədəbi dilləri və dialektlərində də axtarmaq lazım gəlir. Çünki bu və ya digər türk ədəbi dilləri və dialektlərində işlənən müvafiq leksik vahidlərin bir çoxu dastanların dilində somatik frazeologizmlərin yaranmasında qurucu linqvistik komponent kimi fəal iştirak edir. Bu durum isə bəzən uzaq türk dillərində fərqli leksik vahidlərlə ifadə olunan somatizmlərin belə uyğun dastan frazeologizmlərinin qurulmasında qurucu komponent kimi işlənilməsini şərtləndirir.

Məqalədə, uyğun frazeologizmlərin araşdırılmasında “Dədə Qorquq dastanları mətni”nin (Musaoğlu 2011: 8-10), eyni zamanda onun frazeologiyası və qəlib ifadələrinin ənənəvi filoloji-linqvistik metodlarla tədqiqinə və təsnifatına əsaslanılır (Bayramov 1978: 28-30). Buna bağlı olaraq dastanların mətnində işlənən substantiv və feli frazeoloji vahidlər, eyni zamanda dini həyat tərzinə və etnik-millət adət-ənənələrə bağlı olaraq yaranan deyimlər və performativ frazeologizmlər də tədqiqatə cəlb edilir.

1. Dastanların frazeologiyasının tədqiqi və təsnifatı

Dədə Qorqud dastanlarının frazeologiyasını Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq H. Bayramov tədqiqatə cəlb etmişdir. O, dastanlarda üç yüzdən artıq frazeoloji vahidin olduğunu qeyd edərək onları abidənin mətnində və müasir dilimizdə işlənilmə tezliyinə və özəlliklərinə görə dörd qrupa bölmüşdür: 1) heç bir mənə dəyişikliyinə uğramadan müasir dilimizdə işlənənlər; 2) mənaca eyni olub, yalnız komponentlərindən biri arxaik səciyyə daşıyanlar; 3) komponentlərindən biri həm ilk mənbədə, həm də müasir dilimizdə işlək sözlərdən ibarət olmaqla eyni mənə ifadə edənlər; 4) müasir dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyanlar (Bayramov 1978: 28-31).

Son illərdə Azərbaycan dilçiliyində dastanların dilində işlənən frazeoloji vahidlərin ayrı-ayrı struktur modelləri tədqiq edilmiş, frazeologizmlər ikikomponentli və üçkomponentli olmaqla iki qrupda birləşdirilmişdir. E. Məmmədova tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə frazeoloji vahidləri “isim+fel, sifət +fel” və hər iki tərəfi adlardan ibarət olan frazeologizmləri “isim+isim, isim+sifət” olaraq iki yerə bölmüşdür (Məmmədova 2010:11-12). Başqa bir Azərbaycanlı tədqiqatçı S. Cəlilova Dədə Qorqud dastanlarının dilində işlənən deyimlərdən sadəcə feli frazeoloji birləşmələri araşdırmışdır (Cəlilova 2000). Türkoloji dilçiliyin Türkiyə məktəbində aparılan araşdırmalarda isə Dədə Qorqud dastanlarında işlənən deyimlər digər bənzər folklorik və filoloji-linqvistik vahidlərin, daha doğrusu atalar sözlərinin, məsələlərin və məcazi mənalı qəlib ifadələrin içərisində tədqiqatə cəlb olunmuşdur (Gül 2008:100-105).

Yuxarıda adı çəkilən tədqiqatlarda frazeoloji vahidlərin tematik-konseptual təsnifləndirilməsi verilməmiş, istər somatik, istərsə də digər bütün frazeologizmlər elə ümumi tipoloji-frazeoloji bölgüyə əsasən qruplaşdırılmışdır. Biz isə frazeoloji vahidləri tematik cəhətdən iki hissəyə, daha doğrusu somatik və qeyri-somatik

qruplara ayırırıq və bu bölgüdən çıxış edərək dastanların dilindəki somatik frazeologizmləri tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə substantiv (ismi) somatik frazeologiya və feli predikativ somatik frazeologiya olmaqla iki qrupa bölməyi məqsədə uyğun hesab edirik.

1.1. Substantiv somatik frazeoloji vahidlər

Dastanların dilində işlənən substantiv, daha doğrusu, ismi somatik frazeoloji vahidlər başqa qruplara görə azlıq təşkil edir və əsasən, təyini söz birləşmələri və digər ismi birləşmələr şəklində özünü göstərir. Məsələn, “ağzı dualı, belim qüvvəti, aqam başıqün, gözümün aydını, quzğun dilli, quş yürəkli, başum bəxti, çatma qaşlu və s.

Başım bəxti-Bərü gəlgil, başum bəxti, evüm təxti!

Çatma qaşlı-Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!

Ağzı dualı-Ola kim, bir ağzı dualının alqışılə Tənri bizə yetman əyal verə- dedi (KDQ, s. 35).

Alnı açuq- Alnı açuq comərd ərənlər dinləsün! – dedi (KDQ, s. 83).

Başım tacı – “Başım tacı Qazan gəlmədi” deyü izin izlədi, getdi (KDQ, s. 76).

Belim qüvvəti -Tutar belüm qüvvəti oğul! (KDQ, s. 66).

Yüz qaralığı-Haqluya həqqi dəgə, haqsuza yüzi qaralığı dəgə (KDQ, s. 64).

Sağ əl, sol əl, qarşu əl - tərəf mənasında. Sağım ələ baqduğımda Qartaşım Qaragünəyi gördim..., Solım ələ baqduğımda Tayım Uruzu gördim..., Qarşum ələ baqduğımda səni gördim (KDQ, s. 68-69).

Ağzın yeynisi - Ərin ağzın yeynisini at bilür (KDQ, s. 32).

Ğafil baş - Ğafil başın ağrısın beyni bilür (KDQ, s. 32).

Acı yaş - Qara gözdən acı yaşın tökdürdinmi? (KDQ, s. 72).

İncə belli - Qırq incə bellü qız-oğlan ilə Qara ayqırın tartdırdı (KDQ, s. 76);

Quzğun dilli - ...Quzğun dilli kafər çıqa gəldi (KDQ, s. 69); **Quş yürəkli** - Oğlan quş yürəkli olur (KDQ, s. 71).

Dastanların dilində işlənən substantiv somatik frazeologizmlərdən “quzğun dilli, quş yürəkli” və s. komparativ və ya müqayisə mənasını ifadə edir. Metaforik səciyyəli belə bənzətmələr sadəcə konkret bir ədəbi-bədii kontekstdə frazeoloji səciyyə daşıyır. Bu quruluşdakı “frazеologizmləri” (Seçdirmə bizimdir- N. B.) A. Qurbanov frazeoloji səciyyəli sabit söz birləşmələrinin tərkibində “frazеoloji birləşmə” (1989: 227), S. Cəfərov “qovuşma idiomlar” (1970: 99), H. Bayramov “qeyri-feli frazeologizmlər” (1978:110), H. Həsənov isə “ismi frazeologizm” (1988:221) kimi səciyyələndirir. Bizcə, sözügedən deyimlər, əslində “mətn üslubiyyəti qavramı” (Musayev 2012:271) baxımından dilin frazeoloji sistemində Dədə Qorqud təhkiyəsinin *üslubi-sintaktik normaları və variantları* səviyyəsində təsnifləndirilməlidir. Belə ki, dilin kommunikativ sistemində müəyyənləşən frazeoloji səciyyəli söz birləşmələrinə bənzər digər sintaktik vahidlər, məsələn mürəkkəb cümlə tipləri M. M. Musayevin əsərlərində “normativ-sintaktik quruluşlar, üslubi-sintaktik normalar və variantlar” (2011: 75-268; 2012:100-114) kimi öyrənilməkdədir.

1.2. Feli predikativ somatik frazeologizmlər

Qeyd olunmalıdır ki, Dədə Qorqud dastanlarının yazıya alındığı ilkin mərhələdə ərəb, fars və digər xarici dillərdən alınma somatik leksik vahidlər Oğuz türkcəsində, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Bu nöqteyi-nəzərdən somatik frazeoloji vahidlərin əsas və ya birinci tərəfi türk mənşəli leksik vahidlərdən təşkil olunur. Sözügedən leksik-frazeoloji tərkib isə, qurucu komponent olaraq işlənən fellərlə birlikdə, nümunələrdən də görüldüyü kimi, türk mənşəli leksik vahidlərdən ibarətdir¹¹. Dastanların dilində feli predikativ somatik frazeologizmlər substantiv somatik frazeoloji vahidlərlə müqayisədə say etibarilə üstünlük təşkil edir. Feli predikativ somatik frazeologizmlər dastanların dilinin əsasını, nüvəsini təşkil etdiyi halda, substantiv somatik frazeologizmlər periferik səciyyə daşıyır. Bunu aşağıda dastan mətnlərindən götürülən feli predikativ frazeologizm nümunələri də əyani bir şəkildə göstərir:

Ağız açmaq - Ağız açub ögər olsam, üstimizdə tənri görkli! (KDQ, s. 32).

Sözügedən deyim Türkiyə türkcəsində uyğun “ağız açmaq” şəkliylə və “söz söylemek, konuşmak; kavgaya başlamak, hiddet göstərmək, taşmaq” mənalılarıyla bir idiomatik uyuşma olaraq işlənir. Bununla bərabər, Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində sözügedən deyimə komponentləri sintaktik paralellərlə ifadə olunan “Ağzını açıb gözünü yummaq” və “Açtı ağzını, yumdu gözünü” idiomatik qovuşmasına da təsadüf olunur (Musaoglu 2010: 189-190). Sözügedən deyimə müasir türk ədəbi dillərində həm idiomatik uyuşma, həm də idiomatik qovuşma olaraq təsadüf olunur. Bu da yuxarıda somatik frazeologiyanın həm Dədə Qorqud dastanları mətnində, həm də müasir türk ədəbi dillərində leksik-sintaktik paralellik təşkil etməsi haqqında deyilən fikri bir daha təsdiqləyir.

Ağzının suyu axmaq - Avsal olmuş tana kibi ağzının suyu aqdı (KDQ, s. 87).

Alnına çıxmaq- sərxoş olmaq– İçüb-İçüb Ulaş oğlu Salur Qazanın alnına şərabin istisi çıqdı (KDQ, s. 42). Sözügedən deyimə işlənən şəkliylə daha çox Dədə Qorqud mətninin leksikonunda rast gəlinir.

Ayağına düşmək- Cübbəsilə-çuxasilə Beyrəgin ayağına düşdi (KDQ, s. 65). Qazanın ayağına düşdilər, suçlarını dilədilər, əlin öpdilər (KDQ, s. 126).

Ayağına salmaq- Ayağın toprağına məni saldılar. Sana kəsım verəlim, deirlər – dedi (KDQ, s. 99).

Bağrı sarsılmaq- Qara bağrı sarsıldı (KDQ, s. 38); Qara bağrın sarsulubdur “ağa!” deyü nə ağlarsan, nə bozlarsan? (KDQ, s. 61). Sözügeçən deyimə də işlənən şəkliylə əsas etibarilə Dədə Qorqud dastanları mətninin leksikonunda təsadüf edilir.

Bağrı yanmaq- Yandı bağrım, göynədi içim (KDQ, s. 61); Yalnızca oğul görünməz, bağrım yanar (KDQ, s. 72).

Bağır basmaq- Dəlü ozan gəldi; baş endirdi, bağır basdı, salam verdi (KDQ, s. 63).

11 Burada sadəcə “ciyər” somatizmi istisna olunur. Çünki sözügedən leksik vahid dilimizə fars dilindən keçmişdir (Türkçe Sözlük 2005: 368). “Ciyər” ləksemi ilə qurulan somatik frazeologizmlər həm oğuz qrupu türk dillərində (2005:368-369; ADİL I 2006: 425), həm də sözügedən dastanların təhkiyəsində yayğındır.

- Barmağını ısırmaq**- Yigit barmağın ısırdı, aydır (KDQ, s. 53).
- Başına (qəza) gəlmək**- Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz (KDQ, s. 31).
- Baş endirmək** - Baş endirdi, bağır basdı (KDQ, s. 55); Baş endirüb, səlam verdilər (KDQ, s. 53).
- Başına qaranu olmaq** - Dünya-aləm kafərin başına qaranu oldu (KDQ, s. 44).
- Başına çarə etmək** - Ordum sağ- əsən degil isə başınıza çarə edin (KDQ, s. 44).
- (Əqli) başından getmək**- Çoban böylə digəc Qazan ah etdi, əqli başından getdi (KDQ, s. 45); Ah etdilər, əqilləri başlarından getdi (KDQ, s. 57).
- Başı bun almaq**- Üç yerdə yaralandım, qara başım bun aldı, yalnız qaldım (KDQ, s. 46).
- Başa qaqınc qaxmaq**- Əgər çobanla varacaq olursam, Qalın Oğuz bəgləri bənim başıma qaqınc qaxarlar (KDQ, s. 46).
- Başına iş gəlmək**- Başıma iş gəldi, yoldaş deyərəm (KDQ, s. 60); Beyrəkdən sonra başına bu hal gələcəgin bilürdin – dedi (KDQ, s. 65).
- Baş qaldırmaq**- Baş qaldıran kafərləri öldürdi, qəza eylədi (KDQ, s. 53).
- Başa çevirmək**- Qırq evli qulla qırq cariyə oğlu başına çevirdi (KDQ, s. 78).
- Baş qoymaq**- Bir yasdıqda baş qoyub əmişdim (KDQ, s. 83).
- Baş qoymaq**- canını qurban vermək - Beyrək aydır: “Vallah, mən Qazan Oğuzına baş qomışam”(KDQ, s. 124-125).
- Başına çıxmaq**- ağılını aparmaq- Şərabın istisi başına çıxdı (KDQ, s. 95).
- Başı əsən olmaq** - Bəg yigit, baş əsən olsa, börk bulunmazmı olur (KDQ, s. 91).
- (Dünya) başına tar olmaq**- Yalan dünya başına tar oldu (KDQ, s. 94); Gen dünya başına tar oldu (KDQ, s. 96).
- (Yolunda) baş vermək**- Bir yigit aramızdan əksildi, sənin yolunda baş verdi (KDQ, s. 126).
- vBaşına zəval gətirmək** - Əmma Oğuzun başına zəval gətürdin (KDQ, s. 98).
- Baş yarağın eylmək**- Baş yarağın eylən, üzərinüzə yaği gəlür (KDQ, s. 106),
- Başına nələr gəlmək, nələr qopmaq**- Gör axır nələr oldu, nələr qopdu mənim başıma; Mənim qara başıma nələr gəldi (KDQ, s. 106).
- (Bir yasdıqda) baş qoymaq**- bir yerdə yatmaq - ...Könül ilə sevdiğim, bir yasdıqda baş qoduğum (KDQ, s. 58).
- Belindən enmək (gəlmək)**- Ata adını yürütmİYən xoyrad oğul ata belindən enincə enməsə, yeg (KDQ, s. 32).
- Bənizi sararmaq**- Əmma qızın dərdindən bənizi sarardı (KDQ, s. 98); Gördi bənizi sararmış, dilbəndi boğazına keçmiş (KDQ, s. 105).
- Boyına almaq**- toplamaq, yığmaq- Yigitlərin, oxşaqıl, boyına alğıl; Qatlanmadı, qırq incə qızı boyına aldı (KDQ, s. 37-38).
- Bığı qararmaq**- gənc, cavan - Bığçağı qararmış yigitcikləri çoq yemişəm (KDQ, s. 103).

Cığrın tağlamaq- Yumru-yumru ağıladı, yanıq cigərcigini tağladı (KDQ, s. 48).

Damarı sızlamaq- Kəsilsün oğlan əmən süd tamarım yaman sızlar (KDQ, s. 38).

Damarlar qaynamaq- Uruzun şəfqət tamarları qeynədi (KDQ, s. 121); Qan tamarları qaynadı (KDQ, s. 44).

Damaq vermək- Tatlu damağ verüb soruşduğım (KDQ, s. 83); Tatlu dəmağ verübən sorışdlar (KDQ, s. 93).

Dilini aramaq- döyrənmək - Anasının dilini aradı (KDQ, s. 111).

Dilinə gəlmək- Basatın dilinə bu gəldi (KDQ, s. 101).

Dil çıxartmamaq - əsir tutmamaq - Bulduqları kafəri qırdılar. Dil çıxartmadılar (KDQ, s. 120). Dastanın dilində işlənən ən maraqlı frazeoloji vahidlərdəndir. Bu frazeoloji vahid inkar formasında işlənmişdir. Çox güman ki, təsdiq formasında da işlənmişdir. Bu frazeoloji vahid M.Kaşğari divanında “tıl tut” (əsir tut) formasında işlənir. Məsələn, Yağıdan tıl tuttu (DLT, Ic.s.348).

Dişdən çıxmaq- Otuz iki dişdən çıxan bütün orduya yayıldı (KDQ,106).

Dodağı təbsirmək- Böylə digəc Qaracıq çobanın acığı tutdı, todaqları təbsirdi (KDQ, s. 49).

Əlindən almamaq- Axır zəmanda xanlıq gerü - Qayıya dəgə, kimsənə əllərindən amıya (KDQ, s. 31).

Əlində şəhid olmaq- Kərbala yazısında yəzidlər əlində şəhid oldı (KDQ, s. 32).

Əlinə girmək- Avazım gödəlmədin, ünüm boğulmadın bir atdır, əlümə girdi, ilətim, saqlıyayım (KDQ, s. 60); Qarı düşmən, tatar oğlu əlümizə girmişkən cəza ilə öldürəlim (KDQ, s. 74); Al qanatlı Əzrayil mənim əlümə girsə, öldürəydim (KDQ, s. 80); Mərə Əzrayil, mən səni gen yerdə istərdim, tar yerdə əlümə girdin (KDQ, s. 80),

Əlindən nə gəlmək- Qız qalq oyna əlündən nə gəlür? (KDQ, s. 65).

Əl altından- gizli - Anası tuymadın əl altından buyırdı (KDQ, s. 74).

(Yol) əlinə almaq - getmək- Gəldügi yolu əlinə alub yortdı (KDQ, s. 74).

Əlindən qurtarmaq- Yaxşı yigidin canın onun əlindən qurtaraydım (KDQ, s. 80).

Əlindən uçmaq- Çünki mənim əlümdən gögərçin kibi quş oldı, uçdı (KDQ, s. 80).

Əlində nə olmaq- Mənüm də əlümdə nə var (KDQ, s. 80)

Əlində hünəri olmaq - Bu yigidin sözi yügrək, əgər əlində hünəri var isə - dedi (KDQ,87).

Əlində həlak olmaq- Bunun kibi yigit heyf ola ki, canvərlər əlində həlak ola! - dedi (KDQ, s. 87).

Əlində qalmaq- Yarın Oğuz elinə xəbər vara, dəvə əlində qalmışdı, qız qutardı - deyələr (KDQ, s. 89).

Əli yaxasında olmaq- Yarın qiyamət günində mənim əlüm Qazan xanın yaqasında olsun, mənim qanım Aruza qoarsa... (KDQ, s. 125).

Əlində zəbun olmaq- Xanım, yigirmi dörd sancaq bəgi təkur əlində zəbun oldı (KDQ, s. 96).

- Əl qavşırmaq-** Əl qavşırıb, ol yigidə səlam vergil! (KDQ, s. 111).
- Əlindən almaq-** Qanlı kafər əlindən qartaşcuğun tartub aldı (KDQ, s. 115); Qanlı kafər əlindən babasın tartub aldı (KDQ, s. 122).
- Əlindən qurtulmaq-** Vay, sənin əlindən nə yer yüzində dirimiz və yer altında ölümüz qurtulmuş!; Anun əlindən əlimiz, nə də dirimiz qurtulmuş! (KDQ, s. 117).
- Əl verməmək-** Əlli bin ər gördümsə, əl vermədüm (KDQ, s. 117).
- Göz bununu çəkmək-** göz dağı çəkmək- Elə kim mən çəkərəm göz bununu, Hiç yigidə verməsün qadir - tənri göz bugünü!-dedi; Heç yigidə verməsün qadir tənri göz yükünü (KDQ, s. 102- 103).
- Göz gəzdirmək-** Sağlən solına göz gəzdirdi, oğlancuğunu görmədi (KDQ, s. 38).
- Gözü tutmaq-** Yigidin gözi bir dəniz qulunı boz aygırı tutdı, bir də altı pərli güzi, bir ağ tozlu yayı tutdı (KDQ, 53); Gözün kimi tutarsa, ... sən ana varğıl (KDQ, s. 83).
- Gözü səgrimək-** Çıqsun bənim kor gözüm, a Dərsə xan, yaman səgirir (KDQ, s. 38).
- Göz açmaq-** görmək- Göz açuban gördüğüm (KDQ, s. 38-72).
- Gözünə qorxu düşmək-** Kafərlərin gözünə qorxu düşdü (KDQ, s. 43).
- Gözü qorxmaq-** Kafərin gözi qorqdı (KDQ, s. 44).
- Gözləri qan-yaşla dolmaq -** Qara qıyma gözləri qan-yaş toldı (KDQ, s. 38).
- Gözi qararmaq-** Qarın acıqmamışkən, gözün qararmamış ikən bu ağacı qoparı gör (KDQ, s. 46).
- Gözünə qarannu olmaq-** Dünya-ələm kafərin gözünə qarannu oldu (KDQ, s. 48).
- Gözünə görünməmək-** Gətürmiyəcək olarsan, gözümə gorinmiyəsən, yoxsa səni öldürərəm (KDQ, s. 56).
- Göz qarartmaq-** Qara dinlü kafərə göz qarartdı (KDQ, s. 71).
- Gözü görərkən-** Bundan yegrəgi yoxdur ki, gözüm görərkən, oğul, gəl səni evərayım (KDQ, s. 85).
- Göz qaqqmaq-** Göz qaquban könül alan anun görklisi olur (KDQ, s. 86).
- Gözü dönmək-** Gözüm döndi, könlüm getdi (KDQ, s. 92).
- Göz ucu ilə baxmaq-** Qarşısından ol əri sanctum vəqt dikdim göz ucilə ol ərə baqdim (KDQ, s. 95).
- Göz yaşı tutmaq-** Gözi yaşı tutdı ola gözüm səni? (KDQ, s. 103).
- Qan ağlamaq-** Üç kərə yaği görməsə, qan ağlıyan Toğsun oğlu Rüstəm bilə varsun (KDQ, s. 95).
- Qan almaq-** qisas almaq- Çoban aydır: “Ağam Qazan, sən evin almağa gedərsən, mən dəxi qarındaşım qanın almağa gedərəm”,-dedi (KDQ, s. 46).
- Qanını qoymamaq-** Həm vəsiyyətlə eyləmiş, “Mənim qanın qomıyasan, alasan”- demiş (KDQ, s. 125).
- Qan şorlatmaq-** Ağzunla yüzindən qan şorladaydım (KDQ, s. 47).
- Qanı qaynamaq-** Eylə olsa, Beyrəgin qanı qaynadı (KDQ, s. 54).
- Qan qusdurmaq-** Kafərə qan qusdurayım (KDQ, s. 86); Ağ saqalu Aruz qocaya qan qusdurdı (KDQ, s. 99).

Qanına susanmaq- Mərə, hərzə-mərzə söyləmə. Qanına susanma, gəl and iç!(KDQ, s. 124).

Qapaq/qabaq qaldırmaq- Qapaq qaldırdı. Dərsə xanın yüzünə baqdı (KDQ, s. 38); Qabaq qaldırdı. Qazanın yüzünə toğrı baqdı (KDQ, s. 72).

Qapırğalı böyümək- arxalı olmaq- İyəgülü ulalur,qapırğalı böyür (KDQ, s. 36).

Qulaq urmaq- dinləmək- Qulaq urub dinləyəndə ümmət görkli (KDQ, s. 32).

Qulağına qoymamaq-dinləməmək- Bin söylərsən,birisini quymaz, ərin sözünü qulağına qoymaz (KDQ, s. 33).

Qulağına səs toxunmaq- Böylə digəc oğlanın qulağına səs toqındı (KDQ, s. 39).

Qulağı cınlamaq- Sam yelləri əsmədin, Qazan qulağım cınlr (KDQ, s. 72).

Qoltuğa qısılmaq- Gen ətəgünə, tar qoltuğuna qısılmağa gəlmişəm (KDQ, s. 56).

Qol sallamaq- Ərə varan yerindən tura bən qopuz çalam,qol saluban oynaya (KDQ, s. 64).

Könlü açılmaq-Ava bingil, könlün açılsun! (KDQ, s. 105).

Könül vermək- Könül verib sevdim, a Dərsə xan! (KDQ, s. 38).

Könlünə ilham etmək- Həq təala anın könlünə ilham edərdi... (KDQ, s. 31).

Könlin uca tutmaq- Könlin yuca tutan ərdə dövlət olmaz (KDQ, s. 31).

Könül alan- Göz qaçuban könül alan görklüsünün boynın öpəm (KDQ, s. 86).

Könlünə rəhm etmək- Həq təala atamın könlünə rəhmət eləsə, kəbin kəsüb məni ol yigidə versə (KDQ, s. 87).

Ödü yarılmaq- Oğlı Qıyan Selcugin ödi yarıldı (KDQ, s. 99).

Ödü sınmaq- Meydan yüzündə qardaşın Qıyan Selcik ödi sındı, can verdi (KDQ, s. 100).

Yürəgi oynamaq- Düm yürəgi oynadı (KDQ, s. 72).

Yürəgin dağlamaq-Bağrım ilə yürəgim nə tağlarsan (KDQ, s. 107).

Yüz tutmaq- Qalın Oğuz bəgləri yüz göyə tutdular(KDQ, s. 52).

Yüzünə gəlməmək- Dəxi sənün yüzünə mən gəlməzəm (KDQ, s. 68).

Yüzü dönməmək- Yüz bin ər gördümsə, yüzüm dönmədi (KDQ, s. 117).

Yüz bulmamaq- Dəli Domrul babasından yüz bulmayıb sürdi anasına gəldi (KDQ, s. 82).

Yüzünə toxinc olmaq- Başıma qaxınc, yüzümə toxinc olmasın (KDQ, s.86).

Yüzi gülməmək- Ərə varalıdan bəru dəxi qarnım toymadı, yüzüm gülmədi (KDQ, s. 33).

2. Reduplikasion feli predikativ somatik frazeologizmlər

Reduplikasiya, təkrar - Eyni dil vahidinin eynilə və ya qismən dəyişdirilməsilə təkrar olunması mənasına gəlir. Müasir Azərbaycan dilində reduplikasion somatik frazeologizmlərin iki tipi mövcuddur: 1) Eyni somatik vahidin təkrarı ilə yaranan

somatik frazeologizmlər. Məsələn: baş-başa vermək, dil-dil ötmək, kəllə-kəlləyə gəlmək, diş-dişə oturmaq və s.; 2) İki müxtəlif somatik vahidin iştirakı ilə yaranan somatik frazeologizmlər. Məsələn: baş-beynini aparmaq, əldən-ayaqdan düşmək, dil-boğaza qoymamaq, dilə-dişə salmaq/düşmək/düşürmək və s. Dastanların dilində yalnız ikinci tip somatik frazeoloji vahidlər müşahidə edilir. Bunu aşağıdakı nümunələrdən də görmək mümkündür:

Ağız-dildən görkli səlam verdi (KDQ, s. 55); Ağız-dildən bir qaç kəlmə xəbər mana (KDQ, s. 39).

Alın-baş umudu- Vay, alnum-başım umudu, xan Beyrəg! (KDQ, s. 58).

Baş-beynin almaq- Bir əski qaftan verdiniz, bənim başım-beynim aldınız (KDQ, s. 62-63).

Başı-gözü uyxuda ikən- Bəglər, ğafillücə qara başım-gözüm uyxuda ikən düş gördi (KDQ, s. 95).

Dil-damağı qurmaq- Dil-damağı quruyıb dörd yanına baqdırdınmı?(KDQ, s. 72).

Qan-yaş tökmək- Qarcuq anan qan-yaş dökdi (KDQ, s. 76).

Qol-bud olmaq-yorulmaq- Qol-bud olup yer üstinə düşməyincə (KDQ, s. 38).

Üz- gözində canı olmaq- Üz-gözində canın varsa, oğul,ver xəbər mana (KDQ, s. 39).

3. Somatik frazeologizmlərin semantik təsnifi

Dastanların dilində işlənən somatik frazeoloji vahidləri semantik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) dini yaşam tərzinə və adət-ənənələrlə bağlı olaraq yaranan somatik frazeologizmlər; 2) performativ somatik frazeologizmlər.

3.1. Dini yaşam tərzinə və adət-ənənələrlə bağlı olaraq yaranan frazeoloji vahidlər

Bu tip frazeoloji vahidlər və ya deyimlər, əsasən, islam dini və oğuzların qədim adət-ənənələri ilə bağlı olaraq yaranan somatik frazeologizmlərdən ibarətdir. Dastanlarda “mömin, dindar” mənasında *ağzı dualı* somatik frazeologizmi işlənir. Məsələn: Bir ağzı dualının alqış ilə allah-təala bir əyal verdi (KDQ, s. 35). “Dua etmək, yalvarmaq” mənasında *əl götürmək*, *əl qaldırmaq* frazeologizmlərindən istifadə edilir. Məsələn: Qalın Oğuz bəgləri əl qaldırdılar, dua eylədilər; Qalın Oğuz bəgləri əl götürdilər, dua qıldılar (KDQ, s. 52; s. 54).

Dastanların mətnində “İbadət etmək, namaz qılmaq” mənalarında *alını yərə qoymaq*, *yərə yüz sürmək* frazeoloji vahidlərinin işlənildiyi müşahidə olunur; Ari sudan abdəst aldılar. Ağ alınların yərə qodılar; Qadir tənridən hacət dilədi, yüzün yərə sürdi (KDQ, s. 50; s. 76). “Nəzir vermək” mənasında *baş sədəqəsi*, *baş, göz sədəqəsi* frazeologizmləri işlənir; Qara başım sədəqəsi, yigit, mədəd mana!- dedi; Ağanızın başı və gözi sədəqəsi, köhnə qaftanunuz var isə, geyəyin, düginə varayın (KDQ, s. 53; s. 62).

“And içmək, şəhadət gətirmək” mənalarında *əl basmaq, parmaq götürmək* frazeoloji vahidləri işlənir” (KDQ, s. 68); “Altun xaça mən əlümi basaram; Parmaq götürüb, şəhadət götürüb müsəlman oldı” (s. 109).

Sırf oğuz türklərinin adət-ənənələriylə bağlı olaraq yaranan frazeoloji vahidlər isə, əsasən, toy ritualı ilə əlaqədar ortaya çıxmışdır. Bizcə, bunlar yaradılan dastan mətni ilə bağlı olmuşdur.²² Müasir dövrdə olduğu kimi, Dədə Qorqud dastanlarının yaradıldığı ilkin zamandan etibarən “ipə-sapa yatmayan gəncləri”n adətən yaşlılar tərəfindən evləndirilməsi məsləhət görülürdü. Bununla bağlı dastanın dilində işlənən bir frazeoloji vahidi müşahidə etdik. Həmin frazeologizm budur: Ayağına ət tuşağın urmaq-evləndirmək- Qazan aydır: “Ayağına ət tuşağın urun!”- dedi (KDQ, s. 112). Müasir Azərbaycan dilində bu frazeoloji vahidin sinonimi kimi, “ayağına bağlamaq, əl- ayağını bağlamaq, ayağını çıdarlamaq” və s. frazeologizmləri işlənir. Toy ritualı ilə əlaqədar istifadə edilən digər frazeoloji vahid “dügünü qanlı olmaq” (toy gecəsi bakirə çıxmaq) frazeoloji vahididir. “Dügünün qanlı olsun, xan qızı!” deyü barmağından altun yüzüğü çıxardı (KDQ, s. 55). Müasir Azərbaycan dilində bu frazeologizmin sinonimi “üzü ağ çıxmaq” antonomi isə “üzü qara çıxmaq” formasında işlənir. Eyni zamanda bu frazeoloji vahidlər qarğış mənasını da ifadə edir. Buradan belə bir nəticə ortaya çıxır ki, türk mədəniyyətində “bakirlik və bakirəlik qavramı” (Musayev 2012:270) daha islamiyyətdən çox-çox əvvəl yaradılan Dədə Qorqud dastanı dönəmində olmuşdur.

3.2. Performativ frazeologizmlər

Performativ (danışq aktı nəzəriyyəsində müəyyən hərəkətlərin tamamlandığını bildirən sözləmlərin adı) frazeoloji vahidlər əsasən alqış, qarğış, etik-davranış qaydalarını əhatə edir.

3.2.1. Qarğış səciyyəli frazeologizmlər

Ağzın qurusun, çoban! Qadir sənin alnuna qada yazsun, çoban!- dedi (KDQ, s. 45); Dilün çürisin, ana! (KDQ, s. 47); Dədə Qorqud ayıtdı: “Çalışsan, əlün qurusun!” (KDQ, s. 56)və s.

3.2.2. Alqış səciyyəli frazeologizmlər

Qara başım qurban olsun bu gün sana!-dedi (KDQ, s. 61); Görər gözüm aydını oğul! (KDQ, s. 66); Qadir allah yüzün ağ etsün, Basat! (KDQ, s. 102); Ağzın üçün öləyim, oğul! Dilin üçün öləyim, oğul! (KDQ, s. 111) və s.

3.2.3. Etik- davranış səciyyəli frazeologizmlər

Beyrək dəxi “Nola, xanım, baş üzərinə!-dedi (KDQ, s. 55); Baş endirdi, bağır basdı (KDQ, s. 55); Əl qavşırıb, ol yigidə səlam vergil! Əlin öpüb,boynın quçğıl! və s.

2 Dədə Qorqud eposu miladdan çox əvvəl, daha doğrusu, Mifdən Yazıya keçid dönəmində ortaya çıxmışdır. Dastanların mətnləşdirilməsi və ya yazıya alınması isə türklərin islam dinini qəbul etməsindən sonraya təsadüf edir. Buna görə də “yaradılan Dastanla yazılan Dastan bir-birinin eyni deyil” (Abdulla 2009:17).

Nəticə

Somatizmlər pratürkdən və ya əcdad dildən etibarən ümumtürk dilinin leksikonunda özünə yer tutmuşdur. Somatik frazeologizmlər isə ümumtürk dilinin tarixi inkişafı prosesinə bağlı olaraq həm folklorik, həm də yazılı təhkiyədə gerçəkləşmişdir. Sözügedən dastanların mətnində yer tutan somatik frazeoloji vahidlərin təşəkkülünü və işlənməsini həm etnik-millî dəyərlər və rituallar, həm də dini həyat tərzinə bağlı olaraq müəyyənləşən adətlər, ənənələr, qayda və qanunlar şərtləndirmişdir. Somatik frazeologizmlərin bir qismi heç bir linqvistik dəyişikliyə məruz qalmadan, digər qismi isə leksik-fonetik dəyişikliyə uğrayaraq müasir Azərbaycan türkcəsində işlənir.

Ədəbiyyat

- ABDULLA, Kamal (2009). *Mifdən Yazıya və yaxud Gizli Dədə Qorqud*, Bakı: Mütərcim, 375 s.
- BAYRAMOV H. (1978). *Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları*, Bakı: Maarif, 174 s.
- CƏFƏROV S. (1970). *Müasir Azərbaycan dili (Leksika)*, Bakı: Maarif, 234 s.
- CƏLİLOVA S. (2000). “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində felî frazeoloji birləşmələr”, *Tədqiqələr*, No 3, s.81-87.
- DİBO A. V. (1997). “Çasti tela”, *Sravnitel’no-istoričeskaya qrammatika tyurkskix yazıkov*, *Leksika*, Moskva: Nauka, 799 s.
- GÜL, Rıza (2008). “Dədə Korkut Hikâyelerinde Söz Kalıpları”, *D.Ü.Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi 10*, s.100-105.
- HƏSƏNOV H. (1988). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikası*, Bakı: Maarif, 368 s.
- QURBANOV A. (1989). *Ümumi dilçilik*, I c. Bakı: Maarif, 562 s.
- MUSAOĞLU, Mehman (2010). *Kemal Abdulla'nın Eserleri Türkiye Türkçesinde*, Ankara: Kültür Ajans Yayınları, 207 s.
- MUSAOĞLU, Mehman (2011). “Dədə Korkut Metni'nin Sentaksı Üzerine”, *Azərbaycanda Xarici Dillər; Elmi-metodik və ictimai-publisistik jurnal*, No 2-3 (17-18) s.8-18. MUSAYEV M. M. (2011), *Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi*, Bakı: Kitab aləmi, 401 s.
- MUSAYEV M. M. (2012). *Türköloji dilçilik*, Bakı: Mütərcim, 456 s.
- MƏMMƏDOVA E. (2010). “Kitabi- Dədə Qorqud”da frazeoloji birləşmələrin struktur modelləri”, *Avtoreferat*, Bakı, 23 s.
- Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, Ankara 2005, 2244 s.

İxtisarlər

- ADİL- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Dörd cildə, I Cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı: Şərq-Qərb, 2006
- DLT - Kaşğari. “Divanü Lüğat-it Türk” III C. (Tərtib və tərcümə edən Ramiz Əskər), Bakı, 2006
- KDQ - Kitabi-Dədə Qorqud. (Tərtib edənlər: F. Zeynalov., S. Əlizadə), Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

TONYUKUK YAZITINDAKİ *bar mu ne* İBARESİNİN ANLAMLANDIRMA VE AKTARIMI ÜZERİNE

On Meaning and Translation of the Phrase bar mu ne in Tonyukuk Inscription

İsmail SÖKMEN*

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 189-198

Öz: Tonyukuk yazıtı 1. taş güney yüzü 7. satırda yer alan *eki üç biş sümüz kelteçimiz bar mu ne* cümlesi içerisinde geçen *bar mu ne* ibaresinin anlamlandırma ve aktarımı, yazıtlarla ilgili çalışan araştırmacıların bir kısmı tarafından “izin/onay”, bir kısmı tarafından ise “belirsizlik/olasılık” bildirecek şekilde yapılmıştır. Bu çalışmada, sözü edilen anlamlandırma ve aktarımlar değerlendirilecek ve *mu* ve *ne* kelimelerinin birer enklitik olduğu kabulünden hareketle enklitiklerin önceki çalışmalarda tespit edilmiş olan özelliklerine dayanılarak, ayrıca metnin tarihsel arka planı, metin bağlamı ve kelimeler arasındaki ilişkiler de dikkate alınarak yeni bir teklifte bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tonyukuk Yazıtı, Köktürkçe, Türkiye Türkçesi, enklitik, pekiştirme enklitiği

Abstract: The meaning and translation of the phrase *eki üç biş sümüz kelteçimiz bar mu ne* was done by some of the researchers study on Köktürk Inscriptions within words in a sense reflecting “uncertainty/probability” and “permission/confirmation” by some of them. In this paper, the meanings and translations will be evaluated and offered a new suggestion with reference to considering of *mu* and *ne* as enclitics and the features of enclitics mentioned by previous studies and also historical background and contextual meaning of the sentence and relationship between words.

Keywords: Tonyukuk Inscription, Köktürk Turkish, Turkey Turkish, enclitic, highlighting element

Giriş

Bilge Tonyukuk, Köktürklerin Çin esaretinden kurtularak tekrar bağımsızlığını kazanmasında ve II. Köktürk devletinin kurulmasında, daha sonra da bir imparatorluk hâline gelmesinde danışman ve başkumandan sıfatıyla İlderiş Kutluk, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan dönemlerinde devlet politikası ve savaşlarla ilgili kritik yönlendirmelerde bulunmuş ve yaşamsal görevler görmüş sembol bir kişiliktir. Bilge Tonyukuk’un kırılma noktalarında oynadığı bu kritik rollerin Köktürk tarihinde pek çok örneğini bulmak mümkündür. Bunlardan siyasi, kültürel ve askerî nitelikte olanlarından birer örnek vermek yerinde olacaktır.

* Arş. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, İzmir/TÜRKİYE. i.sokmen@deu.edu.tr, Gönderim Tarihi: 20.10.2016 / Kabul Tarihi: 01.11.2016

Kapgan Kağan'ın ölümüyle kağanlığa getirilen İnel, Köl Tigin tarafından bir müdahale ile kağanlıktan indirilmiş ve yine Köl Tigin tarafından Bilge Şad (daha sonra Kağan) kağanlığa getirilmiştir. Kapgan Kağan'ın sert ve baskıcı tutumu nedeniyle başlayan iç isyanlar Bilge Kağan'ı kağanlığının ilk dönemlerinde bir hayli uğraştırmıştır. Bilge Kağan; Tatabı, Karluk gibi boyları kontrol altına aldıktan sonra Çin'e sığınan bazı boyların da dönüşünü sağlamıştı (Taşağıl, 2012: 344-345). Ülkede hâkimiyeti sağladıktan ve gücünü arttırdıktan sonra Çin'e yönelen ve Tang imparatoruna yönelik askeri hazırlıklara başlayan Bilge Kağan'ı Tonyukuk, iç karışıklıklardan dolayı yorgun düşmüş ve henüz bir araya gelmiş olan ordunun toparlanması için en az üç yıllık bir süreye ihtiyaç duyulduğunu öne sürerek vazgeçirtmiştir (Taşağıl, 2012: 345). Çeşitli boylara karşı elde edilen büyük başarılarla ve prestije rağmen zamansız bir hareketi durdurularak şartlar gereği Çin ile barış siyasetine yönlendiren Tonyukuk'un bu tarihi müdahalesi, Kapgan Kağan'dan sonra zayıflayarak dağılma tehlikesine giren ve iç isyanların bastırılmasıyla henüz toparlanan devleti, bu kez kesin olarak yıkılmaktan kurtarmıştır.

Tonyukuk'un bu siyasi müdahale kadar, belki ondan daha önemli olarak Bilge Kağan'a kültürel bir müdahalesi de olmuştur. Bilge Kağan'ın Çin ülkesinde olduğu gibi ülkede surlarla çevrili şehirler inşa etme fikrine, Türklerin Çinlilere oranla çok az sayıda olduğu, göçebe-hareketli bir yaşam sayesinde yenilse dahi toparlanarak tekrar bunlara karşı koyabildiği gerekçesiyle itiraz etmiş, yine Kağan'ın Budist ve Taoist tapınaklar yaptırarak bu düşünce sistemlerini yayma fikrine de Türklerin savaşı ruhunu yok edeceği gerekçesiyle şiddetle karşı çıkmıştı (Kafesoğlu, 1998: 125; Ercilasun, 2008: 111). Bir zamanlama ve strateji dehası olan Tonyukuk'un, geçici olarak önerdiği Çin ile barış siyasetinin Bilge Kağan tarafından yanlış yorumlanmasına yaptığı bu müdahale, ülkeyi Çin'in iç karışıklık çıkartma ve asimile etme gibi iki temel politikasını uygulamaya açık hâle getirecek ve muhtemelen 630-680 yılları arasındaki esaret hayatının bir benzerine düşmekle sonuçlanacak bir durumun oluşmasına mâni olmuştur.

1. Metnin tarihsel arka planı

Bir *ayguç* (=baş danışman) olarak hayati önem taşıyan siyasal ve kültürel yönlendirmelerinden başka hem İltiş Kutluk ile Köktürklerin ikinci bağımsızlık döneminin başarıya ulaşmasında, hem Kapgan döneminde doğuda Çin ile mücadele edilirken Batı'da Türgişler ve Tangutlar ile mücadelenin başarıyla sürdürülmesinde hem de Bilge Kağan zamanında iç isyanların bastırılıp hâkimiyetin sağlanmasında Bilge Tonyukuk'un başkumandan sıfatı ile katkısı çok büyüktür. Bu sayısız askerî zaferler içerisinde bazıları, tıpkı yukarıda sözü edilen siyasal ve kültürel müdahaleler gibi kurtuluş ve kuruluş aşamalarında devletin bekasını sağlayacak türden kırılma noktalarında vukua gelmiştir. Bunlardan birisi, 682 yılında Dokuz Oğuzlar ile Toğla ırmağı yakınlarında yapılmış olan savaştır. Bu savaşı diğerlerinden ayıran ve 682 tarihini II. Köktürkler için kritik kılan iki unsur bulunmaktadır. Birincisi, elli yıllık Çin esaretinden sonra ikinci kez bağımsızlığın elde edilmesinin üzerinden henüz bir yıl geçmiştir ve devlet "tutunma" noktasındadır. İkincisi, başta Dokuz Oğuzlar olmak üzere diğer bazı boy ve toplulukların İltiş Kutluk ve Tonyukuk işbirliği ile Köktürklerin

giderek güçleneceğinin “farkında oluşu”dur. Nitekim Dokuz Oğuz-Kıtay-Tabgaç (Çin) ittifakı bu farkındalıkla kurulmuş ve Köktürkler daha da güçlenmeden onları baştan yok etmek amacını gütmüştür. Dolayısıyla bu savaş Köktürkler için bir nevi varlık-yokluk mücadelesi anlamını kazanmıştır. Bu tarihsel arka plan göz önüne alındığında, bu denli kritik bir savaş için Tonyukuk’un herhangi bir planının olmaması yahut İlderis Kutluk Kağan’ın huzuruna, savaşıcak askerin varlığından dahi şüphe ederek çıkmış olması elbette ki düşünülemez.

2. İbarenin geçtiği metin bağlamı

Toğla ırmağı yakınlarında meydana gelen bu savaşın öncesi ve sonrası Tonyukuk yazıtı 1. taş güney yüzü 1-16. satırlar arasında anlatılmaktadır. İlk satırın sonu ile iki ve dördüncü satırlar arasında, Dokuz Oğuzdan gelen bir kaçak (yahut casus)¹ Dokuz Oğuzlarda tahta geçen kağanın Çin’e General Ku’yu, Kıtaylara Tongra Eşim’i göndererek az sayıda bir Türk topluluğunun bilge danışmanı ve cesur kağanı sayesinde hızla geliştiğini, bu iki kişinin varlığını sürdürmesi hâlinde kendilerini kesinlikle ortadan kaldıracığını, dolayısıyla Çin’in güneyden Kıtayların doğudan kendilerinin de kuzeyden saldırarak daha fazla büyümeden Köktürkleri bütünüyle ortadan kaldırmayı teklif ettiğini haber verir. Fakat daha kaçak bu haberi getirmeden Tonyukuk’un hangi yönlerde hangi düşmanların bulunduğunu önceden bildiği, *yağımız tegre wçwk teg erDi biz ?.g² erDimiz* (TI-G1) cümlesinden anlaşılmaktadır. Buradan hareketle, kaçığın sözlerinden sonra kuzey, güney ve doğu olduğunu öğrendiğimiz yönlerde hâlihazırda bir askerî varlığın bulundurulduğuna, dolayısıyla da bu askerî varlığın sayıca “belirli” olduğuna hükmedebiliriz. Dikkat edilirse ittifak üyelerinin planında kuzey, güney ve doğu yönlerinden kimlerin saldıracağı belirlenmiş, batı yönünden ise bahsedilmemiştir.³ Dolayısıyla Köktürkler için batı yönünde bir “tehlikesizlik hâli” söz konusudur. Bu tehlikesizlik hâli ile Tonyukuk’un kağana arz ettiği planında kuzey, güney ve doğu yönlerindeki askerî varlıktan boy/millet ismi, batı yönündekilerden ise “batıdakiler” şeklinde salt yön ismi ile bahsedilişi⁴ arasında “belirlilik/belirsizlik” bakımından bir ilişki bulunmaktadır. Öyle sanıyoruz ki toplanacak askerî varlık ile ilgili Tonyukuk’un *sü* ve *kelteçi* şeklinde iki farklı kelime kullanmasının altında yatan sebep de budur. Yani *sü* kelimesi ile, kaçığın haberinden önce de kuzey, güney ve doğu yönlerinde mevcut bulundurulan “düzenli ordu”; *kelteçi* kelimesi ile de tehlikesizlik hâli hüküm süren batı yönünden gelip bu ordulara katılacak olan “sayıca belirsiz ve düzensiz birlikler” kastedilmektedir. Kanaatimizce askerî varlığın sayısı bakımından yaşanan “belirsizlik” de bununla ilintilidir. Öyle ki Tonyukuk’u *eki üç* gibi “yaklaşıklık” bildiren bir ifade kullanmaya sevk eden, bu batı yönünden dâhil olacak olanların sayıca belirsizliğidir.

Bundan başka, metin bağlamından çıkardığımız ikinci sonuç, Tonyukuk’un elinde kağanın huzuruna çıkmadan evvel “hazır bir plan”ın olduğu; bu bağlamda,

1 Kelimenin *körüğ* veya *küreg* şeklinde okunuşu üzerindeki ihtilafa dayalı anlamlandırma farklılıkları için bkz. Berta, 2010: 58.

2 Bu kelimenin anlamı üzerindeki ihtilafardan dolayı cümle yazı çevrimi hâlinde verilmiştir.

3 *Tabgaç birdin yen teg, Kitan öndün yen teg, ben yirdinta yan tegeyin.* (TI-G4)

4 *önpre Kitannda birye Tabgaçda kurya kurdinta, yırya Oguzda (...).* (TI-G7)

düşman kuvvetlerine karşı koyacak ordunun “varlığı” hususunda herhangi bir tereddüt yaşamasının söz konusu olmadığıdır. Tonyukuk sadece bu ordunun “sayıca azlığından ve belirsizliğinden” endişe etmekte fakat “o sözü iştince gece uyuyasım gündüz oturasım gelmedi”⁵ ifadesinden de anlaşılacağı üzere bir an önce harekete geçmek için de sabırsızlanmaktadır. Dokuz Oğuz kağanının Köktürkler için kullandığı *azkıña* “azıcık” (TI-G2) ifadesi ile Tonyukuk’un sarfettiği *buçegü kabışsar kaltaçı biz* “bu üçü birleşirse çaresiz kalacağız” (TI-G5/6) cümlesi bir arada düşünüldüğü zaman endişenin sebebinin bu olduğu ortaya çıkmaktadır. Kaldı ki Tonyukuk’un hazırladığı karşı planın esasının çeşitli yönlerdeki askerî varlığı bir merkeze toplayarak sayıca azlığı ve belirsizliği telâfi etmek olduğu şu ifadeden anlaşılabilir: “(Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş, ince olanı (da) kırmak kolay; yufka kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş⁶ (Tekin, 2003: 85).” Kanaatimizce Tonyukuk, bu ifadeyi iki şekilde anlaşılır bir biçimde kullanmıştır. *buçegü kabışsar kaltaçı biz* cümlesinden sonra gelmesi itibarıyla *yuyka* kelimesi ile düşman kuvvetlerinin mevcut durumunun, *yuyka kalın bolsar* ifadesi ile de ittifakın gerçekleştirmiş hâlinin kastedildiği anlaşılabilir. Fakat *yuyka* kelimesinin aynı zamanda Köktürklerin çeşitli yönlere dağılmış askerî varlığını, *yuyka kalın bolsar* ifadesinin de bu kuvvetlerin bir merkeze toplanmış hâlini belirttiği düşünülebilir. Zira son cümlede, *öjre Kıtında birye Tabğaçda kurya kurdınta, yırya Oguzda* şeklinde birleşecek kuvvetleri sıralayan ifade ve dahiliyeti bildiren *kelteçimiz* kelimesinin kullanılması bunu doğrulamaktadır.

3. İbarenin yazıtlarla ilgili çalışmalardaki anlamlandırılış ve aktarılışı

Bu çalışmada ele alınan *bar mu ne* ibaresi, bir kısım araştırmacı tarafından *kelteçimiz* kelimesinden sonra cümleyi⁷ sonlandırarak *bar mu ne* ibaresini ayrı bir cümle olarak değerlendirmekten kaynaklı olarak ya da planın arzından hemen önce ve sonra tam üç kez kullanılan *ötün-* fiilinin etkisi altında kalınarak serbest çeviri yolu ile “izin/onay” anlamı bildirecek bir şekilde anlamlandırılmış ve aktarılmıştır:

“Doğuda Kıtaylara, cenupta Çinlilere, batıda batılılara, şimalde Oğuzlara iki üçer bin (kişilik) askerimizle gelmeliyiz. **Olur mu?** (Orkun, 1994:104).”

“Doğuda [bulunan] Kıtaylardan, güneyde [bulunan] Tabğaçlardan, batıda [bulunan] batıdakilerden (?), kuzeyde [bulunan] Oğuzlardan iki-üç bin askerimizi [buraya] getir(t)elim. **Nasıl olur bu?** (Berta, 2010: 86).”

“İki-üç min goşunumuzu şärgdä Kidan eli, cänubda Tabğaç eli; gärbdä Kurdan eli, şimalda Oğuz eli üzärinä çıkaracağig. **Bu ola bilärimi?** (Şükürov&Meherremov, 1976:85).”

Çığışka kıtaŋga, tüştükkö tabğaçka, artka (batışka) tündükkö oguzga eki üç min cookeribiz(di) ciberele, **bu bolobu?** (Sıdkov&Konkobaev, 2001: 90).”

Tonyukuk’un kağana bir plan arz ederek ondan bir onay beklediği metinde

5 *ol sabig eşidip tün udısıkım kelmedi küntüz olursıkım kelmedi.* (TI-G5)

6 *yuyka erkli tupulgalı uçuz ermiş, yinçge erklig üzgeli uçuz yuyka kalın bolsar tupulguluk alp ermiş yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş.* (TI-G6/7)

7 *Öjre Kıtında birye Tabğaçda kurya kurdınta yırya Oguzda eki üç biñ sümüz kelteçimiz bar mu ne* (TI-G7).

mazbuttur. Fakat *ötün-* fiilinin etkisi altında kalınarak *mu* ve *ne* enklitiklerinin soru yoluyla oluşturulmuş bir “rica” ifadesi içerisinde görev aldığı düşünülmemelidir. Çünkü bu enklitikler geçtikleri cümle içerisinde soru işlevinde değildirlir. Ayrıca bunların anlamsal etkisi sadece geçtikleri cümle ile sınırlıdır. *ötün-* fiili ve aksettirdiği düşünülen “rica” anlamı ise, planın tamamını içeren cümleler topluluğunun tümü ile ilgilidir. Hatta bu cümleler topluluğu içerisinde soru anlamı verecek bir ifadenin geçmemesi nedeniyle ilgili fiilin anlamı “rica” yerine “arz” bildirecek bir şekilde aktarılmalıdır.

Ayrıca isim olan *bar* kelimesinin yazıtlarda “mümkün” anlamı verecek şekilde kullanılmaması da bu aktarım tarzını zayıflatan etkenlerden birisidir. Bu kelimenin yazıtlardaki kullanımı hep “mevcut” anlamını verecek şekilde olmuştur:

kutum bar için ülügüm bar için (talihim var olduğu için kısmetim var olduğu için) (KT-D29)

Tabgaç süsi bar ermiş (Tabgaç ordusu var imiş) (TI-K6)

bay bar ertim (zenginliğim var idi=zengin idim) (S-5)

bêrsegim bar ermiş (vermem gerekmiş=gereği var imiş) (OY-10)

Bu noktada bir hususa daha dikkati çekecek olursak, “gelmeliyiz, geleceğiz, getirtelim” şeklindeki aktarımlar –eğer serbest çeviri yapılmayacaksa- *kelteçimiz* (~*kelitteçimiz*) kelimesindeki –DAÇI ekini gelecek zaman eki olarak kabul etmeyi gerektirir ki Köktürkçede gelecek zaman ekinde sonra zamir kökenli şahıs eklerinin gelmesi bunu imkânsız kılar. O hâlde bu kelimedeki ekin diğer fonksiyonları söz konusu olmalıdır. Kemal Eraslan isim-fiiller ile ilgili çalışmasında “ekteki +cı/+çi isimden isim yapma eki sebebiyle bu ekte teşkil edilen isim-fiillerin daha ziyade şahıs ifadesi taşımalarından ötürü fail ismi olarak vazife gördüklerini, bu nedenle de daha ziyade isim olarak kullanıldıklarını” vurgulamaktadır (Eraslan, 1980: 62). Mecdut Mansuroğlu da ekin çekimli fiil ve sıfat biçiminden başka “iş gören” ve “gereklilik” fonksiyonlarında ad biçiminde de kullanıldığını tespit etmektedir: *anı koldaçılar* (KB, 898) “onu arayanlar”, *işke yumuşka bardaçı* (TT-VII 40-54) “işe güce gidecek olan” (Mansuroğlu, 1956: 105-108). Kanaatimizce, –DAÇI bir sıfat-fiil eki olarak *kelteçimiz* kelimesine, “gelme” –daha doğrusu burada kazandığı anlam ile “katılma”- işini gerçekleştirecek olan failin ismi görevini gördürmektedir. Ayrıca, yazıtlarda sıfat-fiil eklerinin adlaşmış sıfat meydana getirdiği örneklerin varlığı bu türlü bir yaklaşımı mümkün kılmaktadır: *ölteçiçe sakınıgma* “ölecek(miş) gibi düşünen” (< ölteçi+çe) (BK-D2), *kurıgaru barıgma bardıg* “batıya gidenler, gittiniz” (BK-D19-20).

İlgili kelimedeki –DAÇI ekinin sıfat-fiil eki olarak benimsenmesi durumunda kelimenin *kel-* yahut *kelit-* biçiminde okunmasının bir önemi kalmamaktadır. Çünkü bu durumda “gelecek olanlarımız” (*kel-* okunduğunda) yahut “getirtireceklerimiz” (*kelit-*⁸ okunduğunda) gibi cümlede failin “gönüllülük” yahut “mecburiyet” esasına göre işi yaptığını tayin edecek fakat cümlenin semantik olarak bütününe etkileyecek bir değişikliğe yol açmayacaktır. Sonuçta, *sümüz* ve *kelteçimiz* (~*kelitteçimiz*) kelimeleri, cümlede “askerimiz” ve “gelecek olanlarımız/getirtireceklerimiz” anlamında *bar* isminin yüklem olduğu isim cümlesinde eş görevli iki unsur olmaktadır.

8 *kelit-* okunuşu ve açıklaması için bkz. Berta, 2010: 86.

Buradan devam edilecek olursa, tartışılması gereken diğer nokta, *bar* kelimesinden sonra gelen *mu* ve *ne* kelimelerinin durumudur. Köktürkçede soru için *mu* ve *gU* edatları kullanılır (Ercilasun, 2008: 182). Birer enklitik olan bu kelimelerin yazıtlardaki kullanımını ancak Tonyukuk 1. Taş B5, G7 ve Köl Tigin G10, 11’de takip edebiliyoruz:

kagan mu kısıayın tedim (TI-B5)

eki üç biñ sümüz kelteçimiz (~kelitteçimiz) bar mu ne (T1-G7)

azu bu sabımda igid bar gu (KT-G10)

bödke körügme begler gü yañıltaçı siz (KT-G11)

V. Thomsen, *gU*’nun “sorulan sorunun kesin bir ‘hayır’ ile cevaplandırılması beklenen durumlarda kullanılan bir soru edatı” olduğuna dikkat çekerek *mu* ve *gU* arasındaki farkı belirlemektedir (Thomsen, 2011: 360). Hakikaten de metin bağlamı dikkate alındığında *azu bu sabımda igid bar gu* (KT-G10) ifadesinde bir soru anlamı yoktur. Çünkü Bilge Kağan icraatlarını anlattıktan sonra soru kelimesi vasıtasıyla kurduğu bu cümle ile aslında hitap ettiği topluluğa “sözlerimde yalan yok” diyerek sorduğu sorunun cevabını kendisi vermekte ve yanıtını bu topluluğa onaylatmaktadır. Aynı şekilde bir sonraki satırda Bilge Kağan, anlattığı tarih şeridine tanıklık etmiş kişilere Türk milletinin hem bağımsızlık hem de esaret sürecini anlattığının altını çizerek *bödke körügme begler gü yañıltaçı siz* (KT-G11) ifadesi ile bu topluluğa bir soru sormamakta, onlara “Hayır, (artık) yanılmamalıyız, yanılmayacaksınız” mesajını iletmektedir. Yine Thomsen’e göre “cevap beklenildiği gibi olumlu olmayacak ya da belirsiz kalacaksa” *mu* edatı kullanılmaktadır. Bu görüşünü *kagan mu kısıayın tedim* (TI-B5) ifadesinde *mu*’nun kulanımı ile örneklendiren Thomsen, bu edatın fiil yerine *kagan* kelimesine eklenmesini “şad’ın henüz almadığı” bir unvan olduğu için Tonyukuk’un yaşadığı tereddüte bağlamaktadır. Nitekim bir satır sonra Tonyukuk kendine sorduğu *kagan mu kısıayın* sorusuna düşünüp taşınarak *teñri bilig bertük üçün özüm ök kagan kısıdım* “Tanrı bana bilgelik verdiği için bizzat ben (onu) kağan (olması için, kendini kağan yapması için) iteledim” cevabını vermiştir (Thomsen, 2011: 362-363). *gU*’nun bir enklitik olarak bazı kelimelerde kalıplaşmış olarak yaşamasına karşılık *mU*’nun Köktürkçeden sonra da soru edatı ve giderek de soru eki olarak tarihî süreç içerisinde kullanılmaya devam etmesi, belki de sahip olduğu bu “belirsizlik” işlevinin bünyesinde bir soru anlamı taşıması sayesinde gerçekleşmiş olabilir. Bu aynı zamanda, Köktürkçede “belirsizlik” işlevine sahip bir enklitik olan *mU*’nun soru işlevini buradan beslenerek sonradan kazandığını da işaret etmektedir.

İncelediğimiz ifadede bir diğer kelime olan *ne* ise Köktürkçede kullanılan bir soru zamiridir. Yazıtlarda bu kelime zamir görevinde iken soru anlamı vermektedir: *ben sayja ne ayayın* (Ben sana ne söyleyeyim?) (TI, K8). Zarf görevinde kullanıldığında, *gU*’nun yukarıda belirtilen işlevi gibi cevabı kesinlikle “hayır” olan sorular üretmektedir:

neke tezerbiz (Niçin kaçıyoruz? = Kaçmayalım) (TII, B3)

neke korkur biz (Niçin korkuyoruz? = Korkmayalım) (TII, B4)

ne basınalım (Niçin bize saldırmalarına izin veriyoruz?=İzin vermeyelim) (TII, B4)

ne buñı bar erdeçi ermiş? (Ne sıkıntısı olacaktı? = Hiç sıkıntısı yok) (TII, D7)

ne kaganka eşig küçüg bërür men (Hangi kağana işimi gücümü veriyorum? = Hiçbir kağana vermiyorum=Kağansızım) (BK-D9)

Talat Tekin, bu zamirin soru edatından sonra kullanılması hâlinde “olasılık” bildirdiğini ifade ederek burada inceleme konusu yaptığımız *eki üç biş sümüz kelteçimiz bar mu ne* cümlesini örnek vermektedir (Tekin, 2003: 126). Bu noktada, *gU-mu* farkı ile bir koşutluk kurulacak olursa, *ne* zamirinin zarf görevinde “olumsuzluk” yahut enklitik konumunda bulunuşuna göre “belirsizlik” bildirdiği düşünülebilir.

Bütün bu açıklamalardan sonra, *eki üç biş* kelime grubunu eş görevli *sümüz* ve *kelteçimiz*(~*kelitteçimiz*) isimlerinin sıfatı, *bar* ismini cümle yüklemi, *mu* ve *ne* edatlarını da birer enklitik olarak kabul edebiliriz: [*eki üç biş* (sümüz) (*kelteçimiz*~*kelitteçimiz*)] [*bar*] [*mu*] [*ne*].

4. *mu ne* ibaresinin enklitiklerin özelliklerine dayanılarak değerlendirilmesi

mu edatı, enklitik kategorisinde Martti Räsänen tarafından *fragepartikeln* (soru parçacıkları), Marcel Erdal tarafından ise *highlighting elements* (dikkat çekici unsurlar) başlığı altında değerlendirilmiştir (Ercilasun, 2008/II: 41-42). Türkçedeki pekiştirme enklitikleri ile ilgili bir teori sunan çalışmada Ercilasun, bu edatı adı geçen kategoriye almıştır (Ercilasun, 2008/II: 43). Bu çalışmada, pekiştirme enklitikleri ile ilgili öne sürülen özelliklere istinaden, ele aldığımız *mu* ve *ne* kelimelerinin *eki üç biş sümüz kelteçimiz bar mu ne* ifadesi içerisindeki yeri ve bu ifadeye kattığı anlam aranırken şu sorular sorulmuştur:

1. *mu* ve *ne* kelimeleri birer enklitik olarak üst üste gelebilir mi?

Pekiştirme enklitiklerinin üst üste gelebildiği, enklitiklerin genel özelliklerini sıralayan çalışmalarda dile getirilmiştir (Ercilasun, 2008/II: 43; Erdal, 2000: 41). Dolayısıyla bu ifadede *mu* ve *ne*, üst üste gelmiş iki farklı enklitik olarak kabul edilebilir. Nitekim bunun daha başka örneklerine yazıtlarda rastlanmaktadır: *ölürteçi-k ök* (< *ölürteçi ök ök*) (Tekin, 2003: 160).

2. Birer pekiştirme enklitiği olarak *mu* ve *ne* kelimeleri hangi işlevdedir?

Pekiştirme enklitikleri, “pekiştirme” yanında “rica, istek, yalvarma, acıma, hayret, hitap, soru, bağlama, benzerlik, zaman” gibi anlam çarları (nüansları) kazanabilirler (Ercilasun, 2008/II: 43). Yukarıda, *mu* edatının *gU*’dan farklı olarak cevabı belirsizlik içeren sorular ürettiği, *ne* edatının da enklitik olarak kullanıldığında buna koşut olarak “belirsizlik” anlamı yansıtabileceği belirtilmişti.

3. *mu* ve *ne* kelimeleri kullanılmadıkları zaman anlamsal olarak ağırlayıcı ne kadar etkilenmektedir? Bu kelimelerin işlevi *bar* kelimesi ile mi sınırlıdır, yoksa bir kelime grubunu yahut bütün cümleyi mi kapsamaktadır?

Bu çalışmada ele aldığımız *eki üç biş sümüz kelteçimiz bar mu ne* ifadesinin anlamlandırma ve aktarımı konusunda öne süreceğimiz görüş, esasen bu iki sorunun yanıtı ile beraber şekillenmiştir.

Yukarıda, bazı araştırmacıların *kelteçimiz* (~*kelitteçimiz*) kelimesinden sonra cümleyi sonlandırarak *bar mu ne* ibaresini ayrı bir cümle olarak değerlendirdiğinden bahsedilmişti. Bir kısım araştırmacı ise –bizim de yukarıda açıklayarak katıldığımız üzere– *bar* ismini cümle yüklemi kabul ederek ibareyi şu şekilde aktarmışlardır:

“Doğuda Kıtay’dan, güneyde Çin’den, batıda batıdan, kuzeyde de Oğuz’lardan gelecek iki üç bin (kadar) askerimiz **var mı ne?** (Tekin, 2003: 85).”

“Doğuda Kıtaydan, güneyde Çinden, batıda batılılardan, kuzeyde Oğuzdan iki üç bin askerimiz, geleceğimiz **var mı acaba?** (Ergin, 2005: 69).”

“(…) iki üç bin askerimiz, gelecek olanımız **var mı acaba?** (Ercilasun, 2008/II: 48).”

“Şärdä Xitâydan, cänübdä Tabğaçdän, ğärbdä Kurdändän, şimâldä Oğuzdän [himâyälâniş için] ikki-üç ming äskärimiz [bâr]. [Başqa] kelädigänimiz **bârmidi?**! (Abdurrahmanov, Rüstemov, 1982: 73).”

“Şığıstağı kıtanğa tüstiktegi Tabğaşka batıstağı kurdanğa, teristiktegi oğızka eki-üş miñ kolmen **kele alamız ba?** (Aydarov, Kurişjanov, Tomanov, 1971: 106).”

Bu ibarenin anlamlandırılması ve aktarılması konusunda bir sonuca varabilmek için pekiştirme enklitiklerinin “işlevinin tek kelimeyle sınırlı olmadığı, kelime gruplarını ve cümleyi de kapsayabileceği” ve “kullanılmadıkları zaman, anlamdaki küçük farklılık dışında, “ağırlayıcı”dan çoğunlukla, bir şey eksilmediği” (Ercilasun, 2008/II: 43) şeklindeki her iki özelliğine istinaden bir değerlendirme yapma ihtiyacı duyulmuştur.

Öncelikle, *mu ne* enklitiklerinin sadece bir kelimeyi mi yoksa bir kelime grubu yahut bütün cümleyi mi nitelediği sorusuna yanıt aranmıştır. Bu noktada akla ilk gelen bu enklitiklerin hemen yanında bulunmaları itibarıyla sadece *bar* kelimesini nitelediğidir. Böyle kabul edildiğinde, *mu ne* enklitiklerinin yansıttığı belirsizlik anlamının “askerin ve gelecek olanların var olup olmadığı” ile ilgili olduğu sonucunu doğurur ki bu, -çalışmanın girişinde belirtildiği üzere- metin bağlamına ve tarihsel arka plana uygun düşmez. Tonyukuk’un kurduğu bu cümledeki “belirsizlik”, askerin ve gelecek olanların varlığı ile ilgili değil “sayısı” ile ilgilidir. Bu noktada, kelimeler arasındaki ilişkiye müracaat edilecek olursa, ifadenin hemen başında geçen “eki üç” ikilemesinin yansıttığı “yaklaşıklık” anlamı askerin sayısı ile ilgili bu “belirsizlik” ile bir koşutluk kurmaktadır. Nitekim bir satır sonra, asker sayısı bakımından yaşanan bu “belirsizliğin” çözüldüğü, iki ordunun karşılaşmasından sonra, bizzat Tonyukuk tarafından verilen net rakamdan anlaşılacaktır: *biz eki biñ ertimiz* “Biz iki bin kişiydik.” (TI, G9). Dolayısıyla, *mu ne* enklitiklerinin ağırlayıcısının *eki üç biñ* kelime grubu olduğu anlaşılacaktır. Enklitiklerle ağırlayıcısı arasına kelimeler girebileceği (Erdal, 2000: 41; Ercilasun: 2008/II:43) göz önüne alındığında bu enklitikler ile ağırlayıcısı arasına bu cümlede *sümüz* ve *kelteçimiz*(~*kelitteçimiz*) kelimelerinin girmiş olmasının da bir sorun teşkil etmediği söylenebilir.

İkincisi, *mu ne* enklitiklerinin cümleden çıkarılması hâlinde ağırlayıcıdan anlamsal olarak çok şey eksilip eksilmediğidir. Bu enklitiklere soru işlevinin yüklenmesi ve cümlede *bar* kelimesinin ağırlayıcı kabul edilmesi hâlinde, *bar mu ne* ibaresi ile *bar* kelimesi arasında “var mı acaba” ve “var” gibi biri “belirsizlik” biri “kesinlik” ifade edecek şekilde büyük bir anlam farkı doğmaktadır. Kanaatimizce, bu enklitiklere ilgili cümlede soru işlevi yüklenmemiştir ve *eki üç biñ* kelime grubu ağırlayıcı olarak kabul edilmelidir. Böyle kabul edildiğinde, *eki üç biñ (...)* *bar* ile *eki üç biñ (...)* *bar mu ne* ifadeleri arasında “iki üç bin (...) var” ve “iki üç bin (mi ne)/(civarında) var” gibi biri daha pekiştirilmiş olarak fakat her ikisi de “belirsizlik” anlamı verecek bir durum

ortaya çıkmaktadır. Bu da enklitiklerin, çıkarıldığında ağırlayıcının anlamından bir şey eksilmemesi özelliğine uygun düşmektedir.

Son olarak, enklitiklerin vurgusuzluk özelliğine (Erdal, 2000: 41; Ercilasun: 2008/ II:43) dayanarak bu cümlede vurgunun *bar* kelimesi üzerinde olduğu söylenebilir. Nitekim böyle bir çıkarım, metin bağlamı içerisinde anlaşılan Tonyukuk'un savaşacak askerin varlığından emin oluş durumuna uygun düşmektedir.

Tarihsel arka plan ve ibarenin geçtiği metin bağlamı göz önüne alındığında, *mu ne* edatlarının ağırlayıcı olarak *eki üç biñ* kelime grubunu niteleyerek “soru” değil “belirsizlik” işlevi olduğu kabul edildiğinde, vurgunun *bar* kelimesi üzerinde olduğu ve *sümüz* ve *kelteçimiz* kelimelerinin arasında metin bağlamından doğan fark dikkate alındığında *eki üç biñ sümüz kelteçimiz/kelitteçimiz bar mu ne* ifadesinin anlamlandırma ve aktarımı şu şekilde olmalıdır: “iki üç bin (mi ne~) civarında ordumuz ve katılacak askerimiz var.”

Kısaltmalar

- B Batı Yüzü
BK Bilge Kağan Yazıtı
D Doğu Yüzü
G Güney Yüzü
KT Köl Tigin Yazıtı
ME Muharrem Ergin
OY Ongin Yazıtı
S Süüci Yazıtı
TI Tonyukuk Yazıtı I. Taş
T2 Tonyukuk Yazıtı II. Taş
TT Talât Tekin

Kaynakça

- ABDURAHMANOV, G.&RUSTEMOV, A. (1982). *Kadimgi Turkiy Til*. Taşkent.
- AYDAROV, Ğ.&KURIŞJANOV, Ä.&TOMANOV, M. (1971). *Eski Türki Jazba Eskertkişteriniñ Tili*, Almatı.
- BERTA, Árpád. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. (Çev.: Emine Yılmaz), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERASLAN, Kemal. (1980). *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. No: 2731.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2008). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 6. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2008)/II. *La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekiştirme Enklitiği” Teorisi*, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S: 2. Bahar 2008. 35-56.
- ERDAL, Marcel. (2000). “Clitics in Turkish”. *Studies on Turkish and Turkic Languages, Proceeding of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics*, Lincoln College, Oxford, August 12-14, 1998 (Edited by Aslı Göksel and Celia Kerslake), Wiesbaden.
- ERGİN, Muharrem (2005). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

- KAFESOĞLU, İbrahim (1998). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- MANSUROĞLU, Mecdut. (1956). “Türkçede –taçı Ekinin Fonksiyonu”. *İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 7. S. 1-2. 105-108.
- MEHERREMOV, Abbasgulu Meherremoğlu & ŞÜKÜROV, Elisa Cebrayıloğlu. (1976). *Qedim Türk Yazılı Abidələrinin Dili*, Bakı.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 962.
- SIDIKOV, S.&KONKOBÆV, K. (2001). *Bayırkı Türk Cazuusu*. (VII-X, Kılımdar), Bişkek: Kırgız-Türk Manas Üniversitesi yayınları.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2012). *Göktürkler I-II-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları IV/A-1.1. Dizi – Sayı: 21.
- TEKİN, Talât (1998). *Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, 2. Baskı, İstanbul: Simurg Yayınları.
- TEKİN, Talât (2003). *Orhon Türkçesi Grameri. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9*. İstanbul.
- THOMSEN, Vilhelm. *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. (Çev. ve Yay. Haz.: Vedat Köken), 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

SAHA (YAKUT) TÜRKLERİNİN SÖZVARLIĞINDA ZAMAN İLE İLGİLİ KELİMELER VE İFADE ÇEŞİTLERİ

Expressions and Words of Interest in Time in the Vocabulary of Sakha Turks

Doğan ÇOLAK*

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 199-206

Öz: Zaman, insanoğlu tarafından bazı ihtiyaçlar neticesinde önce basit daha sonra detaylı bir şekilde çeşitli birimlere bölünmüştür. Bu birimlerin adlarının bazıları evrensel olarak dünyanın birçok yerinde aynı anlamı ifade etmekte olup bazı adlandırmalar ise ait olduğu toplumlara hastır. Bu durumun sebepleri arasında kültür, yaşanan coğrafyanın özelliği, tarım ve hayvancılık vs. gösterilebilir. Bu çalışmada uzun yıllar önce ana kitleden koparak kuzeye, Sibiry bozkırlarına yerleşen kadim Türk boylarından Saha Türklerinin sözcük varlığında zaman ile ilgili kullandığı kelimeler ve ifade çeşitleri incelenmiştir. Ele alınan kelimeler zamanın en küçük biriminden en büyüğüne doğru sistematik bir şekilde verilmiştir. Çalışmanın sonunda ise elde edilen bulgularla ilgili sonuçlara yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zaman, Saha (Yakut), gün, ay, yıl.

Abstract: As a result of some necessities, time has first split into simple units and then into more detailed units by human beings. Some of the names of these units mean the same thing universally all around the world; and, some of them are unique to the societies they belong to. Culture, characteristics of the geography, agriculture, and husbandry can be shown as some of the reasons behind this situation. Words and expressions of time used in the vocabulary of Sakha Turks, who are from Turkic tribes that separate from the main population and settle in Siberian steppes are analyzed in this study. The studied words are given in a systematical order being from the smallest unit to the biggest units. The results acquired from the obtained findings are given in the end of the story.

Keywords: Time, Sakha, day, month, year.

I. Giriş

Zaman, bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre (olarak) tanımlanabilir (TDK Sözlük 2011: 2331). Zaman konusu ilk olarak felsefenin üzerinde çokça durduğu ve sonrasında matematik ve fiziğin de müdahil olduğu; birçok araştırmacının üzerine çalışma yaptığı bir kavramdır. Zamanı durdurmamız, onunla yarış etmemiz mümkün değildir. Dünyadaki canlı ya da cansız bütün varlıklar ona boyun eğmek zorundadır. Onun bu gücüne boyun eğen insanoğlu ‘zamanla’ yaşamayı öğrenmiş; ona söz geçiremese de onu kendi işlerine uygun bir hâle getirmiştir. Bunu yapmak için birtakım kriterlere göre onu dilimlere ayırmıştır. Dünyanın güneş

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. dogan_colak@hotmail.com. Gönderim Tarihi: 19.10.2016 / Kabul Tarihi: 01.11.2016

etrafındaki 365 günlük turuna bir ‘yıl’, ayın dünya etrafındaki 30 günlük turuna bir ‘ay’, dünyanın kendi etrafındaki bir tam turuna ‘gün’ vs. denilerek ‘zamanla’ uyum hâlinde ve ondan faydalanmak suretiyle bazı sınıflandırmalara gidilmiştir. Dünya üzerinde yıl, ay, hafta, gün, sabah, akşam vb. kavramlar ortak olmakla birlikte bazı kavramlar kültürlere, yaşanan coğrafyanın özelliğine, tarım ve hayvancılıkla ilgili bazı işlere vs. göre değişiklik gösterebilmektedir. Bu kavramlar yine o topluluğa has bir şekilde ifade edilmektedir.

Bu çalışmada uzun yıllar önce ana kitleden koparak kuzeye, Sibiryaya bozkırlarına yerleşen kadim Türk boylarından Saha Türklerinin sözcüklerinde zaman ile ilgili kullandığı kelimeler ve ifade çeşitleri incelenmiştir. Ele alınan kelimeler zamanın en küçük biriminden en büyüğüne doğru sistematik bir şekilde verilmiştir. Yıl kısmında olduğu gibi, inançla bağlantılı olan yerde o inanç ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.

II. Sahaların Zaman ile İlgili Kullandığı Kelimeler

Zengin bir sözcük hazinesine sahip olan Sahaların, zaman ile ilgili terminolojisi genel Türkçe ile paralellik arz ettiği gibi farklı kelimelerle karşılaşmak da mümkündür. Ruslar ile mazisi oldukça eskiye dayanan münasebetler ve hâlâ onlarla iç içe yaşamaları bazı terim ve kavramların Rusça olarak karşılanmasına sebep olmuştur. Bazı kavramlar ise esasında İngilizce olup Rus leksikolojisine uydurulmuş hâli ile Sahacadaki yerini almıştır.

Sahalar zaman kelimesi için *kem* ile Rusçadan geçen *birieme* kelimelerini kullanmaktadırlar.

Saniye kelimesi ile konuya başlanacak olursa, bu kelime Sahacada *söküünde* (Rus. *sekunda*) olarak karşımıza çıkmaktadır. *Münüüte*, dakika kelimesini karşılamak üzere kullanılmaktadır (Rus. *minuta*). Saat kelimesine karşılık olarak Rusçadan geçen *çaas* ve *çahı* kelimelerinin ikisi de kullanılmaktadır (Vasiliev 1995: 224; Çolak 2010: 106, 146)

Çağdaş Türk lehçelerinde 24 saatlik zaman dilimini ifade etmek için *gün/kün* kelimesi yer almaktadır. Sahacada *kün* şeklinde kullanılan bu kelime aynı zamanda güneş anlamında da kullanılmaktadır. Yakut Dili Sözlüğünü kaleme alan Edouard Pekarskiy *kün* maddesinde şunları kaydetmiştir: “güneş; gün; gece gündüz (= *tünneex kün*); vakit (= *kün-cıl, kem-kün*); hayat; *kün erde*: sabah, sabahleyin; *kün orto*: gün ortası, öğle; *kün ortoto*: güneş yolunun yahut günün ortası, öğle zamanı; cenup; *kün añaara*: yarım gün (ya gece ya gündüz); *tüünneex kün*: gün, yirmi dört saat, *ellere kün*: evvelsi gün; *bu küñne dieri*: bu güne kadar, şimdiye kadar; *Kristes oloğor olorbut* (yahut *oloror küne*: uçuş, İsa günü; *Tañaara tillibit küne*: (İsa öldükten sonra tekrar dirildiği gün) Pazar, dirilme günü (= *Tañaara kün, baskırsiñiya, nediele busa*); *Tañaaramı uuga sürextiir kün*: haçın suya atıldığı gün” (Pekarskiy 1945: 581).

Gün içinde sabah, öğle, akşam gibi çeşitli zaman dilimleri mevcuttur. Sahacada bu zaman dilimleri çeşitli şekillerde ifade edilir: *Xallaan xarañaruta* ‘alacakaranlık’, *im sütüüte* ‘alacakaranlık’, *kün taxsuta* ‘gün doğumu’, *xallaan sırduta* ‘şafak’, *sarsıarda* ‘sabah’, *künüs* ‘gündüz’, *kiehe* ‘akşam, gece’, *kün ortoto* ‘öğle zamanı, öğle’, *kün kiiriite* ‘gün batımı’, *tüün üöhe* ‘gece yarısı’. Tarım ve özellikle hayvancılığın

Sahalarda önemli bir yeri olması münasebetiyle bu iş kollarıyla ilgili ifadelerle de gün içerisindeki zaman dilimleri anlatılmaya çalışılmıştır: *sarsıardaañ iam* ‘sabahki süt sağımı’, *küniüskü iam* ‘gündüzki süt sağımı’, *tuotuur iam* ‘dördüncü süt sağımı (ikinci vakti, öğleden sonra 4-6 saatleri arası)’, *kieheeñi iam* ‘akşamki süt sağımı’, *sarsıarda omurğan* ‘tarlada çalışanların ilk yemeği’, *kiehe omurğan* ‘tarlada çalışanların sabah yemeği’. Bunların yanı sıra *ial utuyuuta* ‘uyku zamanı’, *ial turuuta* ‘uyanma zamanı’, *omurğan ustata* ‘bir yemekten diğer yemeğe kadar ki zaman’, *ürgel timiriite* ‘Kutup Yıldızının kaybolması’, *künten bersibekke* ‘bütün gün’ gibi ifade çeşitleriyle de gün içerisindeki zaman dilimleri ifade edilmeye çalışılmıştır (Vasilev ve Fedorov 1998: 68; Sleptsov 1972: 197). Saha Yerinin kutup bölgesine olan yakınlığı dolayısıyla ilkbahar ortalarından yaz sonuna kadar güneş batmamakta ve hava kararmamaktadır. Dünya üzerinde benzer noktalarda da yaşanan bu doğa olayı literatüre *beyaz geceler* olarak geçmiştir. Sahacada bu durum yine aynı anlama gelen *ürüñ tüünner* şeklinde ifade edilir ve yukarıda belirtilen süre zarfında akşamdan sabaha kadar olan aydınlık havayı ve bu olayın gerçekleştiği zaman dilimini işaret eder.

Sahacada hafta terimine karşılık olarak *nediele* (Rus. *nedelya*) kelimesi kullanılmaktadır. Sahacada yedi günden oluşan hafta günlerinin adları şunlardır: *benidiennik* ‘pazartesi’ (Rus. *ponedelnik*), *optuorunñuk* ‘salı’ (Rus. *vtornik*), *serede* ‘çarşamba’ (Rus. *sreda*), *çepplier* ‘perşembe’ (Rus. *çetverg*), *beetince* ‘cuma’ (Rus. *pyatnitsa*), *subuota* ‘cumartesi’ (Rus. *subbota*), *baskıhanna* veya *sınñalañ* ‘pazar’ (Sleptsov 1972).

Otuz günden teşekkül eden ay, Sahacada *ıy* şeklindedir. Sahaca ay adları şunlardır: *Toxsunñu* ‘Ocak’, *Oluññu* ‘Şubat’, *Kulun Tutar* ‘Mart’, *Muus Ustar* ‘Nisan’, *Iam Iya* ‘Mayıs’, *Bes Iya* ‘Haziran’, *Ot Iya* ‘Temmuz’, *Aturcax Iya* ‘Ağustos’, *Balağan Iya* ‘Eylül’, *Altıññu* ‘Ekim’, *Setinñi* ‘Kasım’, *Axsınñı Iya* ‘Aralık’. Ayların *Altıññu* “altıncı”, *Setinñi* “yedinci”, *Axsınñı* “sekizinci”, *Toxsunñu* “dokuzuncu” gibi sıra sayı isimleri ile adlandırılması eski Türk ay isim sistemi ile paralellik arz eder (Pekarskiy 1945; Kirişçioglu 2004: 362).

Sahalarda Ocak ayı, dokuzuncu aydır. Bu yıl dönüşümü esasının uzun yıllar devam ettiğini hesaba katarsak Sahaların yazın daha erken geldiği güneyde Haziran ayında değil Mayıs ayında yılı karşıladıklarını ve bu ayı birinci ay olarak kabul ettiklerini söylemek mümkündür (Kirişçioglu 2004: 364).

Sahacadaki ay isimleri doğa olayları ile tarım ve hayvancılıkla ilgili zaman dilimleri gözetilerek verilmiştir. *Iam* ‘sağma, sağım; ineklerin kısrakların sağım zamanı’ ve ‘küçük hayvanların üreme zamanı; balıklarda yumurtlama zamanı’ anlamındadır. *Iam Iya* sağım ayı ve balıkların havyar bıraktığı zaman dilimine karşılık gelen Mayıs ayı için kullanılır (Pekarskiy 1945: 402). Birinci ay olmasından dolayı *Biiirinñik*; bazı hayvanların yumurtalama dönemi olduğundan *Simut Iya* (*simut*: yumurta); *Sınñalañ Iya* (*sınñalañ*: eğlence, tatil; kolay, sakin); kuş avlamak için kullanılan bir ağ ile ilişkilendirilerek *Tirge Iya*; *Tugut Iya* (*tugut*: bir yaşındaki geyik yavrusu); geyik yavrularının doğduğu döneme denk geldiği için *Tugut Törüür Iya*; kaz göçleri münasebetiyle *xaas keler ıya* şeklinde de adlandırmalar yapılmıştır.

Bes Sahacada çam ve çam lifi anlamında kullanılır. Pekarskiy *Bes Iya* için şunları kaydetmiştir: “*Bes Iya* (çam ayı) Mayıs-Haziran (bu aylar zarfında çam lifleri kolayca

kabuktan soyulup çıkarılır; Yakutlar bunlardan kendilerine kış yemeği hazırlar; bunun için çam liflerini kurutur, öğütürler yahut da bir şeyle sürterek onu un hâline getirirler); Vilüysk Yakutlarında yeni yıl bu ayla başlar” (Pekarskiy 1945: 88). Haziran ayı için yapılan diğer adlandırmalar şöyledir: Sahaların hayatında çok önemli bir yer tutan *ihıax* bayramı bu aya denk geldiği için *Ihıax Iya*; bu ayda balıklar çoğaldığı için balıkların geldiği ay anlamına gelen *Balık Sırutın Iya*; karların ve buzulların erimesiyle tam bir su cennetine dönen Saha Yerinde bu olayla paralel olarak çoğalan sivrisinekler dolayısıyla *Bırdax Iya* (*bırdax*: sivrisinek); ikinci ay olması münasebetiyle *İkkinhi*; bu ayda çokça *köümüöle* rastlandığından *Köümüöl Iya* (*köümüöl*: göl ve nehirlerde ince iğne şeklinde saçılan buz); havalar ısındığı için gezip dolaşmaya elverişli bir ortam olduğundan *Küüley Iya* (*küüley*: eğlence, gezinti); genellikle bu ayda kuşlar tüy dökmeye başladığından *Sara Iya* (*sara*: tüy dökmüş, umumiyetle tüy dökmüş kuşlar); bir balık çeşidinden esinlenerek *Sıma Iya* (*sıma*: bir tür balık adı; Cobitis); bazı hayvanların yumurtalama dönemi olduğundan *Simut Iya* (*simut*: yumurta); *ihıax*'ın bu ayda kutlanmasından mütevellit kutlamalarda etrafa saçılan kırmızı anlamına gelen *tunax*'tan hareketle *Tunax Iya*; buzulların ve karların iyice eriyim nehirlerin daha çoşkulu aktığı, hatta taşkınların yaşanabildiği için suyun geldiği ay anlamında *Uu Keler Iya*.

Temmuz ayına tarım faaliyetleri ile ilgili olarak ot ıya denmektedir. Temmuz için şu adlandırmalar da yapılmıştır: Karların ve buzulların erimesiyle tam bir su cennetine dönen Saha Yerinde bu olayla paralel olarak çoğalan sivrisinekler dolayısıyla *Bırdax Iya* (*bırdax*: sivrisinek); yine bir çeşit sivrisinek ile ilişkilendirilerek *Kumaar Iya*; üçüncü ay olduğu için *Ühünnü*; kazların tüy döktüğü döneme denk geldiği için *Xaas Saarar Iya*. Bunların haricinde *Çüüççex İr Iya* (*çüüççex ır*: küçük som balığı yuvası); *Oğoloox Iya* (*oğoloox*: çocuklu) ve Rusçadan geçen *Bötürüöp Iya* da kullanılmaktadır.

Atırcax, harmanda, biçilmiş hububat saplarını toplamaya mahsus dirgen ya da diren denen tarım aletidir. Ağustos ayı tarımsal bir faaliyet ile ilişkilendirilerek bu aya *Atırcax Iya* denmiştir. Bu adın haricinde buzlar donmaya başladığı için *Muus Toñor Iya*; bir sinek türünden hareketle *Naalağay Iya*; kazların yavrulama dönemi bu aya denk geldiğinden *Oğoloox Xaas Iya*; dördüncü ay olduğu için *Tördünnü*; kazlar gittiği (göç ettiği) için *Xaas Barar Iya*; tırpanların geride kaldığı yani ekme-biçme işlerinin bittiği anlamında *Xatır Xaalar Iya* da Temmuz ayına karşılık kullanılan diğer adlardır.

Balağan, ince direklerden yapılmış evlere denir. Kış ve yaz *balağan*ları farklıdır. Eylül ayında yaz *balağan*ından kış *balağan*ına göç yapıldığından bu aya *Balağan İy*'a denmiştir (Pekarskiy 1945: 61). Eylül ayı için ayrıca, aygırların çiftleşme dönemine geldiği için *Atur Süüler Iya*; beşinci ay olduğundan *Behinhi*; toprağın donmaya başladığı dönem olduğu için *Köppöx Toñor Iya*; Sahacada sonbaharda kullanılan otlağa *otor* dendiğinden, buradan hareketle *Otor Iya*; yerin donmaya başladığından *Sir Toñor Iya*; Rusçadan geçen *Semeenep Iya*; geyiklerin çiftleşme dönemine denk geldiğinden *Taba Süüler Iya*; beyaz gecelerin bitmeye başlamasıyla gecenin normale dönüp kararmasıyla *Tüün Xaraarar Iya* ile *Kıhıl İy* (*kıhıl*: kırmızı) ve *Onoğos İya* (*onoğos*: ok) da kullanılır.

Ekim ayı, Saha takvimine göre altıncı ay olmasından dolayı *Altınnı* olarak adlandırılmıştır. Bunun haricinde Rusça kökenli bir kelime olan *Porkuop*; gün ışığının

azalmaya başladığı için *Kün Tüher İy*; geyik yarışının başlaması münasebetiyle *Kul Atura Süüllere*; soğukların şiddetini arttırmaya başladığı için *Mara İy* gibi çeşitli adların kullanıldığı görülür (Pekarskiy 1945).

Yılın birinci ayının Mayıs olması münasebetiyle Kasım ayı yedinci aya denk gelmiştir ve Sahacada *Setinni* olarak adlandırılmıştır. Bunun haricinde güneşin bu ayda görünmediği için güneşin battığı ay demek olan *Kün Küirer İya* ve *Kün Tüher İya*; göllerden suların çekilmesi nedeniyle göllerin kurduğu ay anlamında *Küöl Suokurun İya*; soğukların şiddetiyle ilgili olarak *Satu Timnu Tüher İya*; bir çeşit yağ olan *xayax*’la ilgili olarak *xayax* yenilen ay anlamında *Xayax Siir İy*; Saha Yerinin bu dönemde gün ışığından pek faydalanamaması nedeniyle *Xaraña Kün İya* ve *Onoğos İya* (*onoğos: ok*) şeklinde de Kasım ayı ifade edilmektedir.

Aralık ayının sekizinci ay olmasından dolayı bu aya *Axsınnu* denmiştir. Bu adın yanı sıra kış ortasına denk gelmesi nedeniyle *Ortoku Kihüññü İy*; çaylar, dereler kurduğu için *Ürek Suokurun İya*; Saha Yerinin bu dönemde gün ışığından pek faydalanamaması nedeniyle *Xaraña İy* ve *Sehen İya* (*sehen: anlaticı*) adları da kullanılmaktadır (Pekarskiy 1945: 335).

Ocak, Saha ayları arasında dokuzuncu aydır. Bu aya dokuzuncu anlamında *Toxsunnu* denmektedir. Ocak ayına Turuxanskay Krayında bu aya güneşin yeni yeni kendini göstermeye başladığından *Kün Taxsar İya*; Bulun bölgesinde Rusçadan geçen *Orohüspa İya*; Verxoyanskay’da bu dönemde gün ışığından pek faydalanamaması nedeniyle *Xaraña İy* ve bunların dışında sisin çöktüğü ay anlamında *Tuman Tüher İya* ve Ocak ayının sonuna doğru soğuklar azaldığından *Timnu Baha Tostor İya* adlandırmaları da mevcuttur.

Şubat ayı ise onuncu aya denk gelmektedir ve *Oluñnu* şeklinde ifade edilmektedir. Şubat ayı Allayıaxa bölgesinde güneşin yeni yeni kendini göstermeye başladığından *Kün Taxsar İya* olarak adlandırılmıştır.

Mart ayında taylar sağılmak amacıyla besiyeye çekildiklerinden bu aya *Kulun Tutar* denmiştir (*kulun: tay*). Mart için ayrıca Rusçadan geçen *Debdekiye İya* ve atların yavrulama zamanına geldiğinden *Sılgı Törüür İya* isimleri de kullanılmaktadır.

Karların, buzulların erimesine denk geldiği için Nisan ayına buzulların çözülmesi anlamında *Muus Ustar* denmiştir (Pekarskiy 1945: 655). Bu adın haricinde Rusçadan geçen *Kiristiep İya*; küçük taylar sağılmak üzere hazırlandığından *Kuççuguy Kulun Tutar*; baharın yaklaşmasıyla birlikte çayırların kuşlar ile dolması münasebetiyle *Çuçaax İya*; *Soyuo İya* (*soyuo: ince çubuk; bir çeşit çuvaldız; genellikle atların bağırsaklarında bulunan bir tür solucan*); *Sınhalañ İya* (*sınhalañ: eğlence, tatil; kolay, sakin*) da bu aya karşılık kullanılan diğer isimlerdir.

Aynı ay için birden fazla adlandırma yapılması ve farklı aylar için kullanılan aynı adların bulunması, Saha Yerinin çok büyük bir coğrafyaya sahip olması ve iklim şartları ile doğa olaylarının her yerde aynı anda gerçekleşmemesinden dolayıdır.

Sahacada mevsim kelimesine karşılık olarak *sezon, cıl, kem* ve *cıl keme* kelimeleri kullanılmaktadır. Eski Türkçe *y-* sesinin *s-*’ye gelişmesi Sahacanın karakteristik bir özelliğidir. Sahacada *yıl* kelimesi ‘sıl’ şeklindedir ancak bu kelimenin tıpkı Kırgızcadaki gibi *c-*’li şekli de Sahacada mevcuttur: *cıl*. Yaygın kullanım *sıl*’dır ancak

mevsim ifadesinde *sıl* ya da *sıl keme* şeklinde değil *cıl* veya *cıl keme* şeklinde, c-'li şekil kullanılmaktadır.

Sahaların mevsim adlandırmaları Eski ve Genel Türkçe ile paralellik gösterir. Ses hadiseleri neticesinde;

E.T. *kış* Sh. *kıs//kähin* “kış”

E.T. *yay* Sh. *say//sayın* “yaz”

E.T. *güz* Sh. *küs//kühün* “güz//sonbahar”

E.T. *yaz* Sh. *saas//saaskı* “ilkbahar” şeklinde Sahaca sözvarlığında yer edinmiştir.

Esas olarak sahalarda iklim koşullarından ötürü iki mevsim olduğu kabul edilir: yaz ve kış. Yaz mevsimi 14 Nisandan başlar ve 14 Ekimde sona erer. Kış mevsimi de bunun tam tersi olarak 14 Ekimde başlayıp 14 Nisanda bittiği kabul edilir. Yılın dört mevsimden oluştuğu görüşü de mevcuttur. Bu görüşe göre İlkbahar mevsimi 21 Martta başlayıp 22 Mayıs sona erer. Yaz mevsimi 22 Mayısta başlayıp Ağustos ayının 20'sine kadar devam eder. Sonbahar mevsimi 20 Ağustosta başlayıp 14 Ekime sona erer. En uzun mevsim olan kış ise 14 Ekimde başlayıp 21 Martta son bulur.

Sahalarda yukarıda da belirtildiği üzere yıl kelimesine karşılık olarak *sıl* kelimesi kullanılmaktadır. Kuzey bölgelerindeki Sahalar ile diğer bölgelerdeki Sahalar arasında yıl anlayışı açısından fark vardır. Kuzey bölgelerindeki Sahalar arasında yılların bir adı vardır. Sahalarda gün yıl dönüşümünün bir çeşidine de *ihıax ergüre* “ihıax dönüşümü” denir. *Ihıax* dönüşümünün esası, yılların birbirinden farkına dayanır. Yılları tanrılardan birisiyle birleştirmek de eskiden beri devam eden bir gelenektir. Bu 12 yıllık dönüşümün tamamını *cılcıt* adı verilen yıl kâhinleri bilirler. Sahalar bu dönüşümün her tekrarına *kıra möhülge* “kısa son” adını verirler. Bu 12 yıl, aynı zamanda on iki ayla da bağdaştırılır (Kirişçiöglü 2004: 363). Bu yıllar sırasıyla şunlardır: Ürüñ Ayı Sıla; Aan Alaxçın Sıla; Aan Caahın Sıla; Uluu Suurun Sıla; Xotoy Ayı Sıla; Bayanay Ayı Sıla; Bilge Xaan Sıla; Tañxa Xaan Sıla; Odun Xaan Sıla; Cöhögöy Sıla; Ayıhıt Sıla; İeyxsit Sıla (Teris 2012:60).

Kuzey bölgesinin dışında kalan Sahalar arasında yıllar için böyle bir adlandırma pek kullanılmamaktadır. Bir inanç sistemi ile ilgili olan bu 12 yıllık takvimde, her yıla verilen adlar aslında Tanrıların ve bu inançla ilgili önemli ruhların adlarıdır.

Bu tanrılarla ilgili şu bilgilere yer verilmiştir: *Ürüñ Ayı* “bütün ayuların fevkinde olan ali varlık, ruh, kainatı yaratan, bütün dünyayı idare eden, yaratıcı kuvvetiyle evlatlar bahşeden, yerin verimli olmasına, hayvanların artmasına genel tesiri olan”; *Aan Alaxçın* “dünyaya sahip olan ruh, *İyixsit*'in kızı”; *Aan Caahın* “adil ve kudretli tanrı”; *Uluu Suurun* “göklerin, kuzgunların efendisi/tanrısı”; *Xotoy Ayı* “erkek cinsinden ikinci dereceden iyi bir ilahdır; insanlara bedence gevşek nesil ihsan eder ancak bu nesil çok ve ekseri kadın cinsinde olur”; *Bayanay Ayı* “avcıları ve balıkçıları himaye eden”; *Bilge Xaan* “Ulu Toyonun soyundan gelen, bahadırlara akıl öğreten, yol gösteren”; *Tañxa Xaan* “geleceği gören büyük tanrı - ikinci bilgi tanrısı”; *Odun Xaan* “güçlü tanrı”; *Cöhögöy* “insana beyaz tüylü sürüler veren ilahe”; *Ayıhıt* “feyz ve inbat ilahlarının genel adı olup insanların, yılkıların, köpeklerin ve tilkilerin türemesine yardım ve tesir eden”; *İeyxsit* “insanları, atları,

davarları ve köpekleri himaye eden ve onların yaratıcısı olarak atfedilen ilahların genel adı” (Tomskiy 2014:8).

Bu yılların içeriği **İteğel Tılcıta**’da şu şekilde açıklanmıştır:

Ürüñ Ayu Sıla; Kısa Son’un birinci yılıdır. Bu yılda *Ürüñ Ayu Toyon*’a dikkat verirler. Çevresi: inanç, direk¹; ıhıax²

Aan Alaxçın Sıla; Kısa Son’un ikinci yılı. On iki yılda bir tekrarlanır. *Aan Akaxçın*’a dikkat verirler. Çevresi: Ot işiyle uğraşan kişi, doktor³, oyuu⁴

Aan Caahın Sıla; Kısa Son’un üçüncü yılı. 12 yılda bir tekrarlanır. Bu yılda *Aan Caahın*’a dikkat verirler. Çevresi: sıllık⁵, yiğit, doğruluk

Uluu Suorun Sıla; Kısa Son’un dördüncü yılı. Bu yılda *Uluu Suorun*’a dikkat verirler. Çevresi: soy, ağıl, şaman.

Xotoy Ayu Sıla; Kısa Son’un beşinci yılı. On iki yılda bir tekrarlanır. Bu yılda *Xotoy Ayu*’ya dikkat verirler. Çevresi: kahraman, çevik kişi, dirlik.

Bayanay Ayu Sıla; Kısa Son’un altıncı yılı. On iki yılda bir tekrarlanır. Doğayı, yabancı hayvanları, sürüleri koruyup onlara dikkat verirler. Çevresi: yemek, soy, avcılık.

Bilge Xaan Sıla; Kısa Son’un yedinci yılı. On iki yılda bir tekrarlanır. Bu yılda *Bilge Xaan*’a dikkat verirler. Çevresi: öykü anlatıcısı, oyun, kâhin.

Tańxa Xaan Sıla; Kısa Son’un sekizinci yılı. Bu yılda *Tańxa Xaan*’a dikkat verirler. Çevresi: akıl, okuma/öğreme, geleceği bilmek.

Odun Xaan Sıla; Kısa Son’un dokuzuncu yılı. Bu yılda *Odun Xaan*’a dikkat verirler. Çevresi: dua, dil, kör-küllü⁶.

Cöhögöy Sıla; Kısa Son’un onuncu yılı. On iki yılda bir tekrarlanır. Bu yılda *Cöhögöy*’e dikkat verirler. Çevresi: destan, loğusa, yılki çobanı.

Ayuhıt Sıla; Kısa Son’un on birinci yılı. On iki yılda bir tekrarlanır. Bu yılda *Ayuhıt*’a dikkat verirler. Çevresi: şarkı, dans, giyim.

İeyexsit Sıla; Kısa Son’un on ikinci yılı. On iki yılda bir tekrarlanır. Bu yılda *İeyexsit*’e dikkat verirler. Çevresi: süöhühüt⁷, doğa, çöl buolu⁸ (Teris 2012).

Sonuç

Sahaların zaman ile ilgili kullandığı kelimeler için şunlar söylenebilir:

1. Saat ile ilgili kullanılan terimler ve hafta günlerinin adları Rusçanın etkisi görülmektedir: *söküünde* (Rus. *sekunda*), *münüüte* (Rus. *minuta*), *çaas//çahu* (Rus. *čas*); *benidiennik* ‘pazartesi’ (Rus. *ponedelnik*), *serede* ‘çarşamba’ (Rus. *sreda*),

1 Kurbanlık hayvanların bağlandığı tepesi sivri bir tür direk.

2 Sahaların bahar bayramı

3 Genellikle şamanlar arasından çıkan çıkıkçı, baytar; üfürükçü.

4 Ağaç ve kemik üzerinde elle yapılan resim, nakış, dalgalı hatlardan ibaret nakışlar, resimler, muhtelif şekiller.

5 Geçmişte yaşananlara önemli olaylara, durumlara, tecrübelere, öğütlere dikkat etme.

6 Komik, komiklik; alay.

7 Süöhühüt: sığırların beslenmesine emredilmesi.

8 Doğayı korumak, sağlıklı görünmeye çalışmak.

subuota ‘cumartesi’ (Rus. *subbota*).

2. Gün içerisindeki zaman dilimlerini ifade etmek için özel ifade kalıpları mevcuttur.

3. Sahaca mevsim isimleri Eski Türkçe ile paralellik arz eder: E.T. *kış* > Sh. *kış*//*kışın* “kış”; E.T. *yaz* > Sh. *say*//*sayın* “yaz”; E.T. *güz* > Sh. *küs*//*kühün* “güz//sonbahar”; E.T. *yaz* > Sh. *saas*//*saaskı* “ilkbahar”.

4. Bir ayın birden çok adı vardır. Bu adlandırmalardan bazılarının ortak olduğu görülmektedir: Ocak ve Şubat için *kün taxsar ıya*; Aralık ve Ocak için *xaraña ıy*; Haziran ve Temmuz için *birdax ıya gibi*. Aynı ay için birden fazla adlandırma yapılması ve farklı aylar için kullanılan aynı adların bulunması, Saha Yerinin çok büyük bir coğrafyaya sahip olması ve iklim şartları ile doğa olaylarının her yerde aynı anda gerçekleşmemesinden dolayıdır.

Kaynakça

- ÇOLAK, Doğan (2010). *Sahaca-Türkçe Sözlük*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, (Basılmamış Lisans Tezi).
- KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih (2004). “-Isıax (Ihıax)- Saha Türklerinin Bahar Bayramı”, Ankara: *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, s. 359-363.
- Komisyon (2011). *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- PEKARSKİY, Edouard (1945). *Yakut Dili Sözlüğü*, İstanbul.
- SLEPTSOV, P. A. (1972). *Yakutsko-Russkiy Slovar*, Moskova.
- TERİS (2012). *İteğel Tilcıt*, Cokuuskay: Biçik.
- TOMSKİY, Grigoriy (2014). “Yakutskiy Tangrizm: Sxema Teris”a, *Concorde*, 2014, N 3, p. 3-109.
- VASİLEV, P. K. ve FEDOROV, İ. G. (1998). *Oyuu Tilcıt*, Cokuuskay: Biçik.
- VASİLİEV, Yuriy (1995). *Türkçe- Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.

ÇEVİRİLER
Translations

KÜL TEGIN Mİ KÖL TEGIN Mİ?

Louis BAZİN*

Çev. Ebru KABAKÇI**

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 209-214

I. Orhun Yazıtı'nın kahramanı, Doğu Türklerinin hükümdarı Bilge Kağan'ın kardeşinin adı, bilimsel Batı literatüründe ilk kez Schlegel'in *Gök Tegin'in Mezar Taşı* adlı eserinde ele alındı. Schlegel ses bilgisel yorumunu yaparken Çin transkripsiyonlarında geçen bu isim-unvanın ilk hecesinin Türkçe *gök* (kök) "mavi" sözüne karşılık geldiğini düşündü.

Ancak ilk bakışta çekici görünen bu yorum, Vilhelm Thomsen ve Wilhelm Radloff tarafından eş zamanlı olarak deşifre edilen eski Türk yazıtlarındaki yeni yorum karşısında direnemezdi. İlk terimin son sesinin ön damaksıl bir /l/¹ olduğu kesinkes ortaya konunca, Thomsen ve Radloff tarafından önerilen *Kül Tegin* okuması kabul gördü.

*Orhon Yazıtları Araştırmaları*² adlı kitabında Thomsen, *kül* sözünün okumasına yönelik ayrıntılı bilgi verir³. Thomsen bu sözün, Kırgızların sözlü destanı Semetey'in başkahramanı olan *Kül Çora*'nın Farsçadan alıntılanan ön adı *kül*'le ("çiçek") olan benzerliğine, deyim yerindeyse, kuşkuyla yaklaşır. Ancak VIII. yüzyıl Doğu Türklerinde böyle bir alıntıdan bahsetmek, anakronizmden başka bir şey değildir. Esasen Radloff ve Thomsen *kül* sözünü, *külig* "cesur" (< *kü-lig* "şanlı") sözüne bağlamayı tercih etmişlerdir; fakat *kül* ve *külig* sözleri arasındaki morfolojik bağlantıyı açıklamayı ihmal ederler.

Thomsen ve Radloff'un ilk kez tam anlamıyla mutabık oldukları bu konu, Türkçede bir erkek adı olarak da kullanılan *Kültegin* okumasının genel Türkoloji'de yaygınlık kazanmasını da sağlamıştır. Bilge Kağan'ın küçük kardeşi, Türkiye'de olduğu gibi uluslararası literatürde de bu isimle tanınmıştır.

Ancak eski çağların arasından, XI. yüzyılın büyük Türkoloğunun bu okumaya itiraz eden sesi yükselir: Kâşgarlı Mahmut kendi zamanında kullanılan unvanlar arasında *Kül* değil *Köl* sözünü zikreder. Ahmet Rifat tarafından ilk kez 1915-1917 yılları arasında İstanbul'da basılan, Carl Brockelmann tarafından 1928'de biraz aceleyle dizini hazırlanan ve nihayet Besim Atalay tarafından tıpkıbasım ve indeks içeren modern Türkçe çevirisi yayımlanan⁴ *Divânü Lügâti 't-Türk'*ünde Kâşgarlı, bu sözün etimolojisini Türkçe *köl* "göl" sözüne bağlar.

* Louis Bazin, "Kül Tegin ou Köl Tegin?", *Les Turcs des Mots, des Hommes- Études Réunis par Michèle Nicolas et Gilles Veinstein, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.*

** Arş. Gör., Ege Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, İzmir/TÜRKİYE. ebru.kabacki@ege.edu.tr

1 Metinde tutarlılık olması bakımından, alıntılardakiler de dâhil, bütün fonemler bu şekilde gösterilmiştir. (çevirenin notu)

2 V. Thomsen, *Inscription de L'Orkhun Déchiffrées*, MSFOu, 1896.

3 A.g.e. s. 73

4 Besim Atalay, *Divânü Lügati 't-Türk*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1939-1943.

Köl sözünü ilk kez *irkin* “su birikintisi” [bk. Osm. *irk-* “bir (su) birikinti(si) oluşturmak”] maddesinde kullanan Kâşgarlı, Karluklar’da *Köl İrkin* unvanının bulunduğunu ve bunun bir yöneticide “göl gibi engin bir zekâ”ya işaret ettiğini söyler.⁵

Sözlüğünün ilerleyen sayfalarında Kâşgarlı, *bilge* maddesinde Uygur hanlarına verilen *Köl Bilge Han* unvanının, “göl kadar engin (gâdir) zekâ (‘aql)’ı çağrıştırdığını ifade eder. Böylece, Arapça bu iki sözün (gâdir ve ‘aql) gönderme yaptığı *Köl İrkin* unvanını da özlü bir şekilde açıklamış olur. Dolayısıyla buradaki açıklama bir doğaçlamadan çok, üzerinde iyice düşünülmüş filolojik bir yorumdur.

Demek ki gözlemleri IX. yüzyıla dayanan Kâşgarlı’ya göre, o dönemde yaşayan çeşitli Türk dilli toplulukların unvanlarındaki *Köl*, Türkçe *Köl* “göl” sözüyle eş anlamlı hissedilmiştir (krş. Osm. *göl*, Türkmen. *köl*, Yakut. *küöl*. Son iki örnekte vokallerin uzunluğu söz konusudur; bahsedilen metin pasajlarında tek harfle, vavla, gösterilmişlerdir).

Kendisi de Karahan Türklerinden olan bu ilk bilgi kaynağımıza göre bu isimle ilgili anlam düzeyinde bazı sembollerin çağrıştıırılması söz konusudur: Göl (ya da su birikintisi, irkin) lider ya da hükümdarın engin aklını sembolize eder.

Dolayısıyla Kâşgarlı’nın görüşüne göre *Köl İrkin* ve *Köl Bilge Han* unvanlarında geçen *Köl* sözünün anlamında da bir belirsizlik görünmemektedir.

Kâşgarlı, bu sözün devamında Türklerin genelde “prens” anlamında kullandıkları *tegin* sözünün geçtiği bir madde yazmamıştır. Dolayısıyla Bilge Kağan’ın kardeşinin, Türkologlar tarafından XIX. yüzyıldan beri *Kül Tegin* şeklinde transkribe edilen ad-unvanı, çözülmemiş bir mesele olarak karşımıza çıkar.

Temeli hece alfabetesine dayanan Orhun alfabetesinde bu ad-unvanın ilk kelimesinde geçen işaret, uzunluk-kısalık fark etmeksizin, hem /ü/ hem de /ö/’yü gösterir. *Köl* “göl” sözü de eski Türk yazıtlarında (özellikle Tonyukuk ile Orhun I ve II yazıtlarında) *tegin* unvanının önündeki *Köl* sözüyle tamamen aynı şekilde yazılır. Dolayısıyla söz konusu kelimenin *Kül* mü *Köl* mü yoksa *Köl* şeklinde mi okunacağını gösteren bir işaret yoktur.

Bu arada Türkoloji literatüründe, birkaç kişinin okuması hariç, Bilge Kağan’ın erkek kardeşi *Kül Tegin* olarak anılmaya devam eder. Kâşgarlı’nın açıklamaları ise özellikle 1926’da Barthold’un yaptığı yorumdan sonra, son olarak ise Sir Gerard Clauson tarafından teklifsiz, bir kenara atılmıştır.

1926 yılında İstanbul’da gerçekleştirdiği on iki konferanstan⁶ birinde Barthold, Kâşgarlı’nın görüşlerini şöyle eleştirmiştir⁷:

“... yazar *kül* sözünün eski anlamını artık bilmediğinden onu *köl* “göl” kelimesine yaklaştırarak buradan bu unvanın, kağanın aklının deniz kadar sınırsız olmasına gönderme yaptığı gibi son derece sığ bir açıklamaya varıyor. Gardîzi’nin eserinde *Kül-Tegin* unvanı *Kür-Tegin* şeklinde görülür: Dolayısıyla sıkça rastladığımız /l/-/r/ değişimini de göz önüne alırsak *Kül* ve *Kür*’ün aynı kelimeler olduğu şüphe götürmez.

5 A.g.e, I, s.108; tıpkıbasım s.67

6 Konferansın Almanca çevirisi Th. Mendel tarafından yapılmış ve 1932 yılında yayımlanan *Die Welt des Islams* dergisinin ekinde yayımlanmıştır: *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*. Fransızca çevirisi ise Bayan M. Donskis tarafından yapılmıştır: *Histoire des Turcs D’Asie Centrale*, Paris, 1945.

7 Fransızca çevirininin 72. Sayfasında.

Aslında Kâşgarlı Mahmut *kür* sözünü tanıyor; *kür er* ifadesini “güçlü, cesur ve sebatkâr adam” şeklinde tanımlıyor. Bu da gösteriyor ki *kür* sözünün eski anlamı gözünden kaçmamış fakat bunun ikincil şekli olan *kül*’ü *Kül-Bilge* ve *Kül-İrkin* unvanlarında tanıyamamıştır.”

Diğer yandan Sir Gerard Clauson şaheserinde⁸ Kâşgarlı’nın görüşlerini benimsemediğini iki yerde gösterir; *irkin* maddesinde *Kül İrkin* şeklinde okuduğu unvan hakkında şunları yazar: “Kâşgarlı’nın etimolojisi ikna edici değildir; iki *köl* unvanının birbiriyle (yani *kö:l* ve *kül*) aynı olmadığı neredeyse kesindir.”⁹

Clauson aynı eserinde biraz ileride¹⁰, bu terimler hakkındaki görüşlerini ayrıntılı bir biçimde açıklar:

“Özel ad ya da daha büyük olasılıkla bir unvan olan *kül*, eski Türkçe döneminde sıklıkla kullanılırdı; vokalin mahiyeti kesin olmasa da Çin karakterlerinde *k’üe* şeklinde, Orta Çince döneminde (Pulleyblank) *k’iwât* şeklinde (Giles 3,252) transkribe edilirdi. Vokalin /ö/ değil de /ü/ olması ihtimali kuvvetlidir; görünüşe göre Kâşgarlı’nın etimolojisi mantık dışıdır. Bu kelimeyle *Küli Çor*’un arasındaki ilişki belirsizdir; ancak bu sözün esasen kısa /i/ ile telaffuz edilen *küli* olabilme ihtimali, göz ardı edilmemelidir (bk. *Studies*, s.88).”

Bu son atıfta Clauson, *Türk*¹¹ adı da dâhil olmak üzere çeşitli eski Türkçe unvanların Çince transkripsiyonlarının yol açtığı sorunları tartıştığı eseri *Turkish and Mongolian Studies*’e¹² gönderme yapar.

Barthold’un /l-/r/ değişimiyle açıkladığı, Bilge Kağan’ın kardeşinin adındaki *Kül* sözünün *kür* “güçlü, cesur ve sebatkâr” sözüyle aynı olduğu konusundaki görüşüne Clauson’un değinmemiş olması dikkat çekicidir.

Clauson’un Kâşgarlı’nın etimolojisini tanımladığı gibi bu teoriyi “mantık dışı” şeklinde itham etmesek de yine de “son derece sığ” olduğunu düşünüyoruz; etimoloji sözlüğünün yazarının onu görmezden gelmesi şüphesiz bu yüzdendir. Birden çok heceli kelimelerde asimilasyon ve disimilasyon gibi çeşitli fonetik olaylar sonucu /r/’nin /l/’ye veya /l/’nin /r/’ye değişimi söz konusu olsa da tek heceli kelimelerde söz sonundaki /-r/ ve /-l/’ler arasında fonolojik bir fark vardır ve bunların bulunduğu kelimeleri “tek ve aynı” olarak niteleyemeyiz. Örnek vermek gerekirse; *kür* “dinç” ve *kül* “kül”; *bur*- “bükmek” ve *bul*- “bulmak”; *kār*- “karıştırmak” ve *kāl*- “kalmak”; *tör* “baş köşe” ve *töl* “döl” vs. sözleri arasında bariz anlam farkları vardır.

Barthold’un teorisinin tek iyi yanı, bize, *Kür Tegin* isminde görüldüğü üzere (bk. *Kür-Hān*, *Gür-Hān*) Türkçedeki *kür* “dinç” (bk. Osm. *gür*) sözünün varlığını hatırlatmış olmasıdır. Kâşgarlı’daki *kür* sözü Arapçada, kısa /u/’yu gösteren işaretle yazılmıştır ve kısa /ü/ ile okunmalıdır [bk. Türkmen. *gür* “sıkı” (kısa vokalli)]. Kâşgarlı *kür* sözünü, /ö/’sü uzun okunan, /r/ değil de /l/ ile yazılan ve üç fonemden yalnızca baştaki /k-/’nin aynı olduğu *köl* sözü ile karıştırmış olamaz.

8 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972

9 A.g.e. s.225.

10 A.g.e. s.715.

11 Yazar eserinde bu söz için Türkü okunuşunu önerir; biz bu konu üzerine daha sonra eğileceğiz.

12 R.A.S., Londra, 1962

Son derece ayrıntılı ve ciddi bilimsel verilere dayanarak Eski Türkçenin ilk etimolojik sözlüğünü hazırladığı için Türkologların kendisine müteşekkir olduğu Sir Gerard Clauson'a gelince, elinde başka bir delili olmadan onun çok eski bir meslektaşısı olarak nitelendirebileceğimiz Kâşgarlı Mahmud'un yorumunu absürt bulmasını, farklı bir esin kaynağına bağlıyoruz.

Kendisini destekleyecek tek gerçek olguysa o dönemde "k'iwat" şeklinde telaffuz edildiği varsayılan bu tartışmalı sözde /ö/ değil /ü/'den yana (yani *kül*) bir kullanımın tercih edildiğidir. Ancak bunun çok belirsiz bir kriter olduğu, Clauson'un bu temkinli dikkatiyle ortaya çıkıyor: "the vowel is uncertain (vokal, kesin değildir)". Bu durumda tek tereddüt olarak /ü/ ve /ö/ meselesi kalıyor ki Orhon Yazıtları'ndaki alfabeğe göre *köl* okunuşunun da ihtimal dâhilinde olduğunu görüyoruz.

Sir Gerard Clauson, *köl* "göl" sözünün sözde semantik kural mantığına göre yapılan açıklamasına itiraz eder. Bir lider ya da hükümdarın zekâsını gölle kıyaslamak ona "obviously preposterous (bariz bir şekilde mantıksız)" gelir. Sanıyoruz Barthold'un, Kâşgarlı'nın açıklamasını reddetmesindeki esas sebep de buydu.

Buna rağmen çeşitli Asya kültürlerinde, özellikle de Türk-Moğol dünyasında, geniş su birikintisi adlarının (göl, deniz, okyanus) bir insanın devasa gücü ya da fikirlerini tanımlamakta kullanıldığı örnekler vardır.

Moğollar, Lama kilisesinin ruhanî liderini (*Dalay Lama* ya da *Dalay Bogdo*) tanımlamak için "deniz" anlamına gelen *dalay* kelimesine müracaat etmişlerdir. Cengiz Han'ın adının en olası etimolojisi, Uygur Türklerinden ödünçlenen *tiñiz/teñiz* "deniz" (bk. Osm. deniz) sözüne dayanır. Hunlar'ın, Attila'nın 469'da ölen oğlu *Dengizik*'in adını, bu sözün ön Türkçe şeklinden türettikleri neredeyse kesindir.

Ming dönemi Çin tarihçilerinin topladığı geleneksel verilere göre Moğol hanlarının efsanevi ataları arasında ismi *Dalay* ile başlayan iki han vardır.¹³ Aynı kaynaklara göre Ming döneminde yaşayan bir Halha Moğol prensi, *Dalay Taiji* unvanını taşıyordu.¹⁴

Buna karşılık Farsça *daryā* "deniz" ve "nehir" anlamlarını taşıdığı gibi çok bilgili bir insana da işaret edebilir; üstelik bu anlam, Türkiye Türkçesinde de benimsenmiştir: "derya...2. Engin bilgisi olan kimse."¹⁵

Arapça *kāmūs* "deniz, okyanus" kökünden, Farsçanın da ödünçlediği *qummas* "kayda değer, önemli insan" sözü türetilmiştir.

Burada yalnızca aklımıza gelen birkaç örneği sıraladık ancak sanıyoruz ki sistematik bir araştırmayla bu örnekler hatırı sayılır derecede çoğaltılabilir.

Aynı zamanda düşüncenin derinliğini çağrıştıran *köl* (*gol*) "göl" sözünün Türkçedeki kullanımlarına ilişkin izini sürmek de ilgi çekici olurdu: Meselâ Türkmence *pikir kölüne çümme*¹⁶ "fikir gölüne dalmak" ifadesinde olduğu gibi.

Dolayısıyla, semantik düzeyde, Kâşgarlı'nın açıklamasının absürt hiçbir yanı yoktur ve çağdaşları tarafından hemen anlaşılmalıydı.

¹³ Louis Hambis, *Documents sur L'histoire des Mongols à L'époque des Ming*, Paris, 1969, s. 161-162.

¹⁴ A.g.e. s.236.

¹⁵ T.D.K., *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1974, s.217.

¹⁶ *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Aşkabat, 1962, s.396a.

Biz ise, şu sonuçları olası görüyoruz:

1. Söz konusu tartışmalı kelimeye bulunan vokalin /ö/ mü yoksa /ü/ mü olduğu konusunda ne eski Türk yazıtları ne de Çin transkripsiyonları kesin bir bilgi vermektedir.

2. *Kü-lig* ve *kür* okumaları da (her iki kelime farklı yerlerde kullanıldığı ve ikincisi başka unvanlarda geçtiği hâlde) tatmin edici değildir. Semantik olarak imkânsız görün ve zaten kimsenin önermediği *kül* “kül” okumasını ve anakronizme düşen Farsça *kül* “gül” yorumlarını da reddetmeliyiz.

3. En eski ve en açık tek tanıklık Kâşgarlı’ya aittir. Kâşgarlı, kendi döneminde çok iyi bilinen ve kullanılan unvanlar olan *kül* ve *köl*’ü fonetik olarak karıştırmış olamazdı. Bu tanıklık bizi, Kâşgarlı’nın bahsettiği unvanları *Köl İrkin* ve *Köl Bilge Han* olarak okumaya zorlar. Bu da, analogiyle, yazıtlardakinin *Köl Tegin* olduğu sonucuna götürür.

4. Sözün semantik değerinin “göl” sözüyle açıklanmasını onaylamıyorsak da XI. yüzyıl Karahan Türklerinde bunun *kül* değil yalnızca *köl* şeklinde telaffuzunun önerildiğini kabul etmeliyiz.

5. Bu açıklama Batılı araştırmacıları şaşırtacak olsa da, geniş su birikintisinin engin bir zekânın, engin bir bilgeliğin, maddî veya manevî sınırsız bir gücün sembolü sayıldığı Orta Asya düşüncesine göre bunun mantıksız hiçbir yanı yoktur. *Tegin-Göl* (*Köl Tegin*), *Lama-Deniz* (*Dalay-Lama*)’den daha şaşırtıcı değildir. Dikkat edilmesi gereken bir diğer noktaysa, *köl* ve türevlerinin Orta Asya’da bazen Aral Denizi (Osm. *Aral Gölü*) ya da Baykal (*Bäy-Köl*) gibi çok derin sulara işaret ettiğiidir.

6. Dolayısıyla Orhon Yazıtları’ndaki bu adı *Köl Tegin* şeklinde okuyor ve ilk terimin tükenmez bir entelektüel ya da ruhanî gücü temsilen “göl” sembolüne işaret ettiğini düşünüyoruz.

7. Bu yoruma göre *Köl İrkin* ve *Köl Bilge Han* ile Çin transkripsiyonlarında bulunan ve *Köl Tegin*’deki aynı tartışmalı karakterle yazılmış *Köl Kağan*, *Köl Çor*, *Köl Tarduş Şad* vb.¹⁷ unvanları da /ö/’lü okuyoruz.

Şimdi sıra, İhe-hüşotu Yazıtı’nda geçen¹⁸, *Külü Çor* şeklinde okunan ve “k ü/ ö l i/ i ç u/ o r” olarak transkribe edilen (/k/ için, *kü/ök* ya da *ük/ök* olasılıklarını gösteren grafik kullanılmıştır) kelimeyi açıklamaya geldi.

Yazıtlardaki grafik sisteminin çift konsonantları göstermediği gerçeğini göz önüne alırsak bu unvanı pekâlâ *Köl-iç-çor* şeklinde (*Köl Çor*’un “iç”i) okuyabiliriz: “İçerinin *Köl Çor*’u”; aynen *İç Buyruk* (Orhon II Yazıtı, Güney, 14)¹⁹ “içerideki memur” (doğrudan kağana bağlı memur) sözündeki gibi.²⁰

Eski Türk yazıtlarının okunmasında, grafiklerle ilgili birkaç kuralı genellikle göz ardı ederiz: Bunlardan biri, tek bir kelime ya da birleşik bir kelimeye (*iç-çor* gibi)

17 Bk. örneğin Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, St. Petersburg, 1903, İndeks s.339-340.

18 Sir Gerard Clauson ve Edward Tryjarski, *The Inscription at Ikhe-Khushotu*, Rocznik Orientalistyczny XXXIV-1 s. 7-33, Varşova, 1971.

19 Bilge Kağan Yazıtı, Güney Yüzü 14. satır.

20 Bk. Louis Bazin, *Les Calendriers Turcs Anciens et Médiévaux*, Lille, 1974, s.199-203.

konsonant ikizleşmesinin gösterilmiyor oluşudur.²¹ Aynı öneme sahip ve gözden kaçırılması durumunda hatalara yol açabilecek bir başka kural da şudur: Söz sonundaki ünlü, bir konsonant ve ona uygun bir vokalle (*ük/ök/kü/kö* ya da *uk/ok/ku/ko* gibi) değil, tek bir grafikte (ünlüyü gösteren işaretle) gösterilir. Dolayısıyla bu kural, “*t ü/ ö r ük/ök/kü/kö*” > *türkü* okunuşunu devre dışı bırakır. Bu, *türk* sözünden türeyen *türük*’ten başka bir şey değildir.

Böylece *Kül Tegin* ve *Küli Çor* okumalarını reddederek klasik Türkoloji’ye küsüyor, ancak *Türkü* okumasını kabul ederek onunla yeniden barışıyoruz.

Annemarie von Gabain Hanımefendi’nin anısına sunduğumuz bu makalede bu kadar cesurca davranabiliyorsak bu, kendisinin de, Türkoloji bilimine duyduğu muazzam ilgi ve ebedî düşünce gençliğiyle durmadan yenilenmesindedir.

21 Bk. Louis Bazin, *Le Problème des Consonnes Géménées en Turc Ancien*, Rocznik Orientalistyczny XXXI-1, 1968.

LİTVANYA KARAIM TÜRKLERİNİN ETNİK KİMLİKLERİNİ KORUMA FAKTÖRLERİ*

Halina KOBECKAİTĒ**

Çev. Emine ATMACA***-Reshide ADZHUMEROVA****

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 215-221

Millî bilinç, ana dil, tarihi geçmiş, din, maddi ve manevi miras Litvanya Karaim Türklerinin etnik kimliklerini belirlemektedir.

Karaim Türkçesi, dillerin soya göre (~genealojik) tasnifinde ona en yakın olan diğer Batı-Kıpçak Türkçeleriyle birlikte (Karaçay-Balkar (~Malkar), Kumuk, Kırım-Tatar) Türk dil grubuna aittir. Bu dil ailesi de daha büyük Altay dil ailesine girmektedir. Tarihi Türk lehçeleri içerisinde Karaim Türkçesine en yakın olan Türkçe, Kıpçak Türkçesidir.

Karaim Türkçesi, birkaç yüzyıl boyunca yabancı dillerin (Türkçe olmayan diller¹) hâkim olduğu bir ortamda, küçük ve birbirinden uzak olan yerlerde kullanılmış ve kullanılmaya da devam etmektedir. Dolayısıyla bugün Karaim Türkçesi bu koşullarda milli bir şekle bürünmemiş üç tarihi diyalektiyle yaşamaktadır: *Trakay* (~*Trakai*), *Kırım* ve *Galitsk-Lutsk diyalektleri*².

Konuşurlarının az sayıda ve yabancı dil etkisinin yoğun olmasına rağmen Karaim Türkçesi, kendi gramer yapısına özgü özellikleri ve diğer Türk lehçelerinde artık kullanılmayan birçok Öztürkçe kelimeyi söz varlığında saklayabilmiştir³. Söz varlığının arkaikliği ve nispeten saflığı, bu dilin hep yabancı dil ortamında var olmasından kaynaklıdır. Zamanın ve tarihi olayların etkisinde değişmekte olan diğer Türk lehçeleriyle etkileşimi olmayan Karaim Türkçesi, kendi gelişim sürecinde adeta donakalmıştı. Tabii ki bu durum, dilin gelişmesi açısından iyi değildi; ancak bu husus onu karşılaştırmalı dilbilimsel araştırmalar içinde çok değerli kılmaktaydı (Ventskute 1996: 21-27).

* Bu makale, LIETUVOS KARAIMŲ TAUTINIO TARATUMO IŠSAUGOJIMO VEIKSNIAI, Pranešimas konferencijoje, Totorių ir karaimų įsikūrimo Lietuvoje 610-osios metinės', Vilnius (09. 13-14. 2007 s. 1-10)'tan alınmıştır.

** Doç. Dr. Halina Kobeckaitė, Ankara ve Bakü'de Litvanya'nın Büyükelçiliği görevini yapmıştır. Karaim Türklerinin hazanidir. En önemli çalışmaları, *Lietuvos Karaimai* (Vilnius, Baltos Lankos 1997), *Kipčakių tiurku orientas Lietuvoje* (T. Bairašauskaitė ile birlikte), (Vilnius, Danielius 1994); "Karaims in Lithuania", *Seraya Szapszal's Karaim Collection*, (Vilnius, National Museum of Lithuania, 2003) dur (Çevirenlerin Notu).

*** Yrd. Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Antalya/TÜRKİYE. eatmaca@akdeniz.edu.tr; eatmaca07@hotmail.com

****Yrd. Doç. Dr. Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Kastamonu/TÜRKİYE. reshidekirim@gmail.com

1 Yazarın yabancı dillerden kastı Litvanca, Belarusça, Lehçe ve Rusçadır (Çevirenlerin Notu).

2 Karaim Türkçesinin ağızları ve bunların arasındaki farklılıklar için ayrıntılı bilgi için bk. Selma Gülsevin, *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti)*, Ankara 2016, s. 20 (Çevirenlerin Notu).

3 Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Öner, *Karay Türkçesinde Eski Unsurlar*, IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, İzmir, 26-29 Eylül 2000 (Çevirenlerin Notu).

Polonyalı Türkolog Prof. T. Kowalski geçtiğimiz yüzyılın 20'li yıllarında Karaim Türkçesini ayrıntılı olarak araştırmıştır (Kowalski 1929). Ankara'da Türk Dil Kurumu Başkanı A. B. Ercilasun ise bir kaç yıl önce Karaim Türkçesini canlı duyunca kendisini sanki XI. yüzyıl Türkiye'sinde hissettiğini dile getirmişti. Bu karşılaştırma çok isabetli idi. Çünkü bilim adamlarının pek çoğu Karaim Türkçesinin IX-X. yüzyıllarda Hazar Kağanlığı'nda ikamet etmekte olan Türk kabilelerinin konuştuğu dil esasında şekillendiğini düşünmekteydi. Hazarlar, Kıpçak-Kuman Türkleri Karaim dinini kabul etmişlerdi. Bu durum halkı birleştirmiş ve aynı zamanda din adını, *etnonime* dönüştürmüştür. Söz konusu kabilelerin torunları, bir zamanlar esasen Kuzey Karadeniz'in bozkırları ve Kırım'da yaşayan etnik Karaim Türkleri'dir. Hazar kökenli oldukları onların bilincine iyice yerleşmiştir (Zajczkowski 1961: XII/1-3.).

Bir kısım Karaim Türkü, Kırım'dan Litvanya'ya göç edip yerleştikten sonra onların tarihi, Büyük Litvanya Knezliği tarihinin ayrılmaz bir parçası olmuřtur⁸. Onların hukuki statüsünde ise birçok üstünlük öngörölmüş ve bu statü kanunlarla netleştirilmiştir. Litvanya ve Polonya'nın birleşmesi ise Karaim Türklerinin siyasi ve sosyal durumunda herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır.

1441 yılında Lehistan Kralı ve Litvanya Grandükü IV. Kazimieras Jogailaitis'in talimatıyla Trakay'da yaşayan Karaim Türkleri, Litvanya'nın *Vilnius*, *Kaunas* ve *Trakay* şehirleriyle birlikte Magdeburg⁹ hakkını kazanmıştır. Bu evrak, o zamanlar kentin ayrı bir bölgesinde yaşayan Karaim Türk topluluğuna (*džymat* - cemaat) kendi kendini yönetme hakkını vermiştir. Böylelikle Karaim Türk topluluğunu, kendi içlerinden seçtikleri bir *voyt*¹⁰ yönetmeye başlamıştır. Voyt'un kendi idaresi ve mahkemesi vardı ve sadece hükümdara tâbi idi. Karaim Türkleri, 1483-86 yıllarında Osmanlı payitahtına yazdıkları mektuplarında Litvanya Trakay'da hür olduklarını ve dinlerini rahatça yaşayabildiklerini haber vermişlerdi. Sonra gelen hükümdarlar da bu durumu yarlık ve belgelerle devam ettirmişlerdir. Karaim Türklerine, ibadethane inşaata izni verilmiştir. 1495 yılında Litvanya Grandükü Aleksandras'ın çıkarttığı yarlık ile Hristiyan halkın arasında paralı iřçi alıştırma iznine de müsaade edilmiştir.

Edebi eserlerinden hareketle Karaim Türklerinin katı, geleneksel ahlaki prensiplere göre yaşadıklarını ve bu durumun da onların kimliğinde önemli bir prensibi oluşturduğunu tahmin edebiliriz. Bu duruma, şair ve bir din adamı olan *Solomon Troki (1650-1735?)*'nin öğüt verici şu şiirini örnek gösterebiliriz: *Hej, hej, kyzhyna* "Hey, hey, kızcağız". şiirde, Karaim Türk kızının nasıl davranması gerektiği hakkında öğütler yer almaktadır: erken kalkıp kendine çeki düzen vermek, sayđı ve hürmet kazanmak için Allah'a her gün hamd ve dualarını etmek, bayramlarda kızların yanında oturmak, hafifçe oynamak, kısa adımlarla yürümek, pencereden sarkmamak, işten kaçmamak, tebessüm etmek, giyimin temiz ve düzđün olmasına dikkat etmek.

4 Ayrıntılı bilgi için bk. Yakov Grişin, *Pol'sko-Litovskije Tatari: Vzglyad Cherez Veka Kazan'*, Tatarskoye Knijnoye İzdatel'stvo, 2000, s. 5-26; *Uluslararası Karay alışmaları Sempozyumu Bildirileri* (5-8 Nisan 2010), Bilecik Türkiye (evirenlerin Notu).

5 Magdeburg kanunu, bir şehre veya köye hukuken iç özerklik/muhtariyet ya da otonomi hakkının verilmesi demektir. XIII. yüzyılda Almanya'nın Magdeburg kentinde kurulan hukuk sistemlerinden biridir. Magdeburg hakkına sahip olan bir şehirde ekonomik faaliyetler, mülkiyet hakları, sosyal ve siyasi yaşam, hukuki normlar, vatandaşların sınıfsal durumu vb. o şehirde yaşayan insanlar tarafından belirlenmektedir (evirenlerin Notu).

6 XV-XVIII. yüzyıllarda Polonya-Litvanya devletinin Magdeburg kanunun yürürlükte olduğu kentlerindeki muhtardir. Genelde üst tabakadan seçilen ve gerçekte şehir idaresinin başkanı olan kişidir (evirenlerin Notu).

Tüm bu kurallara uyulursa, aynaya baktığı zaman hoş bir yüzün yansımaları görürsün (Çypčyhej uçma Trochka, 1997) denilmektedir.

Litvanya'daki Karaim Türklerinin sayısı hiçbir zaman birkaç bini geçmemiştir. Yerli halkla yüzyıllarca birlikte dostluk ilişkileri içerisinde yaşamışlardır; ancak ana dilini, mensup oldukları dini de kesinlikle unutmamışlardır ve böylece kendi kimliklerini tehlikeye atmamışlardır. Bu durum, Litvanya Devleti'nin ve Litvan halkının kendi topraklarında yaşamakta olan çok sayıda farklı din ve kültürlerle karşı oldukça toleranslı bir tutum izlediğinin de göstergesidir¹¹.

Karaim Türkleri, her zaman farklı etnik ve dini gruplarla iç içe yaşamak zorunda kaldıklarından, tarihi değişimlere bağlı olarak zaman zaman onların devlet içerisindeki statüleri de gündeme gelmekteydi. Kırım henüz bağımsızken ve Giraylar sülalesinden gelen hanlar tarafından yönetilirken Kırım'da ikamet etmekte olan Karaim Türkleri için böyle bir statü sorunu hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. Sıkıntı oluşturmayan bu durum, XVIII. yüzyılın sonuna kadar Litvanya ve Polonya'da yaşayan Karaim Türkleri için de geçerliydi. 1795 yılında Litvanya-Polonya Birliği devletinin üçüncü kez parçalanmasından sonra Litvanya ve Polonya'nın bir kısmı, Rus İmparatorluğu'nun topraklarına dâhil edilmişti. Bunun sonucunda Karaim Türkleri de kendi hukuki statüleri için kaygılanmaya başlamışlardı.

Topluluk temsilcilerinin yoğun çabaları sonucunda 1837 yılında Rus hükümeti, "Tavriya Karaim Ruhbanı Hakkındaki Hükmü" onaylamıştır¹². Bu belge ile Karaim din adamları Müslüman din adamları ile eşit haklara sahip olmuşlardır. Bu belgeye dayanarak "Tavriya ve Odessa Karaim Din İdaresi" kurulmuştur. Karaim cemaatlerinde, kilise sınıflandırılması olmadığından bütün dini görevlere ve kamu görevlerine seçim ile gelinebilirdi.

1850 yılından başlayarak Litvanya Karaim Türkleri yukarıda bahsedilen Tavriya Dini İdaresi'ne tâbi oluyorlardı. Litvanya Tatar Türkleri için de aynı durum söz konusuydu, onlar da Tavriya Müslüman Dini İdaresi'ne tâbi oluyorlardı. 1863 yılında Çar'ın fermanıyla eski haklarına dayanarak Karaim Türklerinin sınıf olarak yerli halkla eşitliği kabul edilmiştir. Aynı fermanla, Rusya'nın batı illerinde ayrı dini ve idari yönetimi olan ikinci dini idarenin kurulması öngörülmüştür. Böyle bir dini idare, gerçekte kurulup 1869 yılında Trakay'da faaliyete geçmiştir. Bu belge ile aynı Büyük Litvanya Knezliği'nde olduğu gibi Karaim dininin hiyerarşik bağımsızlığı onaylanmıştır.

Seçimlerle başa gelen Karaim Türklerinin dini önderi, aynı zamanda cemaatin de dini lideri sayılmaktaydı. Karaim cemaati dini idaresinin bu yapısı, Litvanya ve Polonya'da 1940 yılına kadar devam etmiştir.

Avrupa'da milli devletlerin kurulması ile millilik ve onun özellikleri konusu gündeme gelmiştir. Halk şarkılarını derleyen Alman filozof, tarihçi ve dilbilimci J. G. Herder (1744-1803) daha XVIII. yüzyılda bu kavramın tek bir din içerisindeki felsefi

7 Ayrıntılı bilgi için bk. İskander İzmaylov, *Vöyni na Zapade. Polşa i Litva (Batıdaki Savaşlar. Polonya ve Litvanya) // İstoriya Tatar (Tatar Tarihi)*, Tom 3, Kazan 2009, s. 528 ((Çevirenlerin Notu).

8 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Dmitriy Anatolyeviç Prohorov, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı - XX. Yüzyılın Başında Tavriya Vilayeti Karaim Topluluklarında Etnik ve Dil Durumu", (çev. Emine Atmaca-Reshide Adzhumerova), *Gazi Türkiyat*, Güz 2013/13: 209-214 (Çevirenlerin notu).

temelinin oluşturulmasını sağlamıştır. Avrupa'nın merkezinde bulunan Litvanya-Polonya sahasında milli bilincin korunması, milletin restorasyonu hareketi, milli bağımsızlık ve devletçiliğin geri kazanımı mücadelesiyle belirlenmiştir. XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başında bu hareket, sadece devrimci bir ruh ile değil aynı zamanda milli yurtseverliğin romantik ruhu ile de beslenmiştir.

XX. yüzyıl başlarında Vilnius'ta özel bir hava teneffüs ediliyordu. Bütün milli gruplar, eş zamanlı olarak milli bilinç gayesi ve onun korunması yönünde kendini savunmaya başlamışlardı. Bu manevi etkiler, Karaim Türkleri için de söz konusu olmuştur. Kendi milli kimliğinin yurtseverlik algısı ve milli bilincin yetiştirilmesi ile ilgili somut bir örnek olarak Karaim Türk Őiirinin temelini atan Semen Kobetskiy'in (1865-1933) yazdığı *Jukla Uvlum* ninnisi gösterilebilir. Kobetskiy aynı zamanda konuşma dilini, yani; Trakay ağzını edebiyatta kullanan ilk kişiidir (Kobetskiy, 1904). Oğlunu uyutan anne, ona insanları sevmesi ve dürüst olması için öğüt/ler vermektedir ve aynı zamanda kendisi buna kesin olarak inanmaktadır. Çünkü onun oğlu bir Karaim Türkü'dür:

Mien inanam, siuviar uvlum,
Ki bijançli siendian bolum.
Bolus kiuçliu, ösiup ullu,
Muft tiuviul sien karaj uvlü.

Aktarımı

İnanıyorum, sevgili oğlum,
Seninle övüneceğime.
Büyüyünce güçlü olacaksın,
Boşuna Karay oğlu değilsin.

(Savaş yıllarında bu Şiir bestelenmiş ve çok ünlü bir ninni hâline gelmiştir. Bugün de popüler olan bu ninni ile birkaç nesil yetişmiştir).

Özellikle yerli aydınların arasında genel vatanseverlik ruhunun etkisiyle Vilnius'ta 1913-1914 yıllarında Karaim Türklerinin ilk süreli yayını olan *Karaimskoye Slovo* "Karaim Sözü" Rusça olarak yayın hayatına başlamıştır. İlk sayısından başlayarak yayıncılar derginin milli bilinci geliştirme ve pekiştirme amaçlı çıkarıldığını söylemişlerdir.

Karaimskoye Slovo dergisi, tarihi açıdan değerlendirildiğinde milleti koruma, dil ve dinine sahip çıkma meselelerinin müelliflerce çok açık bir Şekilde ifade edildiği ve derginin bu yönüyle Karaim aydınlarını sürekli düşündürdüğünü söylemek gerekir. 1911 yılında Vilnius'ta, Karaim Türklerinin yoğun olarak yaşadığı Ukrayna Zverinets'te yeni bir ibadethanenin inşaatı başlatılmıştır. Maalesef, hem derginin yayınlanmasını hem de ibadethanenin inşaatını I. Dünya Savaşı engellemiştir.

Karaim Türk aydınları, savaştan dönünce savaş öncesinde başlatılan işleri bitirmeyi borç bildiler. Yenilenmiş Litvanya ve Polonya Cumhuriyetleri'ndeki genel ideolojik hava da bunun için çok ama çok elverişliydi. Çünkü burada milliyetçi ve vatansever eğitime çok dikkat ediliyordu. Karaim Türk toplumsal hayatı da bu yönde

yenilenmeye başlamıştı.

Karaim cemaatinin hayatı dini ve seküler olarak sadece teoride ayrılabilir. Gerçekteyse ikisi de birbirinden kopmayacak şekilde bağlı ve bir bütün olarak süregelmiştir. Dini cemaatin faaliyeti halkın varlığına, mevcudiyetine şahitlik ediyordu ve genel olarak milli kültürün kefilisi idi.

Savaş döneminde nesnel ve öznel şartların bulunmasıyla milli manevi kültürün bütün unsurları; yani din, dil, milli bilinç, ataların gelenek göreneklerini devam ettirme gibi unsurlar varlığını sürdürüyordu. Bu ortamda yaşayan birey ikileme düşmüyor ve bu konuda herhangi bir sıkıntı yaşamıyordu. Kendini milletiyle kolayca özdeşleştiriyordu. Bu yüzden mesleki ve toplumsal statüsüne bakılmaksızın bütün Karaim Türkleri, kamu faaliyetlerine (ibadet, amatör tiyatro gösterisi, dini ve idari seçimler, yardım toplama amaçlı eğlence programı vb.) aktif olarak katılıyorlardı.

Din aracılığıyla insanlar kendi milletine aitliği hissediyordu, din bireyi tamamlıyor ve haysiyetini güçlendiriyordu. Din, milli bilincin temel taşı idi. Ancak yukarıda bahsi geçen XX. yüzyılın başında Avrupa’da milli-vatansever akımların etkisiyle milli bilinç sadece din üstünde pekişmiyordu. Karaim Türk topluluğu sadece belirli bir dinin temsilcisi olarak değil de kökeni Türk olan milli bir kültürün temsilcisi olduğunu da hissediyordu. Bu topluluğun aydın kısmı, öncelikle din adamları, bu kültürü koruma ve yaşatma sorumluluğunu kendilerinde hissediyorlardı.

Şüphesiz ki, din etrafında toplanılan önemli bir eksendi; ancak XX. yüzyıl dinin ritüel içeriği değil de olumlu anlamda önemli bir araç olan ibadethane kurumu olduğu ön plana çıkıyordu. Kaldı ki, Karaizm’in prensiplerinden biri her inananın İncil metnini bağımsız yorumlama hakkının olmasıdır. Büyük Polonyalı Türkolog ve Karaim Türkü Prof. Zajackowski (1903–1970), bu prensibin Hristiyanlığın Protestan kolunda da bulunduğunu ifade etmiştir (Zajackowski 2003: 4).

Dinler tarihi uzmanı Litvanyalı Gintaras Beresnevicius, Karaizm’in özgünlüğü/ orijinallliği konusunda ilginç bir tespitte bulunmuştur: “Karaizm, teolojisi çok toleranslı olan yegâne tek tanrı inancıdır. İncil’i öğrenen her kişi bir mesele üzerinde, diğer görüşlere bakılmaksızın, kendi çıkarımına varabilir. Çünkü Karaizm’in en önemli prensibi, körü körüne başkasının görüşünden etkilenmeden İlahi metnin bireysel olarak özenli incelenmesini öngörmektedir” (Beresnevicius 2003: 167).

Karaim Türkleri, ibadetlerini ana dilinde yapıyorlardı ve Litvanya Karaim Türklerinin hazanı ilk Karaim Türkçesi dua kitabının derleyicisi¹³ Mykolas Firkoviç’in (1924-2000) de yazdığı gibi “Karaim Türkçesinin dini tören sırasında kullanım hacmi hiçbir zaman belirtilmemiş ve sınırlandırılmamıştır, dilimiz törenlerin en önemli anlarında daima duyulmuştur” (1998: 211). Dini metinlerin asıl metne uygun olarak Karaim Türkçesinde okuma geleneği kuşaktan kuşağa aktarılmış ve bu nedenle özel okuma tekniği geliştirilmiştir: Göz önünde İncil’in asıl metni bulunurken okuma yüksek sesle Karaim Türkçesiyle yapılırdı. Bu kolay olmayan işlem özel bir eğitim gerektiriyordu. Kaldı ki, metnin aslı okuyan tarafından her zaman anlaşılıyordu, bazı bölümlerin Karaim Türkçesine tercümesi sadece ezberleniyordu.

9 M. Firkoviç’in ayrıca *Karaj Koltchalari*, Vilnius 1993, *Mien Karajce Urieniam*, Vilnius 1996 ve *Şelomonun Maşallary (Suleyman’ın Meselleri)* Ankara 2000 adlı çalışmaları da vardır (**Çevirenlerin notu**).

Çağdaş Karaim Türk toplumunun hayatında din eski asırlara nazaran daha farklı bir yer işgal etmektedir. Günümüz insanın manevi hayatında dinin rolünden bahsederken dini törenin zor bir dili olduğu söylenir, onu anlamak için hem genel hem de teolojik eğitime ve dua merasimlerini sürekli uygulamaya ihtiyaç vardır. Aynı şey Karaizm için de geçerlidir. Kaldı ki, en önemli taleplerden biri okunan metnin anlaşılması olmasıdır. İnsanların din temellerini öğrendikleri dönemde bu mümkündür. Dini dersler yasaklandığı dönemde ana dile tercümesi yapılmış İncil'in dili de dini tören kuralları da çoğunluk için ulaşılmaz hâle gelmiştir.

Ancak dini kanunları bilmeme ve dua metinlerini anlamama, inanan kiři için ibadet merasimine katılamaz anlamına gelmiyor. Yine burada Karaizm'in prensiplerinden biri olan "dua sayısı değil, inananın gayreti" prensibi yardımcı olmaktadır. Demek ki, inananın gözü önünde ve onun katılımıyla gerçekleşen törende hissettikleri ve farkındalığı çok daha önemlidir. İbadete içgüdüsel olarak katılmaktadır. Çünkü yüceliğe bilinçsiz olarak yönelme; yani dini içgüdü, her insana özgüdür (Eliade 1958: 454). Bu durumda, Litvanya din tarihçisi B. Ulevičius'un *İlahi Şark* kitabında yazdığı gibi "dini törenin ritüellerle gerçekleştirildiği sözsüz iletişim önemlidir" (Ulevičius 2002: 170). "Kutsal kelimeler, jestler, sesler, renkler, ritüelin esrarengizliği ve arkaikliği aracılığıyla insanlara Tanrının kendisi hitap etmektedir" (Ulevičius 2002: 8).

Yüzyıllar boyunca ibadethaneye geliş, dua esnasındaki kutsal atmosfer, dini bayram ve göreneklerin uygulanması, ana dilde dua okunuğu Karaim Türklerinin çoğu için sakral¹⁴ içerik dışında (ya da o içeriğe rağmen) sembolik ve ritüel anlam taşımaktaydı. Kendini Karaim Türkü bilen herkes gelenek ve göreneklerin ayrılmaz bir parçası olan Paskalya veya düğün ayinlerini uygulardı. Bundan başka milli değerlerden sayılan ritüellerin uygulanması kendi halkına aitliği gösteren tartışmasız bir koşul olmuştur. Karaim atasözlerinden biri de bunu kanıtlamaktadır: *Âdet jarymy dinnin* "Âdet dinin yarıdır".

Bu bağlamda, etnik kimliğin ve özelliklerin öncelikle de dilin korunması ile ilgili sorumluluk aile üzerine düşmüştür ki, ailelerin eski kuşakları geçmişi hatırasında yaşatmaktaydı. Bugün yaşayan ve ana dilini bilen Karaim Türklerinin çoğu, evde Karaim Türkçesi konuşan, âdet gelenek ve görenekleri uygulayan anne babasına bunun için çok minnettardır.

Âdetler, aileler tarafından her yerde uygulanmaktadır ve halkı birleştirmektedir. Tabi ki, burada halkı birleştiren âdetlerin uygulanmasında sembol olan büyük hazanın varlığı büyük önem taşımaktadır. 1951 yılında Trakay Kenassası'nda son kez açık törenle bir Karaim çiftinin nikâhı kıyılmıştır. Birinci kısmı *kieliaşmiak* "söz kesimi" dini özellik değil de âdetten sayılırdı ve bu tören, 1951'den sonra hep gizli saklı yapılmıştır. Büyük hazan tarafından Karaim âdetlerine göre nikâhı kıyılmayan tek bir Karaim çifti olmamıştır. Doğum duası okunmamış hiçbir Karaim bebek kalmamıştır. Büyük hazan her ölenin ardından *Syjt jry* "Sığıt Yırısı" muhakkak okumuştur. Okunmayan hiçbir cenaze töreni olmamıştır.

Böylece, Sovyet döneminde dini idarenin faaliyeti durdurulduğunda dini gelenekler değiştirilse de devam ettirilmiştir. Geleneklerin çoğu unutulmuş ve tarih

10 Din ritüelleriyle ilgili gizlilik.

içerisinde kaybolmuş olsa da onlar Karaim Türkleri için milli bilinci korumanın en önemli aracı idi. Bunda Karaim ailelerin ve hazanların rolü çok büyüktü. Özellikle S. Firkoviç ve ondan sonra resmi olmasa da onun yerine gelenlerin emeği çok büyüktür. Firkoviç'ten sonraki isimler: R. Lavrinoviç, S. Kobetskas, M. Firkoviçs'tür.

Karaim toplumunda hazanın rolü ve otoritesi her zaman son derece saygındı. Şiddet içermeyen direniş biçimi olarak, hazanların ve Karaim Türklerinin kendi çabalarıyla, zorlu şartlarda ataların âdet ve geleneklerini uygulamaları neticesinde bugün, büyük insani (asimilasyon, düşük doğum oranı) maddi ve manevi kayıplarla olsa da milli bilinci kuvvetli olan Karaim Türk halkını ayakta tutmaktadır. Litvanya'da 273, Polonya'da 45 Karaim Türkü yaşamaktadır. Bu çabalar sonucunda halk yeniden doğmuştur. Karaim gençliğinin 600. yıl kutlamaları organizasyonu bu yeniden doğuşun/canlanmanın açık bir göstergesidir. Bugün 10 sene sonra bu günü kutlarken, hem Litvanya hem Polonya'daki Karaim Türk gençleri, atalarının emanetini teslim alabilmiştir. Belki de bu gençlik, Karaim Türk topluluğunun hayatını sadece din etrafında odaklanmaktan çıkarır; ama dini hayata da eski sakral yerini kazandırır. İncil'i bağımsız, bireysel okuma ve yorumlama, Tanrının On Emri'nin gözetilmesi gibi Karay dininin dogmaları, günümüzdeki durumun lehinedir. Kendi hareketleri için sorumlu olan toplumun etik ve ahlaki kurallarına uyan bireyin özgürce gelişmesine engel değildir. Karaim Türkleri de çağdaş toplumun bütün haklarına sahip vatandaşlarıdır.

Belki de Karaim Türkü oluşumuz hepimiz için asırlarca inandığımız ve gurur duyduğumuz kutsallığın ta kendisiydi? Bu kutsallık, uzun yıllar sonra geri dönmüş en önemli manevi ihtiyacımızdır.

Kaynakça

- BERESNEVİČIUS, G. (2003). *Religijotyra (Din Bilimi)*, Vilnius, p. 167.
- ELİADE, M. (1958). *Patterns in Comparative Religion London and New York*: Sheed & Ward, p. 454.
- FİRKOVİČIUS, Mykolas (1996a). *Mien karajče ūrianiam*, Vilnius, j. 21-27.
- FİRKOVİČIUS, Mykolas (1998b). *Karaj Dinliarnin Jalbarmach Jergjaliari, I bitik*, Vilnius, j. 211.
- KOBETSKİY, S. (1904). *İrlar (Şarkılar)*, Kiyev.
- KOWALSKİ, T. (1929). *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Krakow.
- Čypčychej uçma Trochka. Lietuva karajlarnyn jyrlary (1997). str. 18, Vilnius, "Kuş gibi uçardım Trakay'a".
- ULEVİČIUS, B. (2002). *Dieviškjeji Rytai*, Vilnius, p. 170.
- VENTSKUTE, R. (1996). *Neskolko zametok o karaimskom yazıke i yego upotreblenii (Karaim Dili ve Onun Kullanımı ile ilgili Birkaç Söz)*.
- ZAJĄCZKOWSKİ, A. (1961a). *Karaims in Poland*, Warszawa.
- ZAJĄCZKOWSKİ, A. (1961b). "Khazarian Culture and its Inheritors", *Acta Orientalia Acadamaiae Scientiarum Hungaricae*, T. XII/1-3.
- ZAJĄCZKOWSKİ, A. (2003c). *Zarys religii karaimskiej (Karaim Dini Tanıtımı)*, Warszawa, s. 4.

**DEĞERLENDİRME
VE TANITMALAR**

Reviews

OĞUZNAME (İNGİLTERE NÜSHALARI) – İNCELEME-METİN-SÖZLÜK-TIPKIBASIM

Prof. Dr. Necati Demir (2016) Oğuzname (İngiltere Nüshaları) – İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, H Yayınları, İstanbul, 302 s. ISBN: 978-605-4042-98-2

Ahmet B. ERCİLASUN*

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 225-229

Necati Demir tarihî Türk destanı Oğuzname ile ilgili iki önemli yazma yayımladı: Der-Beyân-ı Oğuznâme ve Kıssa-i Oğuzname. Birinci eser, İngiltere Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü Or. 11726/1 numarada, ikinci eser Or. 11726/3 numarada kayıtlıdır. Birinci yazma 29 varak, ikinci yazma 14 (Or. 11726/3 numaralı yazmanın 30b-43a sayfaları) varaktır. Birincide sayfalar 10 satır, ikincide 12 satırdır. Eserler, India Office and Oriental Collection içinde bulunmaktadır. Buna göre, Çağatayca olan birinci yazmanın Hindistan’dan İngiltere’ye intikal ettiğini söyleyebiliriz.

Yazmaların tıpkıbasımlarının verilmiş olması, Türk destan araştırmaları için önemli bir kazançtır. Ancak Demir, metinlerin okunuşunda ve aktarılmasında ciddi hatalar yapmıştır. En önemli hata ikinci yazmanın da Çağatayca zannedilmesi ve ona göre okunmasıdır. Oysa ikinci yazma Batı Türkçesiyle yazılmıştır ve Çağatay Türkçesinin hiçbir özelliğini taşımamaktadır. Söz gelişi *ol-* fiili bir iki istisna dışında daima *b*’sizdir. *Var*, *var-*, *vir-* kelimeleri daima *v* ile yazılmıştır. İlgî hâli eki *-nXη* değil *-(n)Xη*’dir: *mezbürnuş* değil *mezbüruş* (59, 68), *bu(n)larnuş* değil *bunlarnuş* (73). Yönelme hâli eki *-GA* değil *-A*’dır: *hānga* değil *hāna* (59), *kavmge* değil *kavme* (65), *şeklge* değil *şekle* (67). Çıkma hâli eki *-DIn* değil *-dAn*’dır: *hāndın* değil *hāndan* (67), *yıldın* değil *yıldan* (70). 61/10’da *azāga* okunup “boya” anlamı verilen kelimeye *-ga* yönelme eki var gibi görünüyorsa da bu durum kelimenin yanlış okunmasından kaynaklanmıştır; kelime *eşnāfa* okunup “sınıflara” şeklinde manalandırılmalıdır. İkinci yazma Batı Türkçesi ile yazılmış olduğuna göre *kil-/kel-*, *kör-*, *kirü*, *kün*, *kiç-*, *kemi*, *kibi* okunan kelimeler *k* ile değil *g* ile okunmalıdır.

Metinlerin okunmasında pek çok yanlış vardır. Bunlardan bazılarını, önce yanlış okunuşları, sonra doğru biçimleri göstererek aşağıya alıyorum (Birinci yazmadan):

Çarkazge (4/5) > *Çerkezge* (kelime kef ile yazılmıştır); *Aybir* (4/6-7) > *İbir*; *tā Hud vilāyeti, Türkistān* (4/8) > *tā hadd-i vilāyet-i Türkistān*; *nā-imān* (5/1, 9/3, 18/4) > *Nayman*; *biligli* (5/5) > *bilgili* “belli”; *taḥaşşur* (10/3) > *muḥtaşar*; *aydılar* (11/7, 12/2) > *idiler*; *Kapmdevim* (?) (17/4) > *kısm-ı düvim*¹; *Turyet* (?) (26/1) > *Tevrit* “Tevrat”; *müttefk* (27/8) > *muhakkak*; *Aşnaç* (28/2) > *eşnāf* “sınıflar”; *kim ayırsa* (29/6) > *kim irse* “kimse”; *ayrı* (30/7) > *irdi*; *ayrdılar* (30/8) > *irdiler*; *tikse* (33/3) > *tigse* “değse, yetse”; *yaşurven* (37/6) > *yaşurun* “gizlice”; *kiltüreyim* (39/7) > *kiltürdüm*; *eñğ* (40/6) > *añga* “ava”; *puste* (40/7) > *peyveste*; *itse* (41/3) > *aytsa*; *koğuş* (46/10) > *toğuş*;

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Emekli Öğretim Üyesi, Ankara/TÜRKİYE. bercilasun@gmail.com

1 Kelimenin ardından yazmada *ya’ni ikinci bölek* sözleri gelmektedir. Böylece *kısm-ı düvim* sözünün anlamı yazmada açıklanmış olmaktadır.

issi (48/5) > ittiler; *sehurgal* (49/8) > *suyurgal*; *yoğurda barar* (50/1) > *yığında bar*; *barbara* (51/8) > *bara bara* “gitgide”; *tazayuyuk* (52/3) > *taşnıfde* “kitapta”; *olup* (53/5) > *ölüp*; *kötermedi* (53/6) > *kötermey*; *tažayuyukında* (53/10) > *taşnıfında*; *söylerdı*, *Kānūn-ı āhirı tağlarda köçer olup* (54/7-8) > *söylegenünü āhiri kâğızlarda köçürülüp*.

İkinci yazmadan:

Bağında hārdān (?) (59/10) > *bağn-ı vāhıdden*; *Artlas* (?) (62/11) > *ez-Talas* (?); *kabā'ülü'l-kābını* (63/5) > *kabāyil elkābını*; *taşvırde* (64/7) > *taşgır*; *malğab* (64/11) > *mülakğab*; *teşhır bile Dayçun* (64/12) > *teşhır-i bilād için*; *anlar imkân* (66/9) > *anlara mekân*; *sā'ir ittifağ* (66/10) > *sāire tefevvuk*; *teğ* (68/5) > *teng* “dar”; *Şark-ı Yezdi* (73/6) > *Şeref-i Yezdi*; *kuvveti lehvm şayd ve libāsları celūd sebā'adur* (?) (73/12-74/1) > *kuvveti lühüm-ı şayd ve libāsları cülūd-ı sibā'dur* “(bunların) kuvveti av etleri(ndendir), giyecekleri yırtıcı hayvan derisidir”; *Zemîn-i Sārı'den* (74/7) > *Zemîn-i Saraydan*; *tağyan* (75/2) > *tuğyān*; *Ġaz* (76/2) > *Ġuz*; *Ṭolan ve 'Arznen* (?) (76/5) > *ṭülen ve 'arzan*; *Tenşuy* (76/7) > *Ten şuy*; *olurar* (76/12) > *olurlar*; *küne* (77/6) > *güne*; *ikdām* (77/12) > *ağdem*; *zulumāte* (78/7) > *zulumāta*; *muħid* (78/8) > *mümted*; *idevüz* (79/4) > *iderüz*; *sultānidur* (79/8), *salṭanatıdur*; *veche* (79/12) > *vech-i*; *muğaddime* (80/4) > *muğaddemā*; *Sā'ire-i nisbet* (80/8) > *sāyire nisbet*; *irür* (81/5) > *eydür*; *filāhat* (81/12) > *felāhat*; *meşud, dükāsına* (?) (82/11) > *Moskov dükāsına*; *tağalluğ* (83/7) > *tağallıf*; *vesvese* (83/9) > *siğh*.

Bugünkü dile aktarmalarda da önemli hatalar bulunmaktadır. Bunların önemli kısmı, bazılarını yukarıda gösterdiğimiz yanlış okumalardan kaynaklanmaktadır. Mesela *tā Hud vilāyeti, Türkistān* şeklinde okunan kısım, “ta Hud vilayeti, Türkistan” diye aktarılmış (s. 62) ve Hud diye bir vilayet icat edilmiştir. Doğru okunuş ve aktarma *tā hadd-i vilāyet-i Türkistān* “ta Türkistan vilayeti sınırına kadar” olacaktır.

Birkaç defa *nā-îmān* diye okunan kelime “Müslüman olmayan” diye aktarılmış (s. 62, 63, 65) ve bu niteleme, sonraki kabilenin (Öngütlerin) sıfatı olmuştur. Kelime *Nayman* okunup “Nayman” diye aktarılmalıydı. Naymanlar tarihte ünlü bir kabiledir; bugün de Kazak Türklerinin tanınmış bir uruğudur.

Barça kavmi bilen ol yoğurda barar irdi okunan ibare “Bütün o yörenin halkı ile orada anlaşmaya vardı.” şeklinde bugünkü dile aktarılmıştır (s. 72). Sözlük bölümünde ise *yoğurt* kelimesine “yoğurt” anlamı verilmiştir (s. 199). Acaba “anlaşma yapmak” anlamında bir *yoğurda barmak* deyimini mi düşünülmüştür, bilmiyoruz. Aslında ortada “anlaşma” yoktur. Metin *barça kavmi bilen ol yığında bar irdi* şeklinde okununca anlamının da “bütün kavmi ile o toplantıda vardı.” olduğu görülür. Demir’in aktarması, “Anlaştıkları halka Uygur adı verdiler.” şeklinde devam etmektedir. Oysa metinde “anlaştıkları halka” anlamına gelecek herhangi bir şey yoktur.

Bir başka yanlış okuma ve dolayısıyla hatalı aktarma şöyledir: *Cihānnāme'de beyān kılıp söylerdı, Kānūn-ı āhirı tağlarda köçer olup Cihān-nāme'de yazulğandır*. “Cihan-name'de şöyle beyan etmişlerdir ki kanun-ı ahiride dağlarda göçer olurlar. Cihan-name'de yazılmıştır.” (s. 73). Kanun-ı ahiri için ayrıca “Kış mevsiminin son ayı, yani şubat ayı olmalıdır.” şeklinde bir de dipnot düşülmüş. Oysa doğru okunuş şöyle olmalıydı: *Cihān-nāmede beyān kılıp söylegenünü āhiri kâğızlarda köçürülüp Cihān-nāmeden yazulğandır*. Doğru aktarma: Cihanname'de beyan edip söylediği(ni?) sonunda kâğıtlara göçürülüp Cihanname'den yazılmıştır.

Birkaç örnek de ikinci yazmadan verelim.

Dimekle ma'rûf aqvâm ve kabâ'ilü'l-kâbini mezbûr ihtira' ve vaz' iyledi dirler. Demir metni böyle okuyor ve şöyle aktarıyor: "... adları ile bilinen ulusları ve kabileleri adı geçen Oğuz vücuda getirdi ve düzene koydu, derler." (s. 75). Oysa doğru okunuş ve aktarma şöyle olmalıydı: *dimekle ma'rûf aqvâm ve kabâyil elkâbını mezbûr ihtirâ' ve vaz' eyledi dirler.* "... denmekle bilinen kavim ve kabilelerin adlarını (lakaplarını) adı geçen (Oğuz) icat edip koydu, derler." Yani Oğuz, kabileleri vücuda getirip düzene koymuyor, kabilelere ad veriyor.

Demir'in *teshîr bile Dayçun Seferi'nde* okuyup "Dayçun'u ele geçirme seferinde" şeklinde (s. 76) aktardığı ibarenin doğru okunuş ve anlamlandırılması şöyle olmalıdır: *teshîr-i bilâd için seferinde* "beldeleri ele geçirmek için yaptığı seferde". Görüldüğü üzere yanlış okuma yüzünden Dayçun diye bir yer ortaya çıkmış oluyor.

Köçerevli Tolan ve 'Arznen yüz fersah yirde olurlar şeklinde okunan kısım "Göçerevli Tolan ve Arznen yüz fersah uzak yerde oturmaktadır." biçiminde bugünkü dile aktarılmıştır (s. 80). Doğru okunuş ve anlam şöyle olmalıdır: *Göçer evli tûlen ve 'arzen yüz fersah yerde olurlar* "göçer evli (olup) boylam ve enlemce yüz fersahlık yerde bulunurlar."

Bir örnek daha. *mesşud, dükâsına (?) tâbi'dür* "halk beyine bağlıdır." (s. 82). Doğrusu şöyle olmalıdır: *Mosşov dukâsına tâbi'dür* "Moskova dukasına bağlıdır".

Eserde yanlış okumayla ilgili olmayan aktarma hataları da vardır. Birinci yazmanın baş kısmından bir örnek verelim. Bu kısım şöyledir:

Hâzâ der beyân-ı Oğuznâme. Evvel, ez-kitâb-ı Câmî'ü't-tevârîh. Hikâyet-i zâhir-i etrâk ve keyfiyet-i iş'âb. Anların be-kabâyil-i muhtelif ve şerh-i hâl-i âbâ vü ecdâd. Her kavm ber-sebil-i küllî. Ve in bâb müştemelât ber-dibâce.

Yukarıdaki paragraf noktalamalar hariç, Demir tarafından da aynı şekilde okunmuştur. Demir'in aktarması ise şöyledir:

"Oğuz Kağan Destanı². <Bu kitapta>; önce Cami'ü't-Tevârîh kitabından olmak üzere; Türklerin bilinen hikâyeleri, ölüm olayları, onların muhtelif kabileleri, ataları ve babalarının destanları; her kaviminin önemli olayları ve bu olaylarla bağlantılı olaylar <anlatılacaktır>." (s. 61).

Görüldüğü üzere Demir muhtemelen metni yanlış anladığı için, metinde olmayan bazı ilaveler yapmıştır: Ölüm olayları, destanları, önemli olaylar, bu olaylarla bağlantılı olaylar.

Bizce metnin doğru çevirisi şöyle olmalıdır:

Bu (kitap), Oğuzname hakkındadır. Önce Câmî'ü't-Tevârîh kitabından. Türklerin ortaya çıkışının hikâyesi ve şubelere (dallara) ayrılmasının nasıl olduğu. Onların muhtelif kabilelere (ayrılması) ve baba ve atalarının durumunun açıklanması. Her kavim umumi yolla (şekilde). Ve bu bap, dibacenin müştemilatıdır (içindekilerdir).

Eserde Moğollara ait birçok boy adı geçmektedir. Demir bunların çoğunu doğru okumuştur. Ancak yanlış okudukları da vardır. Zühal Ölmez'in *Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları* (İstanbul 2003) adlı eserine başvursaydı *Kürlüsi, Tomay, Telenküt,*

2 Demir bu kısmı büyük harflerle ve başlık olarak almıştır.

Kestmi şeklinde (s. 38) okuduğu özel adları *Kürlevüt, Tümet, Telengüt, Köstemay / Köstemey* biçiminde okuyabilirdi. Esasen *Kürlüsi* okunan kelime yazmada da açıkça *Kürlevüt*'tür. Kişi adları için de Demir, Tuncer Gülensoy – Paki Küçüker'in *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü* (İstanbul 2015) adlı eserlerine bakmalıydı. Bu konuda Dursun Yıldırım'ın "[Ergene Kon] = [Erkin Kün] mü" (TDAY Belleten 1997) adlı makalesi de önemlidir. Yıldırım tarafından verilen ek metinler (Reşideddin, Uluğ Beğ, Ebulgazi vb.) Demir için çok yararlı olabilirdi. Demir bu çalışmalara bakmış olsaydı *Keyan* okuduğu kişi adını *Kayan / Kıyan* okuyabilirdi. Esasen yazmada da kelime kaf ile yazılmıştır (68/1).

Eserdeki yer, kişi ve boy adları çok önemlidir. Bunlar üzerinde özel olarak çalışılmalıdır. Demir'in neşrettiği bu yazmalardan birincisinde *Ergene Kon* yer adının hareketli olarak *Ergine Kol* (21/3) biçiminde geçmesi, *Uygur* ve *Uyguristan* yerine yazmalarda bazen medli elif ile *Aygur* ve *Ayguristan* yazılması ilgi çekicidir.

Necati Demir'in, eserlerin tarihi hakkında verdiği bilgi de doğru değildir. Demir, "... Tercüme-i Oğuz-name adı ile kaydedilen nüshanın H. 1005 M. 1596'da istinsah edildiği açıktır. İlk nüshanın yazarı Kadir Ali Bey olarak zikredilmiştir... Ancak her iki nüsha da aynı yazı karakteri ve aynı üslupla kaleme alınmıştır... Bu durumda ikinci nüshanın da Kadir Ali Bey tarafından kaleme alındığını ve H. 1005 M. 1596'da istinsah edildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz." demektedir (s. 23).

Bu bilginin doğru olması mümkün değildir. Çünkü Demir'in de bizzat belirttiği gibi iki yazma da Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türkî'sini kaynak olarak kullanmışlardır. Bilindiği üzere Şecere-i Türkî'nin yazılış tarihi 1663-1664'tür. Bu durumda Demir'in yayımladığı yazmalar bu tarihten önce telif de istinsah da edilemez. Demir tarih ve yazarla ilgili bilgiyi nereden aldığını da belirtmemiş, "zikredilmiştir" şeklinde edilgen bir fiil kullanmıştır³. Tıpkıbasımı verilen yazmalarda tarih ve yazarla ilgili bilgi yoktur.

Eserin giriş bölümünde Oğuzname ile ilgili bilgiler verilirken Ulu Han Ata Bitigçi adlı eserin de bir Oğuzname olarak ele alınmasının doğru olmadığı kanaatindeyim. Bilindiği üzere Ulu Han Ata Bitigçi adlı kayıp eserin kaynağı Ebûbekir bin Abdullah bin Aybek ed-Devâdârî'dir. Ebubekir Arapça olarak, biri muhtasar biri mufassal iki dünya tarihi yazmıştır: Dürerü't-Ticân ve Kenzü'd-Dürer. İlk defa, 1912'de Atina'da yapılan Müsteşrikler Kongresi'nde Ahmed Zeki Paşa'nın bahsettiği⁴ Dürerü't-Ticân'daki ilgili bahis Türk destan ve mitoloji literatüründe birçok defa ele alınmıştır. İlgili bahsin son tercümesi Kâzım Yaşar Koprıman'a aittir: "Ebû Bekir B. Abdullah B. Aybek Ed Devâdârî'ye Göre Türklerin ve Tatarların Yaratılışı" (*GEFAD, cilt: 29 – Prof. Dr. Reşat Genç Armağanı*, Temmuz 2009). Koprıman tercümesinde Arapça metnin tıpkıbasımı da vardır. Ebubekir, Tatarların ortaya çıkışı ve ilk faaliyetleri hakkında bilgi veren Ulu Han Ata Bitigçi'den kısaca bahsettikten sonra "Muahhar Türklerin de saygı gösterdikleri ve aralarında elden ele dolaştırdıkları Oğuz-nâme adında bir kitapları vardır." (Koprıman 2009: 123) demektedir. Açıkça görüldüğü gibi

3 Habercilikte kullanılan 5n 1k (ne, ne zaman, nerede, nasıl, neden, kim) ilkesinin tarihi araştırmalarda olay ve olgular anlatılırken de kullanılması son derece faydalı olur. Elbette kaynakların verdiği imkân dâhilinde.

4 Ahmed Zeki Paşa'nın bildirisinin Türkçe tercümesi için bk. "Tatarların Menşeleri ve Akinlarının Ana Sebepleri Hakkında" (Tercüme: Ferhat Tamir), *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* (Ankara 2008).

Oğuzname'den, Ulu Han Ata Bitigçi'den ayrı bir kitap olarak bahsetmektedir.

Demir, kaynak olarak kullandığı Hüseyin Namık Orkun'un *Oğuzlara Dair* (Ankara 1935) adlı eserinden etkilenmiş olabilir. Çünkü Orkun da eserinde "Oğuznâmeyi gören ve ondan iktibaslarda bulunan bir Türk tarihçisi daha vardır." diyor ve sözünü delillendirmek için Ulu Han ata Bitigçi'den alıntılar yapıyor (Orkun 1935: s. 75-79). Ancak Orkun'un Ebubekir'den yaptığı tercümede de iki kitabın ayrı olduğu açıkça görülür. Orkun tercümesinde Ulu Han Ata Bitigçi hakkında bilgi verildikten sonra şu ifadelerle Oğuzname'ye geçiliyor: "Diğer Türklerin de başka bir tevatür ve menkulât kitapları vardır; ki bunun da adı Oğuznâmedir." (Orkun 1935: 77).

Necati Demir de Orkun'un tercümesindeki bu kısmı eserine almıştır. Fakat sonraki sayfalarda başka bir tercüme kullanmıştır⁵. Bu tercümede de "Türklerde bir kitap daha vardır: Bu kitabın adı, Oğuz name'dir." (s. 5) deniliyor.

Sonuç olarak bütün tercümelere Oğuzname'nin Ulu Han Ata Bitigçi'den farklı bir kitap olduğu görülmektedir. Bu sebeple ben de bunların iki ayrı kitap olduğunu düşünüyorum. Yine bu sebeple Demir'in, Ulu Han Ata Bitigçi'nin Arapçaya çevriliş tarihinden (M. 826) hareketle "Oğuz-name'nin varlığını çok eskilere" götürmekle ilgili düşüncelerine (s. 7) katılmıyorum. Oğuzname'nin tarihi bence de çok eskilere gider; fakat bunun delili Ulu Han Ata Bitigçi ile ilgili bilgiler değildir.

Necati Demir'in kitabı Türk destan araştırmaları için şüphesiz bir kazançtır. Eserdeki tıpkıbasımlar, Oğuzname ve hatta Ergene Kon ile meşgul olacak araştırmacılar tarafından mutlaka kullanılacaktır, kullanılmalıdır. Ayrıca Demir'in eserlerinin yol açtığı tartışmaların⁶ da araştırmalara katkı sağlayacağını düşünüyorum.

5 Demir'in kullandığı tercümenin kime ait olduğunu bilmiyoruz. Dipnotlarda doğrudan doğruya yazmanın varak numaralarını vermesi, Arapçadan tercümeyle kendisinin yaptığı intibahı uyandırıyor.

6 Necati Demir'in *Oğuzname [Kazan Nüshası]* adlı yayını için Zeki Kaymaz tarafından yapılan bir değerlendirme, Dil Araştırmaları'nın 2016 Bahar sayısında yayımlanmıştır.

TUPMALLI YUMAHSEM

Y. V. Fedotova, *Tupmalli Yumahsem, Çıvaş Kineke İzdatsel'stvi, Şupaşkar 2015, 446 s. ISBN 978-5-7670-2331-8*

Y. V. Fedotova, *Tupmalli Yumahsem, Çıvaş Kineke İzdatsel'stvi, Şupaşkar 2016, 398 s. ISBN 978-5-7670-2446-9*

Sinan GÜZEL*

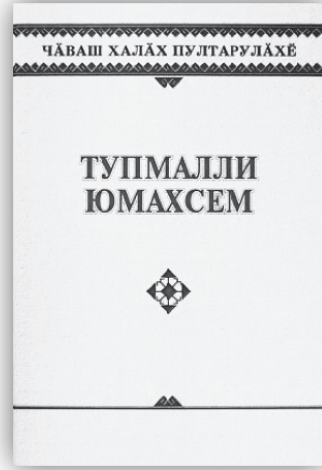
Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 230-233

Çıvaş Patşalîh Gumanitari İslîlîhîsen İnstituçi / Çuvaşkiy Gosudarstvennyy İnstitut Gumanitarnîh [Çuvaş Devlet Beşeri Bilimler Enstitüsü] bünyesinde faaliyet gösteren Çuvaş bilim insanları bir süredir *Çıvaş Halîh Pultaruluhi* [Çuvaş Halk Yaratıcılığı] adı verilen bir folklor serisini yayımlamakla meşguller. Söz konusu yayın faaliyeti kapsamında şu ana dek *Halîh Eposî* [Halk Destanı] (2004), *Mifsem, Lagendîsem Halapsem* [Mitler, Efsaneler, Masallar] (2004), *Vattisem Simahîsem* [Atasözleri] (2007), *Pilsempe Kîlîsem* [Yakarmalar ile Dualar] (2005), *İstori Halapîsem* [Tarihî Masallar] (2007), *Sinavsempe İnenîsem, Tîliksem* [Tecrübeler, İnançlar, Rüyalara] (2009), *Aça-Piça Folklorî* [Çocuk Folkloru] (2009), *Yanavar Yumahîsem* [Hayvan Masalları] (2011), *Çilhe Simahîsem*

Vîrî-Suru Çilhi [Dil Sözleri. Büyüculük Dili] (2014) başlıklı kitapların *Çıvaş Kineke İzdatsel'stvi* bünyesinde basımları gerçekleştirildi. Büyük bir emeğin ürünü olan ilgili kitaplara ek olarak anonim halk edebiyatının keyif veren türlerinden biri olan bilmeceleri konu edinen bir eser daha yayımlandı. İlk cildi 2015'te ikincisi ise 2016'da ilgililerinin dikkatine sunulan *Tupmalli Yumahsem* [Bilmeceler] adını taşıyan bu yapıt filolog Yelena Viladimirovna Fedotova imzasını taşımaktadır.

İlgili yayının bilhassa 2015 tarihli ilk kitabı ikinci kitabın hazırlanışına bir örnek sunduğu için önem taşıyor. Birinci kitapta bilmecelerin ele alınışında kullanılan yöntem ikinci kitaba da aynı şekilde taşınmış. Her iki kitabın iç kapağında yer alan bilgilendirme notu ise eserin malzemesinin nereden temin edildiği konusuna ışık tutuyor:

“Çuvaş Halk Yaratıcılığı dizisindeki *Tupmalli Yumahsem* adlı eserin ilk kitabına arşivdeki materyaller, bilimsel gezilerde derlenmiş bilmeceler, şimdiye dek çeşitli

* Yrd. Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü İzmir/TÜRKİYE. sinanserdarguzel@hotmail.com

yıllarda yayımlanmış metinler de girmiştir.” (Fedotova 2015: 4; Fedotova 2016: 4).

Y. V. Fedotova'nın 2015 tarihli ilk kitabı şu başlıklar içinde yayımlanmıştır: *Tupmalli Yumahsen Hıyne Yevırlıhı* [Bilmecelerin Kendine Özgünlüğü], *Tupmalli Yumahsem* [Bilmeceler] *İnlantarusem* [Açıklamalar], *Kışketse Usı Kurnı Yatsem* [Kısaltılıp Faydalanılan Adlar], *Bibliografı* [Bibliyografya], *Tupmalli Yumahsençi Tıp Sımahsen Kıtartmışı* [Bilmecelerdeki Temel Sözlerin Dizini].

Bir önsöz ya da sunuş yazısının bulunmadığı kitabın 8-22. sayfaları arasındaki *Tupmalli Yumahsen Hıyne Yevırlıhı* [Bilmecelerin Kendine Özgünlüğü] başlıklı ilk bölümünde, Çuvaş bilmecelerini derleme faaliyetlerinin geçmişi hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. İlgili bölümden 19. yüzyılın ikinci yarısında S. Mikaylov-Yantuş, İ. Ya. Yakovlev, N. İ. Zolotnitskiy, V. K. Magnitskiy gibi isimlerin çalışmalarında yer verdikleri bilmecelerin 20. yüzyılda sırasıyla İ. N. Yurkin, Gyula Mészáros¹, N. Aşmarin, İ. S. Tuktaş, İ. D. Nikitin-Yurkki, H. Paasonen, V. Dolgov, N. R. Romanov, Y. S. Sidorova, İ. A. Patmar gibi isimlerce derlenerek kayıt altına alındığını öğreniyoruz. Bilmece türüne ilişkin terim çeşitliliği üzerinde de durulan bu bölümde Turi Çuvaşlarının *sutmalli yumah*, *yuptarmalli yumah*, Anat Yençi Çuvaşlarının *sutmalli yumah*, *kiske yumah*, *tupmalli yumah*, Anatri Çuvaşlarının ise *yumah*, *tupmalli halap*, *kiske halap*, *sutmalli halap* gibi terimler kullandıkları belirtilmiştir. Bu ilk bölümde ele alınan konulardan bir diğeri ise Çuvaş bilmecelerinin ne şekilde sınıflandırıldığına yöneliktir. Yazar, V. A. Yenderov, V. V. Mitrofanova ve Feyzi Ersoy'un² tematik tasnif planlarına ilişkin açıklama ve yorumlarda bulunmuştur.

Çalışmanın esasını oluşturan ikinci bölüm, 23-166. sayfaları arasındaki *Tupmalli Yumahsem* [Bilmeceler] başlıklı kısımdır. 3838 bilmecenin yer aldığı oldukça büyük bir hacme sahip olan bu bölümde Kiril Çuvaş alfabesine göre A'dan [A] başlayarak C [S] maddesinin sonuna kadar çalışmanın sürdürülmüş olduğunu görüyoruz. Söz konusu 3838 bilmece ilgili oldukları kelimelerin altında sıralanmışlardır. Bu sıralamada kimi zaman bir kelimenin altında 1 (bir) bilmeceye, kiminin altında ise 20 (yirmi)'yi aşkın sayıda bilmeceye yer verilmiştir. Bir fikir verebilmesi açısından kitaptan alıntıladığımız iki ayrı örneği aşağıda paylaşıyoruz:

Кăвакал

1354. Алăк урлă ах! темесър қасаймă.
1355. Анагран Антун арăмă кăшкърса хăпарă.
1356. Анагран Макар майри макърса хăпаратъ.
1357. Ах! темесър урата урлă қасаймасть.
1358. Вăрăм инке шыва анать.
1359. Ипчăк* купчăк, симес купчăк.
1360. Ипчик купчек тайкаланчăк.
1361. Ишеми, кинеми, акмак-такмак, шыв тѣпѣнче вут илѣп.

1 Gyula Mészáros Çuvaş folklor malzemesi üzerinde derleme çalışması yapan ilk Batılı araştırmacıdır. 1906-1907 yıllarında kaldığı Çuvaşlar arasında 507 atasözü, 224 bilmece, 787 halk türküsü, 50 masal derlemiştir (Bayram 2011: 97).

2 Türkiye'de Çuvaş bilmecelerini konu edinen ilk çalışma Feyzi Ersoy tarafından kaleme alınmıştır. İlgili yayın için bk. Ersoy 2003: 367-376.

1362. Кереси малтан, ырси кайран.
1363. Кёреши малта, ырси хысалта.
1364. Кёрешипе хырать, шәприпе шәлать.
1365. Лакәшти инке шыва анать.
1366. Ләкәшти йинке шыва анать.
1367. Ләкәшти инке шыва анать.
1368. Лутра инке шыва анать.
1369. Лутра йинке шыва анать.
1370. Малтан кёреши, унтан ырси, унтан сулки.
1371. Пат-пат Унеши, нәкәл-нәкәл Утати.
1372. Пёр психиллә, симёс пуслә.
1373. Пёчиксёсё кинём ләтәр-ләтәр шыв тултат.
1374. Пошшол matka шыв тәрәх.
1375. Сутир матки.
1376. Сырмара Ахтыр кәскәрә.
1377. Сырмаран Макар арәмә макәрса хәпарә.
1378. Сырмаран нәкәл-нәкәл Утатти утса хәпарать.
1379. Утюк шыва сикә.
1380. Хирте сүрет хир енлөкә, шывра ишет шыв енлөкә.
1381. Эрхип арәм — пуклак кут.

(Fedotova 2015: 75).

Маяк

2384. Уй варринче качака кутән ташлать
2385. Хәлле ларать сулла үкет.

(Fedotova 2015: 111).

Eserin 166-410. sayfaları arasındaki *İnlantarusem* [Açıklamalar] adlı üçüncü bölümde yazarın kitabına yönelik birtakım açıklamalarda bulunduğunu görüyoruz. Bu kısım bir bakıma kitabın başında bulunmasını beklediğimiz önsözü hatırlatıyor. Kitap için hangi kaynakların temel alındığını, eldeki yayının iki kitaplık bir çalışmanın ilk parçası olduğunu, kitabın yazımında emeği geçenlerin kimler olduğunu bu bölümde öğreniyoruz. İkinci bölümde 1'den 3838'e kadar sıralanan bilmecelelerin hangi kaynaklardan alıntılandığı belirtilmemiştir. Söz konusu eksiklik bu üçüncü bölümde giderilerek bu kez 1'den 3838'e kadar kaynakların, bibliyografik künyeler halinde sıralandığını görüyoruz:

Пёрлөхен

2881. Н.И.Ашмарин. Чăваш сăмахăсен кăнеки. Шупашкар, 2000. 4 т. 322 с.

Пёрхёт

2882. Н.И.Егоров 1973-1974 сүлсенче ЧР-ин Вәрмар р-чи Çүлти Кинчерте сырса илнә тупмалли юмахсем. - Килти архив.

Kışketse Usı Kurnı Yatsem [Kısaltılıp Faydalanılan Adlar] başlıklı bölümde kısaltması yapılan adlar, kurum ve kuruluşlar, ülke adları vb. açık bir şekilde yazılmıştır.

Kitabın sonunda yer alan *Bibliografi* [Bibliyografya] başlığı altında ise doğrudan alıntı yapılan eserlerin künyesi verilmiştir. Bu bölüm 411-421. sayfalar arasındadır.

Kitabın 422-444. sayfaları arasındaki *Tupmalli Yumahsençi Tıp Sımahsen Kıtartmışı* [Bilmecelerdeki Temel Sözlerin Dizini] başlıklı bölüm, adından da anlaşılacağı üzere bilmecelerin işaret ettikleri ve altında sıralandıkları kelimelerin dizinidir. İlgili kelimelerin yanındaki rakamlar bunların buldukları sayfayı değil, sıralamadaki yerlerini göstermektedir.

Son olarak kitabın 445. sayfasında “Shortly About Riddles” başlığını taşıyan Çuvaş bilmecelerinin tanıtıldığı, Vladimir Şaşkov’a ait kısa bir İngilizce yazı bulunmaktadır.

Tupmalli Yumahsem’in 2016’da basılan ikinci kitabı ise 2015 tarihli yayından pek de farklı olmayan bir bölümlendirme ile hazırlanmış. Eserde, ilk kitapta bulunmayan ve bir eksiklik olarak göze çarpan önsözün yerini alabilecek *Avtortan* [Yazardan] başlıklı bir kısım bulunuyor. Ancak ilk kitaptaki Çuvaş bilmecelerine ilişkin genel bilgilerin yer aldığı bölümü bu ikinci yayında tanımlayamıyoruz. Yazar, mevcut yayının ilk kitabın bir devamı olduğunu belirttiği *Avtortan* [Yazardan] başlıklı giriş yazısının ardından doğrudan *Tupmalli Yumahsem* [Bilmeceler] başlıklı bölüme geçmiş. 7-139. sayfalar arasındaki bu kısım Ç’den başlayarak [Ş] Я [Ya] maddesinin sonuna kadar olup 4.000’e yakın bilmece örneğini içine almaktadır. İlk kitaptakine koştur biçimde *İnlantarusem* [Açıklamalar] (s. 139-357), *Kışketse Usı Kurnı Yatsem* [Kısaltılıp Faydalanılan Adlar] (s. 357-358), *Bibliografi* [Bibliyografya] (s. 358-368), *Tupmalli Yumahsençi Tıp Sımahsen Kıtartmışı* [Bilmecelerdeki Temel Sözlerin Dizini] (s. 368-396) başlıklı bölümler ikinci kitapta da bulunuyor. Kitap, “Rudiments of mythological perceptions in Cuvash riddles” başlığını taşıyan Çuvaş bilmecelerindeki mitolojik algılara ilişkin bilgi veren bir yazı ile sonlanıyor.

Y. V. Fedotova’nın burada tanıtmaya çalıştığımız, iki kitaptan oluşan *Tupmalli Yumahsem* adlı yayını, bilmece türü konusunda araştırma yapacak araştırmacılara son derece önemli bir kaynak sunmaktadır. Halk bilim, dil bilim, toplum bilim vb. alanları bir araya getiren disiplinler arası çalışmaların yapılabilmesine olanak tanıyabilecek bu hizmetinden ötürü V. Fedotova’yı kutluyor, Çuvaş halk kültürüne ışık tutan yayınlarının devamını diliyoruz.

Kaynakça

- BAYRAM, Bülent (2011). “Macar Türkoloji Araştırmalarında Çuvaş Folkloru”, *Türkbilig* 2011/22: 87-120.
- ERSOY, Feyzi (2003). “Çuvaş Bilmeceleri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2003, Sayı: 13, s. 367-376.
- FEDOTOVA, Y. V. (2015). *Tupmalli Yumahsem* (Birinci Kitap), Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatels’stvi, 446 s.
- FEDOTOVA, Y. V. (2016). *Tupmalli Yumahsem* (İkinci Kitap), Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatels’stvi, 398 s.

ESKİ UYGURCA DİN DIŞI METİNLERİN KARŞILAŞTIRMALI SÖZ VARLIĞI

Ayazlı, Özlem (2016), Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 572 s., ISBN: 978-975-16-3219-7

Hüseyin YILDIZ*

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 234-240

Türk Dil Kurumu yayınları arasında 2016 yılında çıkan 572 sayfalık eser, 2005 yılında benzer bir adla savunulan yüksek lisans tezinin¹ genişletilmiş hâlidir. Bu genişletmeyi, yazar, eserin ön sözünde Şu Şekilde ifade etmektedir:

Yüksek lisans tezinden farklı olarak metinler ve Türkiye Türkçesine çeviri bölümü eklenmiş ve Türk dillerinde görülmeyen Eski Uygurca sözcüklerin yerini hangi sözcüklerin aldığı da tespit edilmiştir (s. 9).

2005 yılındaki yüksek lisans tezi (YL 2005) ile 2016 yılında basılan kitabın (K 2016) içindekiler bölümünün ana başlıkları karŐılaŐtırıldıĐında, karşımıza Şu tablo çıkmaktadır:

YL 2005	K 2016
Giriş	Giriş
a. Budist Uygur Edebiyatı	1. Yöntem
b. Maniheist Uygur Edebiyatı	2. Eski Uygur Din Dışı Metinleri
c. Dunhuang Uygur Metinleri	2.1. Hukuk Belgeleri
d. Dindışı Uygur Metinleri	2.1.1. Hukuk Belgelerinin İÇeriği
e. Diğer Metinler	2.2. Bereket Metinleri
	2.2.1. Segen des Rāma / Rāma Bereketi
	2.2.2. Erntesegen (1) / Hasat Bereketi (1)
	2.2.3. Erntesegen (2) / Hasat Bereketi (2)
	2.2.4. Neujahrssegen: Ein uigurischer Neujahrssegen / Yeni Yıl Bereketi: Uygurca Bir Yeni Yıl Bereketi
	2.2.5. Māngi bulzun! – Ein weiterer Neujahrssegen / Bir Diğer Yeni Yıl Bereketi
	2.2.6. Eine Hochzeitsegen uigurischer Christen – Hristiyan Uygurlara Ait Bir DūĐün Bereketi
	2.3. Eski Turfan'dan Manzumeler / Lieder aus Alt-Turfan
	2.4. Diğer Din Dışı Metinler

* Dr., Ordu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu/TÜRKİYE. turkbilimci@gmail.com

1 Civelek, Özlem (2005). *Dindışı Eski Uygurca Metinlerin Karşılaştırmalı Sözvarlığı*. (Dan.: Prof. Dr. Mehmet Ölmez), Yıldız Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 440 s.

Değerlendirme	Karşılaştırmalı Sözlük ve Açıklamalar
1. Dindışı Metinlerin Karşılaştırmalı Sözvarlığı	
2. İnceleme (Yapıbilgisi)	
3. Kısaca Ses Bilgisi Üzerine	
4. Tablo İçerisinde Yer Almayan Kelimeler	
5. Tarama Sonucunda Ortaya Çıkan Tablo	
Karşılaştırmaya Esas Alınan Dillerde Görülmeyen Kelimeler	
Altaycada Olmayan Kelimeler	
Hakasçada Olmayan Kelimeler	
Özbekçede Olmayan Kelimeler	
Sarı Uygurcada Olmayan Kelimeler	
Türkiye Türkçesinde Olmayan Kelimeler	
Tuvacada Olmayan Kelimeler	
Yakutçada Olmayan Kelimeler	
Yeni Uygurcada Olmayan Kelimeler	
Sayısal Veriler	

Karşılaştırmalı Sözlük ve Açıklamalar	Dizinler
	1. Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Karşılaştırmalı Dizini
	2. Karşılaştırmada Yer Alan Dillere Ait Dizinler
	Almanca-Eski Uygurca Dizin
	Altayca
	Hakasça
	Özbekçe
	Sarı Uygurca
	Tuvaca
	Türkçe
	Yakutça
	Yeni Uygurca
	Pinyin Hanzi Uygurca

Dizinler	Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Çeviri Yazısı
1. Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Karşılaştırmalı Dizini	1. E1 = PETER ZIEME: Ein uigurischer Erntesegegen
2. Karşılaştırmada Yer Alan Diğer Dillere Ait Dizinler	2. E2 = PETER ZIEME – ÁDÁM MÓLNÁR: Ein weiterer uigurischer Erntesegegen
Almanca-Eski Uygurca Dizin	3. MängiB = PETER ZIEME: Mängi bulzun! – Ein weiterer Neujahrssgegen
Altayca	4. Hochz = PETER ZIEME: Ein Hochzeitssegegen uigurischer Christen
Hakasça	5. EUN = PETER ZIEME: Ein uigurischer Neujahrssgegen
Özbekçe	6. Lieder = W. BANG VE R. R. ARAT: Lieder aus Alt-Turfan
Sarı Uygurca	7. SUK (Sammlung uigurischer Kontrakte): YAMADA, NOBUO: Sammlung uigurischer Kontrakte, yay. haz. Juten Oda, Hiroshi Umemura, Peter Zieme, Takao Moriyasu
Tuvaca	7.1. METİNLERİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE ÇEVİRİSİ
Türkçe	7.1.1. E1 = PETER ZIEME: Ein uigurischer Erntesegegen / Uygurca Hasat Bereketi
Yakutça	2. E2 = PETER ZIEME – ÁDÁM MÓLNÁR: Ein weiterer uigurischer Erntesegegen / Bir Başka Uygurca Hasat Bereketi
Yeni Uygurca	3. MängiB = PETER ZIEME: Mängi bulzun! – Ein weiterer Neujahrssgegen / Bir Diğer Yeni Yıl Bereketi
	4. Hochz = PETER ZIEME: Ein Hochzeitssegegen uigurischer Christen / Hristiyan Uygurlara Ait Bir Düğün Bereketi
	5. EUN = PETER ZIEME: Ein uigurischer Neujahrssgegen / Uygurca Yeni Yıl Bereketi
	6. Lieder = W. BANG VE R. R. ARAT: Lieder aus Alt-Turfan / Eski Turfan'dan Manzumeler
	7. SUK (Sammlung uigurischer Kontrakte): YAMADA, NOBUO: Sammlung uigurischer Kontrakte, yay. haz. Juten Oda, Hiroshi Umemura, Peter Zieme, Takao Moriyasu / Uygur Toplu Sözleşmeleri
EK: Peter Zieme, Á. Mólnár ve W. Bang-R.R. Arat'ın Sözlükte Kullandığımız Metinleri	Sonuç
Kaynaklar	1. Sayısal Veriler
-	Kaynaklar
	Ekler

YL 2005'te 'EK: Peter Zieme, Á. Mólnár ve W. Bang-R.R. Arat'ın Sözlükte Kullandığımız Metinleri' başlığı altındaki metinler içindekiler bölümüne işlenmediği için onları burada listelemekte fayda vardır. Ayrıca numaralandırılmamış metinler sırasıyla şu şekildedir:

E1 = PETER ZIEME: Ein uigurischer Erntesege	142 satır
E2 = PETER ZIEME – ÁDÁM MÓLNÁR: Ein weiterer uigurischer Erntesege	71 satır
MāngiB = PETER ZIEME: Māngi bulzun! – Ein weiterer Neujahrssege	26 satır
Hochz = PETER ZIEME: Ein Hochzeitssege uigurischer Christen	36 satır
EUN = PETER ZIEME: Ein uigurischer Neujahrssege	90 satır
Lieder = W. BANG VE R. R. ARAT: Lieder aus Alt-Turfan	88 satır

2016 yılında basılan kitapta verilen metinler, içindekiler bölümünde verilmektedir. Bunların satır sayıları da şu şekildedir:

	Metin Hacmi	Sayfa Sayısı
E1 = PETER ZIEME: Ein uigurischer Erntesege	142 satır	423-427
E2 = PETER ZIEME – ÁDÁM MÓLNÁR: Ein weiterer uigurischer Erntesege	77 satır	428-430
MāngiB = PETER ZIEME: Māngi bulzun! – Ein weiterer Neujahrssege	26 satır	430-431
Hochz = PETER ZIEME: Ein Hochzeitssege uigurischer Christen	36 satır	431-432
EUN = PETER ZIEME: Ein uigurischer Neujahrssege	90 satır	432-435
Lieder = W. BANG VE R. R. ARAT: Lieder aus Alt-Turfan	88 satır	435-438
SUK (Sammlung uigurischer Kontrakte): YAMADA, NOBUO: Sammlung uigurischer Kontrakte, yay. haz. Juten Oda, Hiroshi Umemura, Peter Zieme, Takao Moriyasu	121 metin	439-514

Her iki çalışmada işlenen metinlere başlık olarak bakıldığında yedi başlıktan altısı yüksek lisans tezinde bulunmaktadır ve bu durum, % 85 aynı metinlerin aktarıldığı gibi yanlış bir kanıya varılmasına sebep olur. Ancak metin hacmi, sayfa sayısı esaslı değerlendirildiğinde, kitapta toplam 91 sayfa tutan metinlerin, yalnızca 15 sayfası yüksek lisans tezinde bulunmaktadır, bu durumda aynı metinlerin yayınlanma oranı, % 16'ya düşer. Ön sözdeki 'yüksek lisans tezinden farklı olarak metinler ve Türkiye Türkçesine çeviri bölümü eklenmiş' ibaresi, 'yüksek lisans tezinde metin örneklerinin bulunmadığı' anlamına gelebilir. Bu ibareye 'yeni' kelimesi eklenerek cümle 'yüksek lisans tezinden farklı olarak yeni metinler ve Türkiye Türkçesine çeviri bölümü eklenmiş' biçiminde olsaydı, böyle bir yanlış yargıya varmanın önüne geçilmiş olurdu.

Bir not olarak belirtmek icap ederse, gerek yüksek lisans tezinde gerekse kitapta kullanılan ortak bir metin olarak E2 metni, satır sayısı bakımından çalışmalarda farklılık göstermektedir. E2'nin orijinal kaynağına bakıldığında 71 olan satır sayısı

YL 2005'te aynen tekrar ederken, K 2016'da satır sayısı 77'ye çıkmıştır. Bu farklılığın kaynağın kullanımından mı, yoksa yazarın tasarrufundan mı kaynaklandığı belli değildir. Bu durum çalışmanın E2 metni hakkında bilgi verilen 27-30. sayfalar arasında belirtilmeliydi. Ayrıca YL 2005'te unutulmuş 18. satır, K 2016'da tamamlanmış, YL 2005'te karışan 40. ve 41. satırlardaki zarf-fiilli yapılar da K 2016'da düzeltilmiştir.

E2	YL 2005	K 2016
...
(17) [täşgü]d tægä 'är qılıp	(17) [täşgü]t tægä 'är kılıp	(17) [täşgü]t tægä 'är kılıp
(18) tämirçi barıp ^d oryâq soqdurup	(yok)	(18) tämirçi barıp orgak [soqturup]
(19) oryâq []	(19) orgaq []	(19) orgak []
...
(39) oylan-lar-qa sürdürüp	(39) oylanlarka sürtürüp	(39) oylanlarka sürtürüp
(40) yorüdü-layu aqıdıp	(40) yorğutlayı yumşatıp	(40) yorgutlayı akıtıp
(41) yoşdu-layu yumşadıp	(41) yoğdulayı akıtıp	(41) yogdulayı yumşatıp
(42) oğr-a-sın yarıp	(42) oğrasın yarıp	(42) oğrasın yarıp
(43) yavğan yayış yngi bor yul-a küşi tüküzüg ^m -tä ulağılar üzä tapıntingizlar 'arsär	(43) yavğan yağış yngi bor yula küşi tüküzügtä ulağılar üzä tapıntingizlar 'arsär	(43) yavğan yağış y(ä)ngi bor
(44) bo sizlär-nig ⁿ tapınmış tapıyngizlar-ni udunmiş uduyunguzlar-ni	(44) bo sizläriñ tapınmış tapıyngizlarını udunmiş uduyunguzlarını	(44) yula küzi tütüsgtä ulağılar üzä
(45) tanyadivi tngri körü aşamaq-ları täginmäkläri bolzuñ aşamaq täginmk tilđay-ında bo örtgün-tä tarıy üklişün	(45) tanyadivi tñri körü aşamakları täginmäkläri bolzuñ aşamaq täginmk tilđayında bo örtgüntä tarıg üklişün	(45) tapıntingizlar 'arsär bo sizläriñ
(46) tngri-kä ^o tægä turur knt ^p bolzuñ	(46) tñrikä tægä turur knt bolzuñ	(46) tapınmış tapıyngizlarını
...	...	(47) udunmış uduyunguzlarını
		(48) tanyadive t(ä)ngri körü
		(49) aşamakları täginmäkläri bolzuñ
		(50) aşamak täginmäk tilđayında
		(51) bo örtgüntä tarıg üklişün
		(52) t(ä)ngrikä tægä turur k(ä)nt bolzuñ
		...

Çalışmanın ‘Karşılaştırmalı Sözlük ve Açıklamalar’ başlığını taşıyan ikinci bölümünde veriler maddeler halinde alfabetik olarak sıralanmıştır. Toplamda 1261 madde başı bulunmaktadır. Karşılaştırılan lehçeler, Sibiryaya ve Karluk gruplarından oluşmakta olup Çuvaşça, Türkiye Türkçesi dışındaki Oğuz grubu lehçeleri ve Kıpçak grubu lehçeler bu karşılaştırmanın dışında tutulmuştur. Her veride izlenen yöntem şu şekilde üç kısımdan oluşmaktadır:

(Madde başı veri): (Almanca tanım || Türkçe tanım) – (Kaynak bilgisi)

(Sırasıyla Türkiye Türkçesi, Yeni Uygurca, Özbekçe, Sarı Uygurca, Tuvaca, Hakasça, Altayca ve Yakutça biçimler ve bu biçimlerin alındığı kaynaklar)

(Madde başında verilen veriyle ilgili açıklama)

İşleyişin net görülmesi bakımından örnek olarak *aç* ve *adasız* kelimelerine burada yer verebiliriz:

aç: Hunger || aç, tok değil. – Kaynak: *EI, LAT*

Tr. *aç* (ağ.) *aç* DS 55; **YUyg.** *aç* YUTS 2; **Öz.** *âç* MT 103; **SUyg.** # *tor* ‘aç’; **Tuv.** *aç* TuW 80; **Hak.** *as IV* HakRS; **Alt.** *aç* AltRS 34⁵; **Yak.** *aas* RusYakS 112 (3. madde)

aç: “aç, tok olmayan”. “Aç” anlamına gelen sözcüğün eski biçimi *āç* şeklinde uzun ünlüdür. En eski dönemlerde Oğuz dillerinde (Güneybatı Azeri, Türkmençe ve Türkçe) *ac* şeklinde olan sözcük *aç-* fiili ile eş seslidir (ED 17a). Ayrıca *aas* için bk. TDBUÜ 171.

adasız: gefahrlos || tehlikesiz. – Kaynak: *EI*

Tr. *ø*, (ağ.) *ø*; **YUyg.** *ø*; **Öz.** *ø*; **SUyg.** *ø*; **Tuv.** *ø*; **Hak.** *ø*; **Alt.** *ø*; **Yak.** *ø*

adasız: “tehlikesiz, güvenli”. *ada* “tehlike” adından türemiş olan kelime yokluk bildiren ve sıfat yapan *-sIz* ekini almıştır (ED 71b).

Çalışmanın üçüncü bölümü dizinlere ayrılmıştır ve bu bölümde 10 ayrı dizin bulunmaktadır. Bu dizinler, ikinci bölümde madde içine işlenmiş verilerin listelenmesiyle oluşturulmuştur ve farklı lehçelerden veri taramaya imkan vermesi bakımından önemlidir. Çalışmada yer alan 10 dizin alfabetik sırayla Almanca-Eski Uygurca, Altayca, Hakasça, Özbekçe, Sarı Uygurca, Tuvaca, Türkçe, Yakutça, Yeni Uygurca ve Pinyin Hanzi Uygurca şeklindedir. Bu dizinlerden sonuncusu olan Pinyin Hanzi Uygurca dizini YL 2005’te bulunmamakta olup K 2016’ya eklenmiştir.

Dördüncü bölüm, metinlerin sırasıyla çeviri yazısının ve Türkiye Türkçesine çevirisinin verildiği yedi başlıktan oluşmaktadır. Başlıklandırmada 4.7. numaralı metne ait çeviri yazıdan sonra muhtemel bir kaydırma olduğu için, çevirilere ait olan başlıklar 4.7.’nin alt maddeleri gibi 4.7.1.1., 4.7.1.2. şeklinde görülmektedir. Yeni baskılarda bu durum düzeltilebilir.

Sonuç bölümünde yazar, tespitlerini sayısal verilere de başvurarak kıyaslamakta ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. Örnek olarak Eski Türkçe kelimelerin en sık rastlandığı lehçe % 62 oranla Yeni Uygurca, en az rastlandığı lehçe ise % 38 oranla Yakutça şeklinde gösterilmiştir. Bu tür veriler, dil ilişkileri bakımından da önem taşımaktadır.

Çalışmanın ‘Kaynaklar’ bölümünde YL 2005’te olmayan Matsui 2005, Wilkens

2007, Merhan 2011, Eraslan 2012, Schönig 2013 ve Tuğuşeva 2013 şeklinde kısaltabileceğimiz kaynaklara da yer verilmiştir.

Eski Uygurca ve sözvarlığı konusunda başka çalışmaları da bulunan Özlem Ayazlı'dan okuyucuların beklentisi, Türkiye'de az sayıda araştırmacısı olan bu sahalardaki çalışmalarını sürdürmesidir. Böylelikle Türkiye'deki uyguristik çalışmalarının sadece sayısı değil, kalitesi ve niteliği de artabilecektir.

DÜNYA DİLLERİ VE TÜRKÇE

Doğan, İsmail; Öztürk Abdulkadir (2016), *Dünya Dilleri ve Türkçe*, Gece Kitaplığı, 248s., ISBN: 978-605-180-482-8

Işlay IŞIKTAŞ SAVA*

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 241-246

Dünyada dillerin ortaya çıkışı, kaynağı veya kaynakları, gelişimi, sınıflandırılması mensubu olduğu milletin dilinin de dünya dilleri içindeki yeri insanoğlunun ilgisini her dönem çekmiştir. Bu konu hakkında iki önemli kitap dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki *Dilin Tarihi*¹, diğeri de *Dillerin Tarihi*²'dir. Türk dili veya Türkçe lehçeleri ile birlikte bugün yeryüzünde konuşurlarının sayısı ve konuşulduğu alan bakımından dünya dilleri içinde en büyük dillerden birisidir. Dünya dilleri hakkında bazı bilgiler ve Türk dilinin dünya dilleri arasında yapı, kaynak bakımından yeri ile ilgili incelemeler Türkiye'de dilbilimi³ sahasında çıkan kitaplarda yer almaktadır. Ayrıca Türk dilinin tarihi seyri, gelişimi, lehçeleri ve ağızları gibi mevzuları inceleyen, dil aileleri hakkında bilgiler veren Türk Dili Tarihi⁴ kitapları da bulunmaktadır.

Dünyadaki diller, dil aileleri ve Türkçenin bunlar arasındaki yeri hakkında yapılan son çalışmalardan biri de İsmail Doğan ve Abdulkadir Öztürk tarafından kaleme alınan “*Dünya Dilleri ve Türkçe*” adlı kitaptır. Gece kitaplığı yayınevinden çıkan kitabın “Söz Başı”nda dünya dillerinin ortaya çıkışının insanoğlu tarafından kesin bilinemediği için kutsal kitaplardaki bilgiler ve efsanelerden çıkarım yapılarak yorumlandığı ifade edilir. Kitabın içindeki bölümlerin neler olduğu ve sınırları ile yöntemleri hakkında kısaca bilgiler verilir. Ayrıca kitabın içinde bazı mevzular hakkında yazılmış önemli olduğu düşünülen makalelerin de okuma parçası olarak yer aldığı belirtilir.

Kitap “*Dil ve Diller*”, “*Dil Aileleri*” ve “*Türk Dili*” adları altında üç ana bölümden oluşmaktadır. *Dil ve Diller* bölümü 10 sayfadır ve içinde “*Dillerin Doğuşu*”, “*Ana Dil*”, “*Madde Dil*”, “*Konuşma Dili*”, “*Lehçe*”, “*Şive*”, “*Ağız*”, “*Yazı Dili–Edebi Dil*”, “*Özel Diller*”, “*Argo*”, “*Yapma Diller*” alt başlıkları da yer almaktadır. *Dillerin Doğuşu*’nda Herodot’tan beri insanların dilin kökeni, doğuşu, ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı hakkında araştırmalar yaptığına ve tartışmaların devam ettiğine değinilir. *Madde Dili*’nde insanların mimikleri, jestleri, herhangi bir maddeye bıraktığı işareti, başka bir ifadeyle yazı ve konuşma harici kullandığı ve mana yüklediği her şekli madde dili olarak nitelendirilir. *Konuşma Dili*’nin içinde lehçe, şive, ağız terimlerinin batı terminolojisinden farklı bir şekilde kullanıldığı ifade edilir. *Lehçe*’nin içinde Türkçenin

* Araş. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, isilay@gazi.edu.tr

1 Fischer, Steven Roger (2013), Çev. Muhtesim Güvenç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul

2 Jonson, Tore (2016), Çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniveritesi Yayınevi, İstanbul

3 Bkz. Bayraktar, Nesrin (2006), *Dil Bilimi*, Nobel Yayın Dağıtım / Kerimoğlu, Caner (2014), *Genel Dilbilimine Giriş*, Pegem Akademi, Ankara / Demirci, Kerim (2014.), *Türkoloji İçin Dilbilim*, Konular, Kavramlar, Teoriler, Anı Yayıncılık, Ankara vb. gibi.

4 Caferoğlu, Ahmet (2016 son baskı), *Türk Dili Tarihi* Altınordu Yayınevi / Ercilasun, Ahmet Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara / Akar, Ali (2014), *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Neşriyat vb. gibi.

Çuvaş ve Yakut lehçelerinin olduğuna ve bazı bilim adamlarının buna katılmadığına değinilerek Türk Lehçelerinin dört ana grupta toplandığı belirtilir. Bunlar a) Oğuz Grubu, b) Kıpçak Grubu, c) Karluk Grubu, d) Güney Sibirya Grubu'dur. *Özel Diller 'de* bu dil belli bir meslek grubunun kendine has olan dil olarak tanımlanır ve öğretmenlerin, askerlerin, doktorların kendi aralarında kullandıkları dili örnek gösterilir. *Argo*'da ise Argo'nun da toplumda belli kesimlerin kendi aralarında kullandıkları dil olmakla birlikte kelimelerin bozularak, küfürle birleştirilerek işletildiğine dikkat çekilir. Yapma Diller'de Polonyalı L.L. Zamenhof'un ortaya koyduğu Esperanto'ya ve Mehmet Muhiddin'in yapma dil teklifine değinilir (s.1-10).

Dil Aileleri adlı ikinci bölüm kendi içinde önce A) *Yapı Bakımından Dil Aileleri*, B) *Kaynakları Bakımından Dil Aileleri* adıyla iki alt başlığa ayrılır. *Yapı Bakımından Dil Aileleri* 'nde yeryüzündeki dillerin morfolojik tasnifini ilk kez Alman dilbilimci August Schleicher'in yaptığı ve üçe ayırdığı bilgisi verilir. Bunlar Tek Heceli Diller, Eklemeli Diller ve Bükümlü Diller'dir. *Kaynakları Bakımından Dil Aileleri* 'nde öncelikle "Büyük Dil Aileleri Teorileri" hakkında bilgi vermenin doğru olacağı belirtildikten sonra Nostratik Teorisi ve Avrasyatik Teorisi açıklanır, hangi dillerin bu gruplara dâhil olduğu belirtilir. Ardından aşağıda belirtilen 11 dil grubu sırasıyla ve kendi içlerinde onları oluşturan diller belirtilerek açıklanır.

- I. Hint-Avrupa Dilleri
 - A. Eski Anadolu (Hitit)
 - B. Hint-İran
 - C. Tohar
 - D. Trakya –Friky-Makedon-İllirya
 - E. Helen (Grek)
 - F. Venedik-Messap
 - G. Arnavut
 - H. Ligur-Sikul (İtalo-Kelt)
 - I. Cermen (Germen-German)
 - J. Baltık-Slav
 - K. Ermeni
- II. Hami-Sami Dilleri
 - A. Etiyopyaca
 - B. Modern Güney Arap Dili
 - B.I. Arapça
 - B.II. Şayhad
 - B.III. İbranice
 - B.IV. Ugaritçe
 - B.V. Aramice
 - B.VI. Eblanca
 - B.VII. Akadca

- III. Çin-Tibet Dilleri
- IV. Bantu Dilleri
- V. Kafkas Dilleri
 - A. Kuzey Kafkas Halkları ve Dilleri
 - A.I. Abhazlar
 - A.II. Çerkesler
 - A.III. Vaynahlar (Çeçen-İnguşlar)
 - A.IV. Ubıhlar
 - A.V. Dağıstanlılar
 - A.VI. Turaniler
 - a) Karaçay-Malkarlar
 - b) Nogaylar
 - c) Kumuklar
 - A.VII. İndo-Cermenler
 - A.VII.Osetler
 - B. Güney Kafkas Halkları ve Dilleri
 - B.I. Gürcüler
 - B.II. Ermeniler
- VI. Hoin-Şan Dilleri
- VII. Eskimo-Aleut Dilleri
- VIII. Amerika Kıtası Dilleri
 - A. Kuzey Amerika Yerlileri ve Dilleri
 - B. Orta Amerika ve Meksika Yerlileri Dilleri
 - C. Güney Amerika Yerlileri ve Dilleri
- IX. Afrika Kıtası Dilleri
- X. Avustralya Kıtası Dilleri
- XI. Ural-Altay Dilleri
 - Türk Dili
 - o Altay çağı
 - o Eski Türkçe Çağı
 - ❖ Eski Batı Türkçesi
 - a) Avarlar ve Avar Türkçesi
 - b) Hazarlar ve Hazar Türkçesi
 - c) Eski Bulgarlar ve Bulgar Türkçesi
 - ❖ Eski Doğu Türkçesi
 - a) Köktürkler ve Köktürkçe
 - b) Uygurlar ve Uygurca

o Orta Türkçe Çağı

- Karahanlı Türkçesi
- Harezmi Türkçesi
- Kuman-Kıpçak Türkçesi
- Eski Anadolu Türkçesi
- Bilinmeyen Orta Asya Türk Lehçeleri
- Çağatay Türkçesi
- Uygur Türkçesi

o Yeni Türkçe Çağı

o Modern Türkçe

- Çuvaş Türkçesi
- Yakut Türkçesi
- Eski Doğu Türkçesi
 - ❖ Kuzey-Batı (Kıpçak) Grubu
 - ❖ Güney Batı (Oğuz) Grubu
 - ❖ Doğu (Özbek-Uygur) Grubu
 - ❖ Kuzey-Güney (Sibirya) Grubu
 - ❖ Türkiye Türkçesi

Ural Altay Dil Aileleri'nin başlı altında *Fin-Ugor, Türk-Tatar, Smoyetler, Moğol-Mançu, Tunguz, Karadeniz ile Hazar Arasında Yaşayanlar* adıyla dil ailesinin kolları hakkında bilgi verilir. Ardından Şçerbak'ın "*Türk-Moğol Dil İlişkileri*", İsmail Doğan'ın "*Ayu, Kore, Japon Dili ile Türkçe Ortaklığı Çalışmalarından Hareketle Altayistik Karşıtı Düşünceler*", "*Maya Dilinin Işığında Türk Dil Ailesi Teorisi Ne Olmalıdır?*", "*Büyük Türk Dili Ailesi Teorisi*" adı makaleleri okuyucuyla paylaşılır (s.108-183).

Türk Dili başlığının altında Altay Çağı'nda bu dönemin "Ana Altayca" diye adlandırılan karanlık bir dönem olduğu ve Türk-Moğol dil birliği olarak da nitelendirildiği ifade edilir. Ana Doğu Altayca, Ana Batı Altayca hakkında kısaca bilgiler verildikten sonra Osman Nedim Tuna'nın Türkçenin Altay Dilleriyle mukayesesi ile Türkçenin Avrupa Dilleriyle Mukayesesi burada nakledilir (s.185-187).

Türkçenin Altay Dilleriyle mukayesesi

Türk Dili : M.S. 687-692 Çoyren (veya Çoyrın) yazıtı. Bu tarihi bilinen en eski yazıtımızdır.

Japonca : M.S. 712 Nihon Şoki

Moğolca : M.S. 1225 Yesunke Mergen Taşı

Tunguzca : M.S. 1413 (Çuçen Diline ait bir vesika)

Korece : M.S. 1443'ten başlayan 15. yüzyıla ait vesikalar.

Türkçenin Avrupa Dilleriyle Mukayesesi

İngilizce	: M.S. 8. yüzyıla ait kısa bir vesika
Fransızca-Almanca Strasbourg anlaşması	: M.S. 843 yılında iki kardeş arasında yapılan Serment de Strasbourg anlaşması
Macarca	: En eski vesikası 1057 tarihli Tihanyi Vakıfnamesidir.
Fince	: En eski vesikaları tarihi bilinmeyen bir İncil tercümesidir.

Eski Türkçe Çağı'nda bu dönemin Ana Altaycadan ayrılmış olan Türkçenin bağımsız olmaya başladığı dönem olduğuna değinilir ve iki alt başlıkta incelenir. Bu başlıklardan ilki *Eski Batı Türkçesi*'dir, ilk Türkçe çağı dönemi olarak da nitelendirilmektedir. Bu dönem de kendi içinde üç gruba ayrılır: a) Avarlar ve Avar Türkçesi, b) Hazarlar ve Hazar Türkçesi, c) Eski Bulgarlar ve Bulgar Türkçesi. Burada üç grup hakkında bilgiler verilir. Başlıklardan ikincisi *Eski Doğu Türkçesi*'dir. Daha çok Eski Türkçe terimiyle ifade edilen dönemin 7-11. yüzyıllar arasında oluşuna değinilir. Eski Türkçenin içinde a) Köktürkler ve Köktürkçe, b) Uygurlar ve Uygurca alt başlıkları yer almaktadır. Bu başlıkların altında bu dönemler ve eserleri hakkında bilgiler verilmektedir (s.187-202).

Orta Türkçe Çağı'nda kesin bir tarihlendirme olmamakla beraber 11-16.yüzyılları kapsayan bir dönemi ifade ettiği belirtilir. Orta Türkçenin içinde Karahanlı, Harezmi, Kuman-Kıpçak, Eski Anadolu ve Eski Azeri, Bilinmeyen Orta Asya Türk Lehçeleri, Çağatay, Uygur yazı dilleri olmak üzere yedi dönemi bulunduğu dile getirilir. Bu dönemler, özellikleri ve eserleri, edipleri ile okuyucuya açıklanır. *Bilinmeyen Orta Asya Türk Lehçeleri* başlığının altında, Eski Anadolu Türkçesi eserleri arasında bazı eserler karışık dille yazıldığı ve bu döneme ait eserlerdeki fonetik-morfolojik farklılıkların, karışıklıkların, alternans kullanımlarının bu eserlere "Karışık Dilli Eserler" adının verilmesine sebep olduğu okuyucuya izah edilir (s.222). Yazarlar, Osman Nedim Tuna'nın bu eserlerin dilinin tesadüfen böyle olmadığı ve farklı bir yazı dili olması gerektiği görüşünden hareketle bu yazı diline "Bilinmeyen Orta Asya Türk Lehçeleri" adını verdiklerini belirtir. Bu dilin en önemli eserlerini şöyle sıralarlar: Oğuz Kağan Destanı, Kutadgu Bilig'in Giriş kısmı, Ongut Mezar Taşları. Ayrıca yazarlar bu karışık dilli eserlere Ali'nin Kıssa-i Yusuf, Kuduri Tercümesi, Şerhü'l Menar, Kitab el Feraiz, Behçetü'l Hadaik fi mevzeti'l Halaik, Kitab-ı Güzide gibi eserlerin de bu karışık dilli eserlere katılması gerektiğini söylerler.

Yeni Türkçe Çağı'nda Orta Türkçenin Modern Türkçeye geçiş aşamadındaki evresine Yeni Türkçe denildiği, 17. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasında devam eden sınırlarının kesin olarak ayrılmayacağı belirtilen dönem olarak gösterilir. Bu döneme Eski Türkçeye ile Selçuklu/Osmanlı Türkçesi örnek gösterilir.

Modern Türkçe'de başlığında anlatılan dönemin, Çağdaş Türkçe veya Modern Türkçe tabiri ile karşılandığı; 20. yüzyılda konuşulan ve yazılan Türk Lehçe, şive ve yazı dilleri için kullanıldığı belirtilir. Ardından da *Kuzey-Batı (Kıpçak) Grubu, Güney Batı (Oğuz) Grubu, Doğu (Özbek-Uygur) Grubu, Kuzey-Güney (Sibirya) Grubu, Türkiye Türkçesi* başlıklarında bilgiler verilir. Kitap, Kaynakça kısmıyla son bulur.

Yukarıda içindeki bölümler hakkında bilgiler vermeye çalıştığımız kitap, dünya dillerini açıklarken Türkçenin onlar içindeki yeri üzerine fikir yürüten, okuyucusuna

mevzu hakkında okuması için o mevzuyla ilgili makaleleri paylaşan bir kitaptır. Dünya dilleri ve dillerin kökenleri hakkında yapılmış diğer çalışmalarla birlikte incelenip okunduğunda Türkoloji için bütünlüyci mahiyette düşünülmesi gereken bir eserdir. Çalışmalarından ve Türklük bilimine yaptıkları katkılarından dolayı Prof. Dr. İsmail Doğan ve Yard. Doç Dr. Abdulkadir Öztürk'e teşekkür ederiz.

İRAN’DA TÜRKLER VE TÜRKÇE

Atsız Gökdağ, Bilgehan – Doğan, Talip (2016). İran’da Türkler ve Türkçe, Ankara: Akçağ Yayınları, 396 s., ISBN: 978-605-342-272-3

Gülşah TUĞLACI*

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 247-249

Türkiye ve Türkiye dışında, İran’da konuşulan Türkçe varyantlar üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Doerfer tarafından Halaççanın keşfedilmesinden sonra 1968-1969 yıllarında Semih Tezcan bölgeye iki sefer düzenleyen grupta yer almıştır. Çalışma arkadaşlarıyla birlikte Halaççanın hâlâ konuşulmakta olduğunu keşfetmiş ve çok sayıda dil malzemesi toplamıştır (Tezcan 2013). Tezcan, bundan sonra da Halaçça üzerine çalışmalarını sürdürmüştür. Filiz Kıral da bölgeye saha çalışmaları için gitmiş, erkek araştırmacılar için ulaşılmaz kalmış olan kadın konuşurların dokümantasyonunu yapmıştır. Tebriz yerel konuşma biçimi de yine Filiz Kıral tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır (Johanson 2009: 37). Sultan Tulu’nun da Halaç ve Horasan Türkçelerini konu alan makaleleri vardır. Sonel Bosnalı, Mehmet Karaaslan, Muhittin Çelik de İran’daki çeşitli Türkçe varyantlar üzerine çalışmalar yapan araştırmacılardan bazılarıdır. Konu üzerine yapılan en yeni çalışmalardan biri de burada tanıtacak olduğumuz “İran’da Türkler ve Türkçe” adlı kitaptır.

Türk dili çalışmalarında, ele alınan konunun daha iyi kavranabilmesi için dil ve bölge haritalarını kullanmak önemlidir. Burada tanıtımını yaptığımız eserin ön kapağında İran’da Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgeleri gösteren küçük bir İran haritası yer almaktadır. Kapakta kullanılan bu harita çok detaylı olmasa da okuyucuların kafasında genel bir resim oluşturmaktadır.

Kitabın ön sözünde, esere dâhil edilen örnek metinlerin temelinde Şehriyar’ın 1954 yılında yayımladığı Héyder Baba’ya Selâm adlı şiirin bulunduğu belirtilmektedir. Azerbaycan Türkçesiyle söylenen ve büyük yankı uyandırarak milli kimliğin yeniden canlanmasına vesile olan 76 kıtalık bu şiirden esinlenerek birçok nazire, cevap ve ithaf yazılmıştır. Eserde Kaşkay Türkçesi bölümünde verilen Çay Gereğaç, Horasan Türkçesi bölümünde verilen Yad Olsın, Türkmen Türkçesi bölümünde verilen Ğarri Gürgen ve Halaç Türkçesi bölümünde verilen Qarşu Baluq şiirleri Héyder Baba’ya Selâm şiirinden esinlenerek yazılanlardan bazılarıdır. Yine bu kısımda imla birliğinin olmamasının tutarsızlıklara yol açtığı, bu sebeple de metinlerin oluşturulmasında ses kayıtlarına bağlı kalındığı vurgulanmıştır.

Eser, “İran Türkleri (11-18)”, “İran’daki Türkçe varyantların sınıflandırılması (19-23)”, “İran’da Türkçe varyantlar ve başlıca çalışmalar (24-229)” ve “dizinler (231-385)” olmak üzere dört ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde İran’da yaşayan Türk halklarının nüfusu, coğrafi dağılımı, dini, tarihi, kültürü, siyasi durumu ve bu halklara uygulanan Farslaştırma politikaları üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise İran’daki

* Arş. Gör., Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Niğde/TÜRKİYE. gulsahuglaci@nigde.edu.tr

Türk ağızlarının (Halaçça hariç) Oğuzca dâhilinde ele alınması ve sınıflandırma yapılırken dilsel ölçütlerin göz önünde bulundurulması gerektiği belirtilerek Oğuz Türkçesi ve Azerbaycan ağızlarıyla ilgili bazı tasnif çalışmalarına yer verilmiştir. Eserin ana kısmı olan ve temelini oluşturan üçüncü bölümde İran'daki Türkçe varyantlar ve bunlar üzerine yapılan başlıca çalışmalar ele alınmıştır. Girişte verilen kısa bilgilerden sonra bölüm içerisinde beş alt başlık açılarak İran'daki Türkçe varyantlar daha detaylı şekilde ele alınır. Üçüncü bölümün alt başlıkları şu şekildedir: “Azerbaycan Türkçesi (26-61), Kaşkay ve Sungur Türkçesi (62-118), Horasan Türkçesi (119-147), Türkmen Türkçesi (148-181), Halaç Türkçesi (182-229)”. Her alt başlık da yine kendi içerisinde dört alt başlığa ayrılmış ve bu başlıklarda sırasıyla, seçilen şiirin yazarının hayatı, şiirden yola çıkarak belirlenen dil özellikleri, şiirin çeviri yazılı metni ve Türkiye Türkçesine aktarımı verilmiştir. Dil özellikleri, ses bilgisi ve şekil bilgisi olmak üzere iki başlık hâlinde incelenmiştir.

Azerbaycan Türkçesi başlığı altında bu lehçenin İran'da en çok konuşulan Türk dili olduğu vurgulanmış, Azerbaycan Türklerinin adlandırılması hakkında bilgi verilmiştir. Burada, Azeri adlandırılmasının doğru olmadığı, zaten bu adlandırmanın İran'da yaşayan Türkler üzerinde etkili olmayıp bu halkın kendini Türk, dilini de Türkî şeklinde adlandırdığı belirtilmiştir. Daha sonra detaylı şekilde İran'daki Azerbaycan ağızları üzerine yapılan çalışmalar ele alınmıştır. Son olarak da Mehmedhüseyn Şehriyar'a ait olan “Haydar Baba'ya Selam” adlı şiir ele alınmıştır.

Kaşkay ve Sungur Türkçesi başlığı altında hem Kaşkay hem de Sungur Türkçesinin Farsça, Kürtçe gibi dillerin baskısı altında kaldığı vurgulanmıştır. Kaşkay Türkçesinin Farsçanın güçlü etkisi altında kalarak tipolojik alışkanlıklarının büyük ölçüde değiştiği, Sungur Türkçesinin de Farsça ile Kürtçe arasında sıkışmış olduğu belirtilmiştir. Konu üzerine yapılan çalışmalara kısaca yer verdikten sonra Hüseyin Ali Kaimi'ye ait olan “Çay Gereğaç” şiiri ele alınmıştır.

Horasan Türkçesi başlığı altında Horasan Türkçesinin özellikleri ve önemi üzerinde durulmuştur. Burada belirtildiğine göre Farsçanın büyük baskısı altında kalan Horasan Türkçesi gelecekte kaybolacak diller arasında sayılabilir. Konu üzerine yapılan belli başlı çalışmalara yer verdikten sonra Ali Ekber Sirâc-i Ekberî'ye ait olan “Yad Olsın” adlı şiir ele alınmıştır.

Türkmen Türkçesi başlığı altında, Türkmenistan'da kullanılan yazı dilini benimseyen, konuşmada farklı ağızlar kullanan Türkmenlerin yaşadığı sıkıntılar ve Türkmen Türkçesinin maruz kaldığı Farsça etkisi üzerinde durulmuştur. Konuyla ilgili yapılan çalışmalara da kısaca değinildikten sonra Settar Sovgî'ye ait olan “Garrı Gürgen” adlı şiir ele alınmıştır.

Halaç Türkçesi başlığı altında Halaç Türkçesinin keşfine, Halaç ismine, Halaç isminin geçtiği kaynaklara, Halaç Türklerine ve bu halkın dillerinin durumuna değinilmiştir. Türkçenin eskicil özelliklerini koruyan ve Doerfer tarafından yapılan keşfinin büyük yankı uyandırdığı Halaç Türkçesi, Türkoloji çalışmaları için önemlidir. Konu üzerinde en çok duran isimlerden birisi Doerfer'dir. Doerfer'le birlikte Gürer Gülsevin, Fuat Bozkurt, Filiz Kıral, Sonel Bosnalı, Gabor Vörös gibi çeşitli araştırmacıların çalışmaları ele alınmıştır. Daha sonra Ali Asker Cemrasi'ye ait olan “Qarşu Baluq” şiiri incelenmiştir.

Eserde 4. bölüm olarak “Dizinler” yer almaktadır. Burada eserde örnek olarak derlenen beş şiirin kelimeleri listelenmiştir. Her şiir için yeni alt başlık açılmıştır. Dizinler bölümünden sonra faydalanılan kaynakların alfabetik sıraya göre listelendiği “Kaynaklar” kısmı yer almaktadır.

Derlenen metinlerden hareketle İran'da konuşulan Türkçe varyantların ses ve şekil özelliklerinin ortaya konulduğu bu eser, Türkiye'de alanında yapılan kapsamlı çalışmalardandır ve ilgililere toplu veri sunması yönüyle ilk olmuştur. Bu çalışmayı meydana getirerek ilgililerin istifadesine sunan Bilgehan Atsız Gökdağ ve Talip Doğan'ı tebrik ediyoruz.

Kaynakça

JOHANSON, Lars (2009). Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler (Çev. Nurettin Demir-Emine Yılmaz), Ankara: Grafiker Yayınları.

TEZCAN, Nuran (2013). “Semih Tezcan'ın Yaşamından Kısa Bir Özet”, AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Semih Tezcan'a Armağan, 13: 1-22.

YAYIN İLKELERİ

Dil Araştırmaları dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Dört sayıda bir dizin oluşturulur. Dergide “kör hakem” uygulaması yapılmakta olup her yıl Güz sayısında o yılın hakemlerine yer verilir. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına, abonelere ve ilgililere gönderilir.

Dil Araştırmaları dergisinin amacı, genel Türk dili, genel dil bilimi, tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri alanlarındaki özgün çalışmalara bir ortam hazırlamak ve bu yolla söz konusu alanlardaki araştırmaları ilgili kamuoyuna duyurmaktır.

Araştırmaya dayalı, alanında bir boşluğu dolduracak ve daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış özgün yazılar ile bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler (bu durum açık bir şekilde belirtilmek şartıyla), alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları Dil Araştırmaları dergisinde yayımlanır.

Dil Araştırmaları dergisine gönderilen yazılar, Yayın Kurulu tarafından derginin yayın ilkelerine uygunluk bakımından değerlendirilir. Yayın Kurulunun uygun bulduğu yazılar, alanında çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir. İki hakemden olumlu rapor alan yazılar yayımlanır. Hakem raporlarından biri olumlu diğeri olumsuz ise, yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Hakemle-

EDITORIAL PRINCIPLES

The journal of Dil Araştırmaları is an international refereed journal and it is published twice a year as spring and fall seasons. An index is prepared and published at the end of each fourth issue. “Blind reviewing” is applied and the referees of the year are included in the fall issue. Each issue is forwarded to national/ international libraries and international indexing institutions determined by editorial board and to subscribers and the concerned.

The aim of Dil Araştırmaları is to pave a way for original studies in the fields of general Turkish Language, linguistics, historical and modern Turkish Dialects and to inform the public opinion about these studies.

The original articles which base on research and have not been published elsewhere, papers presented at conferences (provided that it is clearly stated), introductory and critical writings that will make contributions to the field are published in the journal of Dil Araştırmaları.

Articles forwarded to Dil Araştırmaları are first reviewed by the editorial board in terms of journal’s publishing principles. Those regarded as acceptable are initially sent to two referees who are well-known for their studies in the fields. Articles are published if the two referees sent affirmative reports. If one of the reports is affirmative and the other is negative, it is forwarded to a third referee. Names of the authors are not sent to the referees. and names of the referees are

re yazar adı gönderilmez ve hakemlerin isimleri gizli tutulur. Gelen raporlar beş yıl süreyle saklanır. Yazarlar hakemlerin eleştiri, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar; katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Dil Araştırmaları dergisine kabul edilmeyen yazılar istek hâlinde yazarlarına iade edilir.

Dil Araştırmaları dergisinin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça yazılar ile diğer Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilebilir. Ayrıca, dergide çeviri yazılar ve tanıtımlar da yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

1. Başlık: 12 punto, koyu, büyük harflerle yazılmalıdır.

2. Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta, ad küçük ve soyadı büyük harflerle, koyu yazılmalı; unvan, görev yapılan kurum ve e-posta adresi italik olarak bir yıldız işareti ile soyadına dipnot düşülerek ilk sayfanın altında verilmelidir.

Makale yazarı, adını ve soyadını, görev yaptığı kurumu ve akademik unvanını açıkça belirtmelidir. Yazar, kendisiyle iletişim kurulabilecek açık adres, telefon numarası ve elektronik posta adresini Yayın Kuruluna bildirmelidir.

3. Özet: Yazının başında, Türkçe ve İngilizce özet (en fazla 200 kelime) mutlaka bulunmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Özeti hemen altında en fazla on kelimelik anahtar kelimeler yer almalıdır. Özet ve anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmalıdır.

4. Makale Metni: Yazılar, A4 boyutundaki kâğıtlara, MS Word programında Times New Roman yazı karakteriyle, 11 punto, tek satır aralığıyla, sayfa kenar-

also kept secret. The reports are kept for five years. If the authors disagree with a point, they are entitled to object with their justifications. Articles which are not accepted for publication can be returned to their authors if requested.

The publication language of Dil Araştırmaları is Turkey Turkish. English, German, French, Russian or other Turkish dialects can be included in the issues if they are appropriate to the submission guidelines of Gazi Türkiyat. Furthermore, translated articles and reviews can be published.

However, articles in other Turkish dialects may be published upon the decision of the Editorial Board in each issue.

Writing Rules

1. Title: The title should be written in bold, minisculely with 12 type size.

2. Name of the Author: It should be written with the name small and surname minisculely and bold, under the title and on the right side. Academic position, institution and e-mail address should be written in italics with an asterisk as a footnote to the surname at the bottom of the first page.

3. Abstract: The article should include an abstract in Turkish and English (in maximum 200 words) at the beginning of the text. There should be no reference, figures and charts etc. There should be key words, consisting of maximum ten words, under the abstract. Abstracts and key words should be written in Turkish and English.

4. Main Text: The article should be written in MS word program in Times New Roman, 11 type size and 1 line on A4 format papers. There should be 3 cm space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10 000 words. The examples in the text

larında 3'er cm. boşluk bırakılarak ve sayfalar numaralandırılarak yazılmalıdır. Gönderilen yazılar, 10 000 kelimeyi geçmemelidir. Metinde geçen örnekler eğik harflerle, anlamlar tırnak içinde ve düz olmalıdır. Yazılarda Türk Dil Kurumunun yazım kuralları geçerlidir. Yazar özel bir font kullandıysa, yazıyla birlikte bu fontları da göndermelidir. Ayrıca yazıda kullanılan resim, şekil vb. için numaralar verilmelidir.

5. Kaynak gösterme: Metin içinde atıflar soyadı ve tarih ve/veya sayfa olarak parantez içinde (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30) şeklinde gösterilmelidir. Üç satırdan az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde; üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve soldan birer santimetre içeride, blok hâlinde, 9 puntoyla, tek satır aralığıyla verilmelidir. Atıfta bulunulan tezlerin hangi üniversitede, hangi akademik derece için ve hangi tarihte yapıldığı belirtilmelidir. Dipnotlar sayfa altında numaralandırılarak verilmeli (9 punto) ve sadece açıklamalar için kullanılmalıdır.

6. Kaynakça: Kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak, 10 punto, tek satır aralığıyla ve aşağıdaki biçimde yazılmalıdır. Eser adları yatık, makale adları tırnak içinde ve diğer bilgiler örneklerdeki gibi verilmelidir. Bir yazarın birden fazla yayını olması durumunda, kaynaklar yayımlandığı tarihe göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise 2008a, 2008b şeklinde olmalıdır.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). "Türkçenin En Eski Komşuları", *Maka-*

should be in italic, the meanings should be in quotation marks and not in italic. The articles must confirm to the writing rules of The Turkish Language Association. If the author had used a special font type, he should forward it with the article. Besides, the pictures and figures etc. in the article should be numbered.

5. Citations: References within the text should be given with name and date and/or page in parentheses (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30). Citations less than 3 lines should be typed between lines and in quotation marks; citations more than 3 lines should be typed with indent of 1 cm in block, 9 type size and with 1 line space. At which university, for which academic position and when the cited dissertations are prepared should be stated. Footnotes should be numbered at the bottom of the page (with 9 type size), and be used only for explanations.

6. References: References should be typed at the end of the text in alphabetical order of the authors' surnames, with 10 type size and 1 line space as follows. The works that are not referred in the article should not be given in references. The name of the author should be written for each of the references by the same author, the names of the works should be in italic, the names of the articles should be in quotation marks and other information should be as in the examples. If there are more than one reference by the same author, then they will be listed according to their publication date; references of the same author published in the same year will be shown as 2008a, 2008b.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

leler (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

Yazıların Gönderilmesi

Belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, internet veya yazışma adresimize gönderilmelidir. Yazarlara raporlar doğrultusunda geliştirilmek veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılmalıdır. Yazı işleri, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yukarıdaki kuralara uymayan makaleler yayımlanmaz. Yayımlanan makalelerin fikrî ve ilmî, çevirilerin ise hukukî sorumluluğu yazarlarına/ çevirmenlerine aittir.

Yazışma adresi

dilarastirmalari@gmail.com

www.dilarastirmalari.com

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). “Türkçenin En Eski Komşuları”, *Makaleler* (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

How to Forward Articles

The articles prepared in accordance with the principles should be sent to the e-mail or to correspondence address. The articles returned to the authors for correction and improvement should be sent back to the Journal not later than one month. Minor editing may be done by Editorial Board. Articles not prepared in accordance with the principles above will not be published. The scientific and mental responsibility of the published articles and legal responsibility of the translations belong to the authors/translators.

Correspondence Address

dilarastirmalari@gmail.com

www.dilarastirmalari.com